Λ.
ΗΣ

6

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

1966

ΜΕΤΑ 2 ΠΑΡΕΝΘΕΤΩΝ ΠΙΝΑΚΩΝ ΚΑΙ 161 ΕΙΚΟΝΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1968

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΟΣ

1. Τῆς ἐκδόσεως τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος ἐπιμελοῦνται τρεῖς τῶν συμβούλων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

2. Πᾶσα πρὸς τὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἐφημερίδα ἀποστολὴ ἀπευθύνεται πρὸς τὸν Γραμματέα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κ. Ἀναστάσιον Κ. Ὀρλάνδον, Διευθυντὴν τῆς Ἐφημερίδος, λεωφόρος Ἐλευθερίου Βενιζέλου (Πανεπιστημίου) 22.

3. Ἐν τῇ Ἀρχαιολογικῇ Ἐφημερίδι δημοσιεύονται πρωτότυποι ἀρχαιολογικαὶ πραγματεῖαι καὶ ἀγγελίαι, μάλιστα εἰς εὑρήματα καὶ πορίσματα τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἑταιρείας ἀναφερόμεναι, συντεταγμέναι δὲ ἐν γλώσσῃ καθαρευούσῃ.

Οὐδεμία ἐν τῇ Ἀρχαιολογικῇ Ἐφημερίδι δημοσιευομένη μελέτη ἢ ἀνακοίνωσις ἐπιτρέπεται νὰ δημοσιευθῇ ἀλλαχοῦ, ἔστω καὶ ἐν ἄλλῃ γλώσσῃ, ἄνευ τῆς ἀδείας τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

Ἡ ἐπὶ τῆς ἐκδόσεως ἐπιτροπεία, ᾗ ἀπόκειται ἡ περὶ τῆς δημοσιεύσεως ἀπόφασις, ἐπιφυλάσσει ἑαυτῇ πᾶσαν ὡς πρὸς τὴν ἔκτασιν μεταβολήν, ἣν ἤθελε κρίνει ἀναγκαίαν ἐν τοῖς πρὸς δημοσίευσιν πεμπομένοις χειρογράφοις.

Τὴν εὐθύνην τῶν ἐν ταῖς δημοσιευομέναις πραγματείαις ἐκφερομένων ἐπιστημονικῶν γνωμῶν φέρουσιν οἱ συγγραφεῖς αὐτῶν, ἀποκλείεται δὲ πᾶς προσωπικοῦ χαρακτῆρος ἔλεγχος.

Ἐκδίδεται κατ' ἔτος εἷς τόμος εἰς σχῆμα τέταρτον ἐκ δώδεκα τοὐλάχιστον τυπογραφικῶν φύλλων συγκείμενος μετὰ τῶν ἀναγκαίων εἰκόνων καὶ πινάκων. Ἕκαστος τόμος πωλεῖται ἐν τῇ Ἀρχαιολογικῇ Ἑταιρείᾳ.

4. Οἱ συντάκται τῶν δημοσιευομένων πραγματειῶν λαμβάνουσι πεντήκοντα ἢ καὶ πλείονα, μετ' ἀπόφασιν τοῦ Συμβουλίου, ἀντίτυπα τῶν πραγματειῶν αὐτῶν, ἅτινα ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ ἐπιτρέπεται νὰ πωλῶνται.

5. Τὰ χειρόγραφα τῶν δημοσιευομένων κατατίθενται ἐν τῷ Ἀρχείῳ.

6. Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς διαμείβεται πρὸς ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ συγγενῆ τῷ σκοπῷ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ἀναστάσιος Κ. Ὀρλάνδος : Δύο παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Κῶ .... 1 - 103

Σπυρίδων Μαρινᾶτος : Ἐνεπίγραφος μίτρα ἐκ Κρήτης .... 104 - 107

Louis Robert : Deux inscriptions agonistiques de Rhodes .... 108 - 118

Γεώργιος Στ. Κορρές : Ὀδοντόφρακτα κερατοφόρα κράνη (τὸ κράνος τοῦ πολεμιστοῦ τῶν Σπάτων) .... 119 - 126

Γεώργιος Ἐ. Μυλωνᾶς : Ὁ Ϝάναξ τῶν πινακίδων .... 127 - 148

Χρυσούλα Καρδαρᾶ : Ὑπαίθριοι στῦλοι καὶ δένδρα ὡς μέσα ἐπιφανείας τοῦ θεοῦ τοῦ κεραυνοῦ .... 149 - 200

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

Κ. Πέππα - Δελμούζου : Τὸ Ἐπιγραφικὸν Μουσεῖον .... 1 - 22

Δύο παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Κῶ

Σελ.	Εἰκ.	
2	1	Χάρτης τῆς Κῶ ἐπὶ τοῦ ὁποίου σημειοῦνται διὰ μελανῶν κοκκίδων αἱ βασιλικαὶ τῆς νήσου.
5	2	Τὸ σύστημα τοιχοδομίας τῆς βασιλικῆς.
7	3	Ἄποψις τοῦ νάρθηκος ἀπὸ Νότου.
8	4	Ὁ πυθμὴν τοῦ νοτίου λουτῆρος τοῦ νάρθηκος.
11	5	Ἄποψις τῆς νοτίας κιονοστοιχίας ἀπὸ ΝΔ.
11	6	Ἄποψις τῆς νοτίας κιονοστοιχίας ἀπὸ ΝΑ.
12	7	Ἄποψις τῆς βορείου κιονοστοιχίας ἀπὸ Νότου.
13	8	Ἓν τῶν μαρμαρίνων βάθρων τῆς Ν. κιονοστοιχίας μετὰ τῆς ἐπ' αὐτοῦ βάσεως.
14	9	Μαρμάριναι βάσεις κιόνων, ὧν δύο μετὰ πλαγίων ἐγκοπῶν διὰ θωράκια.
15	10	Βάθρον, βάσις καὶ κορμοὶ κιόνων τῆς βασιλικῆς τοῦ Μαστιχάρη.
16	11	Κορμοὶ κιόνων ἀποκείμενοι παρὰ τὸν ναὸν τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων Ἀντιμαχείας.
16	12	Τεμάχια κορμῶν κιόνων μετὰ μεγάλων ἀναγλύφων σταυρῶν, εὑρεθέντα κατὰ τὴν ἀνασκαφήν.
17	13	Κάτω: κατόψεις. Ἄνω: προσθία καὶ πλαγία ὄψις τοῦ ἰωνικοῦ μετ' ἐπιθήματος κιονοκράνου.
18	14	Ἀναπαράστασις ἑνὸς τῶν στηριγμάτων τῶν κιονοστοιχιῶν μετὰ τῶν ἐπ' αὐτοῦ τόξων.
19	15	Ὁριζοντία τομὴ καὶ πλαγία ὄψις διαχωριστικοῦ κιονίσκου παραθύρου.
19	16	Κιονόκρανον ἀμφικιονίσκου διλόβου παραθύρου.
20	17	Κάτοψις, τομὴ καὶ προοπτικὴ ὄψις τοῦ κοσμήτου.
21	18	Ἄποψις τοῦ βορείου κλίτους ἀπ' Ἀνατολῶν. Εἰς τὸ βάθος δεξιᾷ ἡ κλῖμαξ ἀνόδου εἰς τὸν γυναικωνίτην.
22	19	Ἄποψις τοῦ νοτίου κλίτους ἀπ' Ἀνατολῶν. Εἰς τὸ βάθος ἀριστερᾷ ἡ κλῖμαξ ἀνόδου εἰς τὸν γυναικωνίτην.
24	20	Τομὴ κατὰ μῆκος τῆς βορείου κλίμακος ἀνόδου εἰς τὸν γυναικωνίτην. Τὰ σωζόμενα μέρη δηλοῦνται διὰ διαγραμμίσεως.
24	21	Ἄποψις τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ ΝΔ.
25	22	Κάτοψις καὶ τομὴ κατὰ μῆκος τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ.
26	23	Κιονόκρανον ἐκ τοῦ παραθύρου τοῦ ἱεροῦ.
27	24	Τεμάχιον ἐκ τῆς μαρμαρίνης βάσεως τῆς Ἁγ. Τραπέζης.
27	25	Ἀναπαράστασις τῆς βάσεως τῆς Ἁγ. Τραπέζης.
28	26	Βάσις κιονίσκου τῆς Ἁγ. Τραπέζης.
29	27	Ἓν τῶν κιονοκράνων τοῦ κιβωρίου τῆς Ἁγ. Τραπέζης.
30	28	Μαρμάρινος πεσσίσκος τοῦ τέμπλου.
31	29	Τεμάχια μαρμαρίνων θωρακίων τοῦ τέμπλου ἢ τῶν κιονοστοιχιῶν.
31	30	Τεμάχια μαρμαρίνων θωρακίων τοῦ τέμπλου ἢ τῶν κιονοστοιχιῶν.
32	31	Μαρμαρίνη στέψις θωρακίου.
32	32	Ἡ Ἁγ. Τράπεζα τῆς προθέσεως.
33	33	Ἡ καλυπτήριος πλὰξ τῆς Τραπέζης τῆς προθέσεως.
34	34	Κάτοψις καὶ τομὴ τῆς Τραπέζης τῆς προθέσεως ἐν ἀναπαραστάσει.
35	35	Πλίνθοι τῆς τοιχοδομίας (ἄνω ἀριστερᾷ) καὶ κέραμοι τῆς στέγης καὶ τοῦ τεταρτοσφαιρίου.
36	36	Ἄποψις τοῦ διακονικοῦ ἀπὸ ΝΔ.
37	37	Ἡ βάσις τῆς Ἁγ. Τραπέζης τοῦ Ν. προσκτίσματος τῆς βασιλικῆς τοῦ Μαστιχάρη.
40	38	Πήλινον φλασκοειδὲς ἀγγεῖον εὑρεθὲν εἰς τὸν προθάλαμον τοῦ διακονικοῦ.
40	39	Πτηνὸν καὶ φύλλον χαραγμένα ἐπὶ τοῦ ἀγγείου τῆς εἰκόνος 38.
43	40	Τύποι βαπτιστηρίων μετὰ γωνιαίων κογχῶν.
45	41	Κάτοψις καὶ ἐν ἀναπαραστάσει κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ βαπτιστηρίου.
46	42	Ἄποψις τῆς κολυμβήθρας ἀπὸ Βορρᾶ.
47	43	Ἰσομετρικὴ ἀναπαράστασις καὶ τομὴ τῆς κολυμβήθρας.
48	44	Ἄποψις τῆς κολυμβήθρας, τῆς Ἀνατολικῆς κόγχης καὶ τῆς γωνιαίας ΝΑ. κόγχης μετὰ τῶν ἐν αὐτῇ εὑρεθέντων ἀγγείων.
50	45	Ψηφιδωτὰ ἐκ τοῦ δαπέδου τοῦ νάρθηκος. α - μέσου διαμερίσματος β - νοτιοδυτικοῦ διαμερίσματος.
52	46	Τὸ δυτικὸν διάχωρον τοῦ Β. κλίτους. Δεξιᾷ ἡ κλῖμαξ ἀνόδου εἰς τὸν γυναικωνίτην.
53	47	Τὸ πρῶτον ἐκ Δ. ζεῦγος ψηφιδωτῶν πινάκων τοῦ Β. κλίτους.
54	48	Τὸ δεύτερον ἀπὸ Δ. ζεῦγος ψηφιδωτῶν πινάκων τοῦ Β. κλίτους.
55	49	Τὸ τέταρτον ἀπὸ Δ. ζεῦγος ψηφιδωτῶν πινάκων τοῦ Β. κλίτους.
56	50	Τὸ πέμπτον ἀπὸ Δ. ζεῦγος ψηφιδωτῶν πινάκων τοῦ Β. κλίτους.
57	51	Λείψανα ψηφιδωτῶν τοῦ δυτικοῦ διαχώρου τοῦ μέσου κλίτους.
58	52	α-β) Λεπτομέρειαι τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ δυτικοῦ διαχώρου τοῦ μέσου κλίτους.
59	53	Τμῆμα τῆς ψηφιδωτῆς διακοσμήσεως τοῦ μέσου κλίτους.

Σελ.	Εἰκ.	
60	54	α. Ζεῦγος βοτρύων (μέσου κλίτους), β. Ἀγγεῖον μετὰ λαβῶν (μέσου κλίτους), γ. Δένδρον μὲ καρποὺς ροιᾶς (ἱερόν), δ. Δένδρον μὲ ἀπιοειδεῖς καρπούς (μέσου κλίτους), ε. Κόσμημα τοῦ νοτίου κλίτους, ζ. Κόσμημα τοῦ νοτίου κλίτους.
61	55	Τμῆμα τῆς διακοσμήσεως τοῦ μικροῦ διαχώρου τοῦ νοτίου κλίτους καὶ τοῦ παρὰ τὴν κλίμακα μικροῦ τετραγώνου.
62	56	Γενικὴ ἄποψις τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ νοτίου κλίτους ἀπὸ Δυσμῶν.
63	57	α. καὶ β. Κόσμημα τοῦ νοτίου κλίτους, πτηνὰ ἀντιμέτωπα. γ. Ἀγγεῖον ἐκ τοῦ νοτίου κλίτους, δ. Κόσμημα τοῦ νοτίου κλίτους, ε. Κόμβος Σολομῶντος ἐκ τοῦ νοτίου κλίτους, ζ. Κόσμημα τοῦ δυτικοῦ διαμερίσματος τοῦ διακονικοῦ.
64	58	Τὸ κλεῖον πρὸς Ἀνατολὰς τὸ μέγα διάχωρον τοῦ νοτίου κλίτους διακοσμητικὸν θέμα καὶ τὰ παρ' αὐτό.
65	59	Τὰ πρὸ καὶ μετὰ τὸν στυλοβάτην τοῦ τέμπλου ψηφιδωτὰ δάπεδα.
66	60	Ἡ πρὸ τοῦ ἡμικυκλίου τῆς ἁψῖδος ἀλυσιδωτὴ ταινία καὶ τμῆμα τῶν παρ' αὐτὴν σηρικῶν τροχῶν. Εἰς τὸ βάθος διακρίνεται ἡ ἀρχὴ τοῦ ὑπὸ τὸ σύνθρονον ἡμικυκλικοῦ διαδρόμου.
67	61	Ἄποψις τοῦ παρὰ τὴν Ἁγ. Τράπεζαν ψηφιδωτοῦ δαπέδου.
68	62	Τὸ ψηφιδωτὸν δάπεδον τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ καὶ τοῦ πρὸς Ἀνατολὰς τῆς Ἁγίας Τραπέζης τμήματος τοῦ ἱεροῦ βήματος.
68	63	Τὸ πρὸς Δ. τῆς Ἁγ. Τραπέζης ψιαθωτὸν διακοσμητικὸν θέμα.
69	64	Τὸ σωζόμενον τμῆμα τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τῆς προθέσεως (βορείου κλίτους).
70	65	Γενικὴ ἄποψις τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ διακονικοῦ.
70	66	Σχηματικὴ ἀνάλυσις τοῦ γεωμετρικοῦ κοσμήματος τῶν ὀκταρόμβων ἀστέρων.
71	67	Λεπτομέρεια τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ προθαλάμου τοῦ διακονικοῦ.
73	68	Τὸ διακοσμητικὸν θέμα τοῦ ἀνατολικοῦ διαμερίσματος τοῦ διακονικοῦ.
74	69	Τὸ κεντρικὸν διακοσμητικὸν θέμα τοῦ ἀνατολικοῦ δαπέδου τοῦ διακονικοῦ.
74	70	Μία τῶν γωνιῶν τοῦ διακοσμητικοῦ θέματος τοῦ ἀνατολικοῦ διαμερίσματος τοῦ διακονικοῦ.
76	71	Κύλιξ ἢ κάνθαρος ἐκ ψηφιδωτοῦ δαπέδου ἀδημοσιεύτου βασιλικῆς τῆς Κῶ.
76	72	Λεπτομέρεια ψηφιδωτοῦ δαπέδου ἐξ ἀδημοσιεύτου βασιλικῆς τῆς Κῶ.
77	73	Τὸ ψηφιδωτὸν δάπεδον τῆς ἀνατολικῆς κόγχης τοῦ βαπτιστηρίου.
78	74	Γραπτὴ διακόσμησις τοῦ Ν. τοίχου τοῦ Νοτίου κλίτους.
78	75	Φωτογραφία καὶ σχέδιον τῆς τοιχογραφίας τῆς παραστάδος.
79	76	Ρομβόσχημος τοιχογραφία εἰς τὴν ΝΑ. κόγχην τοῦ βαπτιστηρίου.
80	77	Τοιχογραφία τῆς ἀνατολικῆς κόγχης τοῦ βαπτιστηρίου.
82	78	Ταινία συνθέσεως τόξου ἴριδος.
82	79	Ταινία μὲ ἁλυσιδωτὸν κόσμημα.
82	80	Ταινία μὲ κυματοειδῶς ἀναδιπλουμένην λωρίδα.
83	81	Σκελετὸς καὶ τελικὴ διαμόρφωσις τοῦ ψιαθωτοῦ κοσμήματος.
84	82	Φάσεις διαμορφώσεως τοῦ ἁλυσιδωτοῦ πλοχμοῦ, ἀραιοῦ (ἀριστερᾷ) καὶ πυκνοῦ (δεξιᾷ).
84	83	Φάσεις διαμορφώσεως τοῦ διπλοῦ ἁλυσιδωτοῦ πλοχμοῦ.
85	84	Φάσεις τοῦ κοσμήματος τῶν σηρικῶν τροχῶν.
85	85	[Κόμβος τοῦ Σολομῶντος].
85	86	Φάσεις τοῦ μετὰ κύκλων τετραγώνου κοσμήματος.
86	87	Φάσεις τοῦ μετὰ πέντε κύκλων γεωμετρικοῦ κοσμήματος.
86	88	Στοιχεῖα συνθέσεως τοῦ κοσμήματος τοῦ διακονικοῦ καὶ τοῦ μέσου κλίτους.
89	89	Κάτοψις τῆς βασιλικῆς ἐμφαίνουσα τὴν θέσιν τῶν ψηφιδωτῶν ἐπιγραφῶν διὰ τῶν ἀριθμῶν 1 ἕως 8.
90	90	Ἡ πρὸ τῆς Ἁγ. Τραπέζης ψηφιδωτὴ ἐπιγραφή.
91	91	Ἡ πρὸ τοῦ ψιαθωτοῦ κοσμήματος τῆς Ἁγ. Τραπέζης ψηφιδωτὴ ἐπιγραφή.
92	92	Ἡ πρὸ τῆς Ἁγ. Τραπέζης τῆς προθέσεως ψηφιδωτὴ ἐπιγραφή.
93	93	Ψηφιδωτὴ ἐπιγραφὴ ἐκ τοῦ μέσου κλίτους.
94	94	Ψηφιδωτὴ ἐπιγραφὴ τοῦ ἀνατολικοῦ διαμερίσματος τοῦ διακονικοῦ.
95	95	Ψηφιδωτὴ ἐπιγραφὴ τοῦ νοτίου κλίτους.
96	96	Ψηφιδωτὴ ἐπιγραφὴ τοῦ δυτικοῦ διαμερίσματος τοῦ διακονικοῦ.
97	97	Ψηφιδωτὴ ἐπιγραφὴ τῆς εἰς τὸ Β. κλῖτος εἰσόδου ἀπὸ τοῦ νάρθηκος.
98	98	Ἡ ψηφιδωτὴ ἐπιγραφὴ τοῦ βαπτιστηρίου.
99	99	Ἄποψις τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀντιμαχείας ἀπὸ Δυσμῶν.
100	100	Κάτοψις τῆς βασιλικῆς Ἀντιμαχείας, ὡς ἀπεκαλύφθη διὰ τῆς ἀνασκαφῆς.
101	101	Ἄποψις τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀντιμαχείας ἀπὸ ΒΔ.
102	102	Ἀναπαράστασις τῆς κατόψεως τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀντιμαχείας.
102	103	Κιονίσκοι ἐκ τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀντιμαχείας πρὸ τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων.
103	104	Τὸ διακοσμητικὸν θέμα τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ βορείου κλίτους τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀντιμαχείας.

Ἐνεπίγραφος μίτρα ἐκ Κρήτης

Σελ.	Εἰκ.	
105	1	Ἐνεπίγραφος μίτρα ἐξ Ἀξοῦ. Τέως Συλλογὴ Γιαμαλάκη (νῦν Μουσεῖον Ἡρακλείου).
106	2	Ἔντριπτον ἔκτυπον τῆς ἐπιγραφῆς τῆς μίτρας.
106	3	Ἰχνογράφημα τῆς ἐπιγραφῆς τῆς μίτρας.

Ὀδοντόφρακτα κερατοφόρα κράνη (τὸ κράνος τοῦ πολεμιστοῦ τῶν Σπάτων)

Σελ.	Εἰκ.	
120	1	Σφραγιδόλιθος Βαφειοῦ.
123	2	Κεφαλὴ πολεμιστοῦ Σπάτων.
124	3	Ὀπισθία πλευρὰ κεφαλῆς πολεμιστοῦ Σπάτων.

Ὑπαίθριοι στῦλοι καὶ δένδρα ὡς μέσα ἐπιφανείας τοῦ θεοῦ τοῦ κεραυνοῦ

Σελ.	Εἰκ.	
152	1	Πρόσοψις ναοῦ Σαλομῶντος (ὑπὸ C. F. Stevens καθ' ὑπόδειξιν τῶν Albright καὶ Wright) καὶ ὑπαίθριοι στῦλοι πρὸ αὐτοῦ.
163	2	Ἱερὸν Hazor. Ζεῦγος βάσεων ἐλευθέρων στύλων πρὸ τοῦ ναοῦ.
165	3	Νόμισμα Σαμαρείας.
167	4	Νόμισμα Κύπρου : πυλὼν ἄνευ τοῦ ὄπισθεν αὐτοῦ ναοῦ (Blinkenberg, εἰκ. 4).
167	5	Δακτύλιος: πυλὼν ἄνευ τοῦ ὄπισθεν αὐτοῦ ναοῦ.
167	6	Νομίσματα Κύπρου α-β (Σάρδεων γ καὶ Περγάμου δ) : πυλὼν ἄνευ τοῦ ὄπισθεν αὐτοῦ ναοῦ (A. B. Cook, Zeus II, εἰκ. 325-8).
168	7	Ἀναπαράστασις τοῦ κυπριακοῦ ἱεροῦ (κατὰ Hetsch καὶ Münther) (Blinkenberg, εἰκ. 5 ἄνω).
168	8	Ἀνατολικαὶ μορφαὶ κεραυνοῦ.
169	9	Νόμισμα Κύπρου : Πυλὼν μετὰ τοῦ ὄπισθεν αὐτοῦ ναοῦ (Blinkenberg, εἰκ. 2).
169	10	Νόμισμα Κύπρου: Πυλὼν μετὰ τοῦ ὄπισθεν αὐτοῦ ναοῦ (Blinkenberg, εἰκ. 3).
169	11	Σφραγιδόλιθος: Πυλὼν μετὰ τοῦ ὄπισθεν αὐτοῦ ναοῦ.
171	12	Ἀσσυριακὸς στῦλος: ἱστὸς μὲ λογχοειδῆ κεραίαν.
171	13	Ἀσσυριακοὶ στῦλοι : ἱστοὶ μὲ σφαιρικὸν κιονόκρανον ὡς καὶ ἁλύσεις.
171	14	Ἀσσυριακοὶ στῦλοι : ἱστοὶ μὲ σφαιρικὰ κιονόκρανα, λογχοειδῆ κεραίαν ὡς καὶ ἁλύσεις.
171	15	Ἱστοὶ μὲ σφαιρικὸν κιονόκρανον, λογχοειδῆ κεραίαν ὡς καὶ ἁλύσεις.
171	16	Ἀσσυριακὸς στῦλος : ἱστὸς μὲ λογχοειδῆ κεραίαν, ὡς καὶ ἁλύσεις.
171	17	Ἀσσυριακὸς στῦλος : ἱστὸς μὲ λογχοειδῆ κεραίαν, ὡς καὶ ἁλύσεις.
171	18	Ἀσσυριακὸς στῦλος : ἱστὸς μὲ σφαιρικὸν κιονόκρανον καὶ διπλῆν κεραίαν, ὡς καὶ ἁλύσεις.
171	19	Ἀσσυριακὸς στῦλος : ἱστὸς μὲ σφαιρικὸν κιονόκρανον καὶ διπέταλον κεραίαν, ὡς καὶ ἁλύσεις.
172	20	Β. Συριακὸς στῦλος : ἱστὸς μὲ σφαιρικὸν κιονόκρανον, διπέταλον κεραίαν, ὡς καὶ ἁλύσεις.
173	21	α-γ) Βαβυλωνιακοὶ στῦλοι.
173	22	α-γ) Βαβυλωνιακοὶ στῦλοι.
175	23	Χετταϊκοὶ ἐλεύθεροι στῦλοι.
175	24	Δίδυμοι χετταϊκοὶ ἐλεύθεροι στῦλοι (ὀνοματόσημον).
175	25	Αἰγυπτιακοὶ ἐλεύθεροι στῦλοι καὶ ὀβελίσκοι.
176	26	Μινωικοὶ ἐλεύθεροι στῦλοι (τοιχογραφία ἐκ Κνωσοῦ).
177	27	Μινωικοὶ ἐλεύθεροι στῦλοι (ἀνάγλυφον ἀγγεῖον ἐκ Κνωσοῦ).
177	28	Μινωικοὶ ἐλεύθεροι στῦλοι (ἀνάγλυφον ρυτὸν ἐκ Κάτω Ζάκρου).
179	29	Μινωικὸς ἐλεύθερος στῦλος (δακτύλιος ἐκ Κνωσοῦ).
181	30	Ἐλεύθεροι στῦλοι (ἀγγεῖον Vinča).
190	31	Δακτύλιος Μυκηνῶν.
192	32	Ἡ βάσις τοῦ ἑτέρου τῶν ἐλευθέρων ὑπαιθρίων στύλων τοῦ ἱεροῦ τοῦ Λυκαίου Διός.
194	33	Ἀνάγλυφον δοκάνων.
196	34	Ἀμυκλαῖος Ἀπόλλων. Ἀναπαράστασις.
198	35	Διόσκουροι - Δόκανα (τυρρηνικὰ κάτοπτρα).
199	36	Διόσκουροι (σφραγιδόλιθος).
199	37	Ἀπόλλων Ἀγυιεύς (νόμισμα Ἀμβρακίας).

ΠΑΡΕΝΘΕΤΟΣ ΠΙΝΑΞ 1

Κάτοψις τῆς βασιλικῆς τοῦ Μαστιχάρη μετὰ τῆς διακοσμήσεως τῶν δαπέδων αὐτῆς

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

Τὸ Ἐπιγραφικὸν Μουσεῖον

Σελ.	Εἰκ.	
3	1	Ὁ Βασίλειος Λεονάρδος μελετῶν εἰς τὴν ἐσωτερικὴν αὐλήν (1929).
5	2α	Ἡ ἐξωτερικὴ αὐλὴ καὶ ἡ εἴσοδος τῆς ἑνδεκάτης αἰθούσης.
5	2β	Ἡ ἐξωτερικὴ αὐλὴ καὶ ἡ εἴσοδος τῆς ἐνάτης αἰθούσης.
6	3	Ἡ ἐστεγασμένη εἴσοδος.
6	4	Ἡ ἐσωτερικὴ αὐλή.
8	5	Ἡ πρώτη αἴθουσα πρὸ τῆς ἐπανεκθέσεως (πρβ. εἰκ. 6).
9	6	Ἡ πρώτη αἴθουσα ὡς διεμορφώθη μετὰ τὴν ἐπανέκθεσιν (ἰδὲ εἰκ. 5).
9	7	Ὁ δυτικὸς ὑπόστυλος διάδρομος.
12	8α	Ἡ ἐξωτερικὴ αὐλή (ἀριστερά).
12	8β	Ἡ ἐξωτερικὴ αὐλή (δεξιά).
15	9	Ἡ ἕκτη αἴθουσα.
15	10	Ἡ ὀγδόη αἴθουσα.
18	11	Τμῆμα τῆς ἐνάτης αἰθούσης.
18	12	Τμῆμα τῆς ἑνδεκάτης αἰθούσης.

ΠΑΡΕΝΘΕΤΟΣ ΠΙΝΑΞ Α

Κάτοψις τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου

ΔΥΟ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑΙ ΒΑΣΙΛΙΚΑΙ ΤΗΣ ΚΩ

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Ἡ ἐγγύτατα τῆς Μικρασιατικῆς ἀκτῆς κειμένη συστὰς τῶν Δώδεκα Νήσων εἶναι πλουσία εἰς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικὰς καὶ ἄλλα χριστιανικὰ μνημεῖα [1]. Ἐξ ὅλων ὅμως τῶν νήσων, αἵτινες τὴν ἀπαρτίζουν, πλουσιωτάτη, ἀναλόγως τῆς μικρᾶς της ἐκτάσεως, ἀποδεικνύεται ἡ Κῶς. Εἰς τὴν στενομήκη πράγματι νῆσον ταύτην τοῦ Ἱπποκράτους καὶ τοῦ Θεοκρίτου (εἰκ. 1), τὴν ὁποίαν, κατὰ τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων (21. 1, 3) ἐπεσκέφθη καὶ ὁ Ἀπόστολος Παῦλος, ἀνεσκάφησαν κατὰ τὴν τελευταίαν τριακονταπενταετίαν ὑπὸ τῶν ἀρχαιολόγων τῆς Ἰταλικῆς Κατοχῆς δεκατέσσαρες βασιλικαί [2], πολλαὶ δὲ ἄλλαι ἁπλῶς ἐπεσημάνθησαν [3], μαρτυροῦσαι τρανῶς οὐ μόνον περὶ τῆς μεγάλης θρησκευτικότητος τῶν χριστιανῶν κατοίκων τῆς νήσου, ἀλλὰ καὶ περὶ τῆς κατὰ τὸν 5ον καὶ τὸν 6ον μετὰ Χριστὸν αἰῶνας οἰκονομικῆς εὐρωστίας καὶ καλλιτεχνικῆς ἀνθήσεως τῆς Κῶ, ἀφ' οὗ αἱ ἐλθοῦσαι εἰς φῶς ἐκκλησίαι διακρίνονται πᾶσαι οὐ μόνον διὰ τὸ μέγεθος αὐτῶν καὶ διὰ τὰ πολυτελῆ βαπτιστήρια ποὺ τὰς συνο-

1 Βλέπε τὸν σχετικὸν κατάλογον, τὸν ὁποῖον ἐδημοσίευσεν ὁ ἔφορος Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ εἰς τὰ Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθνοῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου, τ. Α', Ἀθῆναι 1955, σ. 228 - 248.

2 α) καὶ β) Βασιλικαὶ Λιμένος πόλεως Κῶ (L. MORRICONE ἐν Bolletino d'Arte τοῦ 1950, σ. 65, 66, 70, κάτοψις σ. 59, εἰκ. 8.

γ) καὶ δ) Βασιλικαὶ ἐντὸς τῶν Δυτικῶν Θερμῶν τῆς Κῶ (MORRICONE, ἔ. ἀ. σ. 228 - 230, εἰκ. 43, 44, 45, 47, 49). Διὰ τὸ βαπτιστήριον (A. ORLANDOS, Actes du Ve Congrès d'Arch. Chrétienne 1957, σ. 202).

ε) Βασιλικὴ Ἁγ. Ἰωάννου, εἰς θέσιν Ἑφτὰ βήματα, μετὰ τοῦ βαπτιστηρίου. Διὰ τὸ βαπτιστήριον (Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, τ. 3, 1928, σ. 441-44 καὶ HERMES BALDUCCI, Basiliche protocristiane e bizantine a Coo, Pavia 1936, σ. 47-50. L. LAURENZI, Historia 5, 1931, 613 - 14). Διὰ τὴν βασιλικήν (L. MORRICONE, ἔ.ἀ. σ. 242 καὶ εἰκ. 79 (νάρθηξ).

ϛ) Βασιλικὴ Ἁγ. Γαβριήλ, 2 χιλιόμετρα ἀνατολικῶς τῆς πόλεως Κῶ (BALDUCCI, ἔ.ἀ. 32-46. MORRICONE, ἔ.ἀ. 325 καὶ εἰκ. 103. Διὰ τὸ βαπτιστήριον A. ORLANDOS, Actes du Ve Congrès Intern. d'Archéolologie Chrétienne 1957, 203).

ζ) Βασιλικὴ ἀκρωτηρίου Σκανδαρίου (Κοὺμ - Μπουρνού) (BALDUCCI, ἔ.ἀ. 29-33, MORRICONE, ἔ.ἀ. σ. 327).

η) Βασιλικὴ Ἁγ. Παύλου παρὰ τὸ χωρίον Ζηπάρι (BALDUCCI, ἔ.ἀ. 22-28. MORRICONE, ἔ.ἀ. σ. 327 καὶ εἰκ. 105, 107. Διὰ τὸ βαπτιστήριον A. ORLANDOS, Actes κλπ., σ. 205, 206).

θ) Βασιλικὴ εἰς θέσιν Καπαμᾶ, παρὰ τὸ χωρίον Ἀσφεντιοῦ (MORRICONE, ἔ.ἀ. σ. 328, εἰκ. 108). ΙΑΚ. ΖΑΡΑΦΤΗΣ, Κῷα β', Κῶς 1923, 76. Διὰ τὸ βαπτιστήριον ORLANDOS, Actes κλπ., σ. 204, 207).

ι) Βασιλικὴ Ἁγ. Θεότητος εἰς Καρδάμενα (R. HERZOG ἐν Arch. Anz. τοῦ 1903, σ. 4. BALDUCCI, ἔ.ἀ. σ. 57).

ια) καὶ ιβ) Σύμπλεγμα δύο βασιλικῶν Ἁγ. Στεφάνου παρὰ τὴν Κέφαλον (BALDUCCI, ἔ.ἀ. 15-22. MORRICONE, ἔ. ἀ. σ. 327). Ὁ νάρθηξ εἰς Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχρ. βασιλικὴ τῆς Μεσογειακῆς Λεκάνης, Ἀθῆναι 1954, εἰκ. εἰς σ. 101. Διὰ τὸ βαπτιστήριον ORLANDOS, Actes κλπ., σ. 205).

ιγ) Μικρὰ βασιλικὴ παρὰ τὴν Κέφαλον (BALDUCCI, ἔ.ἀ. σ. 12-15, εἰκ. 8).

ιδ) Βασιλικὴ εἰς τὸν κόλπον Καμάρες παρὰ τὴν Κέφαλον (BALDUCCI, ἔ.ἀ.σ. 6-12. MORRICONE, ἔ.ἀ. σ. 328).

Εἰς ταύτας προσθετέαι καὶ αἱ ὑπ' ἐμοῦ ἀνασκαφεῖσαι καὶ ἐνταῦθα δημοσιευόμεναι:

ιε) Βασιλικὴ τῆς Ἀντιμαχείας καὶ

ιϛ) Βασιλικὴ Ἁγ. Ἰωάννου παρὰ τὸ Μαστιχάρη.

3 α) καὶ β) Δύο βασιλικαὶ παρὰ τὰ Καρδάμενα εἰς θέσεις Ἀράγκη καὶ Ἁγ. Βαρβάρα (BALDUCCI, ἔ.ἀ. 57

δεύουν ἀλλὰ καὶ διὰ τὸν ἀρχιτεκτονικόν, μάλιστα δὲ διὰ τὸν διακοσμητικὸν πλοῦτον τῶν ἀρίστης τεχνικῆς ἐκτελέσεως ψηφιδωτῶν δαπέδων, διὰ τῶν ὁποίων πᾶσαι σχεδὸν εἶναι ἐστρωμέναι.

Δυστυχῶς αἱ ὑπὸ τῶν 'Ιταλῶν ἀρχαιολόγων ἀνασκαφεῖσαι βασιλικαὶ δὲν ἐδημο-

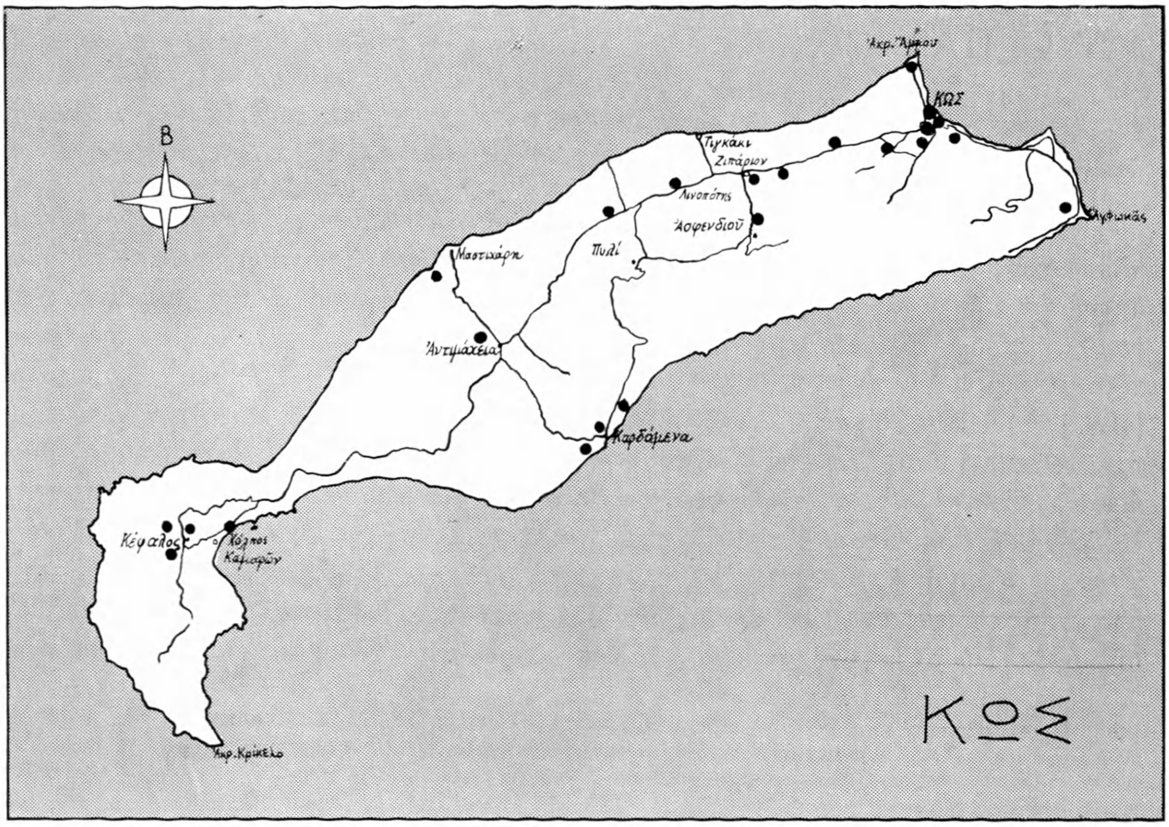

Εἰκ. 1. Χάρτης τῆς Κῶ ἐπὶ τοῦ ὁποίου σημειοῦνται διὰ μελανῶν κοκκίδων αἱ βασιλικαὶ τῆς νήσου.

σιεύθησαν λεπτομερῶς μέχρι τοῦδε λόγῳ τοῦ κατὰ τὸ 1938 ἐπελθόντος προώρου θανάτου τοῦ εἰδικῶς μελετήσαντος καὶ τὰς κατόψεις αὐτῶν φιλοτεχνήσαντος Hermes Balducci, τοῦ ὁποίου μία μόνον διάλεξις περιέχουσα καὶ τὰς μνημονευθείσας Κατόψεις τῶν βασιλικῶν ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Παβίας τὸ 1936 [1].

'Ο γράφων τὰς γραμμὰς ταύτας, ἐπισκεφθεὶς τὴν Κῶ καὶ ἐπὶ 'Ιταλικῆς Κατοχῆς τῆς νήσου (1928) καὶ μετὰ τὴν εἰς τὴν 'Ελλάδα προσάρτησιν αὐτῆς (1947, 1955, 1958), ἠσχολήθη, μέχρι τοῦδε, μόνον μὲ τὴν μελέτην τῶν λίαν ἐνδιαφερόντων βαπτιστηρίων, τὰ ὁποῖα εἶναι προσηρτημένα εἰς τὰς βασιλικὰς τῆς τε Κῶ καὶ ἄλλων ἐκ τῶν

Morricone, ἔ.ἀ. 328).

γ) Βασιλικὴ παρὰ τὸ ἀκρωτήριον Ἅγ. Φωκᾶς, ἀνατολικῶς τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἅγ. Γαβριὴλ (Morricone, ἔ.ἀ. σ. 327 καὶ 330).

δ) Βασιλικὴ εἰς θέσιν Μεσαριὰ ἐπὶ τῆς πρὸς Κέφαλον ὁδοῦ πρὸ τῆς πρὸς 'Ασφεντιοῦ διακλαδώσεως (Morricone, ἔ.ἀ. σ. 327). Ἡ κλῖμαξ τοῦ ἄμβωνός της εὑρηται σήμερον ὑπὸ τὴν πλάτανον τοῦ 'Ιπποκράτους ἐν Κῷ).

ε) Βασιλικὴ 200 μ. ἀνατολικῶς τῆς τοῦ Ἁγ. Στεφάνου τῆς Κεφάλου (Π. Λαζαριδης, Πεπραγμένα Θ' Διεθν. Συνεδρίου, σ. 233).

1 H. Balducci, Basiliche protocristiane e bizantine a Coo, Pavia 1936.

Δώδεκα νήσων (Ρόδου, Καρπάθου κλπ.), ἐδημοσίευσε δὲ σχετικὰς περὶ αὐτῶν ἀνακοινώσεις γενομένας εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν [1] καὶ εἰς τὸ ἐν Aix-en Provence τῆς Νοτίου Γαλλίας συνελθὸν τὸ 1954 5ον Διεθνὲς Συνέδριον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας [2]. Ἔγραψε δ᾽ ἐπίσης καὶ συνοπτικήν τινα ἐπισκόπησιν τῶν παλαιοχριστιανικῶν μνημείων τῆς Δωδεκανήσου [3].

Προσαρτηθείσης τῆς Δωδεκανήσου εἰς τὴν Ἑλλάδα τὸ 1947, μετὰ τὸ πέρας τοῦ Β′ Παγκοσμίου πολέμου, ὁ πρῶτος διορισθεὶς Στρατιωτικὸς Διοικητὴς Δωδεκανήσου μακαρίτης ἀντιναύαρχος Περικλῆς Ἰωαννίδης ἐνέκρινεν [4] αἴτησίν μου—διατελοῦντος τότε Ἐπόπτου τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου—πρὸς διενέργειαν τῆς πρώτης ἐν Δωδεκανήσῳ ἑλληνικῆς ἀνασκαφῆς, γενομένης εἰς δύο ἐπισημανθείσας παλαιοχριστιανικὰς βασιλικὰς τῆς Κῶ, εὑρισκομένας ἀμφοτέρας περὶ τὸ μέσον τοῦ μήκους τῆς νήσου, ἤτοι 1) εἰς τὴν παρὰ τὸ μικρὸν χωρίον Μαστιχάρη [5], κείμενον ἐπὶ τῆς βορείου ἀκτῆς τῆς νήσου (εἰκ. 1) καὶ 2) εἰς τὴν ἐντὸς τῆς κωμοπόλεως Ἀντιμαχείας, ἐν μέσῳ πτωχικοῦ καὶ κατὰ μέγα μέρος καλύπτοντος αὐτὴν συνοικισμοῦ, εὑρισκομένην μεσόγειον βασιλικὴν (εἰκ. 1), τιμωμένην σήμερον ὑπὸ τῶν κατοίκων εἰς μνήμην τῶν Ἁγ. Ἀναργύρων.

Τὰ πορίσματα τῆς ἀνασκαφῆς τῶν δύο τούτων βασιλικῶν ἐκτίθενται εὐθὺς κατωτέρω.

*
* *

1 Πρακτ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τ. 3, 1928, σ. 441-46.

2 Actes du Ve Congès International d'Archéologie Chrétienne, Aix-en-Provence 1957, σ. 199-210.

3 Δωδεκανησιακὴ Ἐπιθεώρησις, τ. Β′, 1948, σ. 72-77. Βραχεῖα περιγραφὴ τῶν ἐνταῦθα δημοσιευομένων βασιλικῶν ἐδημοσιεύθη καὶ εἰς τὸ BCH 71/72 τοῦ 1947/48, σ. 444 (Amandry).

4 Ἡ ἄδεια ἐκτελέσεως ἀνασκαφῶν ἐν Κῷ φέρει ἀριθμὸν πρωτοκόλλου 20980 καὶ ἡμερομηνίαν 15 Ἰουλίου 1947, ἐδημοσιεύθη δὲ εἰς τὸ ὑπ᾽ ἀρ. 46 φύλλον τῆς Ἐφημερίδος τῆς Στρατιωτικῆς Διοικήσεως Δωδεκανήσου τῆς 24ης Ἰουλίου 1947.

5 Βλ. σχετικῶς BCH 71/72, 1947-48, σ. 444 καὶ L. Morricone, Scavi e ricerche a Coo ἐν Bolletino d'Arte τοῦ 1950, σ. 74.

ΜΕΡΟΣ Α΄.

1. Η ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΟΥ ΜΑΣΤΙΧΑΡΗ

Θέσις καὶ ἀνασκαφή. Ἡ βασιλικὴ αὕτη εὑρίσκεται ἐντὸς ἀμμώδους περιοχῆς εἰς ἀπόστασιν ἑνὸς τετάρτου περίπου τῆς ὥρας δυτικῶς τοῦ χωρίου Μαστιχάρη. Κεῖται πολὺ πλησίον τῆς θαλάσσης [1] ἀπέχουσα τῆς ἀκτῆς μόνον περὶ τὰ 60 μέτρα. Ἡ στάθμη της εὑρίσκεται περὶ τὰ 6 ἕως 7 μέτρα ὑπεράνω τῆς ἐπιφανείας τῆς θαλάσσης. Τὴν ὕπαρξίν της ἐπεσήμαινον λείψανα τοῦ τοίχου τῆς ἀψῖδός της, μόλις ὁρατὰ πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς, κείμενα 1 χιλιόμετρον περίπου ἀνατολικῶς τοῦ ναϋδρίου Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Περγιαλίτη [2], ὅθεν καὶ ἐθεωροῦντο ὑπὸ τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς ὡς ἀνήκοντα εἰς ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου, ὅπως καὶ ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Γαβριὴλ ἀπεδόθη εἰς τὸν ἀρχάγγελον τοῦτον λόγῳ τῆς παρ' αὐτὴν ὑπάρξεως ὁμωνύμου ναϋδρίου (Βλ. Balducci, ἔ.ἀ. σ. 34).

Ἡ ἀνασκαφὴ ἤρχισε κατ' Αὔγουστον τοῦ 1947 δι' ἐμπείρων ἐργατῶν ἐργασθέντων προγενεστέρως εἰς ἀνασκαφὰς ἀρχαίων καὶ χριστιανικῶν μνημείων ἐκτελεσθείσας ὑπὸ Ἰταλῶν ἀρχαιολόγων εἰς πλείονα σημεῖα τῆς Κῶ.

Ἡ ἀποκάλυψις τῆς βασιλικῆς, γενομένη ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐποπτείαν μου, ἤρχισεν ἀπὸ τὴν μόλις διαφαινομένην ἀψῖδα τοῦ ἱεροῦ, ἐπροχώρησε δ' ἔπειτα εἰς τὸν πρὸ τῆς κόγχης χῶρον τοῦ ἱεροῦ (πίν. 1,Γ), τὸ μέσον κλῖτος (Β), τὸν νάρθηκα (Α) καὶ ἐπεξετάθη εἰς τὸ πρὸς Βορρᾶν βαπτιστήριον (Ε). Τὰ πλάγια κλίτη (Δ,Δ) καὶ τὰ πρὸς Νότον προσκτίσματα (Κ, Θ, Η) ἀπεκαλύφθησαν ἀργότερον (1955) δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἐποπτείᾳ καὶ τοῦ ἐκτάκτου ἐπιμελητοῦ ἀρχαιοτήτων Κῶ κ. Μιλτιάδου Νικολαΐδη [3].

Τὰ ὁριστικὰ σχέδια καὶ τὴν λεπτομερῆ μελέτην τοῦ ἀποκαλυφθέντος μνημείου ἐξεπόνησα κατ' Αὔγουστον τοῦ 1958, ὅτε ἐκ νέου ἐπεσκέφθην τὴν βασιλικὴν συνοδευόμενος ὑπὸ τοῦ ἀρχιτεχνίτου τῆς Ἀναστηλώσεως κ. Χαριλάου Σφακιανάκη. Εἶχον τότε πλέον τελείως καθαρισθῆ τὰ λαμπρὰ ψηφιδωτὰ δάπεδα αὐτῆς διὰ τοῦ ἐκ τῶν μεσολαβησασῶν βροχῶν ὕδατος, τυγχάνοντος, ὡς γνωστόν, ἑνὸς τῶν ἀκινδυνοτέρων ἀλλὰ καὶ λυσιτελεστέρων μέσων ἀπομακρύνσεως τοῦ ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῶν ψηφιδωτῶν ἐπικαθημένου συνήθως ἐπιπάγου ἐξ ἀσβεστοκονιάματος.

1 Χαρακτηριστικὴ διὰ τὸν 5ον καὶ τὸν 6ον μ.Χ. αἰῶνα εἶναι ἡ ἀνέγερσις βασιλικῶν ἐγγύτατα τῆς θαλάσσης καὶ εἰς μέρη συχνὰ ἀκατοίκητα, ὄχι δὲ μόνον εἰς τὰς νήσους, ὅπου τοῦτο θὰ ἦτο φυσικόν, ἀλλὰ καὶ εἰς ἀκτὰς τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος. Ἡ τοιαύτη παρὰ τὴν θάλασσαν οἰκοδομή, πολυτελῶν συχνότατα, βασιλικῶν μαρτυρεῖ τρανῶς περὶ τῆς ἀπὸ πειρατικῶν ἐπιδρομῶν ἀσφαλείας τῶν παραλίων τῆς Ἑλλάδος κατὰ τοὺς δύο εἰρημένους αἰῶνας, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς ἀμέσως ἑπομένους, καθ' οὓς ὠργίαζεν ἡ πειρατεία. Βλ. σχετικῶς Herzberg, Gesch. byz. Reichs, 129 καὶ Brooks ἐν JHS 1898, 182-208. Ἀναφέρω προχείρως παραδείγματα τοιούτων ἐγγὺς τῆς θαλάσσης ἀνεγερθεισῶν βασιλικῶν τῆς Ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος. Στερεὰ Ἑλλάς: Βασιλικαὶ Νικοπόλεως, Δημητριάδος, Δαφνουσίων Λοκρίδος, Αἰγοσθένων, Γλυφάδας, Ἁλιμοῦντος. Πελοπόννησος: Βασιλικαὶ Λεχαίου, Σικυῶνος, Ἑρμιόνης, Τηγανίου (Λακωνίας). Μεγαλόνησος Κρήτη: Βασιλικαὶ Καστρίου καὶ Ἁγ. Νικολάου Χερσονήσου, Ὀλοῦντος, Πανόρμου, Λεβῆνος, Ματάλων. Μικρὰ Ἀσία: Βασιλικὴ Κλαζομενῶν (Γκιοὺλ Μπαχτσὲ) κλπ.

2 Περὶ τῆς ἐπικλήσεως τοῦ ναϋδρίου βλ. Karl Suedhof, Kos und Knidos, München 1927, Kartentafel II.

3 Βλέπε σχετικῶς ΠΑΕ 1955, σ. 284-287.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄.

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

1. Γενικὴ κάτοψις τοῦ ναοῦ καὶ τοιχοδομία.

Ὡς βλέπει τις ἐκ τοῦ συνημμένου σχεδίου (πίν. 1), ἡ βασιλικὴ τοῦ Μαστιχάρη, ἀκολουθοῦσα ἀνατολικὰ καὶ ἀφρικανικὰ πρότυπα, στερεῖται αἰθρίου, οὗ ἄλλωστε στεροῦνται καὶ πᾶσαι αἱ ἄλλαι ἀποκαλυφθεῖσαι μέχρι τοῦδε βασιλικαὶ τῆς Κῶ, ἐξαιρέσει τῆς τοῦ Ἁγ. Στεφάνου καὶ τῆς τοῦ Λιμένος, τῶν ὁποίων ὅμως τὸ αἴθριον θεωρεῖται

Εἰκ. 2. Τὸ σύστημα τοιχοδομίας τῆς βασιλικῆς.

ὡς προστεθὲν πολὺ μεταγενεστέρως (Balducci, ἔ.ἀ. σ. 18, 56). Εἰς τὴν βασιλικήν μας τὸ κύριον σῶμα τοῦ ἀποκαλυφθέντος κτηρίου ἀποτελεῖ μία τρίκλιτος «ἑλληνιστικὴ» βασιλική, φέρουσα πρὸς Δυσμὰς μὲν προσηρτημένον ἰσοπλατῆ πρὸς τὸν ναὸν νάρθηκα (Α), πρὸς Ἀνατολὰς δὲ ἐξέχουσαν ἡμικυκλικὴν ἁψῖδα ἱεροῦ. Εἰς τὸ κύριον σῶμα τοῦ ναοῦ εἶναι προσκεκολλημένα κατὰ μὲν τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ τῆς βορείου αὐτοῦ πλευρᾶς μέγα βαπτιστήριον (Ε) μετὰ προθαλάμου (Ζ), καθ' ὁλόκληρον δὲ τὴν νοτίαν πλευρὰν τὸ τριμερὲς πρόσκτισμα τοῦ διακονικοῦ (Η, Θ, Κ).

Ὁ ὅλος ναὸς ἔχει τὸν κύριον ἄξονα αὐτοῦ ἀκριβῶς πρὸς Ἀνατολὰς ἐστραμμένον. Ἐκ τῶν ἐξωτερικῶν του τοίχων ὁ μὲν ἡμικυκλικὸς τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ, ἂν καὶ δεχόμενος τὴν ὤθησιν τοῦ κτιστοῦ τεταρτοσφαιρικοῦ θόλου, ὅστις ἐκάλυπτε τὴν κόγχην, ἔχει ὅμως σχετικῶς μικρὸν πάχος (0.73) ἤτοι ὀλίγον μόνον μεγαλύτερον τοῦ πάχους

τῶν μακρῶν πλαγίων τοίχων, ὅπερ κυμαίνεται μεταξὺ 0.60 καὶ 0.65 μ., ἐνῷ εἰς ἄλλας βασιλικὰς τὸ πάχος τοῦ τοίχου τῆς ἀψῖδος φθάνει καὶ συνήθως ὑπερβαίνει κατὰ πολὺ τὸ 1 μέτρον.

Ὅλοι οἱ τοῖχοι τῆς βασιλικῆς εἶναι κατεσκευασμένοι δι' οὐχὶ πολὺ κανονικῶν, σκληρῶν ἀσβεστολιθικῶν πετρῶν, ἐκτισμένων δι' ἀσβεστοκονιάματος καθ' ὁριζοντίας περίπου στρώσεις (εἰκ. 2). Εἰς τὸν ἡμικυκλικὸν τοῖχον τῆς ἀψῖδος τοῦ ἱεροῦ παρατηροῦνται, εἰς μικρὸν (0.50) ἀπὸ τοῦ ἐδάφους ὕψος, τρεῖς ὁριζόντιαι σειραὶ (ντουζένια) ἐξ ὀπτῶν πλίνθων, πάχους 0.035 ἕως 0.04, μίαν δὲ μόνην σειρὰν ὁριζοντίων πλίνθων παρουσιάζει καὶ ὁ χωρίζων τὸν νάρθηκα ἀπὸ τοῦ κυρίως ναοῦ τοῖχος, ὡς καὶ ὁ παρὰ τὴν νοτίαν εἴσοδον τοῦ νάρθηκος. Εἰς τοὺς λοιποὺς τοίχους τοῦ ναοῦ, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ μέγιστον σωζόμενον ὕψος 1.65 μ. ἐμφανίζει μόνον ὁ χωρίζων τὴν πρόθεσιν ἀπὸ τοῦ βαπτιστηρίου τοῖχος (εἰκ. 2), δὲν παρατηρεῖται παρεμβολὴ ὁριζοντίων πλίνθων.

2. Ἐξέτασις τῶν διαφόρων μερῶν τῆς βασιλικῆς.

α) *Ὁ νάρθηξ* (εἰκ. 3 καὶ πίν. 1, Α). Ὁ πρὸς Δυσμὰς τοῦ κυρίως ναοῦ τοποθετημένος πάντοτε νάρθηξ, ἀποτελῶν ἐνταῦθα τὸν ἰδιαίτερον χῶρον παραμονῆς τῶν κατηχουμένων, ἐλλείψει τοῦ προωρισμένου διὰ τούτους αἰθρίου, εἶναι εὐρύχωρον ὀρθογώνιον διαμέρισμα ἰσοπλατὲς πρὸς τὸν κυρίως ναόν. Τὸ μῆκός του ἐσωτερικῶς εἶναι 14.50μ., τὸ δὲ πλάτος του 4.65μ. Δύο παραστάδες ἐφ' ἑκατέρας τῶν μακρῶν αὐτοῦ πλευρῶν, πλάτους 0.60 μ. καὶ ἐξοχῆς ἀπὸ τῶν τοίχων 0.40 ἕως 0.45 μ., διαιροῦσι τὸ ὅλον μῆκος τοῦ ὀρθογωνίου εἰς τρία ἄνισα μέρη: ἓν μέσον μήκους 7.30 καὶ δύο ἑκατέρωθεν αὐτοῦ ἄκρα μήκους 3.00 μ. Ὡς δ' ἐξ ἄλλων παραδειγμάτων βασιλικῶν —καὶ ἰδίᾳ τῆς Ἀχειροποιήτου τῆς Θεσσαλονίκης— γνωρίζομεν αἱ μνημονευθεῖσαι τέσσαρες παραστάδες πρέπει νὰ ἀποτελοῦν τὰ ποδαρικὰ δύο μεγάλων, ἐγκαρσίων, ἡμικυκλικῶν τόξων, χρησιμευόντων πρὸς στήριξιν τῆς ξυλίνης ὀροφῆς τοῦ ἰσογείου τοῦ νάρθηκος καὶ τοῦ πατώματος τοῦ ὑπεράνω αὐτοῦ γυναικωνίτου, ἡ ὕπαρξις τοῦ ὁποίου ἀποδεικνύεται ἀσφαλῶς ἐκ τῆς εἰς τὰ πλάγια κλίτη τοῦ κυρίως ναοῦ παρουσίας δύο κτιστῶν κλιμάκων ἀνόδου (πίν. 1, Δ, Δ), περὶ τῶν ὁποίων θὰ ὁμιλήσωμεν λεπτομερῶς κατωτέρω. Ὡς δὲ σχεδὸν πάντοτε συνέβαινε [1], τὰ ποδαρικὰ τῶν ἐγκαρσίων τόξων τοῦ νάρθηκος εὑρίσκονται καὶ ἐνταῦθα ἀκριβῶς εἰς τὴν προέκτασιν τῶν ἐσωτερικῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ κυρίως ναοῦ (πίν. 1).

Λόγῳ τῆς χαρακτηριστικῆς διὰ τὰς μικρασιατικὰς καὶ τὰς συριακὰς βασιλικὰς ἐλλείψεως αἰθρίου, ἥτις παρατηρεῖται καὶ εἰς τὰς γειτονικὰς πρὸς τὴν ἀσιατικὴν ἀκτὴν νήσους (π.χ. τὴν Λέσβον Ὀρλανδος, ΑΔ 12, 1929, σ. 1 ἑξ. Εὐαγγελιδης, ΑΔ 13, 1930/31, σ. 33) ὁ νάρθηξ ἐπεκοινώνει ἀπ' εὐθείας πρὸς τὸ ἐξωτερικὸν διὰ δύο θυρῶν. Ἐκ τούτων ἡ μία ἠνοίγετο κατὰ τὸ βόρειον ἄκρον διαμέρισμα αὐτοῦ, εἶχε δὲ πλάτος 1.38 μ. Τῆς θύρας ταύτης διετηρήθη ἐν μέρει καὶ τὸ μαρμάρινον κατώφλιον φέρον κυκλικὴν ὀπὴν χάριν τῆς στρόφιγγος τοῦ βορείου θυροφύλλου. Ἡ δὲ δευτέρα θύρα,

1 Ἐν Κῷ ἐξαίρεσιν τοῦ κανόνος τούτου κάμνει μόνον ἡ λεγομένη βασιλικὴ τοῦ Λιμένος (L. Morricone, Bolletino d'Arte τοῦ 1950, σ. 59, εἰκ. 8).

ἀνοίγματος 1.10 μ. εὑρίσκετο εἰς τὸ μέσον τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ὀρθογωνίου, ἥτις φαίνεται ὅτι ἀπετέλει καὶ τὸν ὀπίσθιον τοῖχον πλαγίου προπύλου, ὡς συμπεραίνομεν ἐκ τῆς πρὸ αὐτῆς παρουσίας τμήματος τοίχου (πίν. 1) βαίνοντος παραλλήλως πρὸς αὐτήν. Δυστυχῶς τοῦ προπύλου τούτου δὲν διεσώθησαν ἄλλα λείψανα, ὥστε μᾶς εἶναι δύσκολον νὰ συναγάγωμεν ἐκ μόνου τοῦ μνημονευθέντος τεμαχίου τοίχου τὸ σχέδιον αὐτοῦ. Ὅτι ὅμως θὰ ὑπῆρχε πάντως πρόπυλον ἐνταῦθα συνάγομεν καὶ ἐξ ἄλλων

Εἰκ. 3. Ἄποψις τοῦ νάρθηκος ἀπὸ Νότου.

ὁμοίων παραδειγμάτων [1] — Ὑψηλομετώπου Λέσβου (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΑΔ 12, 1929, σ. 5, εἰκ. 1), Ὀλυμπίας (CURTIUS-ADLER, Olympia, Die Baudenkmäler τ. I, πίν. LXVIII), Ἐλευθερῶν Βοιωτίας (Ε. ΣΤΙΚΑΣ, ΠΑΕ 1939, σ. 49, εἰκ. 5), Τροπαίου Δοβρουτσᾶς, (Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχρ. βασιλ., σ. 145, εἰκ. 111) κλπ.

Τὸ δάπεδον τοῦ νάρθηκος ἦτο ἐστρωμένον διὰ ψηφιδωτοῦ, τὸ ὁποῖον ὅμως λόγῳ τῆς συχνῆς χρήσεως τοῦ χώρου τοῦ νάρθηκος ἔχει σήμερον σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου καταστραφῆ, ἐξαιρέσει μόνον μιᾶς ταινίας ἁλυσωτοῦ πλοχμοῦ, διατηρηθείσης κατὰ τὴν δυτικὴν παρυφὴν τοῦ μεσαίου διαμερίσματος (πίν. 1) καί τινων ἄλλων μικρῶν τμημάτων.

Ἐντὸς τοῦ νάρθηκος εὑρέθησαν ἐπίσης κατεσκευασμένα καί τινα χαμηλὰ κτιστὰ πεζούλια χρησιμεύοντα ὡς καθίσματα. Ἓν τούτων, πλάτους 0.75 καὶ μήκους 2.00 μ.,

1 Βλέπε σχετικῶς Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Μεσογειακῆς λεκάνης, τόμ. Α΄, Ἀθῆναι 1952, σ. 129.

εὑρίσκεται κατὰ τὴν ΒΑ. γωνίαν τοῦ νάρθηκος (βλ. πίν. 1) ἄλλο δὲ μικρότερον, πλάτους 0.45 καὶ μήκους 1.48, ὑπάρχει εἰς τὸ δυτικὸν μέρος τοῦ νοτίου διαμερίσματος (πίν. 1). Τέλος ἓν ἀκόμη πλατύτερον κτιστὸν πεζούλιον κατεσκευάσθη καὶ εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ προπύλου (πίν. 1), ἔχει δὲ τοῦτο διαστάσεις: πλάτος 0.85 καὶ μῆκος 2.95 μ.

Λουτῆρες. Πρὶν ἢ ἐγκαταλείψωμεν τὴν ἐξέτασιν τοῦ νάρθηκος θὰ ἀναφέρωμεν ὅτι ἑκατέρωθεν τῆς ἐκ τοῦ νάρθηκος εἰς τὸν κυρίως ναὸν ἀγούσης μέσης (βασιλείου)

Εἰκ. 4. Ὁ πυθμὴν τοῦ νοτίου λουτῆρος τοῦ νάρθηκος.

θύρας ἀπεκαλύφθησαν, ἐν ἀμέσῳ ἐπαφῇ πρὸς τὸν διαχωρίζοντα τὸν νάρθηκα ἀπὸ τοῦ κυρίως ναοῦ τοῖχον, δύο ὁριζόντιαι ἐπιφάνειαι, μήκους 2.27 μ. καὶ πλάτους 1.17 μ., ἐστρωμέναι διὰ τετραγώνων ὀπτοπλίνθων, πλευρᾶς 0.28μ. καὶ μὲ διαγωνίους δακτυλιὰς προσφύσεως (πίν. 1 καὶ εἰκ. 4). Λόγῳ τῆς ἀμέσου παρὰ τὴν κυρίαν θύραν εἰσόδου εἰς τὸν ναὸν παρουσίας τῶν πλινθοστρώτων τούτων ἐπιφανειῶν νομίζω, ὅτι δυνάμεθα, κρίνοντες καὶ ἐξ ἀναλόγων παραδειγμάτων, νὰ τὰς θεωρήσωμεν ὡς τοὺς πυθμένας κιβωτιοσχήμων ὀρθογωνίων λουτήρων, χρησιμευόντων πρὸς ἀπόνιψιν τῶν πιστῶν πρὸ τῆς εἰς τὸν κυρίως ναὸν εἰσόδου των. Τοιοῦτοι λουτῆρες περιοριζόμενοι συχνὰ καὶ εἰς ἁπλᾶ περιρραντήρια, ἀντικαταστήσαντα τὴν παλαιὰν ἐν τῷ αἰθρίῳ φιάλην τῶν καθαρμῶν, συνηθίζοντο νὰ τοποθετοῦνται παρὰ τὴν βασίλειον πύλην εἰς βασιλικὰς στερουμένας αἰθρίου, ὡς ἡ ἡμετέρα. Παραδείγματά των παρέχουν διὰ λουτῆρα μὲν ἡ βασιλικὴ τῆς Βραυρῶνος [1], διὰ περιρραντήρια δὲ αἱ βασιλικαὶ Καστρίου Χερσονήσου Κρή-

1 Ε. Στικας, ΠΑΕ 1952, σ. 78 καὶ 79, εἰκ. 6.

της [1], Τριῶν ἐκκλησιῶν Πάρου [2], Ἀφεντέλλη Λέσβου [3], Παναγίας Ἐφέσου [4] καὶ ἄλλαι. Εἰς δὲ βασιλικὰς μετὰ αἰθρίου ὡραῖον παράδειγμα συμμετρικῆς πρὸ τοῦ νάρθηκος τοποθετήσεως δύο κιβωτιοσχήμων λουτήρων παρέχει ἡ βασιλικὴ (Β) τοῦ Ἀλκίσωνος τῆς Νικοπόλεως [5].

Ὡς πρός τε τὴν θέσιν, τὸν προορισμὸν καὶ τὸν συμβολισμὸν τῶν λουτήρων πληροφορεῖ ἡμᾶς σαφέστατα Ιωαννης ο Χρυσοστομος (Ὁμιλία 3η περὶ ἐλεημοσύνης, Migne Ε.Π. τ. 49, στ. 294) λέγων: *ὥσπερ οἱ λουτῆρες ὕδατος πεπληρωμένοι ἑστήκασι πρὸ τῶν θυρῶν τῆς ἐκκλησίας, ἵνα νίψῃς τὰς χεῖράς σου* κλπ. Ἐπίσης εἰς τὴν 108ην Ὁμιλίαν ἀναφέρει, ὅτι «*δύο νιπτῆρές εἰσι πρὸ τῶν πυλῶν τῆς ἐκκλησίας, μία τοῦ ὕδατος, ἐν ᾗ νίπτεις τὰς χεῖράς σου καὶ μία ἡ χεὶρ τοῦ πένητος, ἐν ᾗ ἀποσμήχεις τὴν ψυχήν σου*». *Λουτῆρα τοῦ μεσαύλου* ἀναφέρει ἀργότερον καὶ Κωνσταντινος ο Πορφυρογεννητος (Βασ. Τάξ. 100, 11,—102, 7 —105, 14, Βόννης). Ἐνίοτε μάλιστα οὗτος χαρακτηρίζει, κατὰ συνεκδοχήν, καὶ ὁλόκληρον τὸ αἴθριον ὡς λουτῆρα (Βασ. Τάξ. κεφ. 10, Vogt A, σ. 67): *καὶ διελθὼν τὸν νάρθηκα καὶ τὸν λουτῆρα* πβλ. καὶ σ. 70 καὶ 72 Ι κεφ. 27 (Vogt A 102 καὶ 103) *καὶ εἰσελθὼν διὰ τῆς μέσης πύλης τοῦ λουτῆρος*. Πβλ. τέλος καὶ τὸν Ἀνώνυμον Banduri (Imperium Orientale α' μέρος σ. 68). Πλείονας λεπτομερείας περὶ τῶν λουτήρων βλ. εἰς Α. Ορλανδου, Ξυλόστεγον παλαιοχριστιανικὴν βασιλικήν, τ. Α', σ. 111.

β) *Ὁ κυρίως ναός*. Ὁ νάρθηξ συνέχεται πρὸς Ἀνατολὰς πρὸς μέγαν ὀρθογώνιον χῶρον ἀποτελοῦντα τὸν κυρίως ναόν, ἔχοντα δὲ τὸ αὐτὸ ὡς ἔγγιστα πρὸς τὸν νάρθηκα πλάτος (14.60) καὶ μῆκος ἐσωτερικῶς 19.90 μ. βορείως καὶ 19.85 μ. νοτίως. Δύο κιονοστοιχίαι βαίνουσαι παραλλήλως πρὸς τὸν μέγαν ἄξονα τοῦ ὀρθογωνίου ἐχώριζον αὐτὸν εἰς τρία μέρη—κλίτη ἢ *στοὰς*—ὅπως προσφυῶς τὰς ὀνομάζει ψηφιδωτὴ ἐπιγραφὴ τοῦ δαπέδου του, περὶ ἧς κατωτέρω. Αἱ κιονοστοιχίαι αὗται ἀποτελούμεναι ἐξ ἐννέα κιόνων ἑκάστη ἀντικρυζόντων παραστάδας, πλάτους καὶ ἐξοχῆς 0.60 μ. (πίν. 1), βαίνουσιν ἀδιασπάστως ἀπὸ τοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος μέχρι τοῦ ἀνατολικοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου ἤτοι συμφώνως πρὸς τὰ ἁγνῶς ἑλληνιστικὰ πρότυπα τῶν ἐπιμήκων βασιλικῶν τῶν παραλίων τῆς Μεσογείου, ἀποκλειομένης ἀπολύτως τῆς ὑπάρξεως ἐγκαρσίου κλίτους, τοῦ ὁποίου ἄλλωστε στεροῦνται καὶ ὅλαι αἱ μέχρι τοῦδε δημοσιευθεῖσαι βασιλικαὶ ὄχι μόνον τῆς Κῶ, ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων Δώδεκα νήσων [6]. Ἐκ τῶν τριῶν στοῶν τοῦ ναοῦ ἡ μὲν μέση ἔχει ἐλεύθερον ἄνοιγμα ἤτοι ἀπὸ στυλοβάτου εἰς στυλοβάτην 7.30 μ., αἱ δὲ ἄκραι 3.02 μ. Ἑπομένως ἡ ἀναλογία πλάτους τοῦ μέσου πρὸς τὰ ἄκρα κλίτη εἶναι ἐδῶ 1 : 2.42, ἀκολουθεῖ λοιπὸν τὸν κανόνα, καθ' ὃν τὸ μέσον κλῖτος εἰς τὰς βασιλικὰς τῶν παραλίων τῆς Μεσογείου κατασκευάζεται μὲ πλάτος ὑπερδιπλάσιον τοῦ πλάτους

1 Α. Ορλανδος, ΠΑΕ 1956, σ. 243 καὶ πίν. 116α.

2 Α. Ορλανδος, ΠΑΕ 1961, σ. 189, εἰκ. 8.

3 Α. Ορλανδος, ΑΔ 1929, σ. 71, εἰκ. 78.

4 Βασιλικὴ Παναγίας μετὰ πεσσῶν, Forschungen in Ephesos IV, 1 1932, σ. 69, εἰκ. 85.

5 Α. Ορλανδος καὶ Γ. Σωτηριου, ΠΑΕ 1938, 116.

6 Βασιλικαὶ Κῶ, Balducci, Basiliche protocristiane e bizantine a Coo, Pavia 1936.
Βασιλικαὶ Ρόδου, Ορλανδος, ΑΒΜΕ τ. ς' 1948, 1-54.
Βασιλικὴ Καρπάθου, Jacopi, Le basiliche paleocr. di Arcassa (Scarpanto) (Clara Rhodos VI-VII, σ. 553).
Βασιλικὴ Καλύμνου, Segre, Mem. Ist. Stor. Arch. Rodi 3, 1938, 33 ἑξ.
Βασιλικὴ Ἀστυπαλαίας, Π. Λαζαριδης, Πεπραγμ. Θ' Διεθν. Συνεδρ. Βυζ. Σπουδῶν τ. Α', σ. 233.
Βασιλικὴ Νισύρου, Π. Λαζαριδης, αὐτόθι σ. 238.

τῶν ἄκρων [1]. Διὰ τοῦ μεγάλου αὐτοῦ πλάτους τοῦ μέσου κλίτους ὁ ναὸς προσελάμβανε μεγαλοπρεπῆ εὐρύτητα.

Τὰ τρία κλίτη τοῦ ναοῦ δὲν διαφέρουν ἀπ' ἀλλήλων μόνον κατὰ τὸ πλάτος ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν στάθμην εἰς ἣν εὑρίσκεται τὸ δάπεδόν των: Οὕτω τὸ δάπεδον τοῦ μέσου κλίτους κεῖται εἰς στάθμην κατὰ 0.20 μ. ὑψηλοτέραν τῆς τοῦ δαπέδου τῶν ἄκρων κλιτῶν, αὕτη δὲ πάλιν εὑρίσκεται εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον πρὸς τὸ δάπεδον τοῦ νάρθηκος. Τούτου ἕνεκα ἐκ τῶν 3 θυρῶν ἐπικοινωνίας τοῦ νάρθηκος πρὸς τὸν κυρίως ναὸν αἱ μὲν ἄκραι ἔχουσι τὰ κατώφλιά των ἄνευ βαθμίδων, ἐν ᾧ ἡ μέση—ἡ λεγομένη βασίλειος—λόγῳ τῆς διαφορᾶς ὕψους τοῦ δαπέδου τοῦ μέσου κλίτους φέρει πρὸ αὐτῆς ἤτοι ἐντὸς τοῦ νάρθηκος, μαρμαρίνην βαθμίδα ὕψους 0.20, πλάτους 0.37 καὶ μήκους 1.40 μ. (πίν. 1). Τὸ μῆκος τοῦτο τῆς βαθμῖδος ἰσοῦται πρὸς τὸ ἄνοιγμα τῆς θύρας 1.80 μ. ἐὰν ἀφαιρεθῇ ἀπ' αὐτοῦ τὸ πάχος τῶν δύο ἑκατέρωθεν, μὴ σωζομένων σήμερον, σταθμῶν τῆς θύρας ἤτοι 1.80 – (0.20 + 0.20) = 1.40. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὰς πρὸς τὰ πλάγια κλίτη θύρας ἐπικοινωνίας τοῦ νάρθηκος, αὗται εἶχον, ὡς συνήθως, ἄνοιγμα μικρότερον τῆς μέσης καὶ δὴ 1.32 μ. μὲν ἡ βόρειος καὶ 1.29 μ. ἡ νοτία, ἄνευ τῶν σχετικῶν σταθμῶν.

Ἐκ τοῦ μεγάλου ὀρθογωνίου χώρου, τὸν ὁποῖον ὠνομάσαμεν κυρίως ναόν, ὁ λαὸς ἠδύνατο νὰ χρησιμοποιῇ ὁλόκληρον τὴν ἔκτασιν αὐτοῦ, ἐξαιρέσει εὐρείας ὀρθογωνίου λωρίδος, ἐκτεινομένης εὐθὺς μὲν πρὸ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ εἰς πλάτος 4.35 μ., εἰς δὲ τὰ πλάγια κλίτη εἰς πλάτος 5.35 μ. Ἡ λωρὶς αὕτη μετὰ καὶ τῆς παρ' αὐτὴν ἡμικυκλικῆς κόγχης προωρίζετο ἀποκλειστικῶς διὰ τὸ ἱερατεῖον, εἶχε δὲ τὸ δάπεδον αὐτῆς εἰς στάθμην ὑψηλοτέραν τοῦ ὑπολοίπου τμήματος τῶν ἀντιστοίχων κλιτῶν. Οὕτω εἰς μὲν τὸ βόρειον κλῖτος τὸ ἀνατολικὸν αὐτοῦ τμῆμα, ὅπερ ἐχρησίμευεν ὡς πρόθεσις, εἶχε τὸ δάπεδον αὐτοῦ εἰς στάθμην ὑψηλοτέραν τοῦ ὑπολοίπου κλίτους κατὰ 0.35 μ. εἰς δὲ τὸ μέσον κλῖτος, κατὰ 0.16 μ. ὑψηλοτέραν τοῦ εἰς στάθμην 0.20 εὑρισκομένου ὑπολοίπου τμήματος αὐτοῦ, ἤτοι ἐν ὅλῳ εἰς στάθμην 0.36 μ. Ἀφ' ἑτέρου τὸ δάπεδον τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ νοτίου κλίτους εὑρίσκετο κατὰ 0.10 χαμηλοτέραν τοῦ δαπέδου τοῦ κυρίως ἱεροῦ (διὰ λόγους τοὺς ὁποίους θὰ ἐξηγήσωμεν βραδύτερον) ἀλλὰ πάντως κατὰ 0.25 μ. ὑψηλοτέραν τοῦ ὑπολοίπου νοτίου κλίτους. Τέλος τὸ δάπεδον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ εὑρίσκετο εἰς στάθμην κατὰ 0.17 μ. ὑψηλοτέραν τῆς τοῦ πρὸ αὐτοῦ τμήματος τοῦ ἱεροῦ, ἤτοι εἰς ὑψόμετρον 0.52 μ. ἐν σχέσει πρὸς τὸν νάρθηκα.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω σημειωθεισῶν διαφορῶν στάθμης τῶν μερῶν τοῦ ναοῦ προκύπτει σαφῶς—ἰδίᾳ διὰ τὸ μέσον, δηλαδὴ τὸ κύριον κλῖτος αὐτοῦ—μία ἠθελημένη «σκηνογραφικὴ» διάταξις τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου. Πράγματι ἡ διαδοχικὴ ἀπὸ τοῦ νάρθηκος πρὸς τὸ ἱερὸν ἀνύψωσις τοῦ δαπέδου, ἀρχικῶς κατὰ 0.20 μ. (νάρθηξ - μέσον κλῖτος) εἶτα κατὰ ἄλλα 0.16 (μέσον κλῖτος - ἱερὸν) καὶ εἶτα ἀκόμη κατὰ 0.16 μ. (ἱερὸν-ἀψίς), ὄχι μόνον συνέτεινε μεγάλως εἰς τὴν νοερὰν αὔξησιν τοῦ μήκους τοῦ ναοῦ, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἔξαρσιν τοῦ κυρίου στόχου αὐτοῦ, ἤτοι τῆς Ἁγ. Τραπέζης μὲ τὸ ὑπὲρ αὐτὴν ὑψούμενον κιβώριον ὡς καὶ τοῦ ὄπισθεν αὐτῆς συνθρόνου.

[1] Βλ. τὸν σχετικὸν στατιστικὸν πίνακα ἐν Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Μεσογειακῆς λεκάνης, τ. Α', Ἀθῆναι 1952, σ. 203 καὶ 204.

γ) *Αἱ κιονοστοιχίαι.* Αἱ χωρίζουσαι τὸν ναὸν εἰς τρεῖς στοὰς κιονοστοιχίαι ἀποτε-

Εἰκ. 5. Ἄποψις τῆς νοτίας κιονοστοιχίας ἀπὸ ΝΔ.

Εἰκ. 6. Ἄποψις τῆς νοτίας κιονοστοιχίας ἀπὸ ΝΑ.

λούμεναι, ὡς ἤδη ἐλέχθη, ἐξ ἐννέα κιόνων ἑκάστη [1], δὲν σώζονται πλέον ὁλόκληροι.

1 Τὸν αὐτὸν ἀκριβῶς ἀριθμὸν κιόνων εἶχον καὶ αἱ ἐν Κῷ βασιλικαὶ τοῦ Ἁγ. Παύλου (βλ. κάτοψιν παρὰ H. Balducci, ἔ.ἀ. σ. 24, εἰκ. 15) καὶ ἡ μεγάλη τοῦ Ἁγ. Στεφάνου (αὐτόθι σ. 17, εἰκ. 9).

Ὀλίγα μόνον βάθρα αὐτῶν διατηροῦνται εἰσέτι κατὰ χώραν, ἐκ τῶν ὁποίων ὅμως συνάγεται ἀσφαλῶς ὁ ἀριθμὸς (9) τῶν κιόνων ἑκάστης κιονοστοιχίας. Τὰ περισσότερα ἐκ τῶν βάθρων αὐτῶν σώζονται εἰς τὴν νοτίαν κιονοστοιχίαν καὶ δὴ κατὰ τὸ δυτικὸν ἥμισυ τοῦ ναοῦ, ἐν ᾧ ἐλλείπουν τὰ πλεῖστα τοῦ ἀνατολικοῦ ἡμίσεος τῆς βορείου κιονοστοιχίας, καταστραφέντος μετ᾽ αὐτῶν καὶ μέρους τοῦ στυλοβάτου ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἔβαινον (βλ. εἰκ. 5, 6 καὶ 7). Σήμερον μεταξὺ τῶν βάθρων ὑπάρχουν τμήματα κοινῆς

Εἰκ. 7. Ἄποψις τῆς βορείου κιονοστοιχίας ἀπὸ Νότου.

τοιχοποιίας (εἰκ. 7 καὶ 8) προερχόμενα εἴτε ἐξ ὑψηλοῦ (0.60 μ.) κτιστοῦ στυλοβάτου, εἴτε ἐκ τῶν τοίχων μεταγενεστέρας βασιλικῆς, περιορισθείσης τῆς ἀρχικῆς, μετὰ καταστροφήν, μόνον εἰς τὸ μέσον κλῖτος, ὡς συνέβη καὶ εἰς πολλὰς ἄλλας βασιλικάς, ὡς π.χ. εἰς τὴν τοῦ Καστρίου Χερσονήσου Κρήτης (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΠΑΕ 1959, σ. 220).

Οἱ κίονες ἔβαινον, κατ᾽ ἀρχαΐζοντα τρόπον, ἐπὶ μαρμαρίνων κυβικῶν βάθρων (εἰκ. 8) ὡς τοῦτο συνηθίζετο ἰδίᾳ κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους. Διὰ τὴν περίπτωσιν τῆς ἀρχικῆς κατασκευῆς ὑψηλοῦ κτιστοῦ στυλοβάτου μετὰ παρεμβαλλομένων μαρμαρίνων βάθρων στηριζόντων τοὺς κίονας παρατηροῦμεν, ὅτι τοιοῦτοι ὑψηλοὶ στυλοβάται δὲν εἶναι ἀσυνήθεις εἰς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικάς, ἰδίᾳ τῆς Μ. Ἀσίας[1] καὶ τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου[2]. Φαίνεται μάλιστα ὅτι τοιοῦτοι ὑψηλοὶ στυλοβάται ἐφηρμόζοντο, ἵνα ἀποφευχθῇ ἡ δαπανηρὰ προμήθεια καὶ μεταφορὰ μεγάλων κορμῶν μαρμαρίνων κιόνων, τοῦ ἀπαιτουμένου δι᾽ αὐτοὺς ὕψους κερδιζομένου διὰ τοῦ

1 Βασιλικὴ Ἄσσου (CLARK, Investigations at Assos, σ. 187, σ. 2).

2 Βασιλικαὶ Λέσβου: Ὑψηλομετώπου καὶ Ἀφεντέλλη (Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΑΔ 12, 1929, σ. 11, εἰκ. 7) καὶ Ἀργάλων (Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, ΑΔ 13, 1930/31, σ. 8). Ὑψηλὸν στυλοβάτην παρουσιάζει ἐπίσης καὶ ἡ βασιλικὴ τῆς Σικυῶνος (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΠΑΕ 1933, σ. 86), εἰς δὲ τὴν ἐπὶ τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ Φειδίου ἀνεγερθεῖσαν βασιλικὴν τῆς Ὀλυμπίας τὸ ὕψος τοῦ στυλοβάτου τῶν κιονοστοιχιῶν φθάνει τὰ 0.85 μ. (CURTIUS - ADLER, Olympia, Die Ergebnisse κλπ. τ. II, 1892, σ. 46 καὶ Tafelband I, πίν. LXVII-LXX).

μεγάλου ὕψους τοῦ στυλοβάτου. Ἐπὶ ὑψηλῶν κυβικῶν ἄνευ κυματίων βάθρων ἔβαινον ὁμοίως καὶ οἱ κίονες τῶν κιονοστοιχιῶν τῆς ἐν Καρπάθῳ βασιλικῆς τῆς Ἀρκασίας (βλ. εἰκόνα παρὰ G. Jacopi ἐν Clara Rhodos VI-VII, σ. 562, εἰκ. 12). Τὸ μάρμαρον τῶν

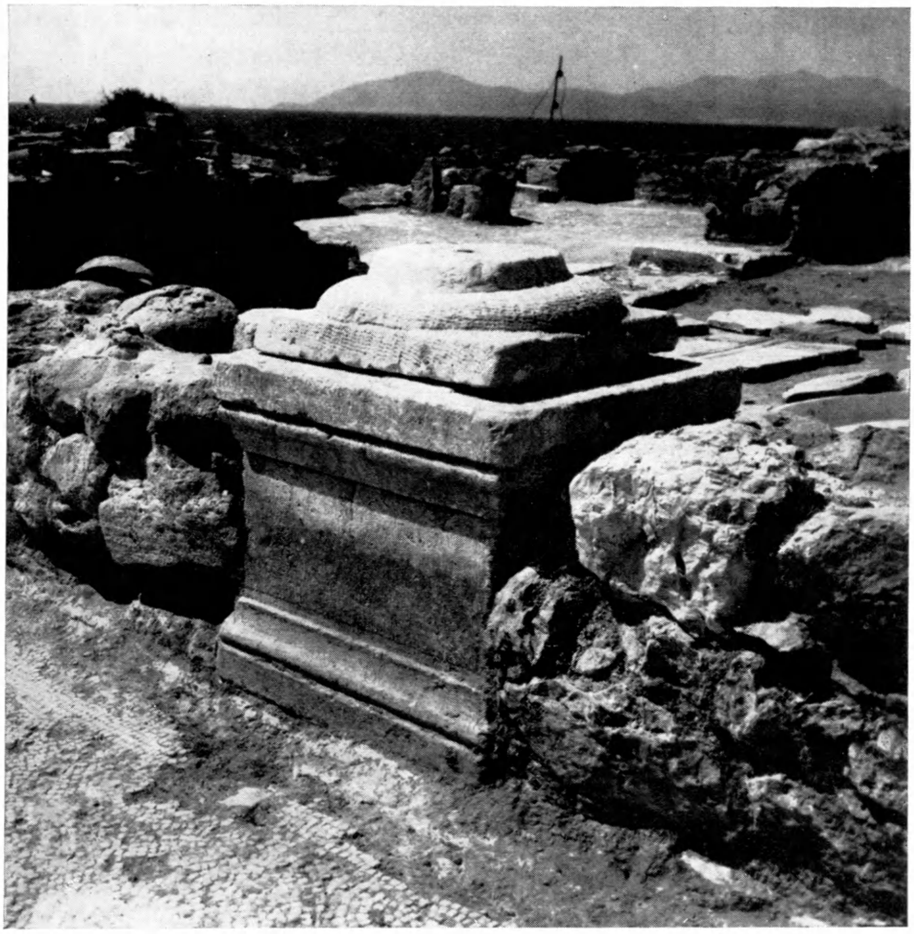

Εἰκ. 8. Ἓν τῶν μαρμαρίνων βάθρων τῆς Ν. κιονοστοιχίας μετὰ τῆς ἐπ' αὐτοῦ βάσεως.

βάθρων [1] εἶναι κυανόλευκον, τὸ δὲ ὁλικόν των ὕψος 0.59 μ. Ἄνω καὶ κάτω φέρουν τετραγώνους πλίνθους, πλευρᾶς 0.61 μ., συναπτομένας πρὸς τὸν κορμὸν διὰ καλῶς λαξευμένου λεσβίου κυματίου (εἰκ. 8 καὶ 10), τοῦθ' ὅπερ καθιστᾷ βεβαίαν τὴν ἐξ ἀρχαιοτέρων, ρωμαϊκῶν οἰκοδομημάτων προέλευσίν των καὶ ἐκ νέου χρησιμοποίησιν, τὴν ὁποίαν ἄλλως τε ἐπιβεβαιοῖ καὶ ἡ ἐπὶ τοῦ τρίτου ἀπὸ Δυσμῶν βάθρου τῆς νοτίας κιονοστοιχίας παρουσία λειψάνων ἀνθοπλοκάμου καὶ βουκρανίου.

Ἐπὶ τῶν βάθρων ἐστηρίζοντο οἱ κίονες μεσολαβήσει μαρμαρίνων βάσεων ἐκ τῶν ὁποίων εὑρέθησαν πλείονα τεμάχια (εἰκ. 9). Ἀποτελοῦνται δ' αἱ βάσεις αὗται ἐκ τε-

1 Περὶ τῆς χρήσεως βάθρων εἰς κίονας παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν (βλ. Α. Ορλανδον, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Μεσογειακῆς λεκάνης, τ. Β', 1954, σ. 267, εἰκ. 213 (Βασιλικὴ Δαφνουσίων Λοκρίδος) καὶ 268, εἰκ. 215, 3. 4 (βασιλικαὶ Μήνιγγος Β. Ἀφρικῆς καὶ Καλὰτ - Σιμὰν Συρίας). Ὅμοια βάθρα παρουσιάζουν καὶ αἱ βασιλικαὶ τοῦ Σαβαραθᾶ τῆς Β. Ἀφρικῆς (Ward Perkins, Archaeologia 95, 1953, εἰκ. 5), καὶ τῆς Χερσονήσου Ν. Ρωσίας, Pamjatniki christianskago Chersonesa, Moskba 1905, σ. 93, εἰκ. 7.

τραγώνου πλίνθου, «σπείρας» τομῆς περίπου τετάρτου κύκλου καὶ μικροῦ κυλινδρικοῦ τμήματος (εἰκ. 9).

Τὰ εὑρεθέντα ἐξ ὑποκυάνου πάντα μαρμάρου τεμάχια βάσεων δὲν παρουσιάζουν ἀπόλυτον ταυτότητα διαστάσεων. Οὕτω αἱ πλίνθοι αὐτῶν ἔχουν ἄλλη πλευρὰν 0.445, ἄλλη 0.46 μ. καὶ ἄλλη 0.56 μ. Ποικίλλει ἐπίσης καὶ τὸ ὁλικόν των ὕψος ἀπὸ 0.20 ἕως 0.25 μ. Διάφορος ὡσαύτως ἐμφανίζεται καὶ ἡ διάμετρος τοῦ ἄνω κυλινδρικοῦ των τμήματος· διότι ἄλλη ἐξ αὐτῶν μετρεῖ 0.34 μ. καὶ ἄλλη 0.42 μ. Συνάγεται ἐκ τούτου, ὅτι αἱ μικροτέρας διαμέτρου βάσεις θὰ ἀνήκουν εἰς κίονας ἄνω ὀρόφου

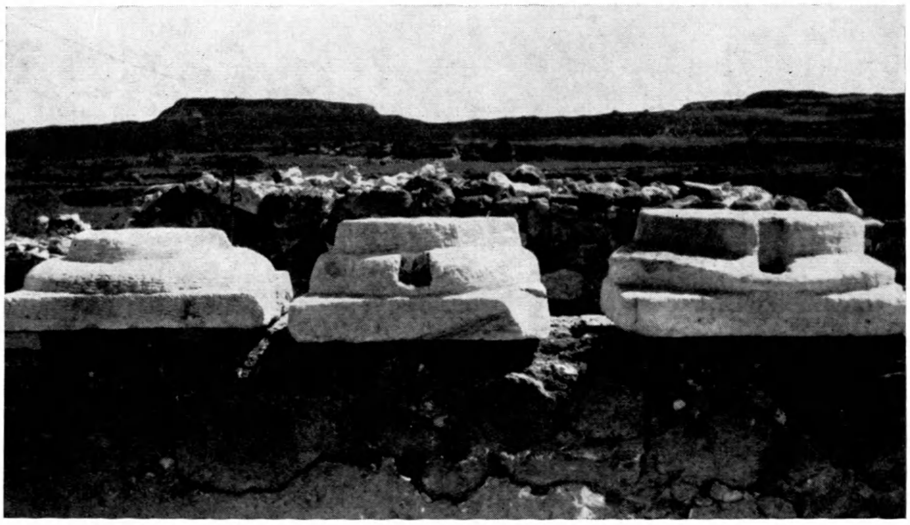

Εἰκ. 9. Μαρμάριναι βάσεις κιόνων, ὧν δύο μετὰ πλαγίων ἐγκοπῶν διὰ θωράκια.

(γυναικωνίτου). Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τῶν βάσεων φέρει εἰς τὸ κέντρον της κυλινδρικὴν ὀπὴν διαμέτρου 0.07 καὶ βάθους 0.04 χάριν γομφώσεως τοῦ κορμοῦ τοῦ κίονος, ἐπιτυγχανομένης τῇ βοηθείᾳ αὔλακος μολυβδοχοΐας (εἰκ. 10, κάτω ἀριστερᾷ). Προσθέτομεν ἐν τέλει ὅτι τινὲς τῶν βάσεων παρουσιάζουν πλαγίως καὶ ὀρθογώνιον ἐγκοπήν, διαστάσεων 0.06 × 0.04 μ., προφανῶς χάριν σφηνώσεως ἐν αὐτῇ θωρακίου κλείοντος τὸ σχετικὸν μετακιόνιον διάστημα [1]. Ἐν ᾗ ὅμως περιπτώσει οἱ κίονες ἔβαινον ἐπὶ μεμονωμένων βάθρων ἤτοι ἄνευ μεσολαβήσεως τοῦ κτιστοῦ στυλοβάτου (εἰκ. 8), δὲν εἶναι δυνατὸν αἱ βάσεις, αἱ φέρουσαι τὰς ἐγκοπάς, νὰ ἀνήκουν εἰς τοὺς ἐπὶ τῶν βάθρων βαίνοντας κίονας, διότι τότε τὰ μεταξὺ αὐτῶν θωράκια θὰ ἔμενον μετέωρα κατὰ τὰ μετακιόνια διαστήματα. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει θὰ πρέπει αἱ βάσεις αὗται νὰ ἀνήκουν εἰς τοὺς κίονας τοῦ γυναικωνίτου ἢ εἰς τοὺς τοῦ κιβωρίου.

Ἐκ τῶν μαρμαρίνων κορμῶν τῶν κιόνων εὑρέθησαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν ἀρκετά, κολοβὰ δυστυχῶς, τεμάχια· ἄλλα δὲ πάλιν, ἀκριβῶς ὅμοια (εἰκ. 11), ἀπόκεινται σήμερον παρὰ τὸν ναὸν τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων, εὑρισκόμενον ὀλίγον ἔξω τῆς Ἀντιμαχείας, ἐπὶ τοῦ

1 Ἡ χρῆσις θωρακίων πρὸς φράξιν τῶν μετακιονίων διαστημάτων καὶ ἡ οὕτω ἐπιτυγχανομένη ἀπομόνωσις τοῦ μέσου κλίτους, ἦτο συχνοτάτη εἰς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικάς. Βλ. σχετικῶς Α. ΟΡΛΑΝΔΟΝ, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Μεσογειακῆς λεκάνης, Ἀθῆναι 1954, τ. Β, σ. 265.

δρόμου, ὅστις συνδέει τὴν Ἀντιμάχειαν πρὸς τὸ Μαστιχάρη. Μεταξὺ τῶν τελευταίων τούτων ὑπάρχει καὶ εἷς ἀκέραιος κορμὸς ὁλικοῦ ὕψους 2.065 μ. (εἰκ. 10, δεξιᾷ).

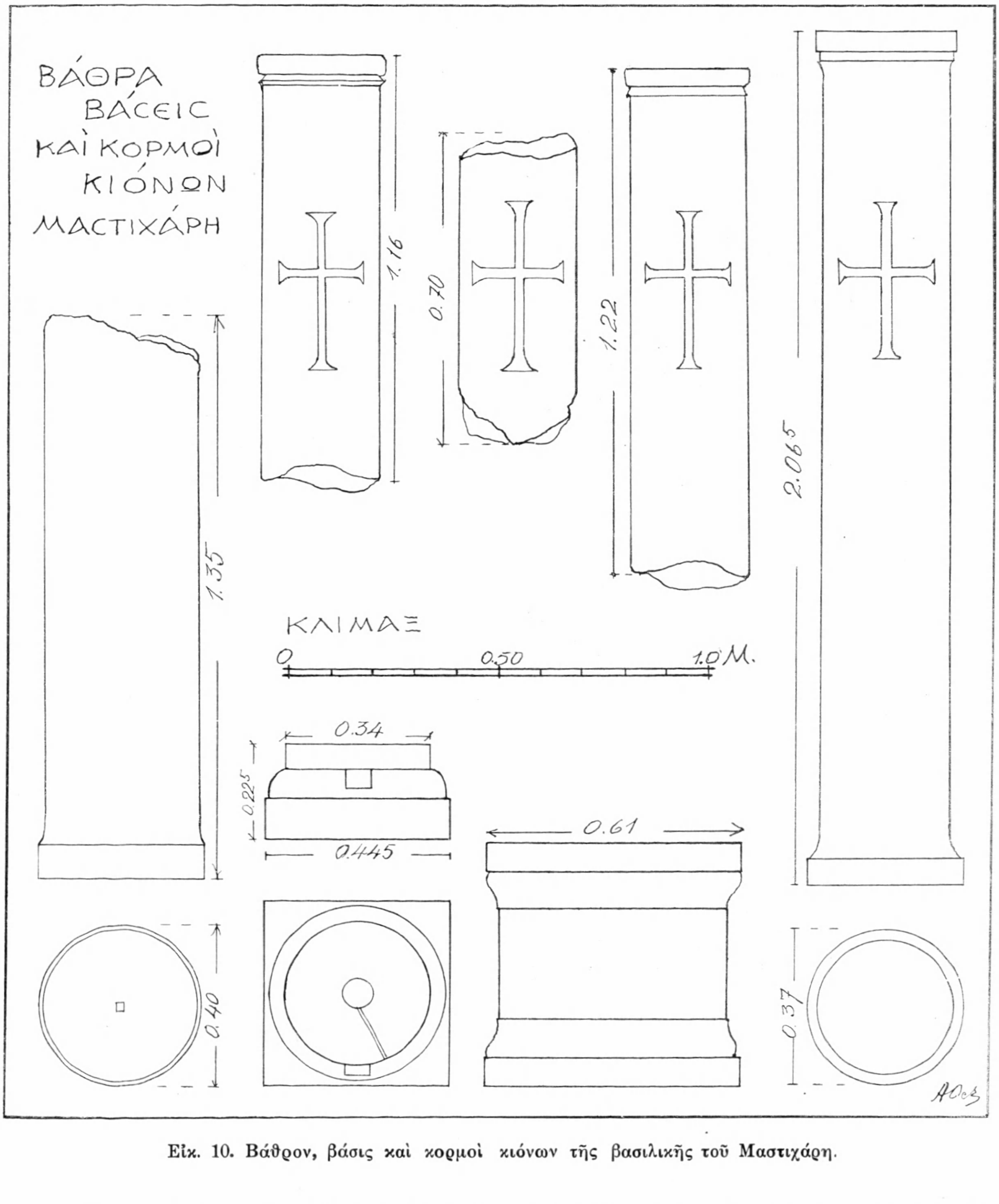

Εἰκ. 10. Βάθρον, βάσις καὶ κορμοὶ κιόνων τῆς βασιλικῆς τοῦ Μαστιχάρη.

Οἱ κορμοὶ ἦσαν, ὡς εἴθιστο, ἀρράβδωτοι, ὡς μόνην δὲ διακόσμησιν ἔφερον εἰς ἀπόστασιν 0.38 ἕως 0.41 μ. ἀπὸ τῆς ἄνω ἐπιφανείας των μέγαν, ἀνάγλυπτον, ἀνισο-

σκελῆ [1], σταυρόν, ὕψους 0.38 ἕως 0.41 μ. καὶ πλάτους 0.275 ἕως 0.295 μ. (εἰκ. 12).

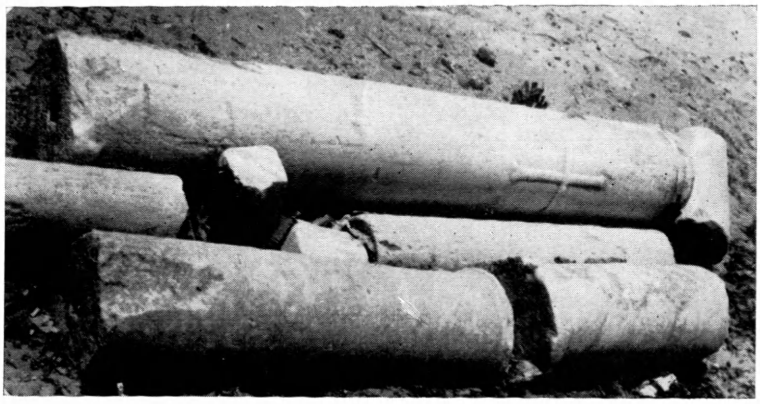

Εἰκ. 11. Κορμοὶ κιόνων ἀποκείμενοι παρὰ τὸν ναὸν τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων Ἀντιμαχείας.

Εἰκ. 12. Τεμάχια κορμῶν κιόνων μετὰ μεγάλων ἀναγλύφων σταυρῶν, εὑρεθέντα κατὰ τὴν ἀνασκαφήν.

Τοιούτων μεγάλων διακοσμητικῶν σταυρῶν συχνὴ χρῆσις ἐγίνετο κυρίως εἰς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικὰς τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου πελάγους [2] καὶ τῆς Δωδεκανήσου [3],

1 Τὸν κακῶς ὀνομαζόμενον «λατινικὸν» σταυρόν, ἀφ' οὗ εἶναι, καὶ περισσότερον μάλιστα, ἐν χρήσει εἰς τὴν Ἀνατολήν.

2 Βασιλικὴ Τριῶν Ἐκκλησιῶν Πάρου (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΠΑΕ 1960, σ. 249 πίν. 181β).

3 Βασιλικαὶ Ρόδου, Μεσαναγροῦ (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΑΒΜΕ τ. 6, 1948, σ. 38, εἰκ. 32 καὶ Ξυλόστεγος βασιλική, σ. 276, εἰκ. 224), Ἁγ. Στεφάνου Κῶ (ἀδημοσίευτος εἰσέτι).

ὀλιγώτερον δὲ εἰς τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα[1]. Εἰς τὰς νήσους μάλιστα ἡ χρῆσις σταυρῶν ἐπεξετάθη καὶ εἰς τοὺς διαχωριστικοὺς κιονίσκους τῶν παραθύρων[2].

Οἱ κορμοὶ τῶν κιόνων ἀπέληγον κάτω μὲν εἰς ἐλαφρὰν ἀπόθεσιν ἄνω δὲ εἰς μικρὰν σπεῖραν μετ' ἀποφυγῆς (εἰκ. 10 καὶ 12).

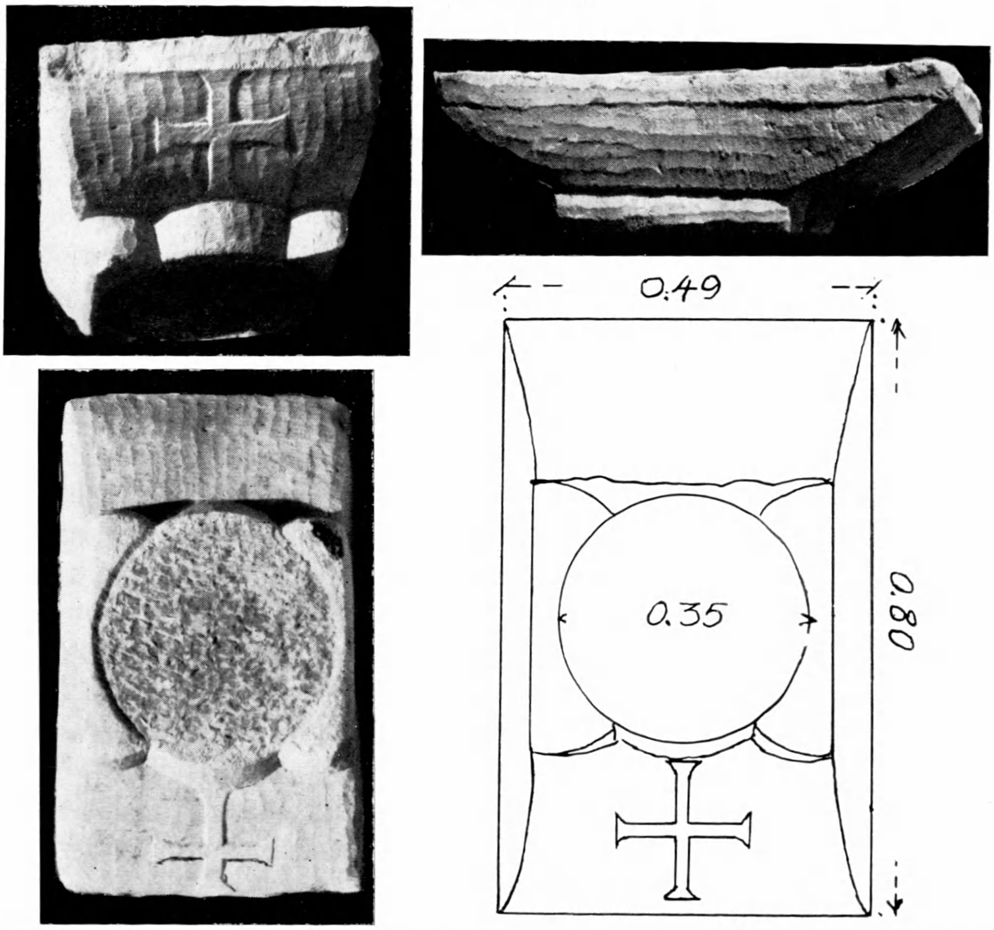

Εἰκ. 13. Κάτω : κατόψεις. Ἄνω : προσθία καὶ πλαγία ὄψις τοῦ ἰωνικοῦ μετ' ἐπιθήματος κιονοκράνου.

Ἡ κάτω διάμετρος τῶν εὑρεθέντων τεμαχίων, ἥτις φέρει εἰς τὸ κέντρον καὶ κυλινδρικὴν ὀπὴν γομφώσεως τοῦ κορμοῦ, ἀντιστοιχοῦσαν πρὸς τὴν εἰς τὸ κέντρον τῆς ἄνω ἐπιφανείας τῶν βάσεων εὑρισκομένην, κυμαίνεται μεταξὺ 0.37 καὶ 0.40 μ. λόγῳ δὲ τῆς ἐλαφρᾶς μειώσεως, τὴν ὁποίαν παρουσιάζουν οἱ κορμοί, ἡ διάμετρός των κυμαίνεται μεταξὺ 0.32 καὶ 0.345 μ. Ἰσχνότερον κάπως τῶν ἄλλων κορμὸν παρουσιάζει τεμάχιον μεγ. σωζ. ὕψους 1.22 μ. (εἰκ. 10, δεξιᾷ τοῦ μέσου), κοσμούμενον καὶ αὐτὸ δι' ἀναγλύφου σταυροῦ, ὕψους 0.38 μ. Τοῦτο εἶναι πιθανὸν νὰ προέρχεται ἐκ τῆς κιονοστοιχίας ἄνω ὀρόφου, οἷος ἀσφαλῶς θὰ ὑπῆρχε, τοὐλάχιστον ὑπεράνω τοῦ νάρθηκος, ὡς θέλομεν ἐξηγήσει κατωτέρω.

1 Βασιλικαί : Φθιωτίδων Θηβῶν Θεσσαλίας (Βασιλικὴ Α, Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ΑΕ 1929, εἰκ. 41), Φιλίππων (P. LEMERLE, Philippes et la Macédoine Orientale, σ. 403 καὶ πίν. X καὶ XXVII, 2).

2 Καταπολιανὴ Πάρου, JEWELL - HASLUCK, The Church of our Lady of the Hundred Gates in Paros, εἰκ. 37, —Βασιλικὴ Ἀφεντέλλη Λέσβου, ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΑΔ 12, 1929, σ. 8, εἰκ. 4 καὶ σ. 9, εἰκ. 5.

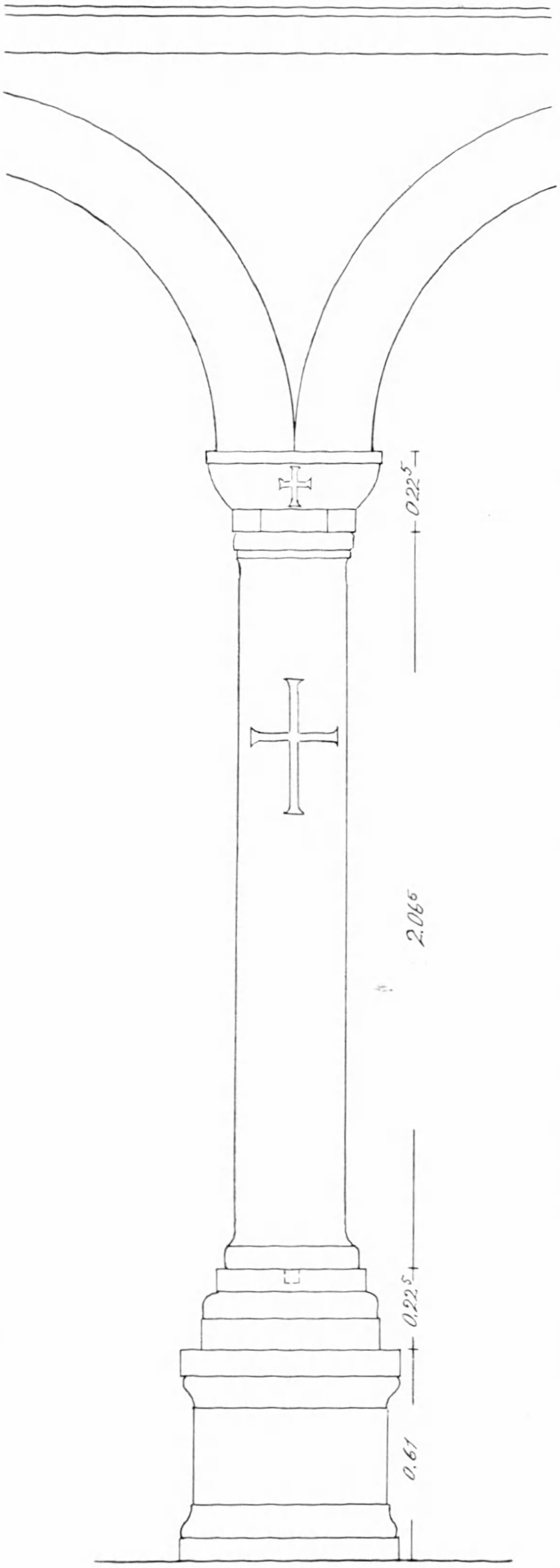

Εἰκ. 14. Ἀναπαράστασις ἑνὸς τῶν στηριγμάτων τῶν κιονοστοιχιῶν μετὰ τῶν ἐπ' αὐτοῦ τόξων.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς βάσεις καὶ τοὺς κορμούς, τῶν ὁποίων εὑρέθησαν πλείονα τεμάχια, ἐκ τῶν στεφόντων τοὺς κίονας κιονοκράνων ἓν καὶ μόνον εὑρέθη. Εἶναι δὲ τοῦτο μαρμάρινον, ἰωνικὸν μετ' ἐπιθήματος (εἰκ. 13)[1]. Ἡ κάτω διάμετρός του, 0.35 μ., συμφωνεῖ πλήρως πρὸς τὴν ἄνω διάμετρον τοῦ εἰς Ἅγ. Ἀποστόλους τῆς Ἀντιμαχείας ἀποκειμένου ὁλοκλήρου κορμοῦ (εἰκ. 10, δεξιᾷ). Τὸ ὁλικὸν ὕψος τοῦ κιονοκράνου εἶναι 0.225, ἡ δὲ ἄνω του ἐπιφάνεια σχηματίζει ὀρθογώνιον διαστάσεων 0.49 × 0.80 μ., πλέον ἢ ἐπαρκὲς πρὸς ἕδρασιν τῶν τόξων, τὰ ὁποῖα ἐγεφύρουν τὰ μεταξὺ τῶν κιόνων κενά.

Ἄξιον σημειώσεως εἶναι ὅτι ὁ ἐχῖνος τοῦ εὑρεθέντος κιονοκράνου δὲν φέρει, ὡς συνήθως, γεγλυμμένα ἓν ἢ πλείονα ᾠά, οὔτε δὲ καὶ αἱ ἑκατέρωθέν του ἕλικες δηλοῦνται πλαστικῶς. Εἶναι λοιπὸν προφανές, ὅτι λόγῳ οἰκονομίας τὸ κιονόκρανον ἔλαβε μὲν γενικῶς τὴν μορφὴν ἰωνικοῦ μετ' ἐπιθήματος, ἀφέθησαν ὅμως ἀκόσμητα τὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖά του, ἐξαιρέσει τῆς κεκλιμένης ἐπιφανείας τῆς ἑτέρας τῶν στενῶν πλευρῶν τοῦ ἐπιθήματος —προφανῶς τῆς βλεπούσης πρὸς τὸ μέσον κλῖτος— ἥτις διεκοσμήθη δι' ἀναγλύφου σταυροῦ πλάτους 0.18 καὶ πάχους σκελῶν 0.025 μ. (εἰκ. 13 καὶ 14). Πάντως τὸ περιγραφὲν κιονόκρανον δὲν φαίνεται λαξευθὲν τελείως, ὡς ἀποδεικνύουν αἱ κατὰ τὴν πλαγίαν αὐτοῦ ὄψιν παρατηρούμεναι διαδοχικαὶ ταινίαι ξοΐδος (ντισιλίδικο) (εἰκ. 13, ἄνω δεξιᾷ), αἱ ὁποῖαι συνήθως τελικῶς λειαίνονται χάριν τῆς ὁμοιομόρφου καὶ ὁμαλῆς ἐμφανίσεως τοῦ μαρμάρου.

Σημειωτέον ἐν τέλει, ὅτι ὅμοιον ἁπλο-

1 Ἰωνικὰ μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανα ἐκόσμουν καὶ τοὺς κίονας τῶν κιονοστοιχιῶν δύο ἄλλων βασιλικῶν τῆς Κῶ: Ἁγ. Στεφάνου καὶ Ἁγ. Γαβριὴλ (Balducci, ἔ.ἀ. σ. 18 καὶ εἰκ. 31).

ποιημένον ἰωνικὸν μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανον εὑρέθη καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν Τηγανίου τῆς Σάμου (A. M. SCHNEIDER, AM 1929, σ. 116, εἰκ. 7).

Συμφώνως πρὸς τ' ἀνωτέρω λεχθέντα, τὸ ὁλικὸν ὕψος τῶν κιόνων (ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι ὁ παρὰ τοὺς Ἁγ. Ἀποστόλους κορμὸς ἀνήκει εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Μαστιχάρη) ἰσοῦτο πρὸς τὸ ἄθροισμα τῶν ὑψῶν τῶν ἑξῆς στοιχείων του: α) ὕψος βάθρου 0.59 + β) ὑψ. βάσεως 0.225 + γ) ὕψος κορμοῦ 2.065 + δ) ὕψος κιονοκράνου 0.225=3.105 μ. (εἰκ. 14).

Τὰ μεταξὺ τῶν κιόνων κενὰ θὰ ἐγεφυροῦντο βεβαίως δι' ἡμικυκλικῶν, ἐλαφρῶς ὑπερυψωμένων τόξων· ἐπειδὴ ὅμως δὲν εὑρέθησαν τεμάχια ἐξ αὐτῶν, ἀγνοοῦμεν ἂν ταῦτα ἦσαν ἐξ ὀπτοπλίνθων ἤ, ὅπερ πιθανώτερον, ἐκ πωρολίθων, δεδομένης τῆς μεγάλης φειδοῦς περὶ τὴν χρῆσιν ὀπτοπλίνθων, ἥτις παρατηρεῖται εἰς τὴν ἐξεταζομένην βασιλικήν.

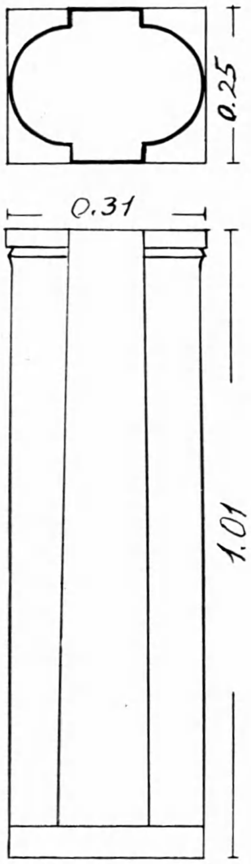

Εἰκ. 15. Ὁριζοντία τομὴ καὶ πλαγία ὄψις διαχωριστικοῦ κιονίσκου παραθύρου.

Παράθυρα. Ὁ κυρίως ναὸς ἐφωτίζετο κατὰ τὸ ἰσόγειον διὰ παραθύρων ἀνοιγομένων μόνον ἐπὶ τοῦ βορείου μακροῦ πλαγίου τοίχου του, διότι ὁ νότιος ἐφράσσετο ἀπὸ τὸ πρὸς Νότον ὑψούμενον συγκρότημα τοῦ διακονικοῦ. Ἄγνωστος παραμένει ὁ ἀριθμὸς τῶν παραθύρων, ἐπειδὴ οἱ τοῖχοι δὲν διετηρήθησαν μέχρι τοῦ ὕψους, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἠνοίγοντο τὰ παράθυρα. Τοῦτο μόνον εἶναι βέβαιον, ὅτι τὰ παράθυρα τῶν πλαγίων τοίχων δὲν ἦσαν μονόλοβα· διότι εὑρέθη κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ βορείου κλίτους ὁ κορμὸς μαρμαρίνου διαχωριστικοῦ ἀμφικιονίσκου (εἰκ. 15), ὕψους 1.01 μ. πάχους 0.25 καὶ πλάτους 0.34 κάτω καὶ 0.31 ἄνω (λόγῳ τῆς μειώσεως τὴν ὁποίαν παρουσιάζει). Κατὰ τὰς πλαγίας αὐτοῦ πλευρὰς ὁ ἀμφικιονίσκος ἔφερεν, ὡς συνήθως, καθ' ὅλον του τὸ ὕψος ἐπίπεδον ταινίαν, πλάτους κάτω 0.15 καὶ ἄνω 0.12 (εἰκ. 15), χρήσιμον διὰ τὴν εὐχερεστέραν προσαρμογὴν τοῦ τετραξύλου τοῦ φεγγίτου.

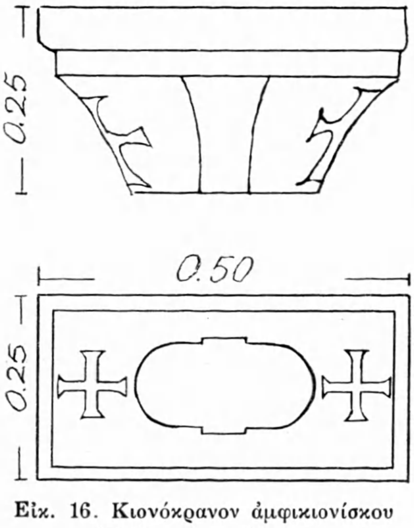

Εἰκ. 16. Κιονόκρανον ἀμφικιονίσκου διλόβου παραθύρου.

Ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας του φέρει ὁ ἀμφικιονίσκος ἐν τῷ μέσῳ κυλινδρικὴν ὀπήν, διαμέτρου 0.04, χάριν γομφώσεως τοῦ κιονοκράνου του, ὅπερ ὅμως δὲν εὑρέθη. Ἂν κρίνωμεν ὅμως ἐξ ἄλλου εὑρεθέντος κιονοκράνου (εἰκ. 16), ἀνήκοντος δὲ εἰς ἄλλον ἀμφικιονίσκον, τοῦ ὁποίου δὲν εὑρέθη ὁ κορμός, ὅστις πάντως ἔφερε κατὰ τὰ πλάγια τὴν τυπικὴν ἐπίπεδον ταινίαν (εἰκ. 16) θὰ εἶχε καὶ αὐτὸ ὁμοίαν μορφὴν κοσμούμενον κατὰ τὰς στενὰς αὐτοῦ πλευρὰς δι' ἀναγλύφων

σταυρῶν. Τὸ ὕψος τοῦ ἐν λόγῳ κιονοκράνου εἶναι 0.25 μ., ὁ δὲ ἄβαξ του εἶχε διαστάσεις 0.25 × 0.50 μ. Δὲν εἶναι δι᾽ αὐτὸ ἀπίθανον ν᾽ ἀνῆκε τὸ κιονόκρανον τοῦτο εἰς παράθυρον τοῦ φωταγωγοῦ. Διότι φωτιστικὰ παράθυρα θὰ ὑπῆρχον βεβαίως καὶ ἐπὶ τοῦ ὑπερυψωμένου φωταγωγοῦ τοῦ μέσου κλίτους.

Γυναικωνίτης. Εἴπομεν ἀνωτέρω, ὅτι βάσεις τινὲς κιόνων παρουσιάζουσι διάμετρον μικροτέραν καὶ ὅτι εἷς τῶν εὑρεθέντων κορμῶν κιόνων εἶναι κάπως ἰσχνότερος

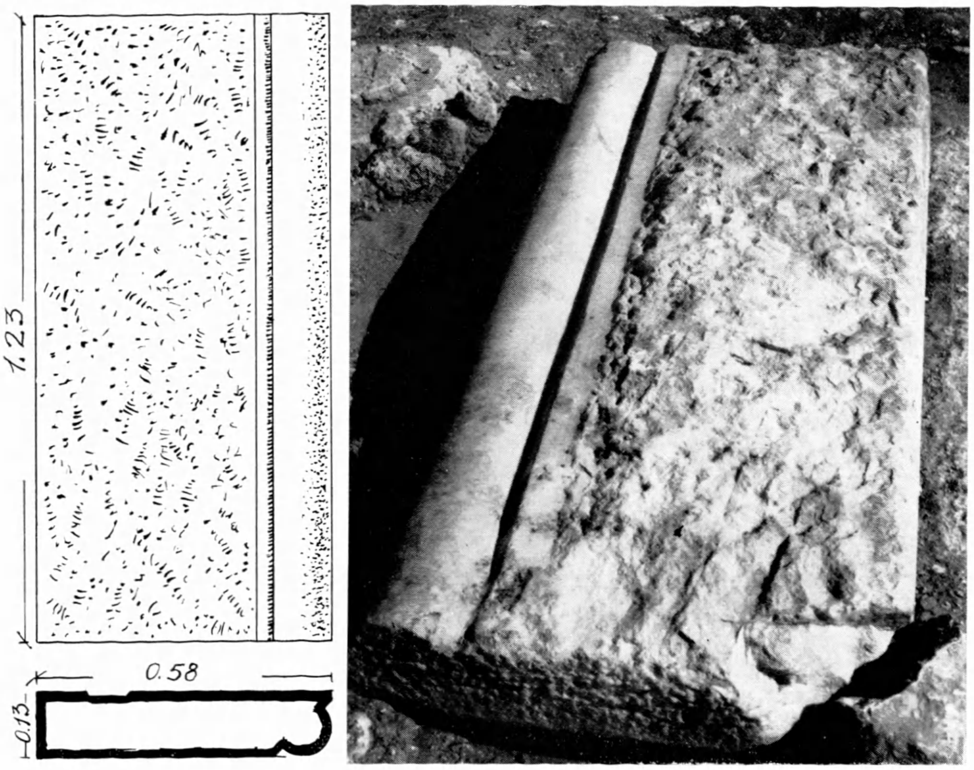

Εἰκ. 17. Κάτοψις, τομὴ καὶ προοπτικὴ ὄψις τοῦ κοσμήτου.

τῶν λοιπῶν καὶ θὰ πρέπει τούτου ἕνεκα νὰ ἀνήκῃ, ὡς καὶ αἱ βάσεις, εἰς κιονοστοιχίαν ὀρόφου. Ἡ ὕπαρξις τοιούτου ὀρόφου εἰς τὴν ἡμετέραν βασιλικὴν συνάγεται ἀσφαλῶς καὶ ἐκ τῶν ἑξῆς δύο σημαντικωτέρων τεκμηρίων:

α) Ἐκ τῆς εὑρέσεως μαρμαρίνης πλακὸς ὁλικοῦ μήκους 1.23 μ., πλάτους 0.58 μ. καὶ πάχους 0.13 μ., ἐχούσης τὴν μὲν κάτω αὐτῆς ἐπιφάνειαν ἁδρῶς λαξευμένην (εἰκ. 17), τὴν δὲ ἄνω λείαν καὶ καταλήγουσαν κατὰ τὴν ἑτέραν τῶν μακρῶν αὐτῆς πλευρῶν εἰς παχεῖαν σπεῖραν, ὡς ἡ εἰκὼν 17 δεικνύει. Τοιαύτης ὅμως διατομῆς μακροὶ λίθοι προέρχονται, ὡς ἐξ ἄλλων παραδειγμάτων[1] κατὰ χώραν εὑρισκομένων διδασκόμεθα, ἐκ κοσμητῶν, ἤτοι ζωνῶν τεθειμένων ὑπεράνω τῶν τοξοστοιχιῶν καὶ σημειωνουσῶν τὴν θέσιν τοῦ πατώματος τοῦ ἄνω ὀρόφου, τοῦ ὁποίου καὶ ἀποτελοῦσι τὴν πρὸς τὸ μέσον κλῖτος ἀπόληξιν.

1 Βλέπε σχετικῶς Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Μεσογειακῆς λεκάνης, τ. Β, 1954, σ. 377, εἰκ. 367 (Βασιλικαὶ Ντερὲ Ἀγκσοῦ καὶ Ἁγ. Τίτου Γόρτυνος Κρήτης) καὶ σ. 379, εἰκ. 345 (βασιλικὴ Ὑψηλομετώπου Λέσβου).

β) Ἐκ τῆς κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν ἀποκαλύψεως τοῦ κάτω μέρους δύο **συμμετρικῶς κατὰ τὰ** πλάγια κλίτη κατεσκευασμένων κτιστῶν κλιμάκων (πίν. 1 καὶ εἰκ. 18 **καὶ** 19) **ἀνόδου**, πλάτους 1.22μ. καὶ μήκους 2.55μ., ἐφ' ὧν σώζονται σήμερον πέντε **ἐν** ὅλῳ

Εἰκ. 18. Ἄποψις τοῦ βορείου κλίτους ἀπ' Ἀνατολῶν.
Εἰς τὸ βάθος δεξιᾷ ἡ κλῖμαξ ἀνόδου εἰς τὸν γυναικωνίτην.

βαθμῖδες, πλάτους 0.30 μ. καὶ ὕψους 0.24 - 0.29 μ. συνολικοῦ δὲ ὕψους 1.16 μ. (εἰκ. 20), **ἐπενδεδυμέναι** ἄλλοτε διὰ κονιάματος, λείψανα τοῦ ὁποίου διατηροῦνται ἀκόμη.

Τὸ περιγραφὲν κάτω μέρος τῆς κλίμακος ἐφαπτόμενον κατὰ τὴν μίαν μακρὰν αὐτοῦ πλευρὰν τοῦ ἀντιστοίχου πλαγίου μακροῦ τοίχου τοῦ κυρίως ναοῦ, ἀπέχει τοῦ χωρίζοντος τὸν νάρθηκα ἀπὸ τοῦ κυρίως ναοῦ τοίχου 1.22μ. Τὸ μικρὸν τοῦτο κενὸν θὰ ἐκαλύπτετο ὑψηλὰ διὰ κυλινδρικῆς καμάρας διευθυνομένης καθέτως πρὸς τοὺς ἐξωτερικοὺς μακροὺς τοίχους καὶ χρησιμευούσης ἵνα στηρίξῃ τὰς ὑψηλοτέρας βαθμῖδας τῆς κλίμακος, ὡς ἡ παρατιθεμένη (εἰκ. 20) ἀναπαράστασις δεικνύει.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω προκύπτει σαφῶς, ὅτι αἱ δύο αὐστηρῶς συμμετρικῶς κατὰ τὰ πλάγια κλίτη κατεσκευασμέναι κτισταὶ κλίμακες ἀνόδου, ἔχουσαι τὴν ἀρχήν των πρὸς Ἀνατολάς, κατεσκευασμέναι δὲ ἀρχικῶς, διότι τὰ σχέδια τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τῶν οἰκείων κλιτῶν παρακολουθοῦσι τὸ περίγραμμα αὐτῶν (πίν. 1, Δ, Δ .)

ἐχρησίμευον πρὸς ἄνοδον τῶν πιστῶν εἰς τὸν ἄνωθεν τοῦ νάρθηκος γυναικωνίτην, πιθανώτατα δὲ καὶ εἰς τὸν ὄροφον τῶν πλαγίων κλιτῶν.

Λίθιναι ἐσωτερικαὶ κλίμακες ἀνόδου τοποθετημέναι ἐντὸς τῶν πλαγίων κλιτῶν

Εἰκ. 19. Ἄποψις τοῦ νοτίου κλίτους ἀπ' Ἀνατολῶν.
Εἰς τὸ βάθος ἀριστερᾷ ἡ κλῖμαξ ἀνόδου εἰς τὸν γυναικωνίτην.

τῆς βασιλικῆς δὲν γνωρίζω νὰ εὑρέθησαν ἀλλαχοῦ μέχρι τοῦδε. Πάντως χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἐντὸς τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ οὐχὶ εἰς τὸν νάρθηκα τοποθέτησίς των, γενομένη προφανῶς ἵνα μὴ ἀνέρχωνται εἰς τὸν γυναικωνίτην οἱ εἰς τὸν νάρθηκα παραμένοντες κατηχούμενοι.

Δεδομένης α) τῆς ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ ἀποστάσεως τῆς ἀρχῆς τῶν κλιμάκων $\left(\frac{3.92+3.77\,\mu.}{2}=\right)$ 3.85 καὶ β) τοῦ πλάτους (0.30 μ.) καὶ τοῦ ὕψους (0.25 μ.) τῶν βαθμίδων τῶν κλιμάκων, τὸ ὕψος εἰς τὸ ὁποῖον εὑρίσκετο τὸ πάτωμα τοῦ γυναικωνίτου ὑπὲρ τὸ δάπεδον τῶν πλαγίων κλιτῶν ὑπολογίζεται εἰς 4.00 μ., ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι βαθμῖδες θὰ ὑπῆρχον καὶ ἐπὶ τοῦ πάχους τοῦ μεταξὺ νάρθηκος καὶ ναοῦ τοίχου.

Τὸ οὕτω ὑπολογιζόμενον ὕψος συμφωνεῖ κατὰ προσέγγισιν πρὸς τὸ δι' ἄλλης ὁδοῦ ὑπολογιζόμενον ἤτοι πρὸς τὸ προκῦπτον ἐκ τοῦ ἀθροίσματος: α) τοῦ ὕψους τῶν

κιόνων (3.10 μ.) β) τοῦ βέλους τῶν γεφυρούντων τὰ κενὰ τῶν κιόνων ἡμικυκλικῶν τόξων [1] (0.70) σὺν τῇ σχετικῇ (± 0.06 μ.) ὑπερυψώσει αὐτῶν γ) τοῦ πάχους τῶν τόξων (0.15 μ.) καὶ δ) τοῦ πάχους τοῦ κοσμήτου (0.13 μ.) ἤτοι ἐν ὅλῳ 4.10 μ., εἰς τὸ ὁποῖον θὰ πρέπει νὰ προστεθῇ καὶ ἡ διαφορὰ ὕψους (0.20 μ.) τῆς στάθμης τοῦ μέσου κλίτους ἀπὸ τῆς τῶν ἄκρων κλιτῶν. Λαμβάνομεν οὕτω συνολικὸν ὕψος 4.30, κατὰ προσέγγισιν ἴσον πρὸς τὸ διὰ τῆς πρώτης καὶ ἀσφαλεστέρας ὁδοῦ προκῦψαν 4.00 μ.

Τὸ Ἱερὸν Βῆμα. Ὡς ἤδη ἐλέχθη, ὁ διὰ τὸν κλῆρον προωρισμένος χῶρος—*τὸ ἱερὸν*—κατελάμβανε πλὴν τῆς ἡμικυκλικῆς ἁψῖδος α) μίαν πρὸ αὐτῆς εὐρεῖαν (4.35) λωρίδα, ἐκτεινομένην καθ᾽ ὅλον τὸ πλάτος τοῦ μέσου κλίτους καὶ β) δύο ἄλλας πλατυτέρας (4.70) λωρίδας ἐντὸς τῶν πλαγίων κλιτῶν. Οὕτω τὸ ἱερὸν διῃρεῖτο διὰ τῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ ναοῦ, αἵτινες ἔβαινον μέχρι τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, εἰς τρία τμήματα: ἓν βόρειον, πλάτους 3.02 μ., ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸ βόρειον κλῖτος καὶ περιλαμβάνον τὴν *πρόθεσιν*, ἓν μέσον τμῆμα, πλάτους 7.30 μ., τὸ κυρίως *ἱερὸν βῆμα*, περιλαμβάνον τὴν Ἁγ. Τράπεζαν μετὰ τοῦ στεγάζοντος αὐτὴν κιβωρίου καὶ τὸ ὄπισθεν αὐτῆς *σύνθρονον*, καὶ ἓν νότιον, πλάτους 3.02 μ., ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸ νότιον κλῖτος, ἀποτελοῦν δὲ παράρτημα τοῦ γειτονικοῦ πρὸς αὐτὸ προσκτίσματος τοῦ *διακονικοῦ* (Κ, Θ). Ὡς δὲ ἤδη εἴπομεν, καὶ τὰ τρία ταῦτα μέρη εἶχον τὸ δάπεδον αὐτῶν εἰς στάθμην ὑψηλοτέραν τῶν ἀντιστοίχων κλιτῶν.

Ἡ ἁψὶς τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 21) ἔφερε κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν ἡμικυκλικὴν αὐτῆς περιφέρειαν τέσσαρας ἢ πέντε σειρὰς θεατρικῶς διατεταγμένων ἑδωλίων ἤτοι τὸ λεγόμενον *σύνθρονον* [2], ἢ *κύκλιον* προωρισμένον, ἵνα εἰς αὐτὸ κάθηνται ὁ ἐπίσκοπος καὶ οἱ κληρικοὶ α΄ βαθμοῦ. Τῶν ἐν λόγῳ σειρῶν ἑδωλίων, αἵτινες θὰ ἔφθανον ἄνω μέχρι τοῦ τοίχου, διατηρεῖται σήμερον ἡ ἐκ τοιχοποιίας ὑποδομὴ τῶν δύο μόνον κατωτάτων σειρῶν, παρουσιάζουσα βαθμιδωτὴν διάταξιν (πίν. 1 καὶ εἰκ. 21). Ὄπισθεν τῆς ὑποδομῆς ταύτης ἀπεκαλύφθη ἡμικυκλικὸς διάδρομος πλάτους 0.52 μ., ὅστις θὰ ἐκαλύπτετο ὑπὸ τῶν ἑδωλίων τῆς ἀνωτάτης σειρᾶς, θὰ ἦτο δηλαδὴ κρυπτός.

Τοιοῦτοι σκεπαστοὶ ἡμικυκλικοὶ διάδρομοι ὑπὸ τὸ σύνθρονον δὲν εἶναι ἀσυνήθεις εἰς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικάς [3], ἰδίως ὅμως συναντῶνται εἰς ἑλληνιστικὰς βασιλικὰς μεγάλης κλίμακος, ὡς ἡ βασιλικὴ τῆς Ἁγ. Εἰρήνης [4] Κωνσταντινουπόλεως, καὶ αἱ ἐν Νικοπόλει βασιλικαὶ Α (Δουμετίου [5]) καὶ Β (Ἀλκίσωνος [6]). Εἰς ταύτας ὁ κρυπτὸς ἡμι-

1 Τὸ μῆκος τοῦ βέλους τοῦ τόξου (0.70 μ.) ὑπολογίζεται εἰς τὸ ἥμισυ τῆς διαμέτρου τοῦ ἡμικυκλίου τῶν γεφυρούντων τὰ κενὰ τόξων (1.40 μ.), σὺν τῇ προσθήκῃ μικρᾶς τινος ὑποθετικῆς ὑπερυψώσεως (0.05 μ.). Προκύπτει δὲ ἡ εἰρημένη διάμετρος ἂν ἀπὸ τῆς ἀπ᾽ ἄξονος εἰς ἄξονα ἀποστάσεως τῶν βάθρων τῶν κιόνων, (οὔσης κατὰ μέσον ὅρον 1.93 μ.) ἀφαιρεθῇ τὸ πάχος τῶν τόξων κατὰ τὰς γεννήσεις των, ὅπερ πρέπει νὰ ἦτο κατά τινα (0.04-0.06) ἑκατοστὰ μικρότερον τοῦ πλάτους (0.49 μ.) τοῦ ἄβακος τῶν ἰωνικῶν κιονοκράνων τῆς στοᾶς, ἤτοι περίπου 0.43 ἕως 0.45 μ. Προκύπτει οὕτω μῆκος βέλους $\frac{1.40}{2} = 0.70$.

2 Τὰ σύνθρονα συνηθίζοντο πολὺ εἰς τὰς νήσους ὡς π.χ. ἐν Πάρῳ (Καταπολιανὴ) (JEWELL-HASLUCK, The Church of our Lady of the Hundred Gates in Paros, London 1929, πίν. 10), ἐν Καρπάθῳ (Ἁγ. Σοφία) (R. DAWKINS ἐν BSA 1902/3, σ. 208, εἰκ. 13), Νισύρῳ, βασιλ. Κήπων (Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, Πεπραγμένα Θ΄ Βυζ. Συνεδρίου, σ. 239), ἐν Λέσβῳ (βασιλ. Ἀφεντέλλη) (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΑΔ 1929, σ. 48, εἰκ. 49), ἐν Κῷ, βασιλικὴ Ἁγ. Στεφάνου (μικρὰ) (ORLANDOS, Actes Ve Congrès, σ. 205, εἰκ. 8).

3 Βλ. σχετικῶς Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ξυλόστεγον παλαιοχρ. βασιλικήν, σ. 494.

4 W. S. GEORGE, The Church of Saint Eirini at Constantinople, πίν. 4 καὶ 5.

5 ΑΛ. ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ, ΑΕ 1916, σ. 34 καὶ 1917, σ. 49, εἰκ. 1 (Δουμετίου),

6 ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ξυλόστεγος βασιλ. σ. 495, εἰκ. 455. ΟΡΛΑΝΔΟΣ - ΣΩΤΗΡΙΟΥ, ΠΑΕ 1937 παρ. πίν. (Ἀλκίσωνος).

κυκλικὸς διάδρομος εἶχεν ὕψος καὶ πλάτος τοσοῦτον, ὥστε νὰ δύναται νὰ διέλθῃ δι'

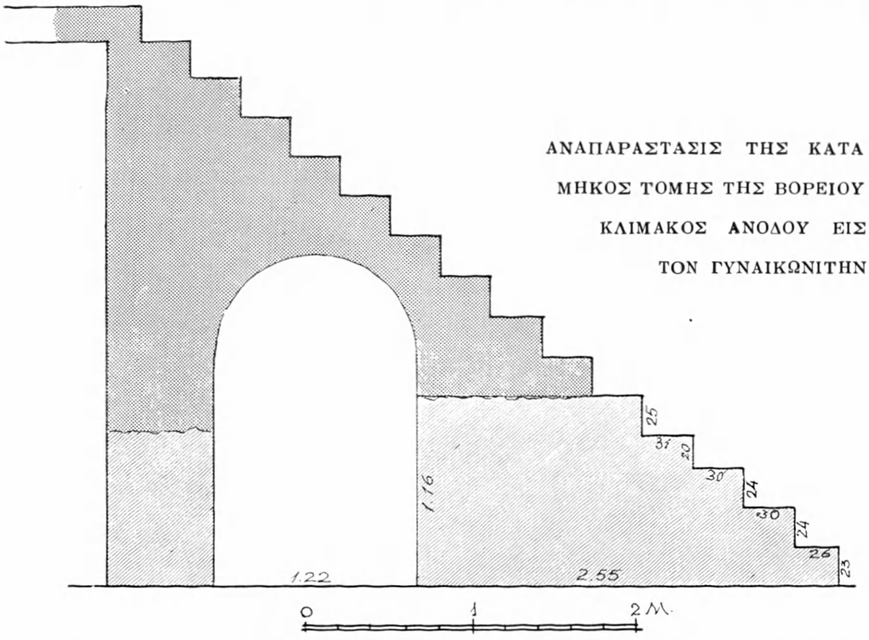

Εἰκ. 20. Τομὴ κατὰ μῆκος τῆς βορείου κλίμακος ἀνόδου εἰς τὸν γυναικωνίτην. Τὰ σωζόμενα μέρη δηλοῦνται διὰ διαγραμμίσεως.

Εἰκ. 21. Ἄποψις τῆς ἀψῖδος τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ ΝΔ.

αὐτοῦ ἀνήρ, μέσῳ θυρῶν ἀνοιγομένων κατὰ τὰ ἄκρα τῆς χορδῆς τοῦ ἡμικυκλίου τῆς

ἁψῖδος. Ἐνταῦθα ὅμως τὸ πλάτος 0.52 καὶ τὸ εἰς 0.80 ὑπολογιζόμενον ἐλεύθερον ὕψος τοῦ διαδρόμου εἶναι ἀμφίβολον ἂν ἐπέτρεπε τὴν ἄνετον κυκλοφορίαν ἀνδρὸς

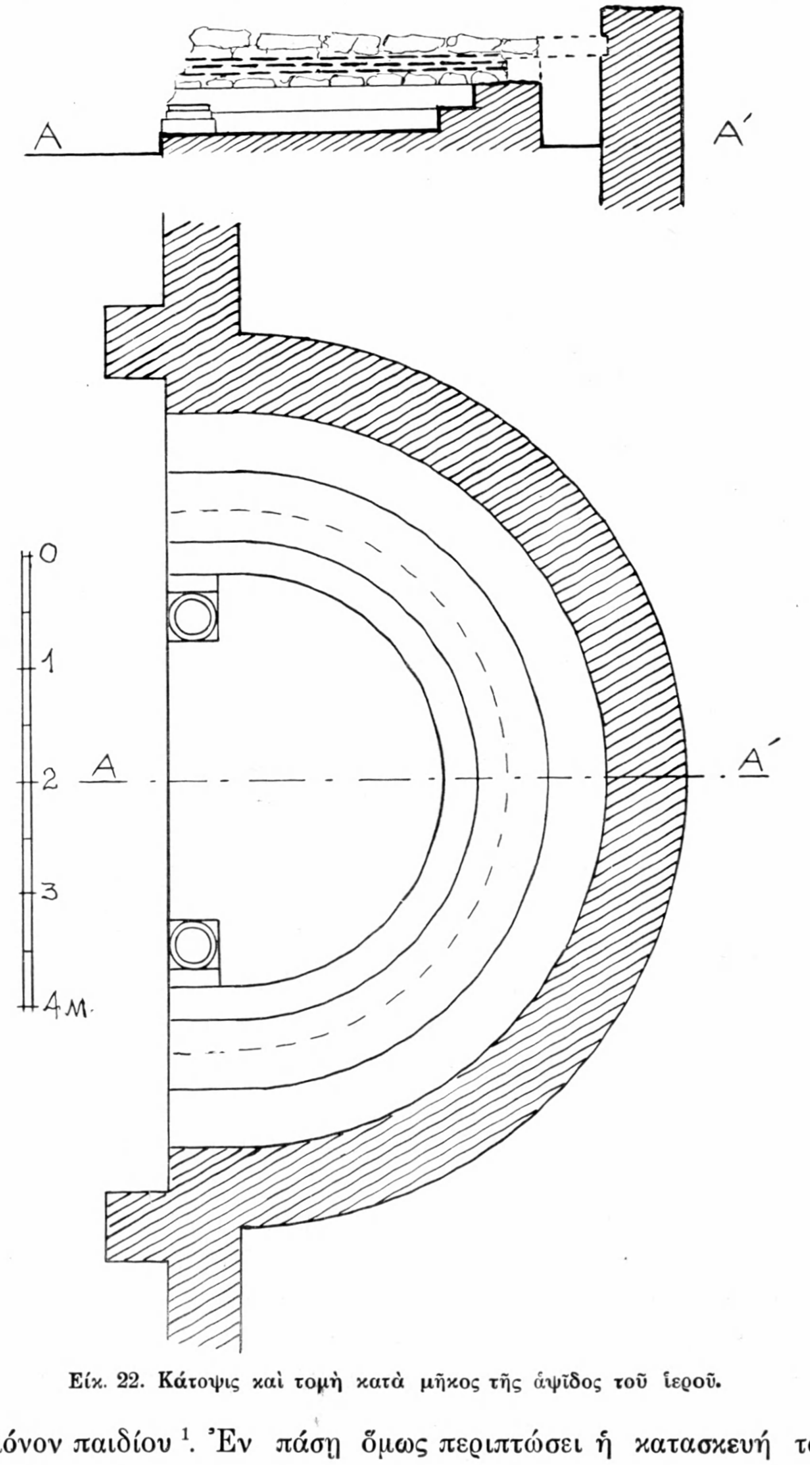

Εἰκ. 22. **Κάτοψις καὶ τομὴ κατὰ μῆκος τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ.**

πλὴν ἴσως μόνον παιδίου [1]. Ἐν πάσῃ ὅμως περιπτώσει ἡ κατασκευή του ἐνταῦθα

1 Τοὺτ' αὐτὸ συμβαίνει καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν Ἀφεντέλλη τῆς Λέσβου, ἔνθα ὁ διάδρομος ἔχει ἀκόμη μικρότερον ἄνοιγμα 0.40 μ. καὶ ὕψος 1.00 μ. (Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΑΔ 12, 1929σ. 48, εἰκ. 50).

δὲν ἦτο ὅλως ἄσκοπος· διότι ἐπήρχετο δι' αὐτῆς οἰκονομία εἰς ὑλικὰ δομῆς.

Ἡ κατωτάτη σειρὰ τῶν ἑδωλίων διέγραφεν ἡμικύκλιον διαμέτρου 3.65 μ., ὁμολόγως δὲ πρὸς ταύτην ἔβαινον καὶ αἱ ὑπόλοιποι σειραί. Τὰ ἑδώλια ἦσαν ἐπενδεδυμένα διὰ μαρμαρίνων πλακῶν κατά τε τὰ ὁριζόντια καὶ τὰ κατακόρυφα αὐτῶν τμήματα, πάχους ἀντιστοίχως 0.03 καὶ 0.02 μ., ὧν σώζονται ἀκόμη ὀλίγα τεμάχια εἴς τινα σημεῖα.

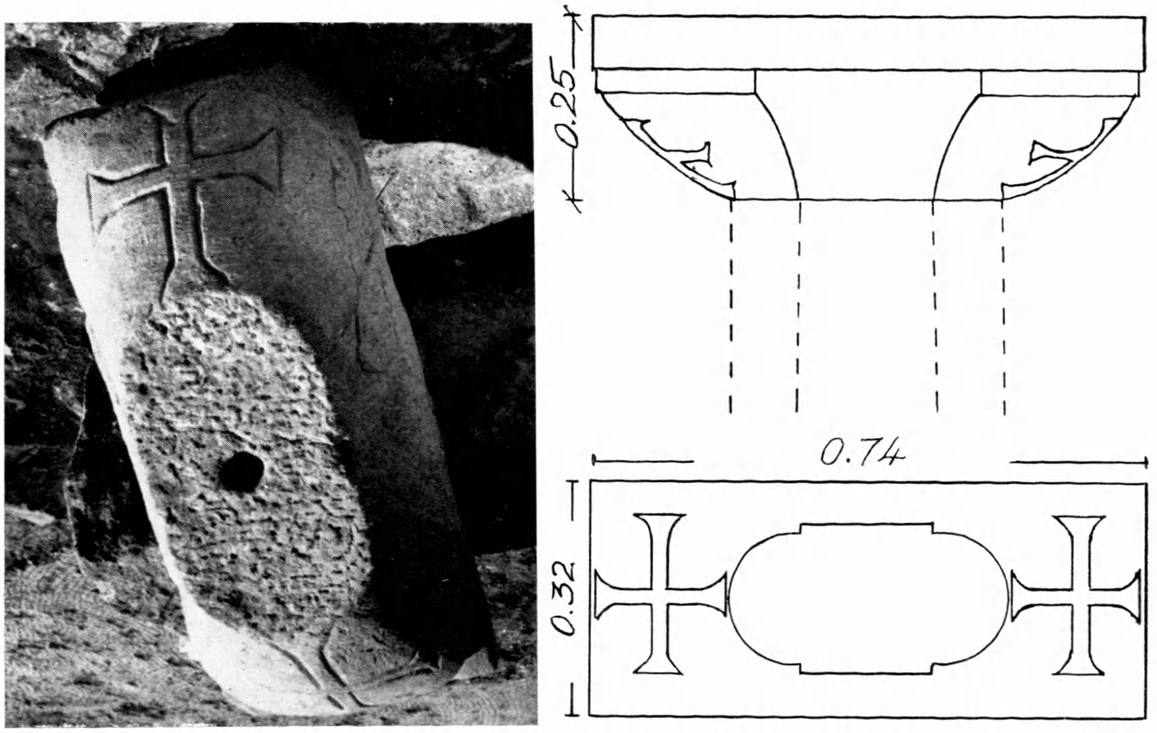

Εἰκ. 23. Κιονόκρανον ἐκ τοῦ παραθύρου τοῦ ἱεροῦ.

Συνυπολογιζομένου καὶ τοῦ πάχους τῶν πλακῶν ἐπενδύσεως τὸ μὲν ὕψος τῶν ἑδωλίων προκύπτει 0.21 ἕως 0.22, τὸ δὲ πλάτος 0.31, ὅπερ ἴσως θὰ ἦτο μεγαλύτερον εἰς τὴν ἀνωτάτην σειράν, ὡς φέρον, πιθανῶς, ἐν τῷ μέσῳ τὸν θρόνον τοῦ ἐπισκόπου, τοῦ ὁποίου ὅμως οὐδὲν ἴχνος διεσώθη.

Εἰς τὸν τοῖχον τῆς ἁψῖδος ἠνοίγετο, ὡς συνήθως, ἄνωθεν τοῦ συνθρόνου μέγα, δίλοβον ἢ πιθανώτερον τρίλοβον παράθυρον. Τούτου εὑρέθη κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τὸ στέφον ἕνα τῶν διαχωριζόντων αὐτὸ ἀμφικιονίσκων μαρμάρινον κολουροπυραμιδοειδὲς κιονόκρανον (εἰκ. 23), διαστάσεων ἄβακος 0.32 × 0.74 μ. καὶ ὕψους 0.25 μ. Ὡς δὲ συνάγομεν ἐκ τῆς διαμορφώσεως τῆς κάτω αὐτοῦ ἐπιφανείας, τὸ κιονόκρανον τοῦτο ἔβαινεν ἐπὶ κορμοῦ ἀμφικιονίσκου ἔχοντος πάχος μὲν 0.20, μῆκος δὲ 0.37 μ., ἀγνώστου φυσικὰ ὕψους, ἐφωδιασμένου δέ, ὡς συνήθως, καθ' ὅλον αὐτοῦ τὸ ὕψος διὰ δύο πλαγίων ἐπιπέδων ἐπιφανειῶν, πλάτους 0.18 μ. χρησίμων διὰ τὴν καλυτέραν προσαρμογὴν τῶν τετραξύλων τοῦ φεγγίτου.

Ὡς μόνην διακόσμησιν τὸ περιγραφὲν κιονόκρανον φέρει κατὰ τὰς στενάς, καμπύλας αὐτοῦ πλευρὰς ἀνὰ ἕνα ἀνάγλυφον σταυρὸν (εἰκ. 23) πλάτους 0.22 μ.

Ἡ Ἁγ. Τράπεζα. Εἰς τὸν εὐθὺς πρὸ τῆς ἡμικυκλικῆς κόγχης ὀρθογώνιον χῶρον ἦτο τοποθετημένη, κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ, ἡ Ἁγ. Τράπεζα. Ἀπετελεῖτο δ' αὕτη ἀπὸ ὀρθογώνιον πυρῆνα, διαστάσεων 0.99 × 2.05, τοῦ ὁποίου ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ ἀπεῖχε τῆς χορδῆς τοῦ ἡμικυκλίου τῆς κόγχης κατὰ 0.91 μ. Ὁ πυρὴν τῆς Ἁγ. Τραπέζης περιεβλήθη ἀργότερον ὑπὸ πλινθοδομῆς καὶ λιθοδομῆς πάχους 0.45 μ., τῆς ὁποίας λείψανα σώζονται σήμερον μόνον κατὰ τὴν βόρειον καὶ τὴν δυτικὴν αὐτοῦ πλευράν. Ἡ Ἁγ.

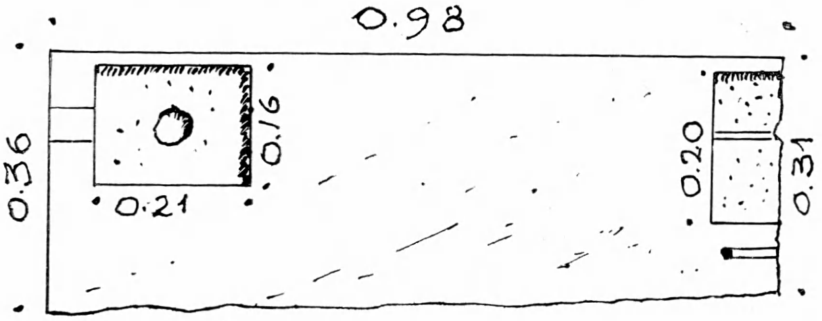

Εἰκ. 24. Τεμάχιον ἐκ τῆς μαρμαρίνης βάσεως τῆς Ἁγ. Τραπέζης.

Τράπεζα τῆς ἡμετέρας βασιλικῆς εἶχε συληθῆ· δι' ὃ καὶ δὲν εὑρέθη τὸ σχετικὸν ἐγκαίνιον εἰς τὰ τεταραγμένα λείψανα τοῦ πυρῆνος αὐτῆς.

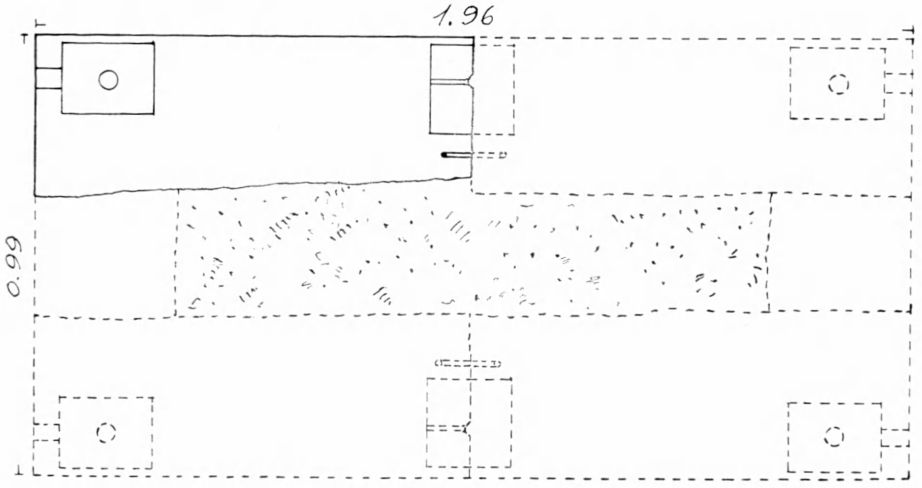

Εἰκ. 25. Ἀναπαράστασις τῆς βάσεως τῆς Ἁγ. Τραπέζης.

Τὸ μόνον εὑρεθὲν—καὶ τοῦτο οὐχὶ κατὰ χώραν—λείψανον τῆς Ἁγ. Τραπέζης εἶναι μαρμάρινον τεμάχιον ἐκ τῆς βάσεως αὐτῆς, μήκους 0.98, πλάτους 0.31-0.36 μ. καὶ ὕψους 0.23 μ. (εἰκ. 24). Τὸ τεμάχιον τοῦτο εἶναι εἰλημμένον προφανῶς ἐξ ἀρχαίου κτηρίου, διότι φέρει κατὰ τὴν μίαν τῶν πλαγίων αὐτοῦ κατακορύφων πλευρῶν ἐπιμελῆ ἀναθύρωσιν. Ὅτι δὲ τὸ τεμάχιον τοῦτο ἀνήκει εἰς τὴν βάσιν τῆς Ἁγ. Τραπέζης ἀποδεικνύεται ἐκ δύο ἐπιμελῶς εἰργασμένων βαθύνσεων βάθους 0.01 καὶ 0.02 μ. λαξευθεισῶν εἰς ἀπόστασιν 0.02 μ. ἀπὸ τῆς ἐξωτερικῆς λείας ἐπιφανείας τοῦ λίθου. Ἡ μία τῶν βαθύνσεων τούτων εἶναι ὁλόκληρος καὶ ἔχει διαστάσεις 0.16 × 0.21 μ. τῆς ἄλλης

ἐλαξεύθη ἐπὶ τοῦ ἐξεταζομένου λίθου τὸ ἀριστερὸν ἥμισυ, τὸ δὲ ἄλλο ἥμισυ θὰ ἦτο λαξευμένον ἐπὶ ὁμοίου γειτονικοῦ λίθου, τὴν ἀσφαλῆ ὕπαρξιν τοῦ ὁποίου μαρτυρεῖ ἡ κατὰ τὸν πλάγιον ἁρμὸν παρουσία πειομόρφου συνδέσμου (εἰκ. 24). Εἰς τὸ κέντρον τῆς ὁλοκλήρου βαθύνσεως ὑπάρχει κυλινδρικὴ ὀπή, διαμέτρου 0.06 καὶ βάθους 0.04 μ., προοριζομένη διὰ τὴν γόμφωσιν τοῦ οἰκείου στηρίγματος τῆς τραπέζης. Εἰς τὴν ἄλλην βάθυνσιν σώζεται μόνον ἡ αὖλαξ μολυβδοχοήσεως τοῦ γόμφου.

Δεδομένων τῶν διαστάσεων τοῦ πυρῆνος τῆς τραπέζης (0.99 × 2.05 μ.) καὶ τοῦ μήκους τοῦ σωζομένου μήκους τῆς βάσεως (0.98 μ.) θὰ πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἡ τράπεζα θὰ ἔφερεν ἀνὰ τρία στηρίγματα κατὰ τὴν ἀνατολικὴν καὶ τὴν δυτικὴν αὐτῆς πλευράν, ἤτοι ἐν ὅλῳ ἕξ. Ὑπάρχουσιν ἄλλωστε παραδείγματα τοσούτου [1], καὶ μεγαλυτέρου ἀκόμη [2] ἀριθμοῦ στηριγμάτων. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἡ βάσις αὐτῆς θὰ πρέπει νὰ ἀναπαρασταθῇ ὡς τὸ παρατιθέμενον σχέδιον (εἰκ. 25) δεικνύει. Θ' ἀπετελεῖτο δηλαδὴ ἐκ τριῶν κατὰ τὸ πλάτος λωρίδων πλάτους 0.31 - 0.36 μ. (3 × 0.33 = 0.99), ἑκάστη τῶν ὁποίων ἢ τουλάχιστον αἱ δύο ἄκραι τῶν ὁποίων θ' ἀπετελοῦντο ἐκ δύο τεμαχίων μήκους 0.98 μ. (0.98 + 0.98 = 1.96) [3].

Ἐντὸς τῶν μνημονευθεισῶν βαθύνσεων ἐσφηνοῦντο αἱ βάσεις τῶν κιονίσκων, οἵτινες ἀπετέλουν τὰ στηρίγματα τῆς τραπέζης. Εὑρέθη δὲ μάλιστα κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν μία τῶν βάσεων τούτων, ἰωνικοῦ τύπου μετὰ πλίνθου (εἰκ. 26) τῆς ὁποίας αἱ διαστάσεις 0.19 × 0.19 μ. συμφωνοῦσι πρὸ τὰς τῶν σωζομένων βαθύνσεων.

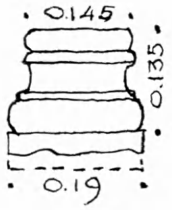

Εἰκ. 26. Βάσις κιονίσκου τῆς Ἁγ. Τραπέζης.

Ἡ Ἁγ. Τράπεζα ἐπροστατεύετο, ὡς συνήθως, διὰ στεγάστρου, τοῦ λεγομένου *κιβωρίου*, ὅπερ ἀπετελεῖτο ἐκ τεσσάρων ἐν τετραγώνῳ τοποθετημένων κιόνων βασταζόντων ἰσάριθμα ἡμικυκλικὰ τόξα, ἐφ' ὧν ἔβαινεν ἡμισφαιρικὸς οὐρανίσκος. Ἐκ τῶν κιόνων τοῦ κιβωρίου εὑρέθησαν κατὰ χώραν μὲν δύο βάσεις, κατεσπαρμένα δὲ τεμάχιον τοῦ κορμοῦ καὶ ἓν κιονόκρανον (εἰκ. 27).

Αἱ βάσεις (εἰκ. 22) ἀνήκουν εἰς τὸν ΒΑ. καὶ τὸν ΝΑ. κίονα εἶναι δὲ τοποθετημέναι παρὰ τὴν βόρειον καὶ τὴν νοτίαν ἄκραν τοῦ ἡμικυκλίου, τὸ ὁποῖον σχηματίζει ἡ κατωτάτη σειρὰ τῶν ἑδωλίων τοῦ συνθρόνου, ἀπέχουσαι αὐτῆς κατὰ 0.15 μ. Ἀποτελοῦνται δ' αἱ βάσεις ἐκ τετραγώνου πλίνθου, πλευρᾶς 0.43 μ. καὶ ὕψους 0.10, καὶ κυκλικῆς σπείρας, διαμέτρου 0.32 μ. Ἡ σπεῖρα παρουσιάζει εἰς τὸ κέντρον της τὴν κυκλικὴν ὀπὴν γομφώσεως τοῦ ἐπ' αὐτῆς κορμοῦ, ὡς καὶ τὴν σχετικὴν αὔλακα μολυβδοχοΐας.

Τῆς διαμέτρου τοῦ ἡμικυκλίου τῆς ἀψῖδος κατὰ τὴν κάτω σειρὰν τῶν ἑδωλίων οὔσης 3.65 μ. καὶ τοῦ ΝΑ. κίονος τοῦ κιβωρίου ὄντος συμμετρικῶς πρὸς τὸν ΒΑ. τοποθετημένου, ἡ ἀπ' ἄξονος εἰς ἄξονα ἀπόστασις τῶν δύο ἀνατολικῶν κιόνων τοῦ κιβωρίου προκύπτει: $3.65 - 2\left(0.15 + \frac{0.43}{2}\right) = 2.92$ μ. Ἐὰν δ' ἐπίσης δεχθῶμεν, ὡς συνήθως συμ-

1 Π.χ. τῆς βασιλικῆς τῆς Κορίνθου J. M. Shelley, Hesperia XII, 1943, εἰκ. 6 καὶ 8.

2 Οὕτω εἰς τὴν βασιλικὴν Β τῆς Νικοπόλεως ('Αλκίσωνος) ἡ Ἁγ. Τράπεζα ἔφερεν 9 ἐν ὅλῳ στηρίγματα. Βλ. ἀναπαράστασιν αὐτῆς εἰς ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ξυλόστεγον παλαιοχρ. βασιλικήν, τ. 2, σ. 447, εἰκ. 405.

3 Δυνατὸν ἐπίσης εἶναι ἡ βάσις νὰ περιωρίζετο μόνον εἰς τὸ περίγραμμα τοῦ ὀρθογωνίου, ὡς συνέβαινε π.χ. εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Βραυρῶνος (Ε. ΣΤΙΚΑΣ, ΠΑΕ 1959, σ. 62, εἰκ. 13).

βαίνει, τὴν ἐν τετραγώνῳ διάταξιν τῶν κιόνων τοῦ κιβωρίου, τότε οἱ δύο **δυτικοὶ** κίονες αὐτοῦ ἔρχονται ἀκριβῶς εἰς τὰς γωνίας τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς Ἁγ. Τραπέζης, ὡς ὁ πίναξ 1 δεικνύει.

Ἐκ τοῦ κορμοῦ τῶν κιόνων διετηρήθη ἓν μόνον τεμάχιον μεγ. σωζ. μήκους 0.75μ., ἀνῆκον εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ κίονος. Τούτου τὸ μὲν ἄνω μέρος ἔχει διάμετρον 0.34 μ., ὁ δὲ ὑπ' αὐτὸ κορμὸς 0.310μ. Ἀντιστοιχεῖ ἑπομένως πρὸς τὴν διάμετρον τῆς **κατὰ** χώραν βάσεως 0.32μ. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸ κιονόκρανον, τοῦτο εἶναι ἐπιμελοῦς ἐργασίας

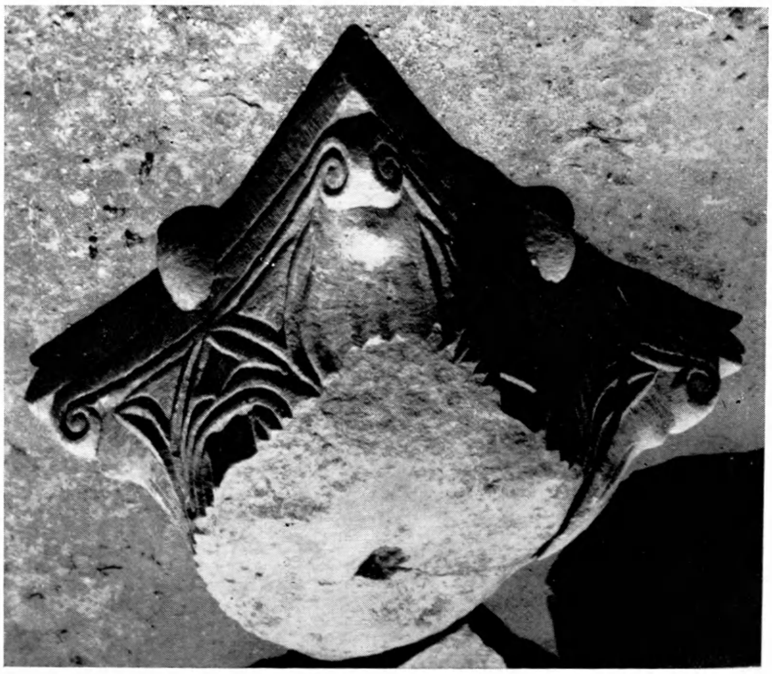

Εἰκ. 27. Ἓν τῶν κιονοκράνων τοῦ κιβωρίου τῆς Ἁγ. Τραπέζης.

καὶ κορινθιακοῦ τύπου μὲ τετράγωνον, καμπυλόπλευρον ἄβακα, πλευρᾶς 0.44, φέροντα μαστοειδὲς ἐξόγκωμα εἰς τὸ μέσον (εἰκ. 27). Πλατέα φύλλα καλάμου ἀναρριχῶνται κάτωθεν τῶν γωνιαίων ἑλίκων, μεταξὺ δ' αὐτῶν εἰκονίζονται ἀνὰ δύο, συμμετρικῶς ἐφ' ἑκάστης πλευρᾶς, διατεταγμένα τρίφυλλα. Τὸ ὁλικόν του ὕψος εἶναι 0.25 μ., ἡ δὲ κάτω διάμετρος αὐτοῦ 0.345, ἀνταποκρινομένη τελείως πρὸς τὴν ἄνω διάμετρον τοῦ περιγραφέντος κορμοῦ 0.34 μ.

Τὸ Τέμπλον. Ὁ πρὸ τῆς κόγχης ὀρθογώνιος χῶρος τοῦ κυρίως ἱεροῦ βήματος ἐφράσσετο κατὰ τὴν πρὸς τὸ μέσον κλῖτος μακρὰν πλευρὰν αὐτοῦ διὰ χαμηλοῦ φράγματος διήκοντος ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἀπ' Ἀνατολῶν κίονος τῆς βορείου κιονοστοιχίας μέχρι τοῦ ἀντιστοίχου δευτέρου κίονος τῆς νοτίας κιονοστοιχίας. Τὸ φράγμα τοῦτο ἀπετελεῖτο ἐκ μαρμαρίνων πεσσίσκων καὶ μαρμαρίνων πλακῶν θωρακίων παρεμβαλλομένων μεταξὺ τῶν πεσσίσκων, θὰ ἄφινε δὲ μόνον κατὰ τὸν ἄξονα μίαν θύραν χάριν ἐπικοινωνίας τοῦ ἱεροῦ πρὸς τὸ μέσον κλῖτος, πρὸς τὸ λεγόμενον quadratum populi. Ὡς δ' ἐξ ἄλλων παραδειγμάτων γνωρίζομεν καὶ αἱ πλάγιαι πλευραὶ τοῦ μέσου τμήματος τοῦ ἱεροῦ ἤτοι τὰ μεταξὺ τοῦ πρώτου καὶ τοῦ δευτέρου ἀπ' Ἀνατολῶν κίονος κενὰ θὰ ἐφράσσοντο καὶ ἐδῶ, διὰ θωρακίων, ἀφιεμένων μόνον ἐλευθέρων τῶν μεταξὺ

τῶν παραστάδων καὶ τοῦ πρώτου ἑκατέρωθεν κίονος κενῶν, ὡς θυρῶν ἐπικοινωνίας τοῦ μέσου τμήματος τοῦ ἱεροῦ πρὸς τὴν πρόθεσιν καὶ τὸ διακονικόν.

Ἐκ τῶν πεσσίσκων τοῦ τέμπλου εὑρέθη μόνον εἷς ἀλλ' ὁλόκληρος (εἰκ. 28). Ἔχει δ' οὗτος ὕψος 1.02 μ. καὶ ἐν ὁριζοντίᾳ τομῇ σχῆμα ὀρθογώνιον διαστάσεων 0.32 μ. × 0.15 μ., φέρει δὲ πλαγίως καθ' ὅλον τὸ ὕψος τοῦ ὀρθογωνίου ἐγκοπήν, πλάτους 0.075 καὶ βάθους 0.01, χάριν ἐναρμογῆς τοῦ ἀντιστοίχου θωρακίου. Ἡ προ-

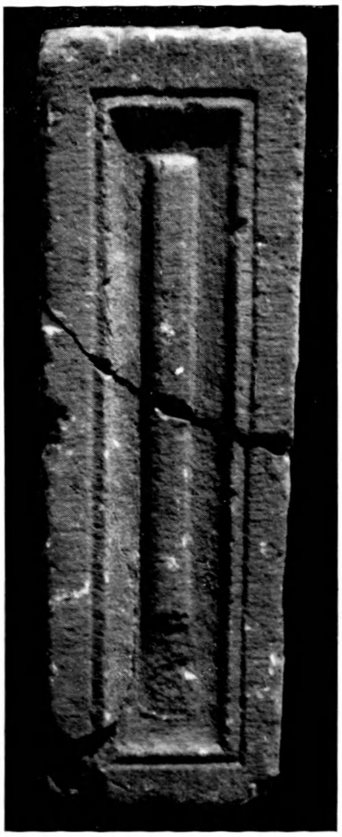

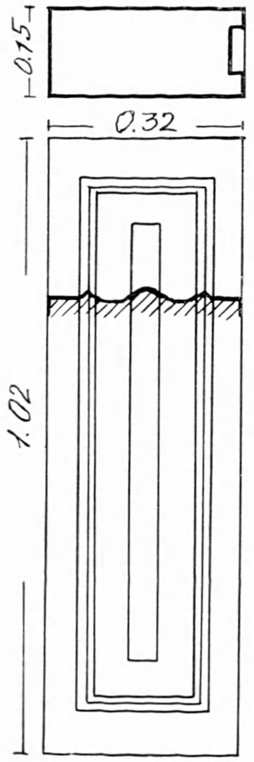

Εἰκ. 28. Μαρμάρινος πεσσίσκος τοῦ τέμπλου.

σθία του ἐπιφάνεια κοσμεῖται δι' ὁμολόγων ὀρθογωνίων γλυφῶν, τομῆς κυματοειδοῦς, ὡς ἡ εἰκὼν 28 (δεξιᾷ) δεικνύει.

Τὰ μεταξὺ τῶν πεσσίσκων θωράκια ἦσαν πλάκες ἀμφίγλυφοι πάχους ἄνω 0.05 καὶ ἐν τῷ μέσῳ 0.03 μ., φέρουσαι ἐπὶ τῆς μιᾶς πλευρᾶς ἀνάγλυφον κύκλον περιβάλλοντα σταυρόν, ἐπὶ δὲ τῆς ἄλλης ἁπλοῦν σταυρόν, στεφόμεναι δ' ἄνω ὑπὸ διπλῆς ταινίας πλάτους ἀντιστοίχως 0.16 καὶ 0.05 μ. (εἰκ. 29 καὶ 30). Ἐν ᾗ ὅμως περιπτώσει ὑφίστατο ἀρχικῶς κτιστός, στυλοβάτης εἰς τὰς κιονοστοιχίας, τότε εἶναι πιθανὸν τὰ θωράκια ταῦτα νὰ ἀνήκουν εἰς τὰ κλείοντα τὰ μετακιόνια διαστήματα τῶν κιονοστοιχιῶν.

Προσθέτω ἐνταῦθα ὅτι εὑρέθησαν καὶ στέψεις τινὲς θωρακίων ἐκ λευκοῦ μαρμάρου τῆς γνωστῆς τομῆς ἤτοι μετὰ ἑκατέρωθεν κυματίου διπλῆς καμπυλότητος (εἰκ. 31). Τὸ μέγ. σωζ. μῆκος τῆς μιᾶς εἶναι 0.51, τὸ πλάτος ἄνω 0.22, τὸ δὲ ὕψος 0.11 μ. Ἡ κάτωθεν ὀρθογώνιος ἐντομή των, πλάτους 0.042 μ., δὲν ἐπιτρέπει νὰ τὰ τοποθετήσω-

μεν ὑπεράνω τῶν πεσσίσκων τοῦ τέμπλου. Ἐπειδὴ δὲ ὁμοία στέψις θωρακίων εὑρέθη καὶ ἀλλαχοῦ, ὡς εἰς τὴν βασιλικὴν Ὑψηλομετώπου τῆς Λέσβου (Ορλανδος, ΑΔ 1929,

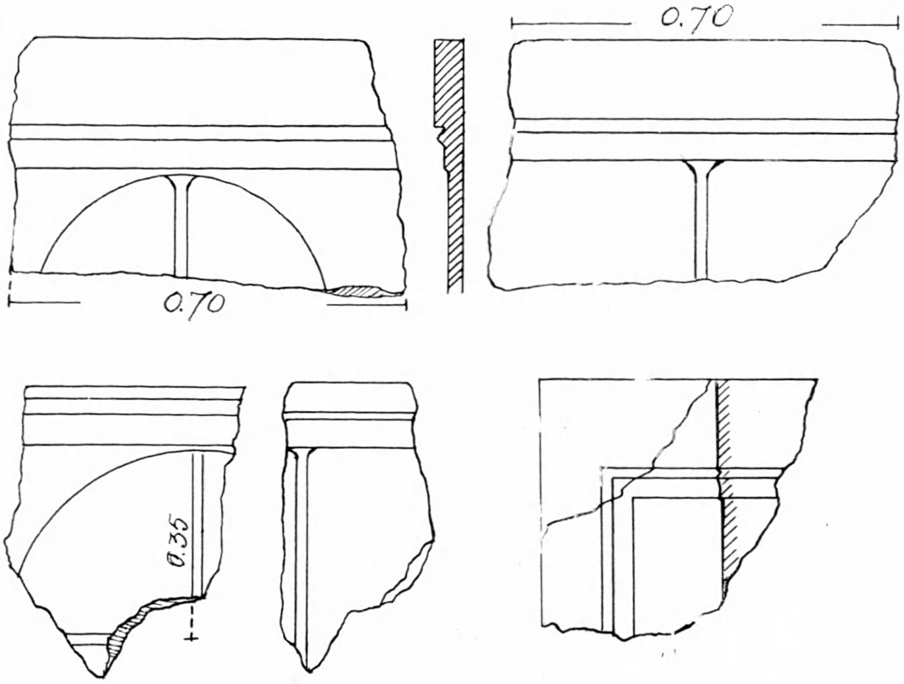

Εἰκ. 29. Τεμάχια μαρμαρίνων θωρακίων τοῦ τέμπλου ἢ τῶν κιονοστοιχιῶν.

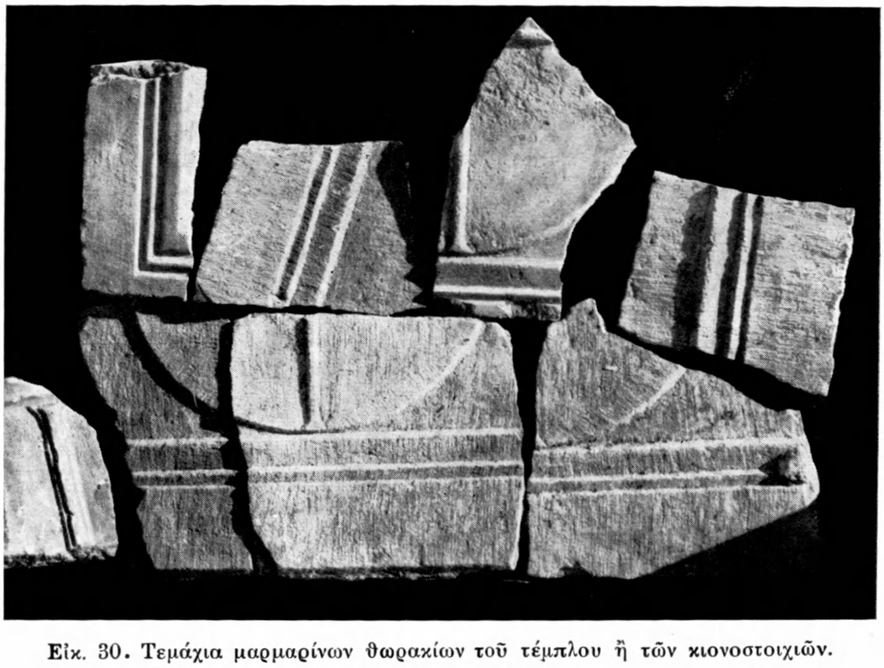

Εἰκ. 30. Τεμάχια μαρμαρίνων θωρακίων τοῦ τέμπλου ἢ τῶν κιονοστοιχιῶν.

σ. 23, εἰκ. 27), εἶναι πολὺ πιθανόν, ὅτι αἱ στέψεις αὗται προέρχονται ἐκ τῶν θωρακίων, ἅτινα ἔφρασσον τὰ μετακιόνια διαστήματα τῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ γυναικωνίτου.

Ἡ πρόθεσις. Εἰς τὸ ἀνατολικὸν ὑπερυψωμένον ἄκρον τοῦ βορείου κλίτους τοῦ ναοῦ ἡ ἀνασκαφὴ ἀπεκάλυψε κύβον ἐκ τοιχοποιΐας (εἰκ. 32), κείμενον κατὰ τὸν ἄξονα

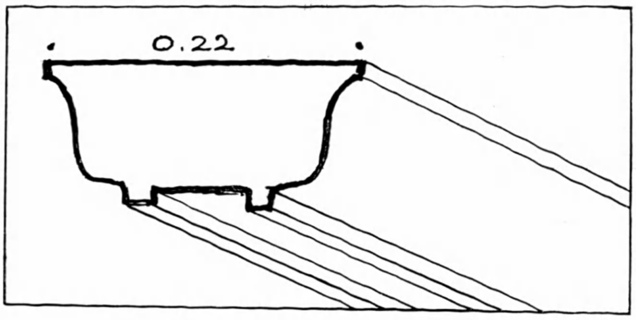

Εἰκ. 31. Μαρμαρίνη στέψις θωρακίου.

τοῦ κλίτους καὶ εἰς ἀπόστασιν 1.17 ἀπὸ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Ὁ ἐκ κοινῆς τοιχοποιΐας κύβος οὗτος (εἰκ. 32) ἔχει διαστάσεις 0.90 × 0.94 × 0.80 (ὕψος) καὶ φέρει εἰς τὸ

Εἰκ. 32. Ἡ Ἁγ. Τράπεζα τῆς προθέσεως.

μέσον τῆς ἄνω αὐτοῦ ἐπιφανείας βαθμιδωτὴν τετράγωνον ἐγκοπὴν ἐπικεχρισμένην, πλευρᾶς ἄνω μὲν 0.34 μ., κάτω δὲ 0.23 μ. καὶ ὁλικοῦ βάθους 0.18 μ. (εἰκ. 34), προωρι-

σμένην ἀναμφιβόλως διὰ τὸ ἐγκαίνιον. Ὁ κύβος αὐτὸς θὰ ἦτο ἄλλοτε καὶ ἐξωτερικῶς ἐπικεχρισμένος, εἰσχωρεῖ δὲ ἐντὸς τοῦ δαπέδου. Εἶναι προφανές, ὅτι πρόκειται περὶ δευτέρας Ἁγ. Τραπέζης, ἥτις ὅμως δὲν θὰ ὑπῆρχεν ἐκεῖ ἀρχικῶς, ἀλλὰ θὰ προσετέθη μεταγενεστέρως. Εἰς τὴν τράπεζαν ταύτην θὰ ἀνήκει πιθανώτατα μαρμαρίνη πεταλόμορφος πλάξ, πάχους 0.045 ἐξωτ. διαμέτρου 1.29 μ. καὶ βέλους 1.26 μ., μετ᾽ ἀνακεκαμμένων χειλέων καὶ ὁμολόγου παρυφῆς πλάτους 0.15 μ. (εἰκ. 33 καὶ 34). Ὡς δ᾽ ἐξ ἄλλων παρα-

Εἰκ. 33. Ἡ καλυπτήριος πλὰξ τῆς Τραπέζης τῆς προθέσεως.

δειγμάτων γνωρίζομεν, τὸ σχῆμα τοῦτο εἶναι χαρακτηριστικὸν διὰ τὰς τραπέζας προθέσεως ἢ τὰς τραπέζας μαρτύρων. Ἡ ἡμετέρα πλὰξ εὑρέθη εἰς τὸν προθάλαμον τοῦ γειτονικοῦ βαπτιστηρίου τεμαχισμένη εἰς πλείονα τεμάχια (εἰκ. 33 καὶ 34), ἐπειδὴ δὲ δὲν ἔχει θέσιν εἰς τὸ βαπτιστήριον, λογικὸν εἶναι νὰ δεχθῶμεν, ὅτι θὰ ἀνήκει εἰς τὸ ἐλλεῖπον ἄλλως τε κάλυμμα τῆς Ἁγ. Τραπέζης τοῦ βορείου κλίτους.

Ἅγιαι Τράπεζαι οὐ μόνον εἰς τὸ βόρειον ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ νότιον κλῖτος, τεθεῖσαι βεβαίως ἐκεῖ μεταγενεστέρως, συναντῶνται καὶ εἰς ἄλλας βασιλικάς, ἐκ τῶν ὁποίων, ἀναφέρω προχείρως τὴν βασιλικὴν τοῦ Εἴν Χανιγιά [1] (12 χιλιόμετρα νοτίως τῶν Ἱεροσολύμων).

Ὁ Ἄμβων. Τὸ μόνον στοιχεῖον τῆς βασιλικῆς τοῦ ὁποίου δὲν εὑρέθησαν λείψανα εἶναι ὁ ἄμβων. Δὲν γνωρίζομεν λοιπὸν τὸ σχέδιόν του, ἐν ᾧ ἀντιθέτως ἐκ τῆς διατάξεως τοῦ σχεδίου τοῦ ψηφιδωτοῦ [2], ὅπερ ἐκάλυπτε τὸ μέσον κλῖτος, συνάγομεν ὅτι

1 D. C. Baramki ἐν The Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine, τ. III, 1933, ἀρ. 3, σ. 114, 116 καὶ πίν. XXXIX, 2.

2 Βλ. σχετικῶς κατωτέρω εἰς τὸ περὶ τῆς ψηφιδωτῆς διακοσμήσεως κεφάλαιον.

πρέπει νὰ ἦτο τοποθετημένος κατὰ τὸν κύριον ἄξονα τοῦ μέσου κλίτους, ἐν ᾧ εἰς τὰς βασιλικὰς τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος ὁ ἄμβων τοποθετεῖται συνήθως δεξιᾷ ἢ ἀριστερᾷ τοῦ ἄξονος τοῦ κλίτους [1]. Δεχόμεθα δὲ τὴν κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ τοποθέτησιν τοῦ ἄμβωνος, διότι ἡ κατὰ τοῦτον τοποθέτησις προετιμᾶτο ἰδιαιτέρως εἰς τὴν Ἀνατολὴν —πβλ. τὴν βασιλικὴν Ἁγ. Νικολάου Μύρων τῆς Λυκίας [2] καὶ τὴν τῆς Πριήνης [3] —καὶ κατ' ἐπίδρασιν αὐτῆς βεβαίως καὶ εἰς τὰς βασιλικὰς τῶν ἐγγὺς τῆς Μικρασιατικῆς ἀκτῆς νήσων, ὡς π.χ. τῆς Λέσβου (βασιλικὴ Ἀργάλων, Ευαγγελιδησ, ΑΔ 13, 1930/31, εἰκ. 1 καὶ σ. 10) καὶ δὴ καὶ αὐτῆς ταύτης τῆς Κῶ (βασιλικαί: μικρὰ καὶ μεγάλη Ἁγ. Στεφάνου [4], Καπαμᾶ [5] καὶ πιθανώτατα Καμαρῶν [6]) ὁμοίως δὲ καὶ τῆς Κρήτης [7]. Ἐν τούτοις ἀξονικῶς τοποθετεῖται ὁ ἄμβων ἐνίοτε καὶ εἰς τὴν βόρειον Ἑλλάδα, ὡς μαρτυρεῖ ἡ ἔξω τῶν τειχῶν βασιλικὴ τῶν Φιλίππων [8].

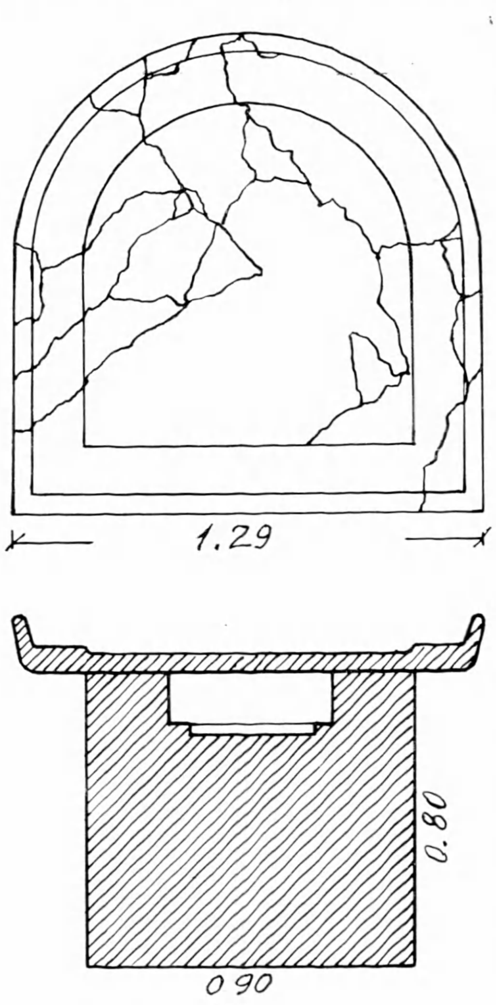

Εἰκ. 34. Κάτοψις καὶ τομὴ τῆς Τραπέζης τῆς προθέσεως ἐν ἀναπαραστάσει.

Ἡ στέγη. Ὁ κυρίως ναὸς θὰ ἐκαλύπτετο βεβαίως διὰ ξυλίνης στέγης, δικλινοῦς κατὰ τὸ εὐρὺ μέσον κλῖτος καὶ μονοκλινοῦς κατὰ τὰ στενὰ πλάγια. Ἡ στέγη τοῦ μέσου κλίτους θὰ ἐστηρίζετο πιθανώτατα ἐπὶ χαμηλῶν τοίχων βαινόντων ἐπὶ τῶν κιονοστοιχιῶν, διατρυπωμένων δὲ ὑπὸ σειρᾶς φωτιστικῶν παραθύρων, ἐσχηματίζετο δηλαδὴ καὶ ἐνταῦθα ὁ συνήθης εἰς τὰς ἑλληνιστικὰς βασιλικὰς φωταγωγός.

Ποία ἀκριβῶς ἦτο ἡ σύνθεσις καὶ ἡ ἀπ' ἀλλήλων ἀπόστασις τῶν ξυλίνων ζευκτῶν τῆς στέγης δὲν εἶναι βεβαίως δυνατὸν νὰ γνωρίζωμεν σήμερον. Τοῦτο μόνον πρέπει νὰ θεωρηθῇ βέβαιον, ὅτι ἡ στέγη τοῦ μέσου κλίτους διῆκεν ἀπὸ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ κυρίως ναοῦ μέχρι τοῦ ἐξωτερικοῦ (δυτικοῦ) τοίχου τοῦ νάρθηκος.

Βέβαιον ἐπίσης εἶναι ὅτι ἡ στέγη ἐκαλύπτετο διὰ κεράμων ἐξ ὀπτῆς γῆς, τῶν

1 Περὶ τῆς θέσεως τοῦ ἄμβωνος εἰς τὰς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικὰς βλ. Α. Ορλανδου, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Μεσογειακῆς λεκάνης, Ἀθῆναι 1954, σ. 542 ἑξ.

2 H. Rott, Kleinasiatische Denkmäler, Leipzig 1908, σ. 329, εἰκ. 123-124,

3 Th. Wiegand - H. Schrader, Priene, Berlin 1904, σ. 481, εἰκ. 587.

4 H Balducci, Basiliche protocr. a Coo, εἰκ. 9.

5 L. Morricone, Scavi e ricerche a Coo ἐν Bolletino d'Arte 1950, σ. 328, εἰκ. 108.

6 Balducci, ἔ.ἀ. εἰκ. 2.

7 Βασιλικὴ Ἁγ. Τίτου τῆς Γορτύνης, Ορλανδοσ, Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδῶν 3, 1926, σ.307 εἰκ. 4.

8 Στ. Πελεκανιδησ, ΑΕ 1955, σ. 123, εἰκ. 7 καὶ σ. 147.

ὁποίων εὑρέθησαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τεμάχιά τινα ἐπιπέδων στρωτήρων [1] μετ᾽ ἀνακεκαμμένων χειλέων (εἰκ. 35) καὶ ἄλλα καλυπτήρων ἡμικυκλικῆς τομῆς, μ. σωζ. μήκους 0.415 καὶ διαμέτρου 0.18 μ., φερόντων μάλιστα καὶ τὰς σχετικὰς «δακτυλιὰς» προσφύσεως (εἰκ. 35, ἄνω δεξιᾷ).

Μεταξὺ τῶν εὑρεθέντων τεμαχίων κεράμων συγκαταλέγεται καὶ ἓν ἀνῆκον εἰς

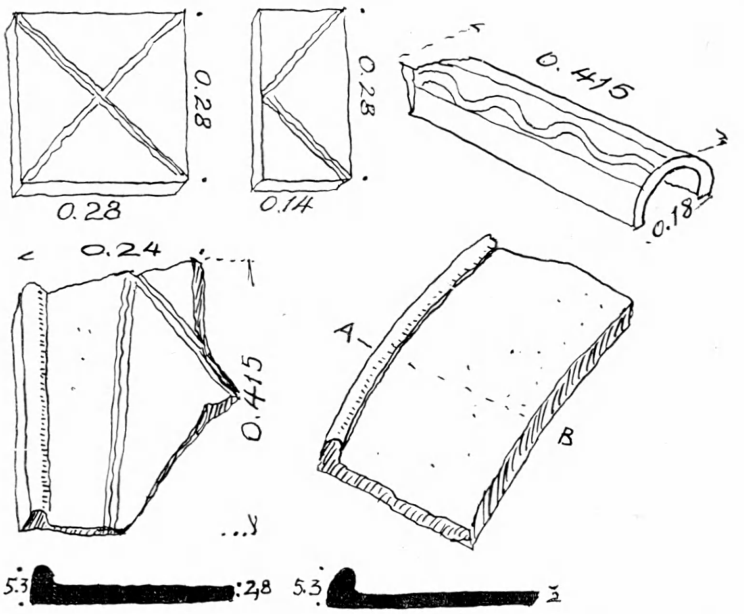

Εἰκ. 35. Πλίνθοι τῆς τοιχοδομίας (ἄνω ἀριστερᾷ) καὶ κέραμοι τῆς στέγης καὶ τοῦ τεταρτοσφαιρίου.

στρωτῆρα. Ἐπειδὴ δὲ τὸ τεμάχιον τοῦτο παρουσιάζει ἀρκετὰ ἔντονον καμπυλότητα (εἰκ. 35, κάτω δεξιᾷ), εἰκάζω, ὅτι θὰ προέρχεται ἐκ τῶν κεράμων, αἵτινες θὰ ἐκάλυπτον τὸ κτιστὸν τεταρτοσφαίριον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

Ἀνάλογοι ἀλλὰ καὶ κορινθιακοῦ τύπου κέραμοι εὑρέθησαν καὶ εἰς τὰς βασιλικὰς τοῦ Ἀφεντέλλη τῆς Λέσβου (Ορλανδος, ΑΔ 1929, σ. 60, εἰκ. 66), τῆς Χερσονήσου (Καστρίου) Κρήτης (Ορλανδος, ΠΑΕ 1955, σ. 335), τοῦ Ὀλοῦντος (Ἀνατ. Κρήτης) (Ορλανδος, ΠΑΕ 1960, σ. 313, εἰκ. 9), Πανόρμου Κρήτης (Ν. Πλατων, ΠΑΕ 1948, 122), τῶν Τριῶν ἐκκλησιῶν Πάρου (Ορλανδος, ΠΑΕ 1961, σ. 186, εἰκ. 2), εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Ναβαῦ (Hilary - Schneider, The Memorial of Moses on Mount Nebo, μέρος III, Ἱεροσόλυμα 1950) καὶ εἰς πλείστας ἄλλας.

---

1 Περὶ καλυπτήρων τῆς στέγης κεράμων ὁμιλεῖ καὶ ὁ Ευσεβιος ἐν Βίῳ Κωνσταντίνου III, 54 (ἔκδ. Heikel, σ. 101), λέγων: *ἡ δ᾽ ἐπὶ τοῖς ὀρόφοις στέγη, τῶν καλυπτήρων ἀφαιρουμένων ἐφθείρετο.*

ΤΟ ΝΟΤΙΟΝ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ

Καθ᾽ ὅλον τὸ μῆκος τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ εἶναι προσκεκολλημένον συγκρότημα προσκτισμάτων, ἀποτελούμενον ἐκ τριῶν διαδοχικῶν χώρων (πίν. 1, Η, Θ, Κ), ἡ στάθμη τοῦ δαπέδου τῶν ὁποίων εὑρίσκεται κατὰ 0.20 μ. χαμηλότερον τῆς στάθμης τοῦ νάρθηκος τοῦ κυρίως ναοῦ. Τὸ συγκρότημα τοῦτο πρέπει νὰ κα-

Εἰκ. 36. Ἄποψις τοῦ διακονικοῦ ἀπὸ ΝΔ.

τεσκευάσθη συγχρόνως πρὸς τὸν ναόν· διότι οἱ τοῖχοι ἀμφοτέρων παρουσιάζουν τὸ αὐτὸ σύστημα δομῆς, εἶναι δὲ καὶ ὀργανικῶς πρὸς ἀλλήλους συνδεδεμένοι.

Ἐκ τῶν τριῶν χώρων του ὁ μὲν δυτικώτατος (Η), περίπου τετράγωνος, διαστάσεων 4.14 × 4.90 μ., οὐδεμίαν παρουσιάζει θύραν ἐπικοινωνίας, οὔτε πρὸς τὸ ἐξωτερικόν, οὔτε πρὸς τὸν κυρίως ναόν, οὔτε καὶ πρὸς τὸν γειτονικόν του χῶρον (Θ). Τούτου ἕνεκα ὁ προορισμός του παραμένει ἄγνωστος. Πάντως ὡς κλιμακοστάσιον εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐχρησίμευεν, ἀφ᾽ οὗ, ὡς εἴδομεν (σ. 21), κτισταὶ κλίμακες ἀνόδου εἰς τὸν γυναικωνίτην εὑρέθησαν ἐντὸς τοῦ κυρίως ναοῦ κατὰ τὰ πλάγια αὐτοῦ κλίτη.

Ἐκ τῶν δύο ὑπολοίπων χώρων ὁ Θ, μεγαλύτερος τοῦ Κ (εἰκ. 36), ἔχει σχῆμα ἐπιμήκους ὀρθογωνίου, διαστάσεων 4.90×8.25 μ., ὅπερ συγκοινωνεῖ διὰ θύρας πρός τε τὸ ἐξωτερικὸν καὶ πρὸς τὸν κυρίως ναὸν καὶ πρὸς τὸν χῶρον Κ. Χαρακτηριστικὴ εἰς τὸν χῶρον αὐτὸν εἶναι ἡ παρ᾽ ὅλους τοὺς τοίχους αὐτοῦ παρουσία χαμηλῶν κτιστῶν πεζουλίων (εἰκ. 36), πλάτους 0.60 καὶ ὕψους 0.20, ἀκόμη δὲ καὶ μιᾶς χαμηλῆς, κτιστῆς, εἰς σχῆμα σῖγμα ἢ πετάλου, τραπέζης χορδῆς 1.10 καὶ βέλους 0.85 μ. ὕψους δὲ 0.38 μ. (πίν. 1 καὶ εἰκ. 36) φερούσης ἄλειμμα ἐξ ἀσβεστοκονιάματος, ἐφ᾽ οὗ παρατηροῦνται καὶ ἴχνη μηνισκοειδοῦς διακοσμήσεως δι᾽ ἐρυθροῦ χρώματος.

Τέλος ὁ τρίτος, ἀνατολικός, χῶρος (Κ) κάπως μικροτέρων τοῦ ἄλλου διαστάσεων· 4.90 × 6.40 μ., φέρει μὲν καὶ αὐτὸς κατὰ τὴν βόρειον αὐτοῦ πλευρὰν ἓν κτιστὸν πεζούλιον, μήκους 2.85 καὶ πλάτους 0.57 μ., χαρακτηρίζεται ὅμως κυρίως ἀπὸ τὴν ἐν τῷ μέσῳ τῆς ἀνατολικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς παρουσίαν μαρμαρίνης βάσεως Ἁγ. Τραπέζης (εἰκ. 37). Αὕτη ἀπέχουσα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου 0.73 μ. ἔχει σχῆμα ὀρθογώνιον, διαστάσεων 1.07 × 1.79 μ. παρουσιάζει δὲ κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας της τέσσαρας κυκλικὰς βαθύνσεις, διαμέτρου 0.12 μ., προοριζομένας πρὸς σφήνωσιν τῶν μὴ σωζομένων πλέον τεσσάρων κιονίσκων, ἤτοι ποδῶν στηριζόντων τὴν καλυπτήριον πλάκα της. Πλὴν ὅμως

Εἰκ. 37. Ἡ βάσις τῆς Ἁγ. Τραπέζης τοῦ Ν. προσκτίσματος τῆς βασιλικῆς τοῦ Μαστιχάρη.

τούτων ὑπάρχει ἐντὸς τῆς βάσεως κατὰ τὸ νότιον ἄκρον αὐτῆς καὶ ὀρθογώνιον κιβωτιόσχημον κατασκεύασμα ἐκ πλίνθων (εἰκ. 37), διαστάσεων 0.32 × 0.23, προωρισμένον προφανῶς δι᾿ ἐγκαίνιον, τὸ ὁποῖον ὅμως δὲν εὑρέθη.

Χαρακτηριστικὴ ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ διὰ θύρας, ἀνοίγματος 1.20 μ., ἐπικοινωνία τοῦ διαμερίσματος Κ πρὸς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ νοτίου κλίτους τοῦ κυρίως ναοῦ, ἰδίᾳ δὲ ἡ ἐν τῷ χώρῳ τούτῳ τοῦ κλίτους παρουσία κτιστῶν πεζουλίων κατά τε τὴν πρὸς τὴν κιονοστοιχίαν (βόρειον) καὶ τὴν πρὸς τὸ ὑπόλοιπον κλῖτος (δυτικὴν) πλευρὰν αὐτοῦ (εἰκ. 18).

Καὶ ἤδη ἐρωτᾶται, ποῖος ἠδύνατο νὰ εἶναι ὁ προορισμὸς τῶν δύο περιγραφέντων χώρων Θ καὶ Κ, ὧν ἀμφοτέρων τὰ δάπεδα κοσμοῦνται διά τε λαμπρῶν ψηφιδωτῶν κοσμημάτων καὶ δι᾿ ἀφιερωτικῶν ἐπιγραφῶν, περὶ ὧν θὰ ὁμιλήσωμεν κατωτέρω;

Πρὶν ἢ ἀποφανθῶμεν ἐπὶ τοῦ ἐρωτήματος αὐτοῦ νομίζομεν σκόπιμον νὰ ἀναφέρωμεν, ὅτι ἐπιμήκη προσκτίσματα προσκεκολλημένα εἴτε κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ κυρίως ναοῦ εἴτε καὶ κατὰ τὴν βόρειον, εὑρέθησαν μέχρι τοῦδε καὶ εἰς ἀρκετὰς ἄλλας παλαιοχριστιανικὰς βασιλικάς, ἡρμηνεύθησαν δὲ ποικιλοτρόπως.

Οὕτω 1) εἰς τὴν Λευκὴν καὶ τὴν 'Ερυθρὰν Μονὴν τοῦ Σοχὰγκ ('Αθρίβιος τῆς ἄνω Αἰγύπτου) ὑπάρχει προσκεκολλημένον εἰς τὴν νοτίαν μακρὰν πλευρὰν τοῦ κυρίως ναοῦ ἐπίμηκες διαμέρισμα, καταλῆγον πρὸς Δυσμὰς εἰς κόγχην, διὰ τὸ ὁποῖον ὁ HUGO MONNERET DE VILLARD [1] κάμνει τὰς ἑξῆς τρεῖς ὑποθέσεις:

α) Ὅτι ἴσως νὰ εἶναι πλευρικός τις νάρθηξ, οἷοι συνηθίζοντο ἐν Συρίᾳ [2] ὑπὸ μορφὴν πλαγίας στοᾶς ἢ μᾶλλον κλειστός τις παρανάρθηξ, ὡς οἱ τῶν ναῶν τοῦ Τοὺρ 'Αβδίν [3].

β) τόπος συναθροίσεως τῶν πιστῶν (ἔ.ἀ. σ. 113) καὶ

γ) ἑστιατόριον, δεδομένου τοῦ ἐπιμήκους αὐτοῦ σχήματος, ὅπερ διετηρήθη καὶ εἰς ἑστιατόρια βυζαντινῶν μονῶν (Δαφνίου, 'Οσ. Λουκᾶ, Γκερεμὲ Καππαδοκίας κλπ.).

2) Εἰς τὸν ναὸν τοῦ Awgeh, μεταξὺ Συρίας καὶ Αἰγύπτου, ὑπάρχει πλαγίως στενομήκης αἴθουσα καταλήγουσα εἰς ἁψῖδα. 'Ο προορισμός της δὲν καθορίζεται ὑπὸ τῶν δημοσιευσάντων [4].

3) Εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Μαναστηρινῆς τοῦ Σάλωνος ὑπάρχει προσκεκολλημένον πρὸς Βορρᾶν τοῦ κυρίως ναοῦ μακρόν, ἀδιαίρετον πρόσκτισμα, τὸν προορισμὸν τοῦ ὁποίου δὲν καθορίζει ὁ DYGGVE [5].

4) Εἰς τὴν ἐν Θήρᾳ βασιλικὴν τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ εὕρηται προσκεκολλημένον πρὸς Νότον διμερὲς διαμέρισμα, διὰ τὸ ὁποῖον οὐδεμία παρέχεται ἑρμηνεία [6].

5) Εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Γκιοὺλ-Μπαχτσὲ (Κλαζομενῶν) Μ. 'Ασίας ὑπάρχει προσκεκολλημένον πρὸς Νότον διμερὲς διαμέρισμα, ἐστρωμένον διὰ ψηφιδωτοῦ, περὶ τοῦ ὁποίου δὲν παρέχεται πληροφορία τις [7].

6) Εἰς τὴν παρὰ τὸ 'Ηραῖον τῆς Σάμου [8] βασιλικὴν (τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ.) εἶναι προσηρτημένον πρὸς Βορρᾶν τοῦ κυρίως ναοῦ τριμερὲς πρόσκτισμα, φέρον θρανίον κτιστὸν παρὰ τὸν βόρειον τοῖχον καὶ πρὸ αὐτοῦ, ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, τρεῖς ἐγκοπὰς χάριν σφηνώσεως τῶν ποδῶν τραπέζης. 'Ο A. M. SCHNEIDER θεωρεῖ τὸ πρόσκτισμα ὡς ξενοδοχεῖον, ἀνάλογον πρὸς τὸ ἐν τῇ ΔΙΑΘΗΚῌ ΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ (ἔκδ. Rachmani, Mainz 1899, I, 26) ἀναφερόμενον χωρίον καθ' ὃ *habeat ecclesia in proximitate hospitium in quo protodiaconus recipit peregrinos.* Πβλ. καὶ ΠΡΟΚΟΠ. Περὶ Κτισμ. V 6 (ἔκδ. Βόννης, σ. 324). 'Ο Ι. ΤΡΑΥΛΟΣ (ΑΕ 1939/41, σ. 54) τὸ θεωρεῖ ὡς αἴθουσαν ἀνάλογον πρὸς τὰ «ἐγκοιμητήρια» τῶν ἀρχαίων 'Ασκληπιείων. Λόγῳ τῆς ὑπάρξεως μιᾶς μόνον τραπέζης (ὅπως καὶ εἰς τοῦ Μαστιχάρη) καὶ δὴ παρὰ τὴν εἴσοδον, ἔχω τὴν γνώμην ὅτι πρόκειται μᾶλλον περὶ διακονικοῦ ἢ προθέσεως.

1 HUGO MONNERET DE VILLARD, Les couvents près de Sohag, Milan 1925, εἰκ. 2 καὶ 3 καὶ ἐν Atti del IV Congresso Internazionale di archeologia cristiana, τόμ. 1, σ. 319. Προχείρως καὶ παρὰ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ ἀρχαιολογία, 1, 'Αθῆναι 1942, εἰκ. 148, σ. 269.

2 Ναοί: 'Ιουλιανοῦ ἐν Οὔμ - Ἰτζ - Τζιμὰλ τοῦ 345 μ.Χ., Κιρμπὲτ Χάς, Κφέρ, Μπέχιο, 'Αγ. Σεργίου Ντὰρ Κιττά (537 - 567), Σερτζιλλά, κλπ. BUTLER, Syria II A εἰκ. 174, καὶ Archit. and other Arts, σ. 93, 149, 204, 202, 96.

3 Ναοί: Μὰρ 'Αζιζαὲλ ἐν Κέφρ, Μὰρ Κυριακὸς ἐν 'Αρνάς (VILLARD, ἔ.ἀ. σ. 102), Μὰρ Φιλόξενος ἐν Μιντιάδ) (G. L. BELL, Churches and Monasteries of the Tur Abdin, σ. 75-81).

4 LAGRANGE ἐν Rev. Biblique 1897, σ. 613-615. MUSIL, Arabia Petrea II, εἰκ. 60.

5 E. DYGGVE ἐν Forschungen in Salona, τ. II, σ. 19, εἰκ. 13.

6 HILLER VON GÄRTRINGEN, Thera III, σ. 196, εἰκ. 213.

7 G. WEBER ἐν Byz. Zeitschrift 1901, σ. 570.

8 A. M. SCHNEIDER, AM 1929, σ. 122, εἰκ. 14.

7) Εἰς τὴν βασιλικὴν τῶν Ἀργάλων τῆς Λέσβου [1] εἶναι προσκεκολλημένον πρὸς Νότον τοῦ κυρίως ναοῦ ἐπίμηκες ἀδιαίρετον διαμέρισμα καταλῆγον πρὸς Ἀνατολὰς εἰς τρίπλευρον ἐξωτερικῶς ἁψῖδα ἱεροῦ. Ὁ Εὐαγγελίδης, ἀκολουθῶν τὸν Schneider (ἔ.ἀ.), δέχεται ὅτι πρόκειται μᾶλλον περὶ ἑστιατορίου, ὁ δὲ Τραυλὸς (ἔ.ἀ.) περὶ «ἐγκοιμητηρίου». Κατ' ἐμὲ πρόκειται περὶ διακονικοῦ· διότι εἰς τὰ ἐγκοιμητήρια δὲν θὰ ὑπῆρχεν ἁψὶς ἱεροῦ.

8) Εἰς τὴν βασιλικὴν Ἀρνίθας τῆς Ρόδου [2] εὕρηται προσκεκολλημένον πρὸς Βορρᾶν ἐπίμηκες ἀδιαίρετον διαμέρισμα, ταυτοχρόνως ὅμως πρὸς Νότον καὶ μέγα διακονικόν. Ἡ συνύπαρξις τῶν δύο συνηγορεῖ ὑπὲρ διαφόρου προορισμοῦ.

9) Εἰς τὴν βασιλικὴν Καστρίου, Χερσονήσου Κρήτης [3], εὕρηται πρὸς Βορρᾶν ὅμοιον πρὸς τὸ ἀνωτέρω στενόμηκες ἀδιαίρετον διαμέρισμα ἐστρωμένον διὰ ψηφιδωτοῦ ἀλλὰ μηδόλως συγκοινωνοῦν πρὸς τὸν ναόν.

10) Εἰς τὴν παρὰ τὴν Θεσσαλονίκην βασιλικὴν τῆς Τούμπας [4] ὑπάρχει πρὸς Βορρᾶν τοῦ ναοῦ διμερὲς ἐπίμηκες διαμέρισμα καταλῆγον πρὸς Ἀνατολὰς εἰς ἡμικυκλικὴν κόγχην ἱεροῦ. Περὶ τοῦ προορισμοῦ του οὐδὲν ἀναφέρεται.

11) Εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Ζαχρανὶ [5] (Λιβάνου) εὕρηται πρὸς Νότον τοῦ κυρίως ναοῦ προσκεκολλημένον τριμερὲς διαμέρισμα ἐστρωμένον διὰ ψηφιδωτοῦ, ἐπιγραφὴ δ' ἐπὶ τοῦ δαπέδου του ἀναφέρει, ὅτι *ἐψηφώθη τὸ διακονικὸν* ἐν ἔτει 535 μ.Χ.

12) Εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Κιρμπὰτ-αλ-Καρὰκ [6] ὑπάρχει προσκεκολλημένον εἰς τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ ναοῦ τριμερὲς διαμέρισμα καταλῆγον πρὸς Ἀνατολὰς εἰς ἡμικυκλικὴν κόγχην ἱεροῦ καὶ χαρακτηριζόμενον ὑπὸ τοῦ ἐκδότου ἀσφαλῶς ὡς διακονικόν.

13) Εἰς τὴν μικρὰν μονόκλιτον βασιλικὴν παρὰ τὸν Ἅγ. Στέφανον τῆς Κῶ [7] εἶναι προσκεκολλημένον πρὸς Βορρᾶν τριμερὲς διαμέρισμα καταλῆγον πρὸς Ἀνατολὰς εἰς ἡμικυκλικὴν κόγχην ἱεροῦ καὶ χαρακτηριζόμενον ὑπὸ τοῦ Balducci ὡς sacrestia.

14) Εἰς τὴν βασιλικὴν τῶν Καμαρῶν [8] τῆς Κῶ, στενομήκης τριμερὴς αἴθουσα προσκεκολλημένη νοτίως τοῦ κυρίως ναοῦ ἐπικοινωνεῖ διὰ θύρας πρός τε τὸ ἐξωτερικὸν καὶ πρὸς τὸ νότιον κλῖτος τοῦ κυρίως ναοῦ. Ὁ δημοσιεύσας δὲν ἀποφαίνεται περὶ τοῦ προορισμοῦ της.

15) Εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἁγ. Γαβριὴλ [9] τῆς Κῶ ὑπάρχει προσκεκολλημένον εἰς τὸ νότιον κλῖτος τριμερὲς πρόσκτισμα καταλῆγον πρὸς Ἀνατολὰς εἰς ἡμικυκλικὴν κόγχην ἱεροῦ συγκοινωνοῦν δὲ διὰ θύρας πρὸς τὸν ναόν.

Ἐκ τῆς ἐξετάσεως τοῦ ἀνωτέρω καταλόγου προκύπτει, ὅτι ἐκ τῶν εἰς τὸν κυρίως

1 Δ. Εὐαγγελίδης, ΑΔ 1930, σ. 5, εἰκ. 1.

2 A. Orlandos, Actes du Ve Congrès Intern. d'Arch. chrétienne, Paris 1957, σ. 115, εἰκ. 7.

3 Α. Ὀρλάνδος, ΠΑΕ 1956, σ. 249.

4 Γ. Σωτηρίου, ΑΕ 1929, σ. 177, εἰκ. 9.

5 M. Chéhab, Les mosaïques du Liban, Paris 1958/59, σ. 90, εἰκ. 5.

6 P. Delougas - Haines, The University of Chicago Oriental Inst. Publ. τ. 85, 1960, πίν. 15, 8.

7 Balducci, Basiliche protocristiane e bizantine a Coo, εἰκ. 8.

8 Balducci, ἔ.ἀ. σ. 36, εἰκ. 29.

9 Τὸ διακονικόν, συγχεόμενον κατ' ἀρχὰς πρὸς τὴν πρόθεσιν (Κ. Καλλινίκου, Ὁ χριστιανικὸς ναὸς καὶ τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ, Ἀθῆναι 1958 (ἔκδ. 2) σ.149), ἠδύνατο νὰ κεῖται ἀδιακρίτως εἴτε πρὸς Νότον εἴτε πρὸς Βορρᾶν νάρθηκος τοῦ ναοῦ. Βλ. σχετικῶς τὴν μελέτην μου «Ἡ ἀπὸ τοῦ πρὸς τὸ ἱερὸν μετακίνησις τοῦ διακονικοῦ τῶν ἑλληνιστικῶν βασιλικῶν» ἐν Δελτ. Χριστ. Ἀρχαιολ. Ἑταιρείας, Περίοδ. Δ, τ. Δ', 352 - 372 (τιμητικὸς τόμος Γ. Σωτηρίου).

ναόν, πρὸς Νότον ἢ πρὸς Βορρᾶν, προσκεκολλημένων κτισμάτων, ὅσα μὲν κατέληγον πρὸς Ἀνατολὰς εἰς κόγχην ἱεροῦ ἢ εἶχον παρὰ τὸν ἀνατολικόν των τοῖχον ἱδρυμένην Ἁγ. Τράπεζαν (ὡς εἰς Μαστιχάρη) θὰ πρέπει νὰ ἦσαν «διακονικά», τοσούτῳ μᾶλλον καθόσον εἰς πολλὰ ἐξ αὐτῶν ἐπιγραφαὶ ἐπὶ τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου των χαρακτηρίζουν αὐτὰ ὡς «διακονικά». Συγκοινωνοῦσι δ᾽ ἄλλως τε πάντοτε τὰ διαμερίσματα τῶν διακονικῶν διὰ θύρας πρὸς τὸ γειτονικὸν κλῖτος τοῦ κυρίως ναοῦ (ὡς καὶ εἰς Μαστιχάρη). Μόνον τὰ μὴ ἔχοντα πρὸς Ἀνατολὰς ἀψῖδα ἱεροῦ καὶ μὴ συγκοινωνοῦντα πρὸς τὸν ναὸν διὰ θύρας δύνανται ἴσως νὰ θεωρηθοῦν ὡς τόποι νυκτερινῆς ἢ ἄλλης διαμονῆς τῶν προσκυνητῶν, οἵους τοὺς περιγράφει καὶ ὁ Προκοπιος (Κτισμ. V 6, Βόννης, σ. 324). Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην θὰ πρέπει νὰ ὑπαχθοῦν τὰ πρὸς Βορρᾶν τῶν βασιλικῶν τῆς Ἀρνίθας καὶ τοῦ Καστρίου Χερσονήσου Κρήτης στενομήκη διαμερίσματα (ἀνωτέρω ἀριθμ. 8 καὶ 9).

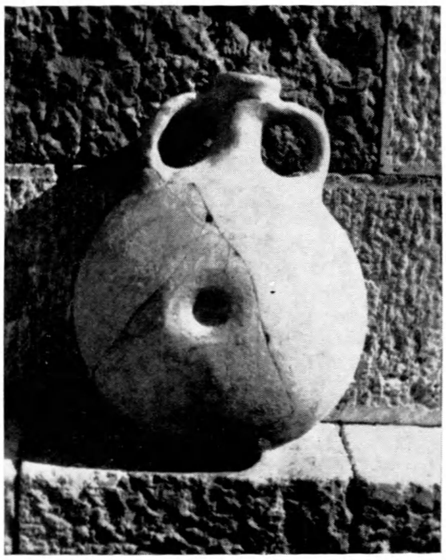

Εἰκ. 38. Πήλινον φλασκοειδὲς ἀγγεῖον εὑρεθὲν εἰς τὸν προθάλαμον τοῦ διακονικοῦ.

Ἐνδιαφέρον εὕρημα (εἰκ. 38) ἐγένετο εἰς τὸ δυτικὸν τέρμα τοῦ μεσαίου διαμερίσματος τοῦ νοτίου προσκτίσματος. Εἶναι τοῦτο πήλινον δισκόμορφον ἢ φλασκοειδές, ἐλαφρῶς περὶ τὸ ὀμφαλωτὸν κέντρον του ἐξωγκωμένον ἀγγεῖον, ὁλικοῦ ὕψους 0.26 καὶ πάχους κατὰ μὲν τὸ μέσον 0.10, κάτω δὲ 0.05 μ. Εἶναι ἐφωδιασμένον μὲ μικρὸν στόμιον καὶ μὲ δύο ἑκατέρωθεν αὐτοῦ μικρὰς λαβάς. Εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς ἑτέρας τῶν κυκλικῶν παρειῶν αὐτοῦ φέρει ἐγχάρακτον παράστασιν πτηνοῦ καὶ φύλλου (εἰκ. 39). Τὸ σχῆμά του ὁμοιάζον πρὸς τὸ τῶν λεγομένων «εὐλογιῶν»[1] (Ἁγ. Μηνᾶ, Ἁγ. Τόπων κλπ.), ὑποδηλοῖ πιθανῶς χρῆσίν του ὡς «φιάλης προσκυνητοῦ[2]», ἤτοι δι᾽ ἡγιασμένον ὕδωρ ἢ ἔλαιον.

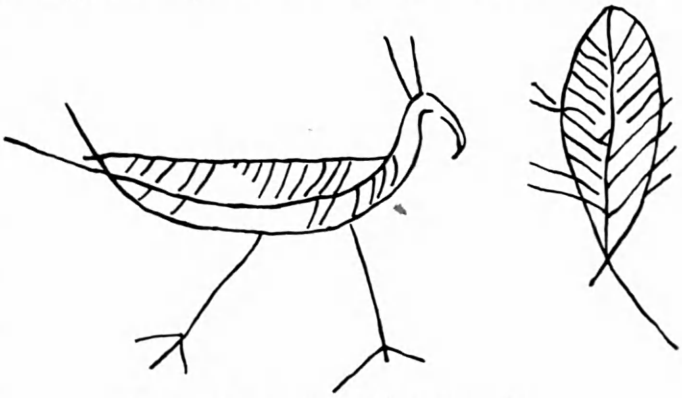

Εἰκ. 39. Πτηνὸν καὶ φύλλον χαραγμένα ἐπὶ τοῦ ἀγγείου τῆς εἰκόνος 38.

Τὸ ἡμέτερον ἀγγεῖον ἀπόκειται σήμερον εἰς τὸ ἀρχαιολογικὸν μουσεῖον τῆς Κῶ.

1 Βλ. σχετικῶς K. M. Kaufmann, Handb. der christl. Archäologie[3], Paderborn 1922,597, εἰκ. 290 καὶ A. Grabar, Les ampoules de Terre Sainte, Monza - Bobbio, Paris 1958.

2 Ὁμοιόσχημα πήλινα, ἀλλ᾽ ἀρχαῖα, φλασκοειδῆ ἀγγεῖα εὑρέθησαν καὶ εἰς Τίπασα τῆς Β. Ἀφρικῆς καὶ εἰς Τεγέαν. Ἐχαρακτηρίσθησαν δὲ τὸ μὲν πρῶτον ὑπὸ τοῦ δημοσιεύσαντος αὐτὸ J. Baradez (Tipasa, Alger 1957, σ. 14, εἰκ. 7) ὡς ἔργον καρχηδονιακῆς κεραμεικῆς, τὸ δὲ δεύτερον ὑπὸ τοῦ Züchner (Griechische Klappspiegel, εἰκ. 102-103) ὡς «φιάλη προσκυνητοῦ» κορινθιακοῦ ἐργαστηρίου τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος. Τὸ δεύτερον τοῦτο ἀπόκειται σήμερον εἰς τὸ Ἐθν. Ἀρχαιολ. Μουσεῖον Ἀθηνῶν ὑπ᾽ ἀρ. 255 - 56.

ΤΟ ΒΑΠΤΙΣΤΗΡΙΟΝ

Τὸ βαπτιστήριον τῆς ἐξεταζομένης βασιλικῆς ἦτο ἱδρυμένον οὐχὶ ἐντὸς τοῦ αἰθρίου, ὡς ὁρίζει ἡ ΔΙΑΘΗΚΗ ΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ (Βιβλ. Α' κεφ. 29), ἢ παρὰ τὸν νάρθηκα τοῦ ναοῦ, ὡς συνέβαινεν εἰς τὰς πλείστας τῶν βασιλικῶν τῆς κυρίως Ἑλλάδος, ἀλλά, κατὰ συνήθειαν ἐφαρμοσθεῖσαν καὶ εἰς ἄλλας βασιλικὰς τῆς Κῶ, παρά τινα τῶν ἀνατολικῶν γωνιῶν τοῦ ναοῦ, ἄλλοτε τὴν ΒΑ., ὡς ἐν τῇ βασιλικῇ τοῦ Ἁγ. Στεφάνου [1], καὶ ἄλλοτε τὴν ΝΑ., ὡς ἐν τῇ βασιλικῇ τοῦ Ἁγ. Παύλου [2]. Ἐνταῦθα εἶναι προσκεκολλημένον εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ τοῦ τοίχου τοῦ βορείου κλίτους τοῦ ναοῦ καὶ δὴ οὕτως, ὥστε ὁ ἀνατολικός του τοῖχος νὰ εὑρίσκεται εἰς τὴν προέκτασιν τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ κυρίως ναοῦ [3] (πίν. 1).

Τὸ ὁλικὸν σχῆμα τοῦ βαπτιστηρίου εἶναι ἐπίμηκες ὀρθογώνιον φέρον ἐξέχουσαν πρὸς Ἀνατολὰς μικρὰν ἡμικυκλικὴν κόγχην. Τὸ ὀρθογώνιον τοῦτο διαιρεῖται δι' ἐγκαρσίου τοίχου, πάχους 0.60 μ., εἰς δύο ἄνισα διαμερίσματα: ἓν μικρότερον πρὸς Ἀνατολάς (πίν. 1, Ε), ἐσωτερικῶν διαστάσεων 5.25 × 5.25 μ., καὶ ἓν μεγαλύτερον πρὸς Δυσμάς (πίν. 1, Ζ), ἐσωτερικῶν διαστάσεων 6.00 × 7.43 μ., χρησιμεῦον ὡς προθάλαμος τοῦ πρώτου. Τὸ πρῶτον φέρει ἐν τῷ κέντρῳ του σταυρόσχημον κολυμβήθραν, ἔχει δὲ τὸ δάπεδον αὐτοῦ ἐστρωμένον διὰ ψηφιδωτῶν. Τὸ δεύτερον φέρει ἐφαπτόμενα πρὸς ὅλους τοὺς τοίχους αὐτοῦ κτιστὰ πεζούλια, πλάτους 0.50 καὶ ὕψους 0.30 μ., χρησιμεύοντα ὡς καθίσματα. Τὸ δάπεδον αὐτοῦ εἶναι ἐστρωμένον διὰ μεγάλων τετραγώνων πλακῶν ἐξ ὀπτῆς γῆς, πλευρᾶς 0.60 καὶ πάχους 0.03 μ., διαγωνίως τοποθετημένων (πίν. 1, Ζ).

Τὰ δύο διαμερίσματα τοῦ βαπτιστηρίου συγκοινωνοῦσι πρὸς ἄλληλα διὰ θύρας, πλάτους 1.30, ἀνοιγομένης εἰς τὸ μέσον τοῦ διαχωριστικοῦ των τοίχου. Τὸ δυτικὸν διαμέρισμα Ζ φέρει δύο ἄλλας ἀκόμη θύρας: μίαν εἰς τὸ μέσον τοῦ δυτικοῦ ἐξωτερικοῦ του τοίχου, πλάτους 1.12 μ., διὰ τῆς ὁποίας ἐγίνετο ἡ εἰς αὐτὸ ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ προσπέλασις, καὶ δευτέραν, πλάτους 1.20 μ., ἀνοιγομένην εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ νοτίου του τοίχου, δι' ἧς καὶ μόνης συνεκοινώνει τὸ βαπτιστήριον πρὸς τὸ βόρειον κλῖτος τοῦ ναοῦ. Πρέπει δ' ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ ὅτι αἱ δύο θύραι, δι' ὧν ὁ προθάλαμος συνεκοινώνει ἀφ' ἑνὸς πρὸς τὸ φωτιστήριον καὶ ἀφ' ἑτέρου πρὸς τὸ βόρειον κλῖτος τοῦ ναοῦ, στεροῦνται κατωφλίων, τοῦθ' ὅπερ σημαίνει, ὅτι δὲν ἐκλείοντο διὰ ξυλίνων θυροφύλλων ἀλλὰ διὰ παραπετασμάτων (συρτῶν βήλων), ὡς ἀπαιτεῖ καὶ ἡ ΔΙΑΘΗΚΗ ΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ (Ι, 19) λέγουσα: *Similiter domus baptismi sit velo obtecta.* Πβλ. J. QUASTEN, Monumenta eucharistica et liturgica vetustissima, Βόννη 1935-37, σ. 231, 1. Τοῦτ' αὐτὸ λέγει καὶ ἡ ΑΡΑΒΙΚΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ (ΙΙ, 125, 9-10, ἔκδ. Funk): *ed ita* (δηλ. διὰ τῆς χρήσεως βήλου) *etiam sit in photisterio.*

1 BALDUCCI, Basiliche protocristiane...a Coo, σ. 17, εἰκ. 9.

2 BALDUCCI, Basiliche protocristiane... a Coo, σ. 24, εἰκ. 15.

3 Περὶ τῆς θέσεως εἰς ἣν ἐτοποθετοῦντο καὶ περὶ τοῦ σχεδίου, ὅπερ ἐδίδετο εἰς τὰ βαπτιστήρια τῆς Δωδεκανήσου βλέπε τὴν μελέτην μου Les baptistères du Dodécanèse ἐν Actes du Ve Congrès International d'Archéologie chrétienne, Città del Vaticano et Paris 1957, σ. 199-211.

Ἡ περιγραφεῖσα κτηριολογικὴ διάταξις τοῦ βαπτιστηρίου συμφωνεῖ πλήρως πρὸς τὴν τελετουργικὴν τάξιν τῆς μυστικῆς εἰσδοχῆς τῶν μελλοβαπτίστων.

Πράγματι ἐκ τῶν χώρων αὐτοῦ, Ε καὶ Ζ (πίν. 1), ὁ μὲν Ζ χρησιμεύων ὡς προθάλαμος τοῦ Ε, ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸν ὑπὸ ΚΥΡΙΛΛΟΥ τοῦ Ἱεροσολύμων [1] ὀνομαζόμενον *προαύλιον* ἢ *ἐξώτερον οἶκον*, πρὸς τὸ διαμέρισμα δηλαδὴ ἐκεῖνο, εἰς τὸ ὁποῖον ἐτελεῖτο τὸ πρῶτον μέρος τῆς ἀκολουθίας τοῦ βαπτίσματος τὸ συνιστάμενον εἰς εὐχὰς πρὸς τοὺς κατηχουμένος [2], ἐξορκισμοὺς καὶ εἰς τὴν διακήρυξιν τῆς ὁμολογίας τῆς πίστεως [3], καθ' ἣν ὁ μελλοβάπτιστος ἱστάμενος καὶ τείνων τὴν χεῖρα ἐστρέφετο πρὸς Δυσμὰς (πρὸς τὰς χώρας τοῦ σκότους) *ἀποτασσόμενος τῷ Σατανᾷ* [4]. Μεθ' ὃ ἠκολούθει ἡ εἰς τὸν *ἐσώτερον χῶρον* ἤτοι τὸ κυρίως βαπτιστήριον ἢ *φωτιστήριον* εἴσοδος αὐτοῦ, ἡ ἀπόδυσις αὐτοῦ ἡ δι' ἡγιασμένου ἐλαίου ἐπάλειψις τῶν διαφόρων μελῶν τοῦ σώματός του, ἡ πρὸ τοῦ ἐπισκόπου ἀπαγγελία τοῦ συμβόλου τῆς πίστεως καὶ ἡ εἰς τὴν *κολυμβήθραν* τοῦ ἁγίου βαπτίσματος τριπλῆ κατάβασις καὶ ἀνάβασις, πρὸς λῆψιν τοῦ συμβολικοῦ λουτροῦ. Τούτων τελεσθέντων ὁ νεοφώτιστος, ἐνδυόμενος λευκὸν ἱμάτιον, ἐδέχετο τὸ *χρῖσμα* ἤτοι τὴν σφραγῖδα δωρεᾶς τοῦ Ἁγ. Πνεύματος παρὰ τοῦ ἐπισκόπου, ἱσταμένου ἐπὶ τῆς κατὰ μίαν βαθμῖδα ὑψωμένης ἀνατολικῆς κόγχης [5].

Κατὰ τὸ τρίτον μέρος τῆς ἀκολουθίας τοῦ βαπτίσματος ὁ νεοφώτιστος, ἐξερχόμενος τοῦ βαπτιστηρίου, διέσχιζε τὸν ἐξωτερικὸν οἶκον Ζ καὶ διὰ τῆς πλαγίας αὐτοῦ θύρας εἰσήρχετο, συνοδευόμενος ὑπὸ τῶν οἰκείων του, εἰς τὸν κυρίως ναόν, ἵνα μετάσχῃ διὰ πρώτην φοράν, τῆς θείας εὐχαριστίας, τελουμένης πάντοτε ἐν συνεχείᾳ τῆς ἀκολουθίας τοῦ βαπτίσματος.

1 ΚΥΡΙΛΛΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, Μυσταγωγικὴ κατήχησις 1-4 (MIGNE, Ἑλλ. Πατρ., τ. 33, στ. 1068 ἑξ.) Βλ. σχετικῶς καὶ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία, ἐν Ἀθήναις 1942, σ. 220 ἑξ. καὶ Α. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ ἐν Report of the Departement of Antiquities, Cyprus 1963, σ. 98. Ἰδοὺ πῶς ἔχει τὸ σχετικὸν πρὸς τὸ βάπτισμα χωρίον τοῦ Κυρίλλου: *Εἰσῄειτε πρῶτον εἰς τὸν προαύλιον τοῦ βαπτιστηρίου οἶκον, καὶ πρὸς τὰς δυσμὰς ἑστῶτες ἠκούσατε καὶ προσετάττεσθε ἐκτείνειν τὴν χεῖρα· καὶ ὡς παρόντι ἀπετάττεσθε τῷ Σατανᾷ.... Ὅτε οὖν τῷ Σατανᾷ ἀποτάττῃ.. ἀνοίγεταί σοι ὁ παράδεισος τοῦ Θεοῦ, ὃν ἐφύτευσε κατὰ ἀνατολάς... Καὶ τούτου σύμβολον, τὸ στραφῆναί σε ἀπὸ δυσμῶν πρὸς ἀνατολήν, τοῦ φωτὸς τὸ χωρίον. Τότε σοι ἐλέγετο εἰπεῖν· Πιστεύω εἰς τὸν Πατέρα, καὶ εἰς τὸν Υἱόν, καὶ εἰς τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, καὶ εἰς ἓν βάπτισμα .. Καὶ ταῦτα ἐν τῷ ἐξωτέρῳ ἐγίνετο οἴκῳ... Διὰ τοῦτο ἀναγκαίως ὑμῖν παραθήσομαι... τίνων ἦν σύμβολα, τὰ ὑφ' ὑμῶν ἐν τῷ ἐσωτέρῳ οἴκῳ γενόμενα. Εὐθὺς οὖν εἰσελθόντες, ἀπεδύεσθε τὸν χιτῶνα. Καὶ τοῦτο ἦν εἰκὼν τοῦ τὸν παλαιὸν ἄνθρωπον ἀποδύεσθαι σὺν ταῖς πράξεσιν... Εἶτα ἀποδυθέντες, ἐλαίῳ ἠλείφεσθε ἐπορκιστῷ, ἀπ' ἄκρων τριχῶν κορυφῆς ἕως τῶν κάτω· καὶ κοινωνοὶ ἐγίνεσθε τῆς καλλιελαίου, Ἰησοῦ Χριστοῦ.*

Μετὰ ταῦτα, ἐπὶ τὴν ἁγίαν τοῦ θείου βαπτίσματος ἐχειραγωγεῖσθε κολυμβήθραν... Καὶ ὡμολογήσατε τὴν σωτήριον ὁμολογίαν, καὶ κατεδύετε τρίτον εἰς τὸ ὕδωρ, καὶ πάλιν ἀνεδύετε· καὶ ἐνταῦθα, διὰ συμβόλου τὴν τριήμερον τοῦ Χριστοῦ αἰνιττόμενοι ταφήν... Καὶ ὑμῖν ὁμοίως ἀναβεβηκόσιν ἀπὸ τῆς κολυμβήθρας τῶν ἱερῶν ναμάτων, ἐδόθη χρίσμα, τὸ ἀντίτυπον οὗ ἐχρίσθη Χριστός. Τοῦτο δέ ἐστι τὸ ἅγιον Πνεῦμα... Καὶ πρῶτον ἐχρίεσθε ἐπὶ τὸ μέτωπον... εἶτα ἐπὶ τὰ ὦτα...εἶτα ἐπὶ τὴν ὄσφρησιν...μετὰ ταῦτα ἐπὶ τὰ στήθη...Τούτου τοῦ ἁγίου χρίσματος καταξιωθέντες, καλεῖσθε Χριστιανοί... Ἀποδυσάμενον δὲ τὰ παλαιὰ ἱμάτια, καὶ ἐνδυσάμενον τὰ πνευματικῶς λευκά, χρὴ λευχειμονεῖν διαπαντός. Οὐ πάντως τοῦτο λέγομεν, ὅτι σε δεῖ λευκὰ ἱμάτια προβεβλῆσθαι ἀεί· ἀλλὰ τὰ ὄντως λευκὰ καὶ λαμπρά [καὶ πνευματικά], ἀναγκαῖόν ἐστι περιβεβλῆσθαι.

2 Βλ. τὰ σχετικὰ μέρη τῶν κατηχήσεων παρὰ H. LIETZMAN, Kleine Texte 5, Bonn 1923, σ. 10 ἑξ.

3 Ἐπιγραφὴ τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ 5ου μ.Χ. αἰῶνος, εὑρεθεῖσα ἐπὶ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τῆς παρὰ τὴν Ἀντιόχειαν σταυρομόρφου βασιλικῆς τοῦ Καουσιέ, ἀναφέρει διαμέρισμά τι, ὅπερ ἀποκαλεῖ *πιστικόν* (D. LEVI, Antioch. Mosaic Pavements I, 1947, σ. 284-285). Βλ. σχετικῶς καὶ BERCHMANS ἐν L'antiquité classique 8, 1939, 483. Μήπως ἦτο τοῦτο ὁ προθάλαμος ὅπου ἐπίσης ἀπηγγέλλετο ἡ ὁμολογία τῆς πίστεως;

4 Πβλ. GOAR, Εὐχολόγιον, Βενετία 1730, σ. 279 ἑξ.

5 Εἴς τινα βαπτιστήρια τὸ χρῖσμα φαίνεται ὅτι παρείχετο εἰς ἰδιαίτερον χῶρον, καλούμενον τούτου ἕνεκα *χρισμάριον*.

Ἄς ἐξετάσωμεν ἤδη λεπτομερέστερον τὰ τῆς ἐξωτερικῆς διατάξεως καὶ τῆς διακοσμήσεως τοῦ κυρίως βαπτιστηρίου.

Ὡς ἤδη εἴπομεν, τὸ ἡμέτερον βαπτιστήριον παρουσιάζει ἐξωτερικῶς τὴν μορφὴν τετραγώνου, ὅπερ ὅμως μεταβάλλεται ἐσωτερικῶς εἰς ὀκτάγωνον, περίκεντρον σχέδιον διὰ τῆς κατὰ τὰς τέσσαρας αὐτοῦ γωνίας κατασκευῆς ἡμικυλινδρικῶν κογχῶν.

Ἡ μετὰ τεσσάρων γωνιαίων ἡμικυλινδρικῶν κογχῶν διάταξις, ἐφηρμόσθη συχνότατα κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχήν, ἰδίᾳ δὲ εἰς μαρτύρια καὶ βαπτιστήρια, ἅτινα πρῶτα, ὡς κτήρια λατρείας, ἐκληρονόμησαν τὴν περίκεντρον μετὰ θόλου μορφὴν λόγῳ τῆς εἰς τὰ σώματα τῶν ἁγίων ἢ τῆς εἰς τὸ ἡγιασμένον ὕδωρ παρουσίας τῆς Θείας Χάριτος, ἥτις συνῆπτεν αὐτὰ πρὸς τὸν οὐράνιον κόσμον (GRABAR, Martyrium I, Paris 1943, σ. 203). Ἡ μετὰ 4 γωνιαίων κογχῶν διάταξις ἐφηρμόσθη εἰς κτήρια τῆς τε

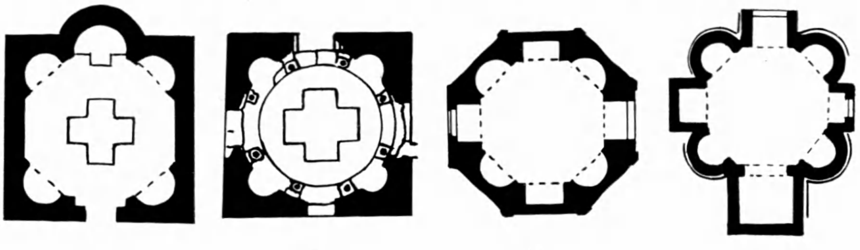

Α Β Γ Δ

Εἰκ. 40. Τύποι βαπτιστηρίων μετὰ γωνιαίων κογχῶν.

Ἀνατολῆς, τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Δύσεως, διακρίνομεν δὲ τὰς ἑξῆς τέσσαρας μορφολογικὰς αὐτῆς κατηγορίας.

Α) *Ὀκτάγωνον ἁπλοῦν ἐγγεγραμμένον εἰς τετράγωνον περίβλημα* (ὡς τὸ τοῦ Μαστιχάρη) (εἰκ. 40, Α). Παραδείγματα: 1) Καλάτ Σεμάν τῆς Συρίας (LASSUS, Sanctuaires de Syrie, 1947, εἰκ. 96, TCHALENKO, Villages de Syrie II, 1953, πίν. 73, 76, 83, 87). 2) Ἀμποὺ-Μηνᾶ τῆς Αἰγύπτου (KAUFMANN, Die Menasstadt, 1910, εἰκ. 46, WARD PERKINS, Papers of the British School at Rome XVII, 1949, εἰκ. 4). 3) Ἁγ. Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως (Ε. ΑΝΤΩΝΙΑΔΗΣ, Ἔκφρ. Ἁγ. Σοφίας I, 1907, εἰκ. 178). 4) Ἀκυληΐας τῆς Ἄνω Ἰταλίας (G. BRUSIN - L. ZEVATO, Monumenti di Aquileia e di Grado, 1957, εἰκ. 89, πίν. VII). 5) Βριξίας (Brescia) (A. DE CAPITANI, Architettura 1944, πίν. 8 καὶ 17). 9) Μιλάνου St. Aquilino (VERZONE, Architettura religiosa dell' Italia settentrionale, εἰκ. 37-39). 7) Torcello (BRUNETTI, BETTINI, FORLATI, FIOCCA, Torcello, σ. 61, εἰκ. 3). 8) Ν. Γαλλίας: Fréjus (J. FORMIGÉ, Mélanges Martroye, 1940, σ. 39-51, HUBERT, L'art préroman, 1938, εἰκ. 66). 9) Ἑλβετίας Riva San Vitale. (J. GANTNER, Kunstgeschichte der Schweiz, 1936, εἰκ. 70-71, MERCURELLI, Riv. Arch christ. 20, 1943, σ. 330).

Β) *Κύκλος ἁπλοῦς ἐγγεγραμμένος εἰς τετράγωνον* (εἰκ. 40, Β). 1) Κῶς. Πόλις περιτειχισμένη (MORRICONE, Bolletino d'Arte 1950, 59, εἰκ. 8. Μετὰ κιόνων μεταξὺ τῶν κογχῶν). 2) Κῶς, Καπαμᾶ (MORRICONE, αὐτ. σ. 328, εἰκ. 108, ORLANDOS, Actes du Ve Congrès d'Arch. Chrét., σ. 204, εἰκ. 7). 3) Ἑφτὰ βήματα (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Πρακτ. Ἀκ. Ἀθηνῶν τ. 3 1928, σ. 441-444. Ὁ αὐτὸς ἐν Actes Ve Congrès, σ. 200, εἰκ. 1) 4) Μίλητος

(Wiegand, Sitzungsber. der preussischen Akad. der Wiss., 1904, εἰκ. 27, Orlandos, Actes, σ. 211). 5) Γέρασα Ὑπεριορδανίας, βασιλ. Ἁγ. Ἰωάννου (W. Crowfoot, Churches at Jerash, 1931, εἰκ. 4, Lassus, Sanct. de Syrie, 1947, εἰκ. 67, P. Bagatti, Actes du Ve Congrès κλπ., σ. 227, εἰκ. 4, 6), 6) Reims Γαλλίας (Hubert, Arch. relig., 1952, ἀρ. 33).

Γ) *Ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ὀκτάγωνον σχέδιον*, μὲ 8 κόγχας ἐναλλὰξ ἡμικυκλικὰς καὶ ὀρθογωνίους ἐγγεγραμμένας (εἰκ. 40, Γ). 1) Μιλάνον (Verzone, Arch. rel. Ital. sett. 1942, εἰκ. 52, πίν. 1-2). 2) Albenga (Verzone, αὐτ. εἰκ. 34). 3) Ventimiglia (ρωμανικόν).

Δ) *Ὀκτάγωνον μὲ ἐλευθέρας ἐξωτερικῶς τάς τε ἡμικυκλικὰς καὶ τὰς ὀρθογωνίους κόγχας* (εἰκ. 40, Δ). Ἰταλία 1) Ραβέννα Βαπτιστ. Ὀρθοδόξων (Verzone, Archit., εἰκ. 36. Mezotti, VIII Corso Rav. 1961, σ. 255-278. 2) Novara (Verzone, αὐτ. εἰκ. 35). 3) Lomello (Verzone, αὐτ. εἰκ. 46-47, L. Crema, Archit., 1956, σ. 181). 4) Como (μετὰ κιόνων) A. de Capitani, Archit., 1944, πίν. 12, 1). Γαλλία 5) Nevers (J. Hubert, Actes Ve Congrès, σ. 101).

Τὸ ἡμέτερον βαπτιστήριον, ὑπαγόμενον εἰς τὴν 1ην ἐκ τῶν ἀνωτέρω καταλεχθεισῶν κατηγοριῶν, παρουσιάζει εἰς μὲν τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ ἐξωτερικῶς τετραγώνου σχεδίου του ἀνὰ μίαν ἡμικυλινδρικὴν κόγχην, διαμέτρου 1.60 μ., ἥτις θὰ ἐκαλύπτετο ὑψηλὰ διὰ τεταρτοσφαιρίου, κατὰ δὲ τὸ μέσον τῆς ἀνατολικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς μίαν μεγαλυτέραν, ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ἡμικυκλικὴν κόγχην, ἐσωτ. διαμέτρου 2.00 μ., ἔχουσαν τὸ δάπεδον αὐτῆς κατὰ 0.26 μ. ὑψηλότερον τοῦ δαπέδου τοῦ ὑπολοίπου βαπτιστηρίου, πρὸ δὲ αὐτῆς πλατύβαθμον, πλάτους 0.70 καὶ ἐξοχῆς 0.55 μ.

Τοιαύτην εἰς τὸ μέσον τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ἀνοιγομένην μικρὰν ἢ μεγάλην κόγχην, προοριζομένην ἵνα ἐντὸς αὐτῆς ἵσταται ὁ ἐπίσκοπος κατὰ τὴν ἀκολουθίαν τοῦ βαπτίσματος, παρουσιάζουσι καὶ πολλὰ ἄλλα παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια, ἐμφανίζοντα αὐτὴν ἄλλοτε ἀνοιγομένην εἰς τὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου [1], ἄλλοτε δ' ἐξέχουσαν αὐτοῦ ἡμικυκλικῶς [2] ἢ ἐγγεγραμμένην ἐντὸς ὀρθογωνίου [3], σπανιώτερον δὲ ἐξωτερικῶς τρίπλευρον [4] ἢ πολυγωνικήν [5]. Ἐνίοτε μάλιστα ἐντὸς τῆς κόγχης ταύτης ἐτοποθετεῖτο καὶ ἡ—κυκλικὴ πλέον—κολυμβήθρα [6].

1 Βαπτιστήριον βασιλικῆς τῆς πόλεως Κῶ (L. Morricone, Bollet. d'Arte 1950, σ. 59, εἰκ. 8.

2 Βαπτιστήρια: Μιλήτου (Th. Wiegand, Sitzungsb. preuss. Akad. Wiss. 1904, εἰκ. 7), Κάσρ - Ἰμπλισού (Β. Συρίας) (H. C. Butler, Princ. Exped. II B, 1919/20, εἰκ. 211), Ντάρ-Κιττά, βασιλικὴ Ἁγ. Σεργίου (Συρίας) (H. C. Butler, Architecture and other Arts 1903, σ. 203, εἰκ. 79, Lassus, Sanct. de Syrie, 1947, σ. 225), Νισίβιος (Μεσοποταμίας) (A. Khatchatrian, Actes du Ve Congrès d'Arch. Chrét. 1957, εἰκ. 1-3), Ἑρμίου Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ (Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχ. Ἑταιρ. τοῦ 1956, εἰκ. 78), Riva San Vitale (Ἑλβετίας) (J. Gantner, Kunstgesch. der Schweiz, 1936, εἰκ. 70) κλπ.

3 Βαπτιστήρια: Ἁγ. Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως (Ε. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ, Ἔκφρασις Ἁγ. Σοφίας I, 1907, εἰκ. 178), Resafa Σεργιουπόλεως Β. Συρίας παρὰ τὸ τρίκογχον μαρτύριον) (J. Kollwitz, Arch. Anz. 1957, εἰκ. 12), Ras Siagha Παλαιστίνης (L. Bagatti, Riv. di Arch. Cr. 13, 1936, εἰκ. 9), Καλάτ - Σεμάν Συρίας (H. C. Butler, Churches κλπ., 1929, εἰκ. 108, Tchalenko, Villages de Syrie II, 75), Leptis Magna Β. Ἀφρικῆς (Ward-Perkins-Goodchild, Archaeologia 95, 1963, εἰκ. 14).

4 Βάρνα (Βουλγαρίας) (V. Ivanova, Annuaire du Musée de Sofia 1922-925, σ. 63, εἰκ. 301).

5 Γέρασα (Ὑπεριορδανίας), βασιλικὴ Ἁγ. Ἰωάννου (Crowfoot, Churches at Jerash, 1931, εἰκ. 4).

6 Βαπτιστήρια: Ἐμμαούς, Κσεϊμπέ, Ρέσαφα, Ras Siagha, Γαλατᾶ, Περούστιτζας, Συβρίτου Κρήτης (A. Khatchatrian, Les baptistères paléochrétiens, Paris 1962, ἀριθμοὶ ἀντιστοίχως 49b, 30, 27, 39, 141-143, 193).

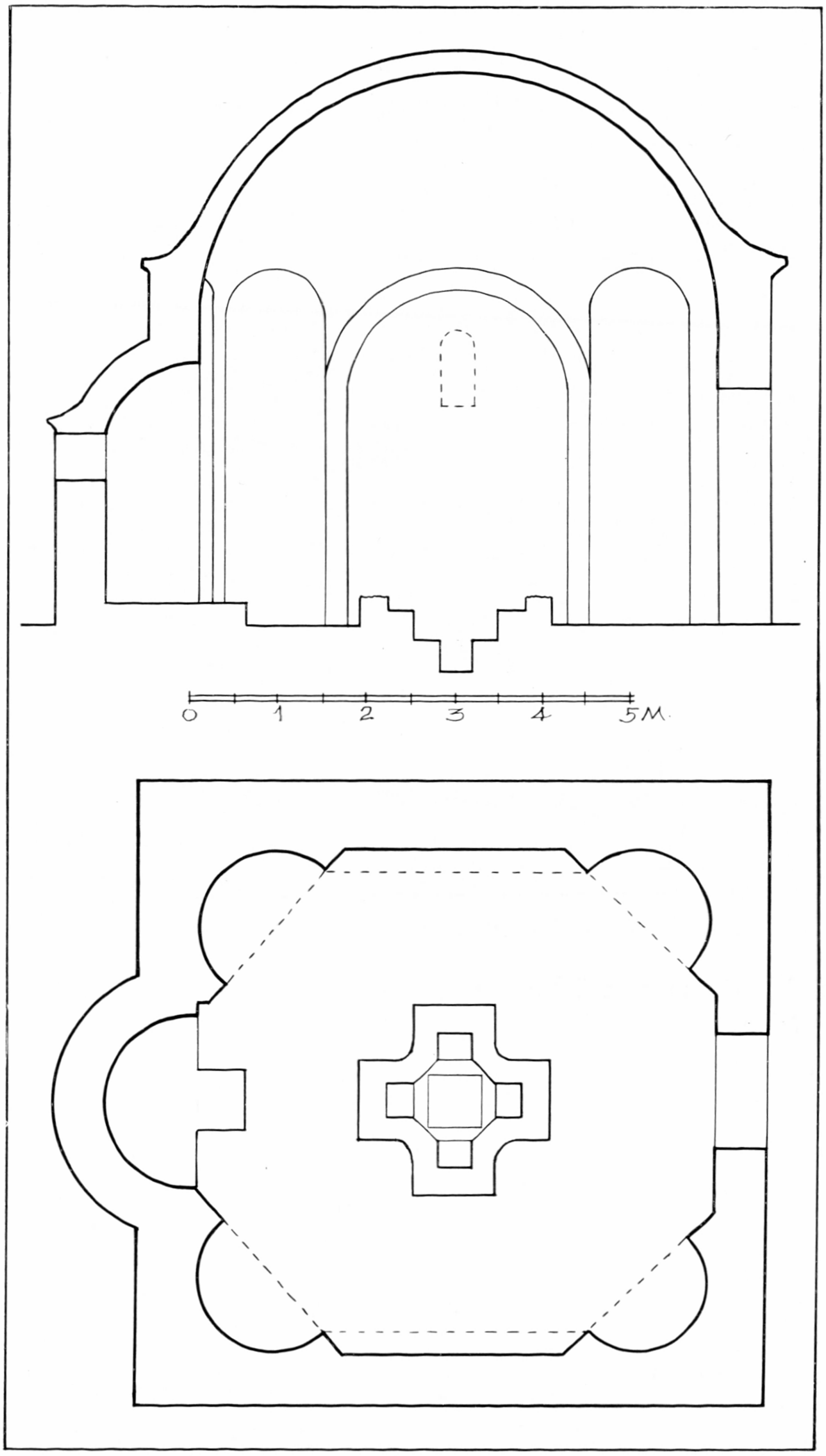

Εἰκ. 41. Κάτοψις καὶ ἐν ἀναπαραστάσει κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ βαπτιστηρίου.

Ἡ μετὰ τεσσάρων γωνιαίων κογχῶν ὀκτάγωνος ἢ κυκλικὴ ἐσωτερικὴ διάταξις τῶν τεσσάρων μνημονευθεισῶν κατηγοριῶν βαπτιστηρίων μαρτυρεῖ σαφῶς, ὡς τοῦτο ἄλλωστε συνάγεται καὶ ἐκ πολλῶν σωζομένων εἰσέτι ἀκεραίων μνημείων (βαπτιστηρίων καὶ μαρτυρίων), περὶ τῆς διὰ κτιστοῦ ἡμισφαιρικοῦ θόλου καλύψεως αὐτῶν. Καὶ ἄλλοτε μὲν ὁ ἡμισφαιρικὸς αὐτὸς θόλος κατεσκευάζετο τυφλός, βαίνων ἀπ' εὐθείας καὶ ἄνευ

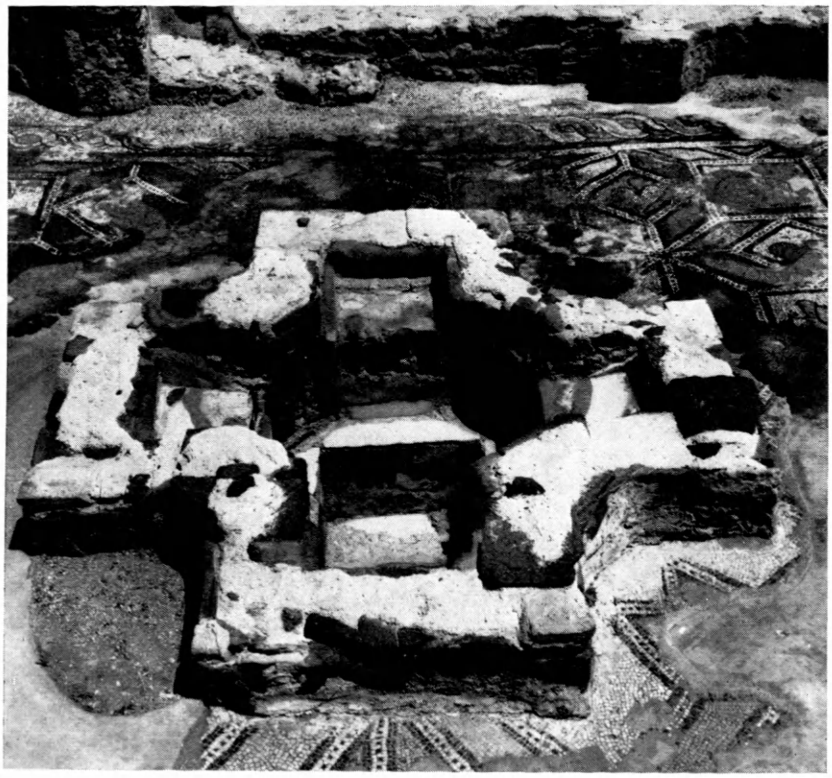

Εἰκ. 42. Ἄποψις τῆς κολυμβήθρας ἀπὸ Βορρᾶ.

παραθύρων ἐπὶ τῶν κογχῶν, ἄλλοτε δὲ πάλιν ἐμεσολάβει μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῶν κογχῶν ὑψηλὴ σφενδόνη, διατρυπωμένη ὑπὸ φωτιστικῶν παραθύρων. Ἡ δευτέρα αὕτη περίπτωσις ἐφηρμόσθη καὶ εἰς βαπτιστήρια ἐφωδιασμένα μὲ ἐσωτερικὴν κιονοστοιχίαν, οὐχ ἧττον δὲ καὶ εἰς στερούμενα τοιαύτης, ὡς εἶναι π.χ. τὸ τῆς βασιλικῆς τῆς Παναγίας ἐν Ἐφέσῳ (Forschungen in Ephesos IV, 1, σ. 46, εἰκ. 46). Εἰς τὴν ἡμετέραν περίπτωσιν δεδομένου καὶ τοῦ σχετικῶς μικροῦ πάχους τῶν τοιχωμάτων δεχόμεθα κάλυψιν, διὰ τυφλοῦ ἡμισφαιρικοῦ θόλου περιγεγραμμένου εἰς τὸ ὀκτάγωνον τοσούτῳ μᾶλλον καθόσον καὶ εἰς τὸ διασῷζον εἰσέτι τὸν θόλον αὐτοῦ βαπτιστήριον Ἁγ. Ἰωάννου στὰ «Ἑφτὰ βήματα» τῆς Κῶ [1] (ὅπερ μάλιστα ἐμφανίζει καὶ κίονας μεταξὺ τῶν κογχῶν)

1 Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν τ. 3, 1928 σ. 442, εἰκ. 1, H. BALDUCCI, Basiliche protocristiane a Coo, Pavia 1936, ἔνθα ἀτόπως τὸ βαπτιστήριον ἀποκαλεῖται τοῦ Ἁγ. Γεωργίου, δέον τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου. Ὁμοίαν μετὰ τυφλοῦ θόλου κάλυψιν νομίζομεν, ὅτι θὰ εἶχον καὶ τὰ βαπτιστήρια: Καπαμᾶ τῆς Κῶ (L. MORRICONE, Boll. d'Arte 1950, σ. 328, εἰκ. 108) καὶ τῆς Μιλήτου (TH. WIEGAND, Sitzungsber. preuss. Akad. Wiss. 1904, εἰκ. 7. KHATCHATRIAN, Baptistères, ἀρ. 116).

ὁ καλύπτων θόλος εἶναι τυφλός, στερούμενος δηλαδὴ σφενδόνης μετὰ παραθύρων. Ἐπειδὴ δὲ βεβαίως τὸ βαπτιστήριον δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ εἶναι σκοτεινὸν ὑποθέτομεν ὅτι παράθυρα θὰ ἠνοίγοντο εἰς τὸ ἄνω μέρος τῶν πλαγίων, ἐπιπέδων τοίχων του ἢ καὶ εἰς τὴν ἀνατολικήν του κόγχην. Συμφώνως πρὸς τ' ἀνωτέρω λεχθέντα ἐσχεδιάσθη καὶ ἡ παρατιθεμένη ἐν τομῇ ἀναπαράστασις τοῦ βαπτιστηρίου τῆς βασιλικῆς τοῦ Μαστιχάρη (εἰκ. 41).

Ἂς ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς ἐν τῷ κέντρῳ τοῦ βαπτιστηρίου κατε-

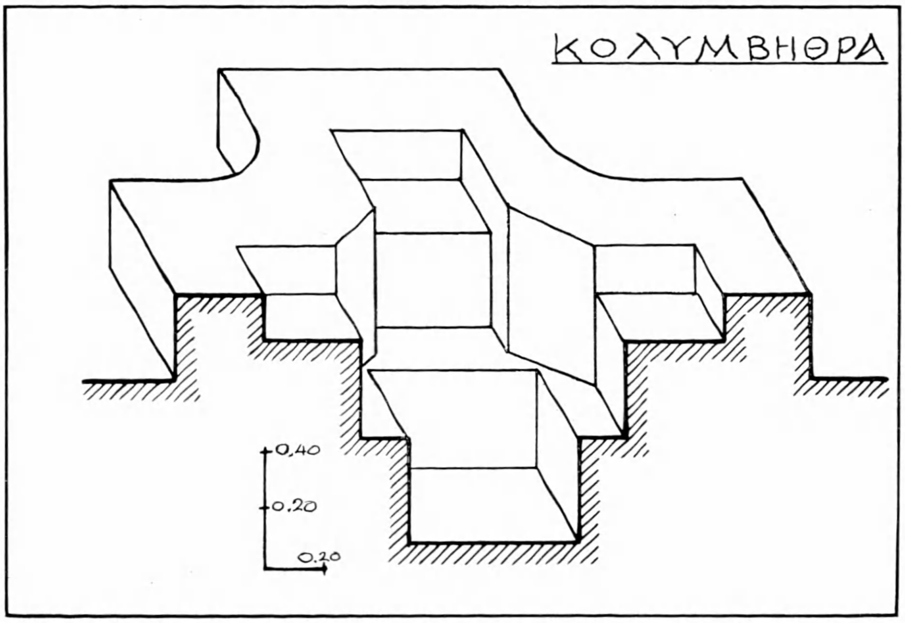

Εἰκ. 43. Ἰσομετρικὴ ἀναπαράστασις καὶ τομὴ τῆς κολυμβήθρας.

σκευασμένης κολυμβήθρας (εἰκ. 42). Αὕτη εἶναι ἐκτισμένη δι' ὀπτοπλινθοδομῆς πάχους 0.29 μ., συντεθειμένης ἐκ τετραγώνων πλίνθων, πλευρᾶς 0.25, καὶ ἀσβεστοκονιάματος. Ἔχει ἐξωτερικῶς τε καὶ ἐσωτερικῶς τὸ σχῆμα ἰσοσκελοῦς, ἐλευθέρου σταυροῦ [1], τοῦ ὁποίου ὅμως τὰ τέσσαρα σκέλη (ἐσωτερικοῦ ἀνοίγματος 0.375), δὲν συναντῶνται πρὸς σαφῶς ὀρθὰς γωνίας, ἐπειδὴ παρεμβάλλεται μεταξὺ αὐτῶν μικρὸν διαγώνιον, εὐθύγραμμον (ἐλαφρῶς καμπύλον ἐξωτερικῶς) τμῆμα [2] (εἰκ. 43). Τὸ ὁλικὸν μῆκος τῶν

1 Σταυρόμορφοι κολυμβῆθραι ἀπαντῶνται ἤδη ἀπὸ τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων, ὡς π.χ. εἰς τὴν λεγομένην οἰκίαν τοῦ Γάλβα ἐν Ἡρακλείῳ (Herculanum) (A. Majuri, Ercolano, σ. 14). Μερικὰ ἄλλα παραδείγματα ἀπὸ τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου (Μῆλον, Πάρον κλπ.) παρέχουν ὁ St. Casson (BSA 19, 1912-13, σ. 118-122) καὶ ὁ R. M. Dawkins (BSA 19, 1912-13, σ. 123-132), διὰ δὲ τὴν Κορινθίαν (Σκουτέλαν) ὁ Δ. Πάλλας (ΠΑΕ 1955, σ. 194, εἰκ. 1). Σταυρόμορφοι κολυμβῆθραι εἰκονίζονται συχνάκις ἀργότερον καὶ εἰς βυζαντινὰ χειρόγραφα ὡς π.χ. εἰς τὸν Ἰβηριτικὸν κώδικα 27, φ. 152r (K. Weitzmann, Byz. Buchmalerei πίν. XVIII, 101) καὶ τὸν Paris. Gr. 510, φ. 87v, 316 καὶ 426v (Omont, Miniatures des plus anciens man. grecs de la Bibl. Nat., Paris 1929, πίν. 30, 46 καὶ 56) κλπ. καὶ εἰς τοιχογραφίας, ὡς π.χ. τοῦ Ἁγ. Ὄρους (Millet, Athos, πίν. 119, 1—156, 4—164, 4—201, 1, 119, 1 Μ. Λαύρας, 156, 4 Μολυβοκλησιᾶς 164, 4 Μ. Κουτλουμουσίου, 201, 1 Μ. Διονυσίου) κλπ.

2 Ὁμοίαν ἀκριβῶς διάταξιν παρουσιάζει ἡ κολυμβήθρα τοῦ βαπτιστηρίου τῆς ἐν Κῷ βασιλικῆς τοῦ Ἁγ Γαβριὴλ καὶ σχεδὸν ὁμοίαν ἡ τῆς βασιλικῆς τοῦ Καπαμᾶ (L. Morricone ἐν Boll. d'Arte 1950, σ. 328, Ορλανδος, Actes Ve Congrès, σ. 204, εἰκ. 7). Balducci, Basiliche protocr., εἰκ. 28, Α. Ορλανδος, Actes Ve Congrès, σ. 203, εἰκ. 5).

σκελῶν τοῦ σταυροῦ τῆς κολυμβήθρας εἶναι 2.12μ., τὸ δὲ περίγραμμα αὐτῆς ἐξέχει ὑπὲρ τὸ δάπεδον τοῦ βαπτιστηρίου κατὰ 0.35 μ. Ἕκαστον σκέλος τοῦ σταυροῦ ἔφερε δύο βαθμῖδας καθόδου, ὕψους ἀντιστοίχως 0.34 καὶ 0.36 μ., ὁδηγούσας κάτω εἰς πυθμένα τετράγωνον πλευρᾶς 0.60 μ., ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἵστατο ὁ βαπτιζόμενος. Πυθμήν, βα-

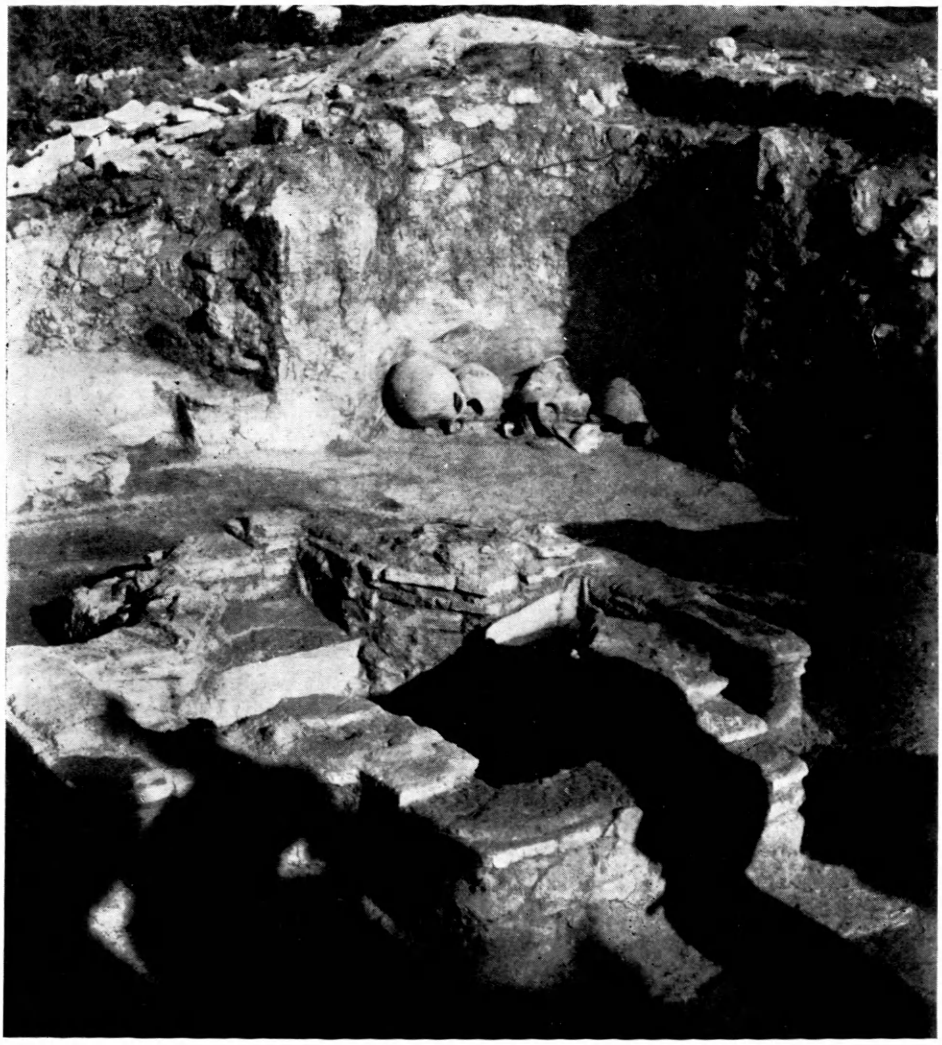

Εἰκ. 44. Ἄποψις τῆς κολυμβήθρας, τῆς Ἀνατολικῆς κόγχης καὶ τῆς γωνιαίας ΝΑ. κόγχης μετὰ τῶν ἐν αὐτῇ εὑρεθέντων ἀγγείων.

θμῖδες καὶ χεῖλος ἦσαν ἐπενδεδυμένα διὰ μαρμαρίνων πλακῶν, αἱ πλεῖσται τῶν ὁποίων διατηροῦνται μέχρι σήμερον εἰς τὴν θέσιν των (εἰκ. 44).

Σωλῆνες εἰσροῆς καὶ ἐκροῆς ὕδατος εἰς τὴν κολυμβήθραν δὲν παρετηρήθησαν. Φαίνεται λοιπόν, ὅτι τὸ διὰ τὸ βάπτισμα ἀναγκαῖον ὕδωρ ἐκομίζετο διὰ πηλίνων ὑδριῶν, τῶν ὁποίων, κατ' εὐτυχῆ συγκυρίαν, εὑρέθησάν τινες κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν ἀποκείμεναι ἐντὸς τῆς ΝΑ. κόγχης, ὡς ἡ εἰκὼν 44 δεικνύει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄.

Η ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΙΣ

1. Ἡ ψηφιδωτὴ διακόσμησις.

Κατάστασις τῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων. Ἐξαιρέσει τοῦ προθαλάμου τοῦ βαπτιστηρίου (πίν. 1, Ζ) καὶ τοῦ ἀγνώστου προορισμοῦ διαμερίσματος τοῦ νοτίου προσκτίσματος (πίν. 1, Η) πάντες οἱ λοιποὶ χῶροι τῆς βασιλικῆς εἶχον τὸ δάπεδον αὐτῶν κεκαλυμμένον διὰ ψηφιδωτῶν παραστάσεων, ἁπλουμένων ἐπ᾽ αὐτῶν, δίκην πολυτελῶν, πολυχρώμων ταπήτων, μὲ ποικίλα γεωμετρικὰ σχέδια, πτηνά, καρποὺς καὶ ἀγγεῖα, ἀκόμη δὲ καὶ μὲ παρεμβαλλομένας ἀφιερωτικὰς ψηφιδωτὰς ἐπιγραφάς.

Δυστυχῶς τὰ δάπεδα ταῦτα δὲν διετηρήθησαν ἐν τῷ συνόλῳ των ἀκέραια. Μεγάλας ἰδίως φθοράς, μέχρι σχεδὸν ἐξαφανίσεως, ὑπέστησαν τὰ καλύπτοντα τὸν πολυσύχναστον νάρθηκα ψηφιδωτά, κάπως δὲ ὀλιγωτέρας, ἀλλὰ σημαντικὰς πάντοτε, τὰ τοῦ μέσου κλίτους, τὰ τῆς προθέσεως καὶ τὰ τοῦ πρὸς Νότον τῆς Ἁγ. Τραπέζης διαμερίσματος (πίν. 1).

Ὑλικὰ καὶ τεχνικὴ τῆς ἐκτελέσεως τῶν ψηφιδωτῶν. Διὰ τοὺς ἀβακίσκους τῶν ψηφίδων ἐχρησιμοποιήθησαν α) φυσικὰ ἐντόπια πετρώματα (μάρμαρον καὶ ἀσβεστόλιθος), β) ὀπτὴ γῆ καὶ γ) τεχνητὴ ἔγχρωμος ὑαλόμαζα.

Ἐκ τῶν πετρωμάτων τῆς πρώτης κατηγορίας παρεσκευάσθησαν τὰ ἑξῆς χρώματα: λευκὸν ἢ ὑπόφαιον διὰ τὸν κάμπον (fondo), ὑποκίτρινον, πορτοκαλιόχρουν, σιτόχρουν (beige), ὑποκύανον καὶ ἀνοικτοπράσινον διὰ τὰ κοσμήματα καὶ μέλαν διὰ τὰς ἐπιγραφὰς καὶ τὰ ἐν γένει περιγράμματα. Ἐκ τῆς δευτέρας κατηγορίας τὸ κεραμιδὶ (ὑπέρυθρον) διὰ τὰ κοσμήματα καὶ τέλος ἐκ τῆς τρίτης κατηγορίας τὸ κραμβὶ ἢ λαχανί, τὸ ἀνοικτογάλαζον (turquoise) καὶ τὸ βαθυγάλαζον (ultramarine) διὰ τοὺς λαιμοὺς τῶν νησσῶν καὶ τὰ στίγματα τῶν τετραπόδων ζώων. Τέλος ἐγένετο σπανιωτάτη χρῆσις λεπτοτάτων φύλλων ἀργύρου καὶ χρυσοῦ, τῶν πρώτων καλυπτόντων τὰς ψηφῖδας τῶν ἰριδιζόντων λαιμῶν τῶν νησσῶν καὶ τῶν δευτέρων τὰς ψηφῖδας πολυτελοῦς ἐπιγραφῆς τοῦ βαπτιστηρίου.

Οἱ ἀβακίσκοι κατεσκευάσθησαν μὲ σχῆμα οὐχὶ αὐστηρῶς ἀλλὰ περίπου τετράγωνον, ὅπως δηλαδὴ παρήγοντο διὰ τῆς κοπῆς τοῦ πετρώματος ὑπὸ εἰδικοῦ ἐργαλείου. Ἡ ἔλλειψις αὕτη ἀπολύτου κανονικότητος καὶ ὁμοιομορφίας τοῦ κάμπου ἔθραυε τὴν μονοτονίαν καὶ τὴν ψυχρότητα τῆς ἑνιαίας ἐπιφανείας του· διότι ἐτόνιζε τοὺς ἁρμοὺς τῶν ἀβακίσκων. Πρέπει ἐπίσης νὰ σημειωθῇ, ὅτι εἰς τὰ καμπύλα μέρη καὶ τὰς εἰσεχούσας γωνίας ἐχρησιμοποιήθησαν καὶ τριγωνικαὶ ψηφῖδες.

Αἱ διαστάσεις τῶν ἀβακίσκων ἐποίκιλλον· διὰ τὸν κάμπον καὶ τὰς ἐπιγραφὰς φθάνουν τὰ 12 ἕως 14 χιλιοστὰ πλευρᾶς, ἐν ᾧ διὰ τὰ κοσμήματα καὶ τὰς ζωικὰς παραστάσεις περιορίζονται εἰς 10 ἕως 7 χιλιοστά. Μικραὶ ἰδίως, πλευρᾶς 5 ἕως 7 χιλιοστῶν,

κατεσκευάσθησαν αἱ ἐξ ὑαλομάζης ψηφῖδες, ὡς δὲ συνήθως, οἱ ἀβακίσκοι ἐτέθησαν καὶ ἐδῶ ἐπὶ παχέος (περὶ τὰ 0.08 ἕως 0.10 μ.) ὑδραυλικοῦ ἀσβεστοκονιάματος, ἐφ' οὗ, ὑγροῦ ἀκόμη ὄντος, ἐσχεδιάσθη προηγουμένως ὁ σκελετὸς τοῦ οἰκείου διακοσμητικοῦ θέματος.

Διακοσμητικὰ θέματα. Τὰ διακοσμητικὰ θέματα τῶν διαφόρων μερῶν τῆς βασιλικῆς κατενεμήθησαν ὡς ἀκολούθως:

Νάρθηξ. Οὗτος ἦτο τὸ πλέον πολυσύχναστον μέρος τῆς ἐκκλησίας, διότι τὸ δάπε-

α β

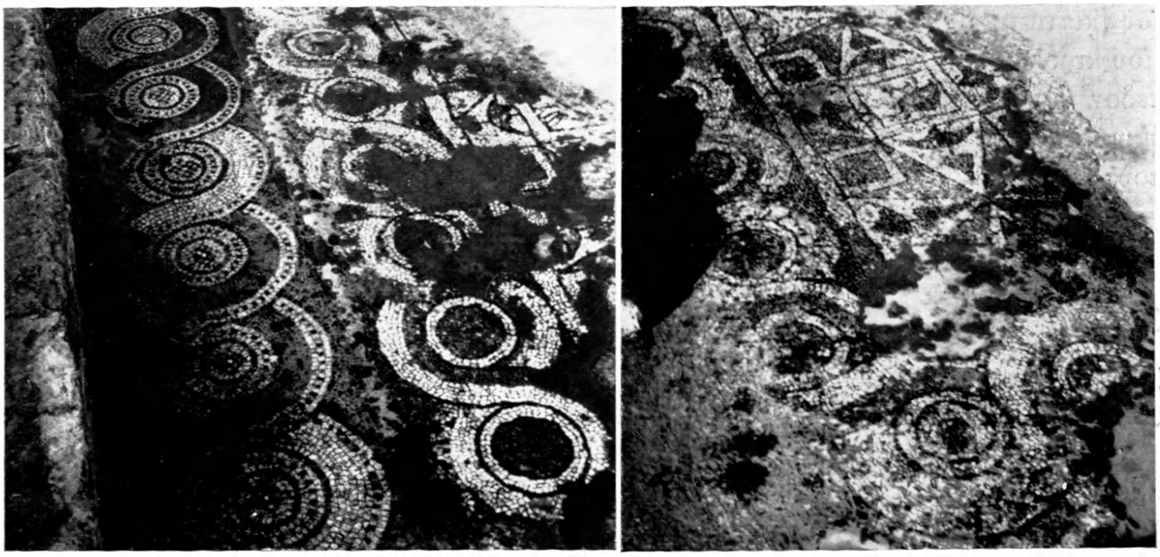

Εἰκ. 45. Ψηφιδωτὰ ἐκ τοῦ δαπέδου τοῦ νάρθηκος.
α - μέσου διαμερίσματος. β - νοτιοδυτικοῦ διαμερίσματος.

δόν του ἐπατεῖτο καὶ ἀπὸ τοὺς πιστοὺς καὶ ἀπὸ τοὺς κατηχουμένους. Φυσικὸν λοιπὸν εἶναι καὶ νὰ ἐφθείρετο ταχύτερον τῶν ἄλλων μερῶν τοῦ ναοῦ καὶ νὰ ἀνενεοῦτο· τοῦτο ἀκριβῶς συνέβη καὶ εἰς τὴν ἐξεταζομένην βασιλικήν, ὡς ἀποδεικνύει ἡ κατὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν αὐτοῦ διαπίστωσις τῆς ὑπάρξεως δύο ἐπαλλήλων στρωμάτων ψηφιδωτῶν, ἐκ τῶν ὁποίων ὀλίγα μόνον λείψανα διετηρήθησαν μέχρι σήμερον, ἐπειδὴ καὶ τὸ δεύτερον ἀκόμη στρῶμα ἔχει σχεδὸν τελείως καταστραφῆ, προφανῶς λόγῳ τῆς συνεχοῦς χρήσεώς του. Εὑρίσκονται δὲ τὰ εἰρημένα λείψανα, τὸ μὲν κατὰ τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ μέσου διαμερίσματος, τὸ δὲ κατὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν τοῦ νοτίου διαμερίσματος (πίν. 1).

Καὶ εἰς μὲν τὸ μέσον διαμέρισμα διατηρεῖται, σύρριζα πρὸς τὸν Δ. τοῖχον, α) ἡ πλάτους 0.41 ἐξ ἁλυσιδωτοῦ πλοχμοῦ παρυφὴ τοῦ παλαιοτέρου στρώματος, τὴν ὁποίαν, παραμείνασαν ἄφθαρτον, ἐσεβάσθησαν καὶ δὲν ἐκάλυψαν κατὰ τὴν ἀνανέωσιν τοῦ δαπέδου καὶ β) παραπλεύρως τῆς παλαιοτέρας παρυφῆς ἡ ὁμοία ἁλυσιδωτὴ παρυφὴ τοῦ δευτέρου στρώματος (εἰκ. 45, α) μετὰ τμήματος τῆς ἐσωτερικῆς διακοσμήσεως τοῦ διαμερίσματος. Εἰς δὲ τὴν ΝΔ. γωνίαν τοῦ νοτίου διαμερίσματος διετηρήθη ἡ κατ' ὀρθὴν γωνίαν καμπτομένη ἁλυσιδωτὴ παρυφὴ τοῦ δευτέρου στρώματος (εἰκ. 45, β) παρ' αὐτὴν δὲ καὶ τμῆμα τῆς διακοσμήσεως τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ διαμερίσματος, ἀποτελουμένης ἐκ μεγάλων σταυρῶν Μάλτας, ἐναλλασσομένων πρὸς τετράγωνα πλαίσια φέ-

ροντα κατὰ τὰς γωνίας των ἀνὰ ἓν μικρότερον τετράγωνον (εἰκ. 45, α, β). Καὶ ἐντὸς μὲν τῶν μεγάλων τετραγώνων εἰκονίζετο πτηνὸν κατὰ κρόταφον, ἐντὸς δὲ τῶν μεταξὺ τῶν σκελῶν τῶν σταυρῶν τῆς Μάλτας καὶ τῶν πλευρῶν τοῦ τετραγώνου σχηματιζομένων τριγώνων, πέλται, ἐφ' ὧν ἐπικάθηται μακρόμισχον φύλλον κισσοῦ (εἰκ. 45). Ὅμοιον διακοσμητικὸν θέμα ἐχρησιμοποιήθη καὶ εἰς τὸ βόρειον κλῖτος.

Βόρειον κλῖτος. Τοῦ κλίτους τούτου τὸ ψηφιδωτὸν δάπεδον σώζεται σχεδὸν ὁλόκληρον, καταστραφέντος μόνον τοῦ ἀμέσως πρὸ τῆς προθέσεως τμήματος αὐτοῦ ὡς καὶ μεγάλου μέρους τοῦ χώρου τῆς προθέσεως (πίν. 1 καὶ εἰκ. 64).

Τὸ ὅλον δάπεδον διαιρεῖται εἰς δύο ἄνισα διάχωρα: ἓν μικρότερον, ἁπλούμενον εὐθὺς μετὰ τὴν ἀπὸ τοῦ νάρθηκος εἰς τὸ κλῖτος θύραν εἰσόδου καὶ παραπλεύρως τῆς εἰς τὸν γυναικωνίτην ἀναγούσης κλίμακος καὶ δεύτερον, μεγαλύτερον καὶ ἐπίμηκες, ἐκτεινόμενον ἀπὸ τῆς εἰρημένης κλίμακος μέχρι τῆς κατὰ 0.25 ὑψηλότερον κειμένης προθέσεως.

Τὸ πρῶτον διάχωρον ἀποτελεῖται α) ἀπὸ μίαν τετράγωνον περίπου (1.05 × 1.16) κτητορικὴν ἐπιγραφὴν ἀναφέρουσαν τὴν δαπανήσασαν διὰ τὴν ψήφωσιν τῆς *στοᾶς* (=κλίτους) Εὐστοχιανὴν [1] καὶ ἐξ ἑνὸς ἐπιμήκους ὀρθογωνίου ἐφαπτομένου τῆς κλίμακος καὶ φθάνοντος περίπου μέχρι τῆς ἀρχῆς τῶν βαθμίδων της (πίν. 1 καὶ εἰκ. 46). Ἥ τε ἐπιγραφὴ καὶ τὸ ἐν συνεχείᾳ ὀρθογώνιον πλαισιοῦνται κατὰ τὰς δύο των πλευρὰς (νοτίαν καὶ ἀνατολικὴν) ὑπὸ ἁλυσιδωτῶν πλοχμῶν. Ἐντὸς τοῦ ὀρθογωνίου εἰκονίζονται, καθ' ὅλως ἀνόργανον τρόπον συντεθειμένα: ὄρπηκες, φύλλα ἀμπέλου, μέγα ὄρθιον φύλλον καὶ γεωμετρικὸν κόσμημα ἐκ σταυρῶν τῆς Μάλτας, τὰ μεταξὺ τῶν σκελῶν τῶν ὁποίων κενὰ πληροῦνται διὰ ποικίλων κοσμημάτων εἰς σχῆμα πέλτης καὶ ἄλλων [2] (εἰκ. 46). Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἔλλειψις ἁρμονικῆς συγκροτήσεως τοῦ συνόλου τοῦ διαχώρου τούτου. Ἐκεῖνο ὅμως τὸ ὁποῖον πρέπει ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ εἶναι ὅτι τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ διαχώρου τούτου εἶναι τοποθετημένον οὕτως, ὥστε νὰ περιβάλλῃ κανονικῶς τὴν κλίμακα χωρὶς νὰ διακόπτεται ὑπ' αὐτῆς, τοῦθ' ὅπερ ἀποδεικνύει τὴν ἐξ ἀρχῆς κατασκευὴν τῆς κλίμακος εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τοῦ κλίτους.

Ἐρχόμεθα τώρα εἰς τὸ δεύτερον (ἀνατολικὸν) διάχωρον. Τοῦτο πλαισιούμενον πανταχόθεν ὑπὸ 0.58 μ. εὐρέος ἁλυσιδωτοῦ πλαισίου, διαιρεῖται ἐσωτερικῶς εἰς πολλοὺς ὀρθογωνίους πίνακας, τεταγμένους ἀνὰ δύο κατὰ τὸ πλάτος τοῦ διαχώρου (πίν. 1). Ἕκαστος τῶν πινάκων τούτων περιβάλλεται ὑπὸ στενοτέρου ἁλυσιδωτοῦ πλαισίου φέρει δ' ἐσωτερικῶς παράστασιν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἑνὸς ὁρμητικῶς τρέχοντος ζώου, πλὴν δύο, οἵτινες πληροῦνται διὰ γεωμετρικοῦ κοσμήματος (πίν. 1).

Ἐκ τῶν εἰρημένων πινάκων διατηροῦνται σήμερον ἐν ἀρκετὰ καλῇ καταστάσει ἕνδεκα, ἑνὸς δὲ ἄλλου διατηρεῖται μόνον τὸ ἁλυσιδωτὸν πλαίσιον, τῆς ἐντὸς τοῦ πίνακος παραστάσεως καταστραφείσης (πίν. 1).

1 Βλ. τὸ κείμενον τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης κατωτέρω, εἰς τὸ περὶ τῶν ψηφιδωτῶν ἐπιγραφῶν κεφάλαιον.

2 Τὸ μέρος τοῦτο τοῦ κοσμήματος ἀντεγράφη ἐκ ψηφιδωτοῦ τῆς παρὰ τὴν Κέφαλον μικρᾶς βασιλικῆς (Balducci, ἔ.ἀ. εἰκ. 11). Τὸ αὐτὸ κόσμημα συναντῶμεν καὶ εἰς ψηφιδωτὸν τῆς Ἁλικαρνασσοῦ ἀποκείμενον σήμερον εἰς τὸ Βρεταννικὸν Μουσεῖον. Βλ. εἰκόνα του παρὰ R. P. Hinks, Catalogue of the Greek, Etruscan and Roman paintings and mosaics in the British Museum, London 1933, σ. 133, εἰκ. 151.

Τὴν ἐξέτασιν τῶν ἐντὸς τῶν πινάκων παραστάσεων θὰ ἀρχίσωμεν ἀπὸ τὸ παρὰ τὴν κλίμακα δυτικὸν ἄκρον τοῦ διαχώρου.

Τὸ πρῶτον ζεῦγος πινάκων (εἰκ. 47) εἰκονίζει πρὸς Νότον μὲν ἐπὶ λευκοῦ κάμπου στικτὴν ἔλαφον μὲ μακρὰ κέρατα, τρέχουσαν πρὸς τ' ἀριστερά. Τὸ ζῶον εἰκονίζεται

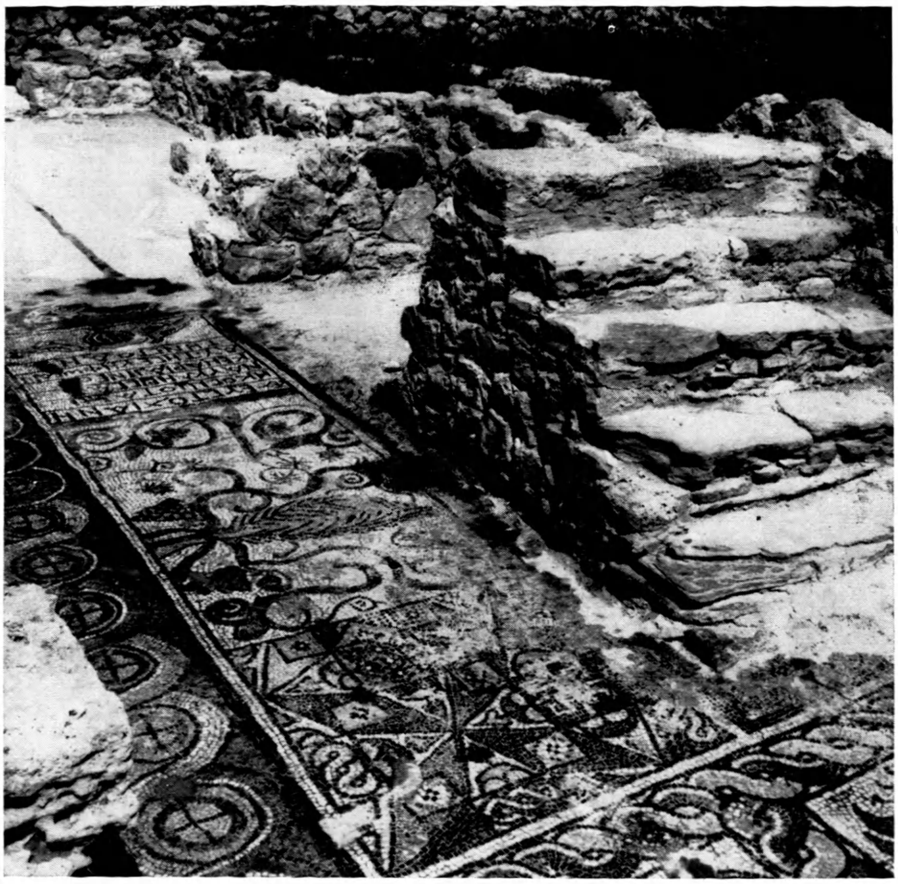

Εἰκ. 46. Τὸ δυτικὸν διάχωρον τοῦ Β. κλίτους. Δεξιᾷ ἡ κλῖμαξ ἀνόδου εἰς τὸν γυναικωνίτην.

κατὰ κρόταφον, κατεβλήθη δὲ προσπάθεια προοπτικῆς ἀποδόσεως τοῦ σώματος ἐντεινομένης καὶ χρωματικῶς διὰ τῆς ἐκτελέσεως τῶν πρὸς τὰ ἔσω ποδῶν διὰ σκοτεινοτέρου χρωματικοῦ τόνου. Τὸ περίγραμμα τῆς ἐλάφου ἀπεδόθη διὰ μελανῶν ψηφίδων, τὸ δὲ σῶμά της διὰ πορτοκαλιοχρόων, διακοπτομένων ὑπὸ λευκῶν κηλίδων (εἰκ. 47). Λευκὴ ἐπίσης ἀπεδόθη καὶ ἡ κοιλία τοῦ ζώου. Ἡ σκηνὴ ὑποτίθεται ἐντὸς δάσους δηλουμένου ἀφ' ἑνὸς διὰ τοῦ ἀριστερᾷ εἰκονιζομένου ἐσχηματοποιημένου δένδρου, ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ μακροῦ φυλλοφόρου κλάδου, μὲ φύλλα χρώματος σολομοῦ (saumon).

Ἐπὶ τοῦ συζυγοῦς πρὸς τὸν περιγραφέντα πίνακα, εἰκονίζεται ἐν τῷ μέσῳ λευκοῦ κάμπου, ἐπιτυχῶς ἐσχεδιασμένος λαγός, μὲ στικτὸν τὸ σῶμα (εἰκ. 47, ἄνω), διευθυνόμενος πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ στρέφων τὴν μακρόωτον κεφαλήν του πρὸς τὰ ὀπίσω, προφανῶς ἵνα προφυλαχθῇ ἀπὸ διώκοντα αὐτὸν κύνα. Ἡ σκηνὴ ὑπόκειται καὶ ἐνταῦθα ἐντὸς δάσους, ὡς μαρτυρεῖ τὸ κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ πίνακος δένδρον καὶ τὰ κατὰ τὰ ἄκρα αὐτοῦ εἰκονιζόμενα φυτὰ καὶ ἄνθη (εἰκ. 47).

Εἰς τὸ ἀμέσως ἑπόμενον ζεῦγος πινάκων εἰκονίζεται πρὸς Νότον μὲν ἐπὶ λευκοῦ κάμπου στικτὴ λεοπάρδαλις (εἰκ. 48) μὲ ἀνοικτὸν τὸ στόμα καὶ ἐλαστικῶς ἐπιμηκυσμένον σῶμα, τρέχουσα πρὸς τ᾽ ἀριστερὰ μὲ τὴν οὐράν της ἀνακεκαμμένην πρὸς τὰ ἐμπρὸς καὶ πατοῦσα ἐπὶ πυκνῶν φυλλωμάτων. Ἡ κεφαλή της εἶναι κακῶς ἐσχεδιασμένη,

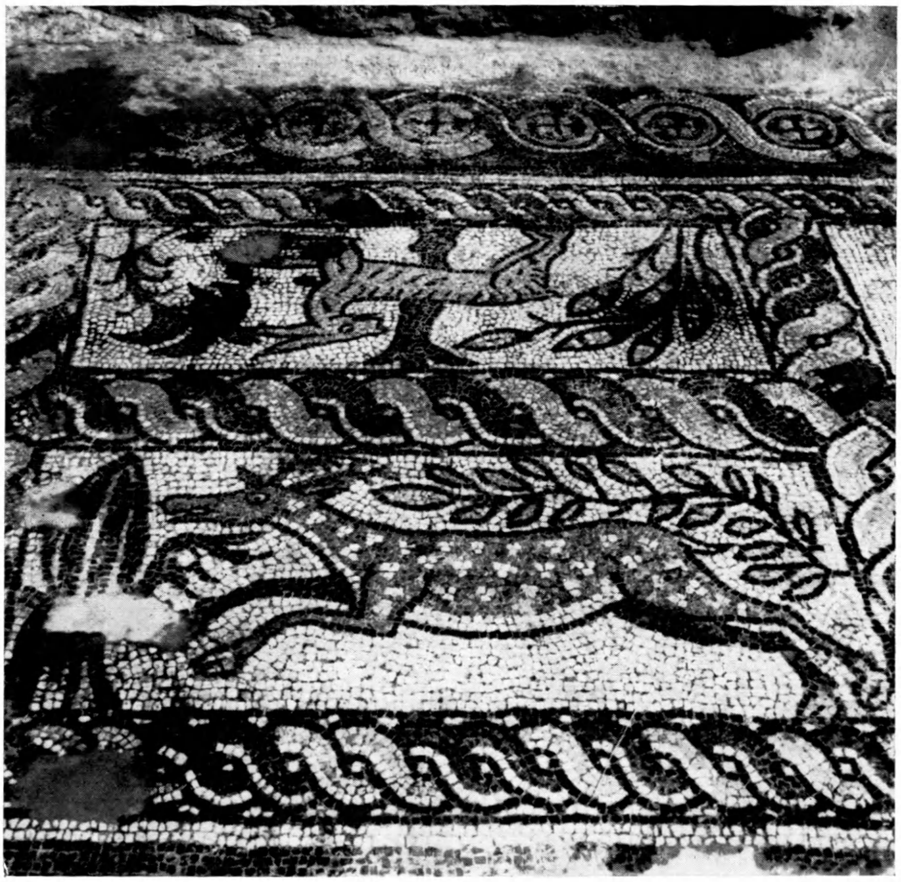

Εἰκ. 47. Τὸ πρῶτον ἐκ Δ. ζεῦγος ψηφιδωτῶν πινάκων τοῦ Β. κλίτους.

τὸ δὲ κιτρινωπόν της σῶμα διαστίζεται ὑπὸ στιγμάτων ἐξ ὑποκυάνου ὑαλομάζης [1].

Ἐπὶ τοῦ πρὸς Βορρᾶν συζυγοῦς πίνακος εἰκονίζεται πιθανῶς κυνηγετικὸς κύων (εἰκ. 48) καλπάζων πρὸς τὰ δεξιὰ ἐντὸς δάσους δηλουμένου διὰ δένδρου καὶ κλάδων. Τὸ σῶμά του ἀπεδόθη διὰ σκοτεινοχρόων ψηφίδων, ἡ δὲ κίνησίς του ἐνέχει πολὺν ρεαλισμόν.

Εἰς τὸ ἀμέσως ἑπόμενον ζεῦγος πινάκων εἰκονίσθησαν μόνον γεωμετρικὰ κοσμήματα καὶ δὴ εἰς μὲν τὸν νότιον πίνακα σύνθετόν τι ψιαθωτὸν ἢ ἁλυσιδωτὸν πλέγμα, εἰς δὲ τὸν βόρειον πυκναί, παράλληλοι ταινίαι ἐκ τεθλασμένων γραμμῶν (zig-zag) (πίν. 1).

Ἐκ τῶν δύο περαιτέρω συζυγῶν πινάκων ὁ μὲν πρὸς Νότον (εἰκ. 49) εἰκονίζει ἐπὶ λευκοῦ κάμπου μέγαν βοῦν (εἰκ. 49) τρέχοντα πρὸς τ᾽ ἀριστερά, ἐντὸς δάσους δηλου-

1 Ὁμοία ἀκριβῶς παράστασις λεοπαρδάλεως εὑρηται καὶ ἐπὶ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ Βρεταννικοῦ Μουσείου (Hinks, Catalogue of the... paintings and mosaics in the Brit. Museum, σ. 114, εἰκ. 127).

μένου διὰ φυλλοφόρου κλάδου ἐκτεινομένου ὑπεράνω τοῦ ὀπισθίου μέρους του. Τὸ σῶμα τοῦ ζώου ἀπεδόθη λευκόν, τὸ δὲ καλῶς ἐσχεδιασμένον περίγραμμά του, διὰ μελανῶν, ὡς πάντοτε, ψηφίδων.

Ὁ συζυγὴς πρὸς Βορρᾶν πίναξ (εἰκ. 49) εἰκονίζει ἀλεκτορομαχίαν, εἰς τὴν

Εἰκ. 48. Τὸ δεύτερον ἀπὸ Δ. ζεῦγος ψηφιδωτῶν πινάκων τοῦ Β. κλίτους.

ὁποίαν ἡ μορφὴ καὶ τὸ μένος τῶν ἀντιμαχομένων πτηνῶν ἀπεδόθη μὲ ἀρκετὴν ἐπιτυχίαν. Ὁ λευκὸς κάμπος πληροῦται καὶ ἐδῶ διὰ φυλλοφόρων κλαδίσκων πρὸς δήλωσιν τῆς ἐν δενδροφύτῳ ὑπαίθρῳ χώρῳ τελέσεως τοῦ ἀγῶνος. Ἡ τόσον ἀγαπητὴ εἰς τοὺς Ἕλληνας καὶ τοὺς Ρωμαίους παράστασις ἀλεκτορομαχίας εὕρηται συχνὰ καὶ εἰς παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα εἰκονιζομένη: εἰς σαρκοφάγους, ψηφιδωτά, ἐγχρώμους ὑάλους κλπ. Εἶναι ὅμως ἀμφίβολον ἂν ἐδόθη εἰς αὐτὴν συμβολικὴ σημασία ἢ ἂν ἐτίθετο μᾶλλον χάριν τέρψεως τῶν θεατῶν [1].

Ἐκ τοῦ προτελευταίου ζεύγους πινάκων ὁ πρὸς Νότον (εἰκ. 50) παριστάνει ἐπὶ λευκοῦ κάμπου γρῦπα ἐφορμῶντα πρὸς τ' ἀριστερὰ καὶ κρώζοντα (ὡς ὑποδηλοῖ τὸ ἡμιανοικτὸν ράμφος του) καὶ μὲ τὴν οὐρὰν ἀνωρθωμένην. Διὰ τὴν κεφαλὴν καὶ τὸ σῶμά του ἐχρησιμοποιήθησαν κίτριναι ψηφῖδες, μελαναὶ δὲ διὰ τὰς ἐπὶ τοῦ σώματος φο-

1 Βλ. σχετικῶς J. DE WITTE: Le Génie des combats des coqs ἐν Revue Archéologique 1868 N. S. τ. 18, 372 καὶ DACL, τ. III, 2, στ. 2892 ἐν λέξει *coq*.

λίδας. Τέλος τὰ ἄκρα τῶν πτερύγων του ἐτονίσθησαν μὲ ὑποκυάνους ψηφῖδας ἐξ ὑαλομάζης. Ἡ παράστασις μυθολογικῶν ζώων, ὡς ὁ γρύψ, συνεχίζει παλαιὰν ἑλληνικὴν καὶ ρωμαϊκὴν παράδοσιν [1].

Ὁ συζυγὴς πρὸς Βορρᾶν πίναξ (εἰκ. 50) εἰκονίζει καὶ πάλιν ἐντὸς λευκοῦ κάμπου

Εἰκ. 49. Τὸ τέταρτον ἀπὸ Δ. ζεῦγος ψηφιδωτῶν πινάκων τοῦ Β. κλίτους.

ζῶον τρέχον ὁρμητικῶς πρὸς τ' ἀριστερά. Τὸ κιτρινωπὸν δέρμα του διαστίζεται ἀπὸ στρογγύλα μελανὰ στίγματα, ἐν ᾧ ἡ οὐρά του κυματίζει πρὸς τὰ ἄνω. Τὸ ζῶον τρέχει ἐντὸς δάσους δηλουμένου διὰ δένδρου σχεδιασθέντος κατὰ τὸν κατακόρυφον ἄξονα τοῦ πίνακος.

Ὁ τελευταῖος πίναξ εἰκονίζει καὶ πάλιν ἐπὶ λευκοῦ κάμπου τετράπουν ζῶον κινούμενον δρομαίως πρὸς τ' ἀριστερά.

Ἡ ἐπὶ ψηφιδωτῶν δαπέδων ἀπεικόνισις μεμονωμένων ζώων ἐντὸς εἰδικῶν τετραγώνων ἢ ὀρθογωνίων πλαισίων εἶναι παλαιὰ ρωμαϊκὴ κληρονομία [2]. Τὸ διακοσμητικὸν θέμα τῶν τρεχόντων ζώων, εἴτε ἁπλῶν εἴτε διωκόντων ἄλληλα, εἶναι συνηθέστα-

1 Ἀναφέρω προχείρως τὸ ψηφιδωτὸν τῆς Νεμαυσοῦ (Nîmes) (E. Espérandieu, Mosaïques romaines de Nîmes, 1935, ἀρ. 20 (εἰκ. σ. 54), τῶν Λευκαδίων Ναούσης τῆς Μακεδονίας (Ε. Στικας, ΠΑΕ 1959, πίν. 83β) κλπ.

2 Βλ. π.χ. τὸ ρωμαϊκὸν ψηφιδωτὸν τῆς ἐν Λιβύῃ Marsala (Arch. Anz. 1940, στ. 537 - 38).

τον εἰς τὰ παλαιοχριστιανικὰ δάπεδα εἴτε βασιλικῶν εἴτε κοσμικῶν κτηρίων. Ὅμοιον ἀκριβῶς θέμα μὲ ποικίλα ζῷα ἐντὸς τετραγώνων καὶ μάλιστα ἐντὸς συζυγῶν, ὡς ἐνταῦθα, πινάκων συναντῶμεν ἐν αὐτῇ τῇ Κῷ, εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ ἀκρωτηρίου Σκανδαρίου [1] καὶ εἰς κοσμικὸν ἀκόμη κτήριον τῆς συνοικίας τοῦ λιμένος τῆς Κῶ [2]. Τὰ

Εἰκ. 50. Τὸ πέμπτον ἀπὸ Δ. ζεῦγος ψηφιδωτῶν πινάκων τοῦ Β. κλίτους.

ζῶα ὅμως ἐκεῖ εἰκονίζονται ἁπλῶς ἱστάμενα ἢ ἐλαφρῶς κινούμενα, ἐν ᾧ ἀντιθέτως εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Μαστιχάρη ἡ ἔντονος κίνησίς των δίδει πολλὴν ζωντάνιαν εἰς τὴν εἰκόνα.

Τὸ θέμα τῶν τρεχόντων ζώων ἐντὸς πλαισίων συναντᾶται, ὡς εἴπομεν, πλὴν τῆς Κῶ καὶ εἰς πολλὰς ἄλλας βασιλικάς. Οὕτω π.χ. τὸ εὑρίσκομεν εἰς τὴν μεγάλην βασιλικὴν τῆς Μιλήτου [3], εἰς τὴν τῆς Ἑρμιόνης [4], τοῦ Κλαυσείου τῆς Εὐρυτανίας [5], τῆς Νικοπόλεως (βασιλικὴ Δουμετίου Α [6]), τῆς Ἡρακλείας Λυγκηστίδος [7], τοῦ Τσαριτσὶν

1 H. Balducci, Basiliche protocristiane a Coo, εἰκ. 27.

2 L. Morricone, Scavi e ricerche a Coo, Boll. d'Arte 1950, σ. 68, εἰκ. 20.

3 Th. Wiegand, Abh. der preuss. Akad. der Wiss. 1908, σ. 31, καὶ V. Schultze, Kleinasien II, σ. 156, εἰκ. 55 καὶ σ. 173, εἰκ. 61.

4 Ε. Στικας, ΠΑΕ 1955, πίν. 87.

5 Μ. Χατζηδακης, ΠΑΕ 1958 σ. 59, εἰκ. 1, BCH 1959, σ. 643, εἰκ. 1.

6 E. Kitzinger, Dumbarton Oaks Papers 6, 1951, εἰκ. 34.

7 Hoddinott, Early Churches in Macedonia and Southern Serbia, London 1963, πίν. 36c,d.

Γκρὰδ τῆς Π. Σερβίας [1], τῆς Μαλατιᾶς (Μελιτηνῆς 'Αλβανίας [2]), 'Αντιοχείας τῆς ἐπὶ 'Ορόντῃ [3] καὶ εἰς πλείστας ἄλλας ἀκόμη. Τὸ αὐτὸ θέμα συνεχίσθη ἔπειτα καὶ κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχήν [4].

β) Τὸ μέσον κλῖτος κατελαμβάνετο καθ' ὅλον του τὸ πλάτος (7.30 μ.) μέχρι τοῦ τέμπλου, ἤτοι ἐπὶ μήκους 15.25 μ. ἀπὸ τρία διαδοχικὰ *διάχωρα:* ἓν μικρότερον τετράγωνον, παρὰ τὴν ἐκ τοῦ νάρθηκος εἴσοδον, σήμερον σχεδὸν ἐλάχιστα σωζόμενον, ἓν ἄλλο πρὸς 'Ανατολὰς τοῦ πρώτου σχεδὸν ἐντελῶς κατεστραμμένον καὶ ἓν τρίτον

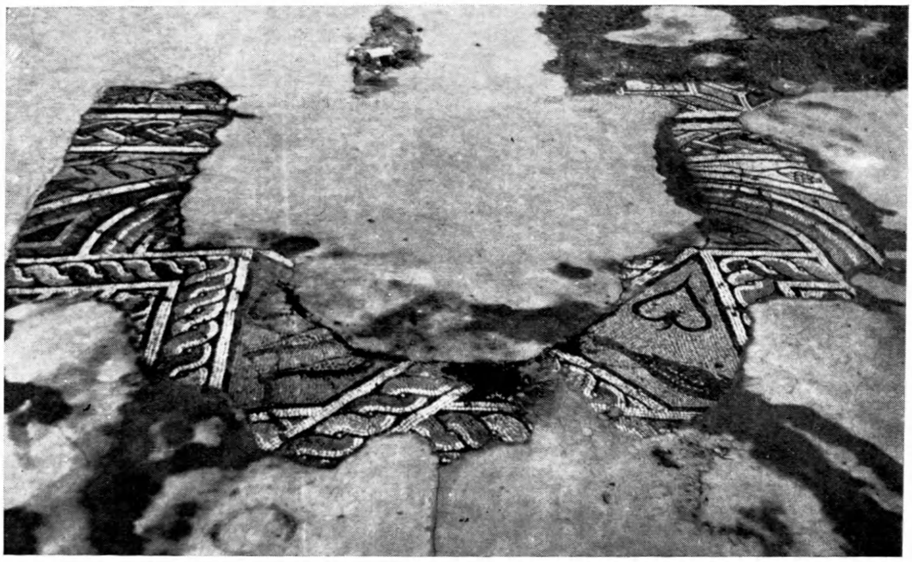

Εἰκ. 51. Λείψανα ψηφιδωτῶν τοῦ δυτικοῦ διαχώρου τοῦ μέσου κλίτους.

εὐθὺς πρὸ τοῦ τέμπλου. Τὸ σύνολον τῶν διαχώρων τούτων, ὡς συνάγεται ἐκ διατηρηθέντων λειψάνων, περιεβάλλετο ἀπὸ ἁλυσοειδῆ παρυφὴν (μπορντούραν) πλατυτέραν μὲν (0.82 μ.) καὶ ἐκ διπλῆς σπείρας συντεθειμένην κατὰ τὴν δυτικὴν πλευράν (πίν. **1**), στενοτέραν δὲ (0.47 μ.) καὶ ἐξ ἁπλοῦ ἁλυσιδωτοῦ πλοχμοῦ ἀποτελουμένην κατὰ τὰς τρεῖς ὑπολοίπους πλευράς. Καλὸν τμῆμα ἀμφοτέρων τῶν πλευρῶν διετηρήθη κατὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν τοῦ μέσου κλίτους (πίν. 1)

Τὸ πρῶτον ἐκ Δυσμῶν διάχωρον, τὸ ὁποῖον ἀντίκρυζεν ὁ ἐκ τῆς βασιλείου πύλης εἰσερχόμενος, ἀποτελεῖ τετράγωνον πλευρᾶς 5.40 μ., πλαισιούμενον ὑπὸ ἁλυσοειδοῦς ταινίας. Τὸ τετράγωνον τοῦτο ἔφερεν ἐγγεγραμμένον ἐντὸς αὐτοῦ κύκλον πληρούμενον διὰ συνθέτου γεωμετρικοῦ σχεδίου, τοῦ ὁποίου ἐλάχιστα μόνον λείψανα διετηρήθησαν (εἰκ. 51) ἱκανὰ ἐν τούτοις, ἵνα συναγάγωμεν ἐξ αὐτῶν τὴν γενικὴν αὐτοῦ διάταξιν, τοσούτῳ μᾶλλον καθόσον τὸ αὐτὸ ἀκριβῶς διακοσμητικὸν θέμα, ἐκ δύο διασταυρουμένων τετραγώνων ἐχόντων κατὰ τὰς γωνίας ἄλλα μικρότερα τετράγωνα καὶ κυματιστῆς

1 Mano Zisi, Starinar N. S. 3/4, 1952-53, εἰκ. 4α ἔναντι σελίδος 132.

2 K. Bittel-A. M. Schneider, Arch. Anz. 1941, στ. 287, 288, 299.

3 AJA 38, 1934, 202, εἰκ. 1 καὶ Antioch mosaic pavements 2, 1935, πίν. 77

4 Μαρμαροθέτημα δαπέδων ναῶν τοῦ Monte Cassino (1066 - 1071 καὶ 1100 μ. Χ.). Βλ. εἰκόνας των ἐν Dumbarton Oaks Papers 3, 1946, εἰκ. 223, 5 - 226. (Herbert - Broch).

κατὰ τὴν περιφέρειαν τοῦ κύκλου ταινίας, ἐφηρμόσθη οὐ μόνον εἰς τὸ ἀνατολικὸν διαμέρισμα (Κ) τοῦ διακονικοῦ τῆς ἡμετέρας βασιλικῆς (πίν. 1) ἀλλὰ καὶ εἴς τι παρὰ τὸν νάρθηκα διαμέρισμα τῆς παρὰ τὸ Ζηπάρι τῆς Κῶ βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Παύλου [1]. Ὄχι δὲ μόνον εἰς τὴν Κῶ ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν Ἀνατολὴν εἶχε διαδοθῆ τὸ διακοσμητικὸν τοῦτο θέμα, ὡς ἀποδεικνύει ἡ παρουσία του εἰς τὸ ψηφιδωτὸν δάπεδον τῆς διακονίας τῆς βασιλικῆς τῶν Προπυλαίων εἰς Γέρασα [2] τῆς Ὑπεριορδανίας.

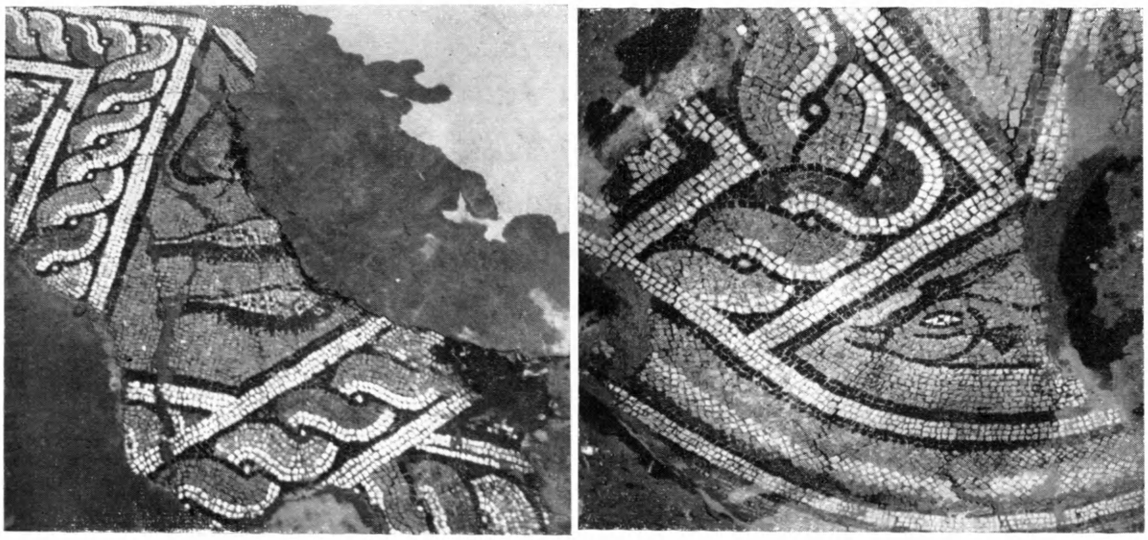

α β

Εἰκ. 52. Λεπτομέρειαι τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ δυτικοῦ διαχώρου τοῦ μέσου κλίτους.

Ἄξιον σημειώσεως εἶναι, ὅτι μεταξὺ τῶν γεωμετρικῶν σχεδίων παρεμβάλλονται καὶ εἰκόνες ζώων, δελφίνων καὶ ἄλλων μικροτέρων ἰχθύων καὶ φύλλων (πίν. 1 καὶ εἰκ. 52, α, β).

Πλὴν τοῦ μεγάλου κύκλου ἦσαν ἐπίσης διακεκοσμημένα—ὁ ἀρχαῖος horror vacui ἰσχύει ἀπολύτως καὶ διὰ τὰ ψηφιδωτά μας δάπεδα—καὶ τὰ τέσσαρα μεταξὺ τοῦ κύκλου καὶ τοῦ περιγεγραμμένου τετραγώνου σχηματιζόμενα τρίγωνα, εἰς ἓν τῶν ὁποίων (τὸ ΒΔ.) διετηρήθη τμῆμα τῆς διακοσμήσεώς του συνιστάμενον ἐκ καμπύλων κλάδων, ἀπὸ τῶν ὁποίων ἐκφύονται καρδιόσχημα φύλλα καὶ στρογγύλοι καρποί, πιθανώτατα μῆλα (πίν. 1). Χαρακτηριστικὴ δ' ἐνταῦθα εἶναι καὶ ἡ χρῆσις ταινιῶν πληρουμένων ἐναλλὰξ δι' ἁλυσιδωτῶν πλοχμῶν καὶ διὰ συνθέσεως τόξου ἴριδος (εἰκ. 52, β).

Ἐκ τοῦ μέσου διαχώρου διετηρήθησαν ἐλάχιστα λείψανα ψηφιδωτῆς διακοσμήσεως, ἐξ ὧν συνάγεται μετὰ πιθανότητος, ὅτι τὸ διάχωρον τοῦτο θὰ διεκοσμεῖτο διὰ τοῦ λεγομένου θέματος τῶν ὀκταρόμβων ἀστέρων, τοῦ ὁποίου τὴν λεπτομερῆ σύνθεσιν καὶ διάταξιν θέλομεν μελετήσει κατωτέρω, εἰς διαμέρισμα ἔνθα σώζεται ἀκέραιον·

Τέλος ἐκ τοῦ ἀνατολικοῦ ἤτοι τοῦ εὐθὺς πρὸ τοῦ τέμπλου διαχώρου τοῦ μέσου

1 H. Balducci, Basiliche protocristiane a Coo, εἰκ. 16 καὶ L. Morricone, Scavi e ricerche a Coo, Boll. d'Arte 1950, σ. 326, εἰκ. 105.

2 J. W. Crowfoot, Churches at Jerash (British School of Archaeology in Jerusalem, Supplementary Papers 3, 1931, πίν. IV, b).

κλίτους διετηρήθη τμῆμα μόνον τοῦ πληροῦντος αὐτὸ διακοσμητικοῦ θέματος (εἰκ. 53). Εἰκονίζει δὲ τοῦτο μεγάλους καὶ μικροὺς κύκλους συμπλεκομένους ὁριζοντίως καὶ καθέτως διὰ κόμβων κατὰ τὸ σύστημα τῶν λεγομένων συριακῶν ἢ μᾶλλον *σηρικῶν*

Εἰκ. 53. Τμῆμα τῆς ψηφιδωτῆς διακοσμήσεως τοῦ μέσου κλίτους.

τροχῶν. Ἕκαστος τῶν μεγάλων κύκλων, ἀποτελούμενος ἀπὸ ταινίαν ἄλλοτε συνθέσεως τόξου ἴριδος[1] καὶ ἄλλοτε φέρουσαν κυματοειδῶς ἀναδιπλουμένην λωρίδα (εἰκ. 52, β), συνάπτεται διὰ μεγάλου κόμβου πρὸς τέσσαρας ἄλλους μικροτέρους σταυροειδῶς πρὸς αὐτὸν διατεταγμένους. Ἐντὸς τῶν μεγάλων κύκλων, ὡς καὶ ἐντὸς τῶν μεταξὺ

1 Ἡ ἐν εἴδει τόξου τῆς ἴριδος διαμορφουμένη ταινία ἔχει τοὺς ἀβακίσκους τοποθετημένους διαγωνίως ἤτοι κατὰ κορυφήν (εἰκ. 53), τοῦτο δὲ συντελεῖ εἰς τὴν κανονικωτέραν διαβάθμισιν τῶν χρωματικῶν τόνων, ἥτις εἶναι χαρακτηριστικὴ διὰ τὸ ἐν λόγῳ σχέδιον. Ταινίας μιμουμένας τὸ τόξον ἴριδος συναντῶμεν καὶ εἰς ἄλλα ψηφιδωτὰ δάπεδα τοῦ 5ου καὶ τοῦ 6ου αἰ., ὡς π.χ. εἰς τὸ ἐκ Καρχηδόνος εἰς τὸ Βρεταννικὸν Μουσεῖον ἀποκείμενον ψηφιδωτὸν (Gauckler, Mosaïques de Tunisie, ἀρ. 797, Hinks, Catal. of the Mosaics in the Br. Museum, ἀρ. 49, εἰκ. 140) καὶ εἰς τὸ τῆς Ἁλικαρνασσοῦ, ὁμοίως ἐν τῷ Βρεταννικῷ Μουσείῳ (Hinks, αὐτ. ἀρ. 52c). Ἀργότερον (6ον αἰ. καὶ ἑξῆς) τὸ συναντῶμεν καὶ εἰς εἰκονογραφημένα χειρόγραφα, ὡς π.χ. εἰς τὸν Διοσκορίδην τῆς Βιέννης (H. Gerstinger, Die griechische Buchmalerei, πίν. VI), τὸ Εὐαγγελιάριον τοῦ Etschmiadjin (Hauttmann, Die Kunst des frühen Mittelalters, σ. 185) καθὼς καὶ εἰς Καρολίγγεια χ/φα τοῦ 9ου αἰ., ὡς π.χ. τὸ Brit. Mus. Harleian 2788, φ. 71v (Janitschek, Die Trierer Ada-handschrift, πίν. 26) καὶ τὸ τῆς Ἐθν. Βιβλ. τῶν Παρισίων Lat. 8850, 82 (Janitschek, ἔ.ἀ. πίν. 31). Εἰς τοὺς βυζαντινοὺς καὶ τοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους τὸ τόξον τῆς ἴριδος συχνάκις περιβάλλει τὴν μορφὴν τοῦ ἐν τῷ μέσῳ τοῦ τρούλλου εἰκονιζομένου Παντοκράτορος, ὡς π.χ. εἰς τὸ Δαφνί (G. Millet, Le monastère de Daphni, Paris 1899, σ. 105, εἰκ. 48· πρβ. καὶ τὴν Ἀποκάλυψιν Δ', 2 καὶ τὴν Ἑρμηνείαν τῶν ζωγράφων Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ (ἔκδ. Παπαδοπούλου Κεραμέως, Πετρούπολις 1909, σ. 215).

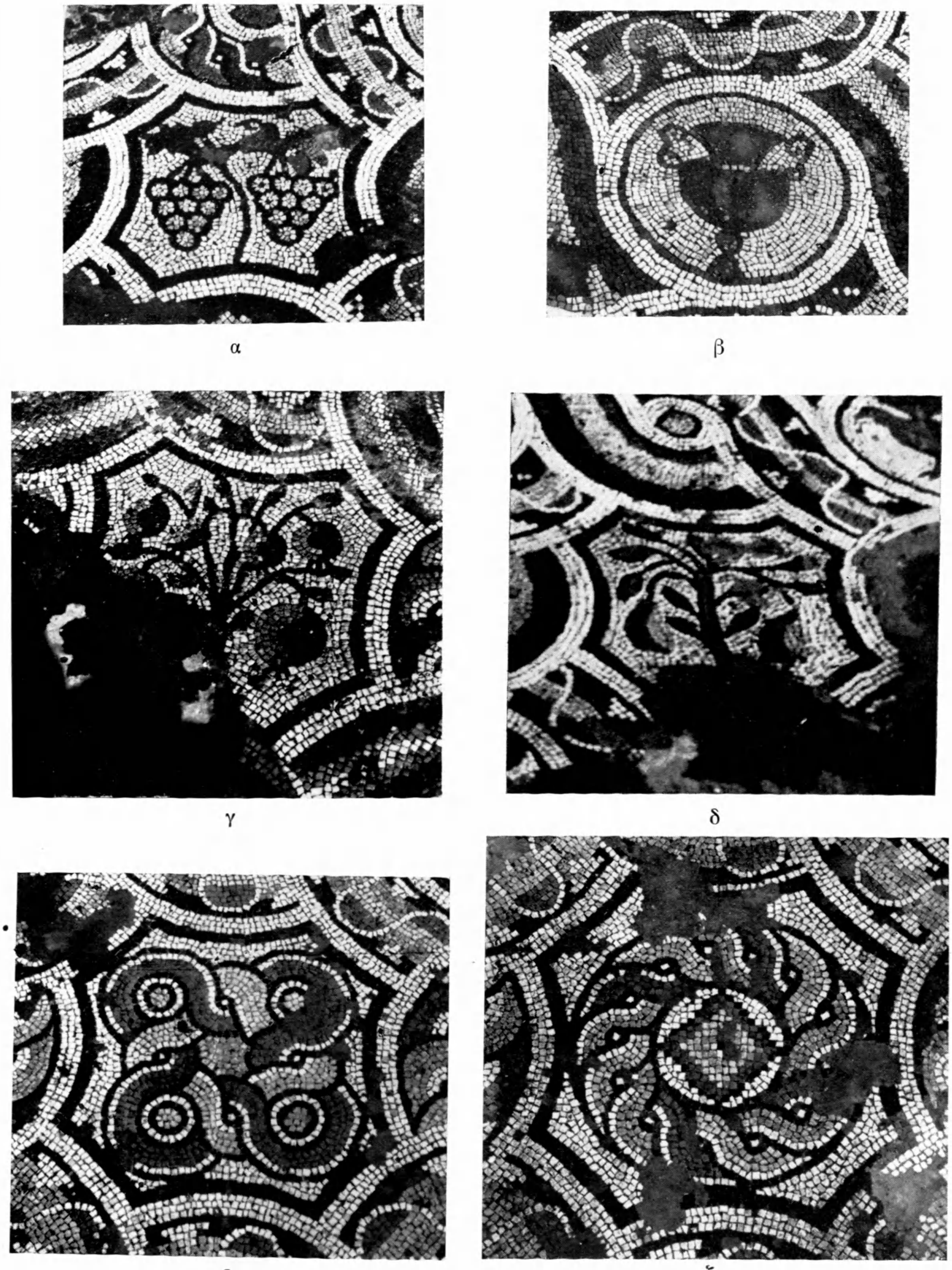

Εἰκ. 54. α. Ζεῦγος βοτρύων (μέσου κλίτους), β. Ἀγγεῖον μετὰ λαβῶν (μέσου κλίτους), γ. Δένδρον μὲ καρποὺς ῥοιᾶς (ἱερόν), δ. Δένδρον μὲ ἀπιοειδεῖς καρπούς (μέσου κλίτους), ε. Κόσμημα τοῦ νοτίου κλίτους, ζ. Κόσμημα τοῦ νοτίου κλίτους.

τῶν κόμβων δημιουργουμένων καμπυλοπλεύρων ὀκταγώνων εἰκονίζονται ποικίλα θέματα: πτηνὸν κατὰ κρόταφον (εἰκ. 53), ἀγγεῖον μὲ ὑψηλὸν πόδα καὶ δύο λαβάς (εἰκ. 54, β), ζεῦγος βοτρύων (εἰκ. 54, α), δένδρον μὲ ἀπιοειδεῖς καρπούς (εἰκ. 54,δ), εἰς ἓν δ' ἐκ τῶν ὀκταγώνων καὶ ἡ μνημονεύουσα τὸν δαπανήσαντα διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ διαχώρου διάκονον Τιμόθεον[1] ἐπιγραφή (εἰκ. 53). Τὸ ἐκ σηρικῶν τροχῶν θέμα ἀπαντᾶται καὶ εἰς ἄλλας βασιλικὰς τῆς Κῶ, ὡς π.χ. εἰς τὴν τοῦ Ἁγ. Παύλου[2], ἀλλὰ καὶ πολλαχοῦ ἀλλαχοῦ τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου.

Νότιον κλῖτος. Τούτου τὸ δάπεδον διετηρήθη σχεδὸν ἀκέραιον (πίν 1). Ὡς δὲ

Εἰκ. 55. Τμῆμα τῆς διακοσμήσεως τοῦ μικροῦ διαχώρου τοῦ νοτίου κλίτους καὶ τοῦ παρὰ τὴν κλίμακα μικροῦ τετραγώνου.

τὸ δάπεδον τοῦ βορείου, οὕτω καὶ τὸ τοῦ νοτίου κλίτους διαιρεῖται εἰς δύο ἄνισα διάχωρα: ἓν μικρόν, εὑρισκόμενον εὐθὺς πρὸ τῆς θύρας εἰσόδου ἀπὸ τοῦ νάρθηκος εἰς τὸ κλῖτος, καὶ ἓν μεγαλύτερον πρὸς Ἀνατολὰς αὐτοῦ φθάνον μέχρι τοῦ ἱεροῦ (πίν. 1).

Τὸ μικρὸν διάχωρον εἶναι στενόμηκες ὀρθογώνιον ἐφαπτόμενον τῆς νοτίας κλίμακος καὶ ἐξικνούμενον μέχρι τῆς ἀρχῆς τῶν βαθμίδων της. Καλύπτεται ὁλόκληρον ὑπὸ ἑνιαίου γεωμετρικοῦ κοσμήματος ἐκ σκοτεινοχρώμων διατεμνομένων κύκλων σχηματιζόντων τετράφυλλα, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται μικρότεροι κύκλοι μετὰ στιγμῶν (εἰκ. 55). Τὸ παλαιὸν ρωμαϊκὸν θέμα τῶν διατεμνομένων κύκλων συχνότατα συναντᾶται καὶ κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχήν, ἰδίως εἰς μαρμαροθετημένα

1 Βλ. τὸ κείμενον τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης κατωτέρω εἰς τὸ περὶ τῶν ψηφιδωτῶν ἐπιγραφῶν κεφάλαιον.

2 H. Balducci, Basiliche protocristiane e bizantine a Coo, εἰκ. 21.

— *λιθόστρωτα* ὡς ἐλέγοντο — δάπεδα. Τὸ αὐτὸ διακοσμητικὸν θέμα συναντῶμεν καὶ εἰς παλαιοχριστιανικὸν ψηφιδωτὸν τοῦ λιμένος τῆς Κῶ [1].

Πρὶν ἢ προχωρήσωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ δευτέρου διαχώρου σημειώνομεν, ὅτι

Εἰκ. 56. Γενικὴ ἄποψις τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ νοτίου κλίτους ἀπὸ Δυσμῶν.

καὶ ὁ μεταξὺ τοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος καὶ τῆς κλίμακος μικρός, τετράγωνος χῶρος ἐκαλύφθη καὶ αὐτὸς διὰ ψηφιδωτοῦ εἰκονίζοντος ζωηρῶς νηχόμενον δελφῖνα (εἰκ. 55) Τὸ θέμα τῶν δελφίνων εἶναι σύνηθες οὐ μόνον εἰς τὰ δάπεδα τῶν βασιλικῶν τῆς Κῶ,. ὡς π.χ. εἰς τὸ τῆς βασιλικῆς τῶν Καμαρῶν, τοῦ Ἁγ. Γαβριὴλ καὶ τῆς μικρᾶς βασιλικῆς τοῦ Κεφάλου [2], ἀλλὰ καὶ ἄλλων νήσων: Ἀστυπαλαίας (βασιλικὴ Ἁγ. Ἀναργύρων εἰς Λεβίδι)[3] — Καρπάθου (βασιλικὴ Ἀρκασίας)[4] κλπ. καὶ εἰς πολλὰ ἄλλα ἔξω τῆς Κῶ δάπεδα παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν.

Τὸ μέγα πρὸς Ἀνατολὰς διάχωρον κατελαμβάνετο ἐξ ὁλοκλήρου ὑπὸ ἑνιαίου θέματος ἐκ κύκλων (σηρικῶν τροχῶν), συναπτομένων πρὸς ἀλλήλους διὰ κόμβων κατά τε

1 Morricone, Boll. d'Arte 67, 1950, εἰκ. 19.

2 Balducci, Basiliche protocristiane a Coo, εἰκ. 6 καὶ 37 καὶ σ. 43.

3 Π. Λαζαρίδης, Πεπραγμ. Θ´ Βυζ. Συν., σ. 238 καὶ πίν. 43, 2.

4 Jacopi, Clara Rhodos 6/7, σ. 556, εἰκ. 7 καὶ 8.

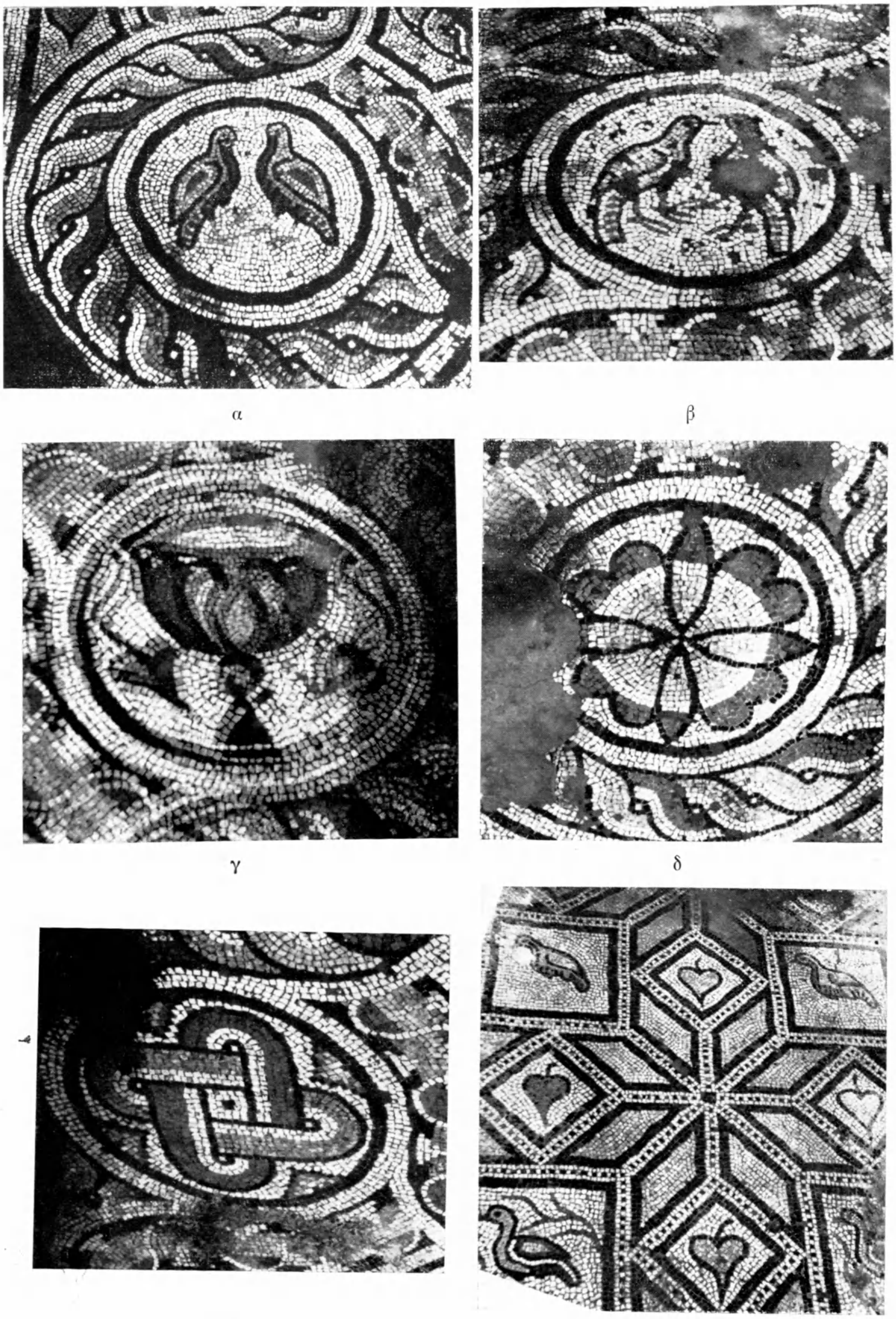

Εἰκ. 57. α καὶ β. Κόσμημα τοῦ νοτίου κλίτους, πτηνὰ ἀντιμέτωπα. γ. Ἀγγεῖον ἐκ τοῦ νοτίου κλίτους,
γ. Κόσμημα τοῦ νοτίου κλίτους, δ. Κόμβος Σολομῶντος ἐκ τοῦ νοτίου κλίτους,
ζ. Κόσμημα τοῦ δυτικοῦ διαμερίσματος τοῦ διακονικοῦ.

τὸ μῆκος καὶ τὸ πλάτος τοῦ διαχώρου (εἰκ. 56). Καὶ αἱ μὲν σχηματίζουσαι τοὺς κύκλους καὶ τοὺς κόμβους ταινίαι ἐπληρώθησαν ἐναλλὰξ δι' ἁλυσιδωτοῦ πλέγματος καὶ κυματοειδῶς ἀναδιπλουμένων λωρίδων, οἱ δ' ἐντὸς τῶν μεγάλων κύκλων χῶροι μὲ τὰ ἑξῆς διάφορα διακοσμητικὰ θέματα: 1) ὀκτάφυλλον ρόδακα μὲ 4 ἀτρακτοειδῆ καὶ 4

Εἰκ. 58. Τὸ κλεῖον πρὸς Ἀνατολὰς τὸ μέγα διάχωρον τοῦ νοτίου κλίτους διακοσμητικὸν θέμα καὶ τὰ παρ' αὐτό.

καρδιόσχημα φύλλα (εἰκ. 57, δ καὶ 58) 2) κόμβον τοῦ Σολομῶντος (εἰκ. 57, ε) 3) ὑψίπουν κύλικα (ποτήριον μεταλήψεως;), ἑκατέρωθεν τοῦ ὁποίου κρέμαται ἀνὰ ἓν μακρόμισχον φύλλον κισσοῦ (εἰκ. 57, γ) 4) τετράγωνον φέρον κόμβον ἐφ' ἑκάστης τῶν πλευρῶν αὐτοῦ (πίν. 1) καὶ 5) δύο μικρὰ ἀντιμέτωπα πτηνά (εἰκ. 57, α καὶ β)). Ἀφ' ἑτέρου εἰς τὰ μεταξὺ τῶν κύκλων καὶ τῶν κόμβων δημιουργούμενα καμπυλόπλευρα ὀκτάγωνα εἰκονίσθησαν ἄλλοτε μὲν κυκλοτερεῖς ταινίαι μετὰ σπειρῶν (εἰκ. 54, ζ) ἄλλοτε δὲ σύμπλεγμα κύκλων καὶ κόμβων ἐν τετραγώνῳ (εἰκ. 54, ε), εἰς ἓν δὲ τῶν ὀκταπλεύρων καὶ ἡ ἀναφέρουσα τοὺς δαπανήσαντας διὰ τὴν ψήφωσιν τοῦ κλίτους διάκονον Τιμόθεον καὶ τὴν σύζυγον αὐτοῦ [1]. Τέλος τὸ ὅλον διάχωρον κατέληγε πρὸς Ἀνατολὰς εἰς διακοσμητικὴν ζώνην ἀποτελουμένην ἀπὸ ἑλικοειδῶς πέριξ ὁριζοντίου ἄξονος ἀνελισσομένην ταινίαν (εἰκ. 58, ἄνω).

1 Τὸ σχετικὸν κείμενον τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης βλ. εἰς τὸ περὶ τῶν ψηφιδωτῶν ἐπιγραφῶν κεφάλαιον. Τοιαῦται μεταξὺ τῶν διακοσμητικῶν θεμάτων τῶν δαπέδων παρεμβαλλόμεναι ἀφιερωτικαὶ ἐπιγραφαὶ ἦσαν συνήθεις κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχήν. Μίαν περίπου ὁμοίως τοποθετημένην καὶ ἀναλόγου περιεχομένου ἐπιγραφὴν συναντῶμεν π. χ. εἰς τὸ νότιον κλῖτος τῆς βασιλικῆς τῆς Ἄσσου, λέγουσαν: *Σατορνῖλος ὁ σχολαστικὸς ὑπὲρ εὐχῆς ἑαυτοῦ ἐποίησεν* (J. Clarke, Investigations at Assos, London 1902-21, σ. 186). Πβλ. καὶ τὰς ἐπιγραφὰς τῶν βασιλικῶν τῆς Λέσβου (Α. Ορλανδος, ΑΔ 12, 1929, σ. 26, 27, 39, 40, 41, 69).

Τὸ Ἱερόν. Ὁλόκληρος ὁ πέριξ τῆς Ἁγ. Τραπέζης μέσος χῶρος τοῦ ἱεροῦ, ἤτοι τὸ κυρίως *ἱερὸν βῆμα*, ὡς καὶ τὸ κάτωθεν τοῦ συνθρόνου ἡμικύκλιον τῆς ἀψῖδος εἶχον τὸ ὑπερυψωμένον δάπεδον αὐτῶν ἐστρωμένον διὰ ψηφιδωτοῦ, τοῦ ὁποίου σώζονται σήμερον τμήματα μὲ ἀρκετὰς ὅμως φθοράς (εἰκ. 59 καὶ 60).

Εἰκ. 59. Τὰ πρὸ καὶ μετὰ τὸν στυλοβάτην τοῦ τέμπλου ψηφιδωτὰ δάπεδα.

Ὁ περὶ τὴν Ἁγ. Τράπεζαν χῶρος διῃρεῖτο εἰς τέσσαρα διάχωρα καὶ δύο πλατείας ἁλυσιδωτὰς ταινίας, βαινούσας ἐφαπτομένως πρὸς τὴν χορδὴν τοῦ ἡμικυκλίου τῆς ἀψῖδος (εἰκ. 60). Ἐκ τῶν τεσσάρων περὶ τὴν Ἁγ. Τράπεζαν διαχώρων δύο μὲν — τὰ πρὸς Βορρᾶν καὶ πρὸς Νότον τῆς Ἁγ. Τραπέζης — ἦσαν ὀρθὰ ἐν σχέσει πρὸς τὸν θεατὴν ὀρθογώνια, κοσμούμενα ἕκαστον δι᾿ ἓξ μεγάλων κύκλων (σηρικῶν τροχῶν) καὶ τῶν ἀντιστοίχων κόμβων (πίν. 1 καὶ εἰκ. 61). Οἱ κύκλοι καὶ οἱ κόμβοι ἔφερον ὡς πλαίσια ἐναλλὰξ ἰριδοειδεῖς ἢ ἁλυσιδωτὰς ἢ καὶ κυματοειδῶς ἀναδιπλουμένας λωρίδας [1] (εἰκ. 59, 60).

1 Αἱ κυματοειδῶς ἀναδιπλούμεναι λωρίδες ἦσαν συχνόταται εἰς παλαιοχριστιανικὰ ψηφιδωτὰ δάπεδα. Τὰς ἐπανευρίσκομεν π.χ. εἰς τὸ ὑφ᾿ ἡμῶν ἀποκαλυφθὲν ψηφιδωτὸν δάπεδον τῶν μηνῶν τῆς Τεγέας—ὅπερ θέλομεν προσεχῶς δημοσιεύσει—, εἰς τὴν βασιλικὴν Γ τῆς Ἀμφιπόλεως (Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχ. Ἑτ. 1964, εἰκ. 33α καὶ 40) εἰς τὴν Ἀντιόχειαν τὴν ἐπὶ Ὀρόντῃ (Doro Levi, Antioch Mosaic Pavements II, Princeton 1947, πίν. CXXXIII c, καὶ CXLII, c), εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ ὄρους Ναβαῦ (S. Saller, The Memorial of Moses II, Jerusalem 1941, πίν. 113, 2) καὶ πολλαχοῦ ἀλλαχοῦ. Συνήθης ἐπίσης ἦτο καὶ ἡ ἐν τῷ αὐτῷ διακοσμητικῷ θέματι συνύπαρξις τῶν τριῶν εἰδῶν γεμίσματος ἤτοι: ἁλυσιδωτοῦ, συνθέσεως τόξου ἴριδος καὶ ἀναδιπλουμένης λωρίδος (βλ. π.χ. τὴν εἰκ. 59 καὶ τὸν πίνακα CXXX c, τῶν ψηφιδωτῶν τῆς Ἀντιοχείας).

'Εντὸς τῶν μεγάλων κύκλων εἰκονίζοντο μεμονωμένα διακοσμητικὰ θέματα, ἐξ ὧν ἰδιαιτέρας ἐξάρσεως ἄξια εἶναι νῆσσαι ἐν μέσῳ καλάμων μὲ ἰριδίζοντας λαιμοὺς ἐκ ψηφίδων ὑαλομάζης φερουσῶν κατὰ τὴν ἐπιφάνειαν λεπτότατον φύλλον ἀργύρου [1] (εἰκ. 61). Ἄλλα δὲ πάλιν μεμονωμένα θέματα — δένδρον μὲ καρποὺς ροιᾶς [2] (ροΐδια)

Εἰκ. 60. Ἡ πρὸ τοῦ ἡμικυκλίου τῆς ἀψῖδος ἁλυσιδωτὴ ταινία καὶ τμῆμα τῶν παρ' αὐτὴν σηρικῶν τροχῶν. Εἰς τὸ βάθος διακρίνεται ἡ ἀρχὴ τοῦ ὑπὸ τὸ σύνθρονον ἡμικυκλικοῦ διαδρόμου.

(εἰκ. 54, δ) κλπ. — εἰκονίζοντο εἰς τὰ μεταξὺ τῶν κύκλων καὶ τῶν κόμβων δημιουργούμενα καμπυλόπλευρα ὀκτάγωνα.

Τὸ περιγραφὲν διακοσμητικὸν θέμα παρέχει λίαν ἔντονον ἐντύπωσιν λόγῳ τοῦ πλούτου τῶν θεμάτων, τῆς πολυτελείας τῶν διὰ φύλλων ἀργύρου ἐφωδιασμένων ψηφίδων του, τῆς ζωηρότητος τῶν χρωμάτων του, καὶ τῆς τεχνικῆς του ἀρτιότητος. Ὅμοιον θέμα ἐφηρμόσθη συχνάκις εἰς παλαιοχριστιανικὰ κτήρια τῆς Κῶ. Τὸ συναντῶμεν πράγματι εἰς παράρτημά τι τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Παύλου [3], ὡς καὶ εἰς κτίσμα τοῦ

1 Ὁμοίους ἰριδίζοντας λαιμοὺς ἐξ ὑαλομάζης παρουσιάζουν καὶ τὰ πτηνὰ τῶν ἐσωραχίων τῶν τοξοστοιχιῶν τῆς 'Αχειροποιήτου τῆς Θεσσαλονίκης (Album Grèce τῆς Unesco, πίν. 1).

2 Τὸ δένδρον καὶ οἱ καρποὶ τῆς ροιᾶς ἦσαν ἰδιαιτέρως ἀγαπητὰ κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχήν. Οὕτω ἓν τοιοῦτον δένδρον ἀπεικονίζεται εἰς τὸ ψηφιδωτὸν δάπεδον τοῦ βορείου παστοφορίου τῆς βασιλικῆς Α (Δουμετίου) τῆς Νικοπόλεως (Α. ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ, ΑΕ 1916, σ. 66). Ἓν ἄλλο δένδρον ροιᾶς εἰκονίζεται ἐπίσης καὶ εἰς τὸ ψηφιδωτὸν δάπεδον τῆς βασιλικῆς τοῦ ὄρους Ναβαῦ (S. J. Saller, The Memorial of Moses on Mount Nabo, Jerusalem 1941, πίν. 103, 1, 106, 107 καὶ σ. 23 ἑξ.) Τέλος καὶ ὁ Χορικιος, περιγράφων τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἁγ. Σεργίου τῆς Γάζης ('Εγκώμ. Μαρκιανοῦ I, 33, ἔκδ. Teubner, σ.11), ὁμιλεῖ περὶ ροιᾶς κοσμούσης τὰ ὑπὸ τὴν στέγην μέρη.

3 Balducci, Basiliche protocristiane a Coo, σ. 27, εἰκ. 20, 21, Morricone, Bollettino d'Arte 67, 1950, σ. 327, εἰκ. 107.

δυτικοῦ λιμένος τῆς Κῶ[1], ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλας ἐπίσης ἐκ τῶν Δωδεκανήσων, ὡς καὶ εἰς βασιλικὰς ἄλλων μερῶν τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ κόσμου.

Πρὸς Ἀνατολὰς καὶ πρὸς Δυσμὰς τῆς Ἁγ. Τραπέζης ἐσχηματίζετο ἀνὰ ἓν πλαγιαστὸν ὀρθογώνιον διάχωρον (πίν. 1), μικρότερον μὲν τὸ πρὸς Ἀνατολάς (εἰκ. 62), με-

Εἰκ. 61. Ἄποψις τοῦ παρὰ τὴν Ἁγ. Τράπεζαν ψηφιδωτοῦ δαπέδου.

γαλύτερον δὲ τὸ πρὸς Δυσμὰς τῆς Ἁγ. Τραπέζης, ἤτοι ἐκεῖνο, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐπάτει ὁ λειτουργῶν ἱερεύς. Ἀμφότερα τ' ἀνωτέρω διάχωρα ἔφερον διακόσμησιν ἀπομιμουμένην πλεκτὴν ψίαθον (εἰκ. 62 καὶ 63) συγκροτουμένην ἐκ συμπλεκομένων ἀνοικτοχρώμων καὶ σκοτεινοχρώμων ταινιῶν, διαστιζομένων ὑπὸ ἐρυθρῶν κοκκίδων (εἰκ. 63) Ὅμοιον διακοσμητικὸν θέμα ἐφηρμόσθη καὶ εἰς ἕνα τῶν περιγραφέντων συζυγῶν πινάκων τοῦ βορείου κλίτους (σ. 53) ὡς καὶ εἰς τὸ βαπτιστήριον τῶν δύο βασιλικῶν τοῦ Ἁγ. Στεφάνου τῆς Κῶ [2], ἀλλὰ καὶ πολλαχοῦ ἀλλαχοῦ.

Τὸ δυτικὸν τέρμα τοῦ μεγαλυτέρου διαχώρου κατελάμβανεν ἐπιμήκης ψηφιδωτὴ ἐπιγραφή, πλάτους 0.15μ., ἀναφέρουσα τὸν δαπανήσαντα διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν διαχώρων τοῦ ἱεροῦ ἱερέα *Κυριακὸν* καὶ τὴν σύζυγον αὐτοῦ [3] (εἰκ. 63).

1 Morricone, Bolletino d'Arte 1950, σ. 219, εἰκ. 30.

2 Balducci, Basiliche protocristiane a Coo, σ. 23, εἰκ. 12.

3 Βλ. τὸ σχετικὸν κείμενον κατωτέρω εἰς τὸ περὶ τῶν ψηφιδωτῶν ἐπιγραφῶν κεφάλαιον.

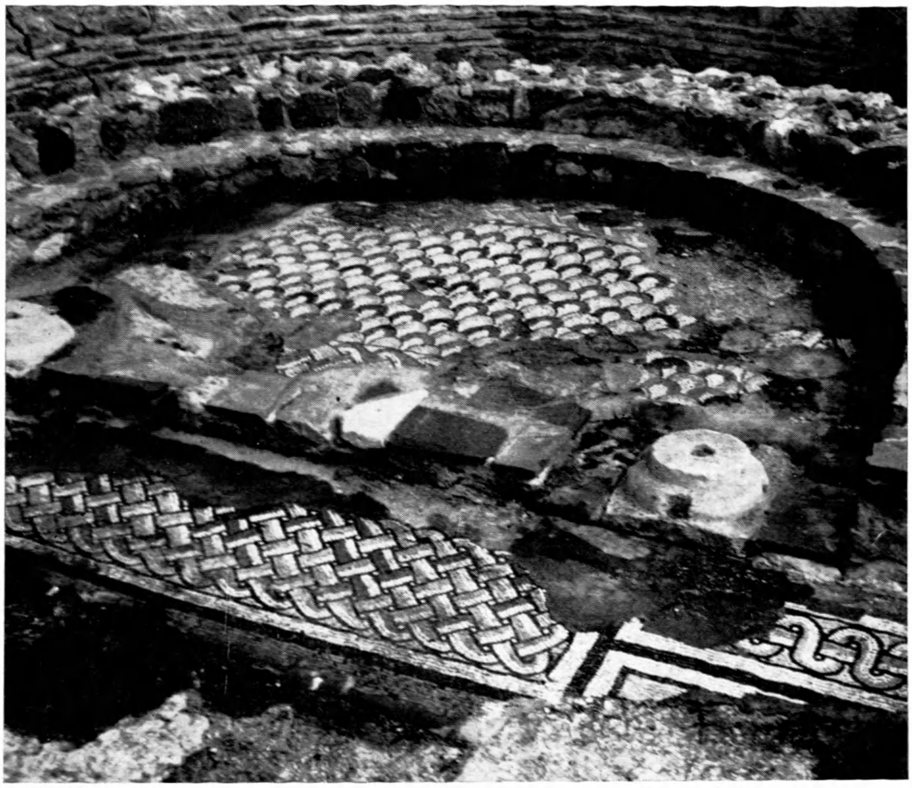

Εἰκ. 62. Τὸ ψηφιδωτὸν δάπεδον τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ καὶ τοῦ πρὸς Ἀνατολὰς τῆς Ἁγίας Τραπέζης τμήματος τοῦ ἱεροῦ βήματος.

Εἰκ. 63. Τὸ πρὸς Δ. τῆς Ἁγ. Τραπέζης ψιαθωτὸν διακοσμητικὸν θέμα.

Τέλος τὸ ὑπὸ τὸ σύνθρονον ἡμικύκλιον τοῦ ἱεροῦ ἐπληροῦτο δι᾽ ἁπλοῦ φολιδωτοῦ ψηφιδωτοῦ κοσμήματος (εἰκ. 62)—παλαιοῦ ρωμαϊκοῦ καὶ συνηθεστάτου παλαιοχριστιανικοῦ διακοσμητικοῦ θέματος—περιβαλλομένου ὑπὸ διπλῆς ἁλυσιδωτῆς σπείρας (πίν. 1).

Πλὴν τοῦ μέσου ἱεροῦ βήματος καὶ τὸ διαμέρισμα τῆς προθέσεως (βορείου κλί-

Εἰκ. 64. Τὸ σωζόμενον τμῆμα τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τῆς προθέσεως (βορείου κλίτους).

τους) εἶχε τὸ δάπεδον αὐτοῦ κεκοσμημένον διὰ ψηφιδωτοῦ. Ἐκ τοῦ δαπέδου τούτου διετηρήθη μόνον τὸ δυτικῶς τῆς Ἁγ. Τραπέζης τμῆμά του, ὅπερ συνίστατο ἐξ ὁλοκλήρου ἐκ σηρικῶν τροχῶν (εἰκ. 64), μεταξὺ τῶν ὁποίων παρενεβάλλετο, εὐθὺς πρὸ τῆς Ἁγ. Τραπέζης, ἡ σχετικὴ ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφή [1]. Καὶ αἱ μὲν περιβάλλουσαι τοὺς μεγάλους κύκλους καὶ τοὺς μεταξὺ αὐτῶν κόμβους ταινίαι ἐπληροῦντο ἐναλλὰξ διὰ σπειρῶν καὶ ἑλικοειδῶς ἀναδιπλουμένων λωρίδων (εἰκ 64), τὸ δὲ πεδίον τῶν μεγάλων κύκλων ἐκοσμεῖτο διὰ πτηνῶν κατὰ κρόταφον καὶ ἀνθέων (εἰκ. 64).

Τὸ διακονικόν (εἰκ. 65). Ἕκαστον τῶν δύο διαμερισμάτων (Θ καὶ Κ, πίν. 1) τοῦ διακονικοῦ ἔχει τὸ δάπεδον αὐτοῦ ἐστρωμένον διὰ ψηφιδωτοῦ κοσμήματος, ἔξω τοῦ ὁποίου καὶ πρὸ τῆς ἀντιστοίχου γειτονικῆς θύρας ἐφιλοτεχνήθη πίναξ ψηφιδωτῆς ἐπιγραφῆς ἀναγραφούσης τὸν δωρητὴν τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ οἰκείου διαμερίσματος [2].

Καὶ τὸ μὲν διαμέρισμα τοῦ προθαλάμου (Θ) κοσμεῖται διὰ συνεχοῦς γεωμετρικοῦ

1 Βλ. τὸ κείμενον αὐτῆς κατωτέρω εἰς τὸ περὶ τῶν ψηφιδωτῶν ἐπιγραφῶν κεφάλαιον.

2 Βλ. τὰ σχετικὰ κείμενα εἰς τὸ περὶ τῶν ψηφιδωτῶν ἐπιγραφῶν κεφάλαιον.

θέματος (εἰκ. 66), τοῦ ὁποίου τὰ στοιχεῖα ἀποτελοῦνται ἐκ συμπλέγματος τεσσάρων μεγάλων (ΑΑΑΑ) καὶ τεσσάρων μικρῶν (ΒΒΒΒ) τετραγώνων τεταγμένων ἀντιστοίχως τῶν μὲν μεγάλων εἰς τὰς γωνίας θεωρητικοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου (ΓΔΖΕ),

Εἰκ. 65. Γενικὴ ἄποψις τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ διακονικοῦ.

τῶν δὲ μικρῶν μεταξὺ τῶν μεγάλων καὶ κατὰ κορυφὴν πρὸς αὐτά, οὕτως ὥστε μὲ τὰς διαγωνίους τῶν μεγάλων τετραγώνων ΓΖ-ΔΕ καὶ τὰς ἑνούσας τὰς κορυφὰς τῶν μι-

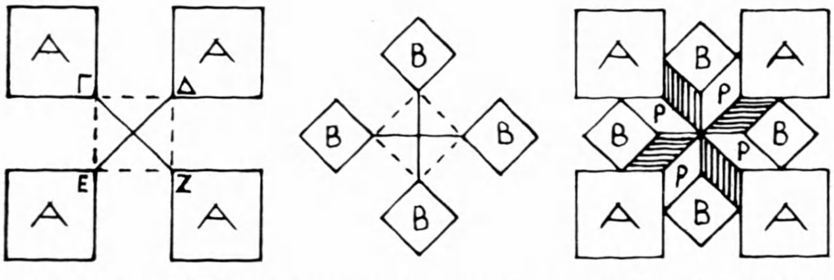

Εἰκ. 66. Σχηματικὴ ἀνάλυσις τοῦ γεωμετρικοῦ κοσμήματος τῶν ὀκταρόμβων ἀστέρων.

κρῶν γραμμὰς νὰ σχηματίζεται ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν ὀκτάκτινος ἀστὴρ ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ τέσσαρα χιαστὶ τοποθετημένα καὶ προοπτικῶς ἐμφανιζόμενα στερεὰ ὀρθογώνια παραλληλεπίπεδα σχηματιζόμενα δι᾽ ὀκτὼ ρόμβων (Ρ, Ρ, Ρ...) (εἰκ. 66). Ὅθεν καὶ τὸ θέμα αὐτὸ ἀπεκλήθη «τοῦ ὀκταρόμβου ἀστέρος». Καὶ ἐντὸς μὲν τῶν μεγάλων τετραγώνων,

περιβαλλομένων ὑπὸ κοκκιδωτῶν ταινιῶν, εἰκονίζονται μεμονωμένα πτηνά, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον νῆσσαι κατὰ κρόταφον, βαίνουσαι πρὸς τ' ἀριστερά, ἐν ᾧ ἐντὸς τῶν μικροτέρων καὶ κατὰ κορυφὴν εἰκονιζομένων τετραγώνων, περιβαλλομένων καὶ αὐτῶν ὑπὸ ὁμοίων πλαισίων, παρίσταται ἀνὰ ἓν φύλλον κισσοῦ, τεθειμένον κατακορύφως ἤτοι μὲ τὸν μίσχον πρὸς τὰ ἄνω (εἰκ. 67). Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὰς ἀκτῖνας τοῦ ἀστέρος καὶ αὗται

Εἰκ. 67. Λεπτομέρεια τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ προθαλάμου τοῦ διακονικοῦ.

διεμορφώθησαν ὡς κοκκιδωταὶ τανίαι, τῶν κοκκίδων ἀπομιμουμένων πιθανῶς τὰς ἐκ τῆς ραφῆς τῆς ταινίας δημιουργουμένας ὀπάς.

Τὸ διακοσμητικὸν θέμα τῶν ὀκταρόμβων ἀστέρων ἦτο εὐρύτατα διαδεδομένον εἰς ψηφιδωτὰ δάπεδα τῆς Ἰταλίας ἤδη ἀπὸ τοῦ 1ου μ.Χ. αἰῶνος [1], συνεχίσθη δ' ἡ χρῆσίς του εὐρέως καὶ κατὰ τὸν 2ον καὶ τὸν 3ον αἰ. [2], μάλιστα δὲ κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους, οὐ μόνον ἐν Ἰταλίᾳ καὶ τῇ Δύσει ἀλλὰ καὶ νοτίως καὶ ἀνατολικῶς τῆς Μεσογείου. Τὸ συναντῶμεν πράγματι (μέ τινας ἑκάστοτε διαφορὰς εἰς τὰς

1 M. El. Blake, The pavements of the Roman buildings of the Republic and early Empire (Memoirs of the American Academy in Rome 8, 1930, σ. 108, 111).

2 Παραδείγματα ἐκ τοῦ 2ου καὶ τοῦ 3ου μ.Χ. αἰῶνος συναντῶμεν : ἐν Ρώμῃ εἰς τὸ Βατικανόν (B. Nogara, Mosaici antichi conservati nei Palazzi del Vaticano e del Laterano, 1910, πίν. 19), εἰς τὴν ἔπαυλιν τοῦ Ἀδριανοῦ ἐν Tivoli (Blake, The pavements κλπ. II, 1936, σ. 80, πίν. 34, 1), εἰς Πομπηΐαν (αὐτ. πίν. 34, 2 καὶ 36, 2), εἰς Brescia (αὐτ. πίν. 35, 1), εἰς Ἀκυληίαν (G. Brusin, Notizie degli Scavi 1927, 272, εἰκ. 8 καὶ Aquileja nostra II, 1931, σ. 70, εἰκ. 9c) κλπ.

ἀναλογίας τῶν τετραγώνων καὶ τῶν ρόμβων, ὡς καὶ εἰς τοὺς χρωματισμούς), εἰς τὴν Νότιον Γαλλίαν [1], τὴν Παννονίαν [2], τὴν Δαλματίαν [3], τὴν Ἑλλάδα [4], τὴν Βόρειον Ἀφρικήν [5], τὴν Δωδεκάνησον [6], τὴν Μ. Ἀσίαν [7] καὶ τὴν Συρίαν [8].

Ὁ RONCZEWSKI [9] πρῶτος διετύπωσε τὴν θεωρίαν — ἣν ἐδέχθησαν καὶ ὁ L. CURTIUS [10] καὶ ὁ K. LEHMANN [11] —ὅτι τὰ γεωμετρικὰ διακοσμητικὰ θέματα τῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων ἀντιγράφουν τὰ θέματα τῶν ρωμαϊκῶν φατνωματικῶν ὀροφῶν, τὰ ὁποῖα ὡς ἐν κατόπτρῳ ἀντανακλῶνται ἐπὶ τοῦ δαπέδου. Ὁ DORO LEVI [12] μετ' ἐπιφυλάξεως μόνον τὴν ἀποδέχεται καὶ δικαίως· διότι, καθ' ἡμᾶς, ἡ θεωρία αὕτη ἐν μέρει μόνον δύναται νὰ ἰσχύῃ ἤτοι δι' ἁπλᾶ διακοσμητικὰ θέματα δαπέδων — συνδυασμοὺς τετραγώνων μὲ ρόμβους, ὀκτάγωνα καὶ συμπλέγματα ἑξαγώνων — οἷα πράγματι συναντῶμεν εἴτε εἰς ὁριζοντίας μαρμαρίνας ὀροφὰς εἴτε εἰς θολωτὰς μὲ ἀνάγλυφον κόσμησιν ἐκ κονιάματος, ἰδίᾳ δὲ τῶν ρωμαϊκῶν θριαμβευτικῶν τόξων. [13] Δὲν πρέπει πάντως νὰ γενικευθῇ δι' ὅλα τὰ διακοσμητικὰ θέματα τῶν δαπέδων καὶ δὴ καὶ διὰ τὰ πολύπλοκα παλαιοχριστιανικὰ γεωμετρικὰ θέματα δαπέδων, διὰ τὰ ὁποῖα νομίζω ὅτι πρέπει νὰ δεχθῶμεν μᾶλλον ἐπίδρασιν ἐκ κεντημάτων ἢ ταπήτων τῆς Ἀνατολῆς [14]. Δὲν θεωρῶ ἐπίσης ἀπίθανον τὴν μεγάλην χρῆσίν του νὰ ὀφείλῃ τὸ διακοσμητικὸν αὐτὸ θέμα καὶ εἰς τὸ ὑπὸ τῶν ἀκτίνων τοῦ ἀστέρος δημιουργούμενον σύμπλεγμα τοῦ σταυροῦ —|— καὶ τοῦ γράμματος Χ, ἀρχικοῦ τοῦ ὀνόματος τοῦ Χριστοῦ.

Τὸ γειτονικὸν διαμέρισματα Κ τοῦ διακονικοῦ διαιρεῖται εἰς δύο τμήματα: ἓν περὶ τὴν Ἁγ. Τράπεζαν αὐτοῦ καὶ ἄλλο μεγαλύτερον πρὸς Δυσμάς. Τὸ περὶ τὴν Ἁγ. Τράπεζαν σχηματίζει ἐπίμηκες ὀρθογώνιον, τοῦ ὁποίου αἱ μὲν μακραὶ πλευραὶ κοσμοῦνται δι' ἁλυσιδωτοῦ πλοχμοῦ διακοπτομένου ἐν τῷ μέσῳ ὑπὸ κυματιστοῦ βλαστοῦ ἐκ φύλλων κισσοῦ, αἱ δὲ στεναὶ ὑπὸ ψιαθωτοῦ πλέγματος (πίν. 1).

Τὸ ὑπόλοιπον τμῆμα τοῦ διαμερίσματος Κ περιβαλλόμενον κατὰ τὰς τρεῖς αὐτοῦ πλευρὰς (Β., Δ. καὶ Ν.) ὑπὸ ἁλυσιδωτοῦ πλοχμοῦ κοσμεῖται διὰ τοῦ αὐτοῦ ψηφιδωτοῦ κοσμήματος, τὸ ὁποῖον ἐκόσμει καὶ τὸ δυτικὸν διάχωρον τοῦ μέσου κλίτους, ἤτοι δι'

1 Nîmes, Narbonne, Fréjus, Riez, Vienne (Mosaïque Narbonnaise 209, 303, 361, 6, 11, 160, 164).

2 J. WOLLANKA, ÖJh 25, 1929, σ. 4, εἰκ. 2, ἔνθα καὶ ἄλλα παραδείγματα ἐκ Παννονίας ἐν σ. 9.

3 E. DYGGVE, Forschungen in Salona III, Wien 1939, πίν. 1, E, 19 καὶ εἰκ. 91.

4 Ἀνάκτορον Νέρωνος ἐν Ὀλυμπίᾳ (CURTIUS - ADLER, Olympia, die Ergebnisse κλπ. τ. II, πίν. 108-110).

5 Τυνισία: Καρχηδών (GAUCKLER, Mosaïques de Tunisie, 895, νῦν ἐν τῷ Βρετ. Μουσείῳ, R. HINKS, Catal. of Greek...Paintings and Mosaics in the British Museum, London 1933, No 9, εἰκ. 77). Ψηφιδωτὸν Ἀνέμων (Mos. de Tunisie 180, Εἰκών του καὶ παρὰ R. CAGNAT - V. CHAPOT, Manuel d'Arch. Rom. II, Paris 1920, εἰκ. 388).

6 Κῶς: Βασιλικαί: Μαστιχάρη, Ἀντιμαχείας (βλ. κατωτέρω), Καμαρῶν (BALDUCCI, ἔ.ἀ. σ. 9 καὶ 4), Ἁγ. Παύλου (BALDUCCI, αὐτ. σ. 27, εἰκ. 17) — Ἀστυπάλαια: Βασιλικαὶ Ἁγ. Ἀναργύρων καὶ Ἁγ. Βαρβάρας (Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, Πεπραγμ. Θ' Διεθν. Βυζ. Συνεδρ. Α, σ. 234, εἰκ. 1 καὶ πίν. 40, 1—42, 2).

7 Ἔφεσος: Βασιλικὴ λεγομένη τῶν «πεσσῶν» Forschungen in Ephesos IV, 1, 1932, σ. 38, εἰκ. 36.

8 Ἀντιόχεια ἐπὶ Ὀρόντῃ (Doro LEVI, Antioch Mosaic Pavements II, Princeton 1947, πίν. XXX, CI a, b, βλ. καὶ σ. 379 καὶ 396).

9 Izvestija Rossijskoi Akad. Istorii materialnoi kultury II, 1921, σ. 121 ἑξ.

10 RM 50, 1935, σ. 349 ἑξ.

11 The Art Bulletin 27, 1945, σ. 5.

12 Antioch Mosaic Pavements, σποράδην.

13 Β. σχετικῶς J. DURM, Die Baukunst der Etrusker und Römer[2], Stuttgart 1905 σ. 247, ἑξ., εἰκ. 264, 265, 274, 276 καὶ GILBERT PICARD, Imperium Romanum, München 1966, πίν. 167.

14 Ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ἡ Βαβυλωνία ἐθεωρεῖτο ὡς ἡ κοιτὶς τῶν κεντημάτων (M. VAL. MARTIALIS Epigrammata XIV 150), ὡς ἡ Αἴγυπτος τῆς ὑφαντικῆς.

ἑνὸς μεγάλου τετραγώνου, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐγγράφεται κύκλος περιβάλλων δύο χιαστὶ διασταυρούμενα τετράγωνα (εἰκ. 68), ἕκαστον τῶν ὁποίων φέρει κατὰ τὰς γωνίας του ἀνὰ ἓν κατά τι μικρότερον τετράγωνον. Αἱ ἐξωτερικαὶ γωνίαι τῶν μικρῶν τούτων τετραγώνων, ἐγγίζουσαι τὸν περιγεγραμμένον κύκλον, συμπλέκονται δι' ἑλικοειδοῦς

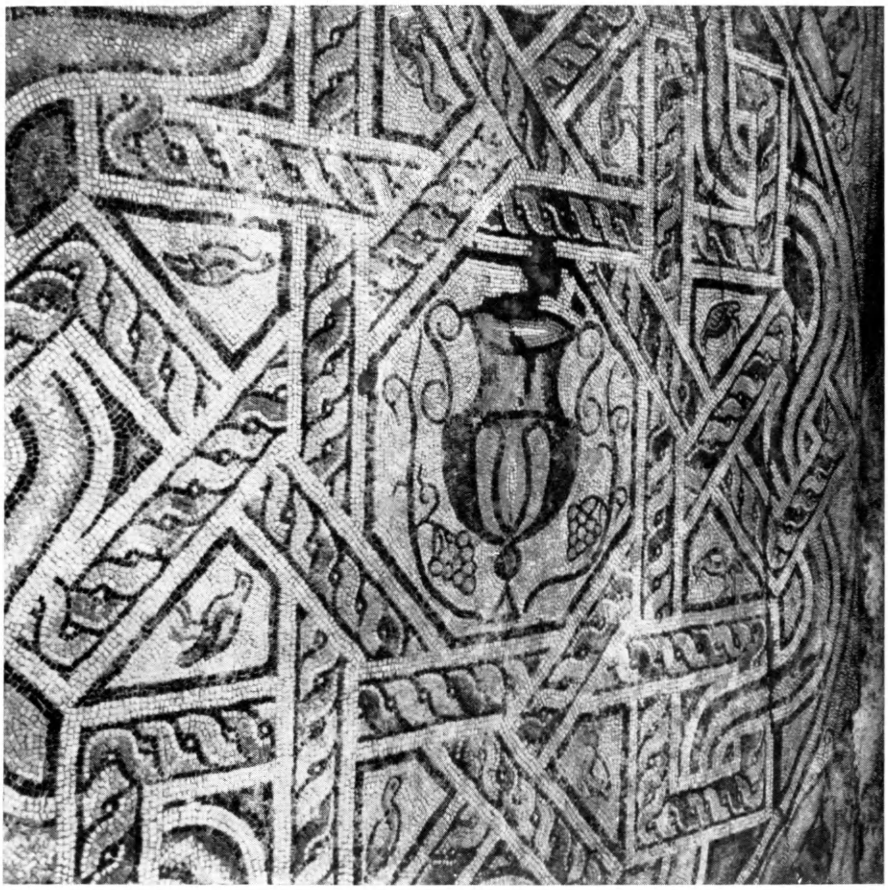

Εἰκ. 68. Τὸ διακοσμητικὸν θέμα τοῦ ἀνατολικοῦ διαμερίσματος τοῦ διακονικοῦ.

ταινίας καθ' ὅλην τὴν περιφέρειαν τοῦ κύκλου. Καὶ αἱ μὲν σχηματίζουσαι τὰ τετράγωνα ταινίαι πληροῦνται δι' ἁλυσιδωτοῦ κοσμήματος (εἰκ. 68), αἱ δὲ τὴν περιφερικῶς ζώνουσαν τὰ τετράγωνα ἑλικοειδῆ ταινίαν διὰ συνθέσεως γραμμῶν τόξου ἴριδος (εἰκ. 68, 70). Τὰ μεταξὺ τῶν συμπλεκομένων τετραγώνων μικρότερα ποικιλόσχημα πεδία κοσμοῦνται διὰ πτηνῶν (εἰκ. 68), πλὴν τοῦ κατὰ τὸ κέντρον τῆς συνθέσεως δημιουργουμένου μεγάλου ὀκταγώνου, ὅπερ κοσμεῖται δι' ὑψηλοῦ, μετὰ δύο ἑλικοειδῶν λαβῶν κανθάρου ἢ κύλικος, ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ ὁποίου ἐκφύονται ὄρπηκες ἀμπέλου μετὰ βοτρύων ἀνερχόμεναι ἑκατέρωθεν τοῦ ἀγγείου (εἰκ. 68 καὶ 69). Τέλος καὶ αὐταὶ αἱ μεταξὺ τοῦ κύκλου καὶ τοῦ περιγεγραμμένου τετραγώνου σχηματιζόμεναι γωνίαι ἐπληρώθησαν διὰ διαγωνίως τοποθετημένων ραβδωτῶν ἀγγείων (ποτηρίων μεταλήψεως) (εἰκ. 70), τοποθετουμένων συνήθως ἐνταῦθα κατὰ παλαιὰν ρωμαϊκὴν παράδοσιν.

Ὡς ἤδη καὶ ἀλλαχοῦ (σ. 58) εἴπομεν, τὸ ἀνωτέρω περιγραφὲν ὡραῖον διακοσμη-

τικὸν θέμα τοῦ διακονικοῦ ἐπανευρίσκεται καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν Ἁγ. Παύλου τῆς Κῶ,

Εἰκ. 69. Τὸ κεντρικὸν διακοσμητικὸν θέμα τοῦ ἀνατολικοῦ δαπέδου τοῦ διακονικοῦ.

Εἰκ. 70. Μία τῶν γωνιῶν τοῦ διακοσμητικοῦ θέματος τοῦ ἀνατολικοῦ διαμερίσματος τοῦ διακονικοῦ.

ὡς καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν τῶν Προπυλαίων τῶν Γεράσων τῆς Ὑπεριορδανίας [1]

1 Crowfoot, Early Churches in Palestine, London 1941, πίν. XXII.

Ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἐπὶ τῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων τόσον τοῦ διακονικοῦ (εἰκ. 69, 70) ὅσον καὶ τοῦ μέσου καὶ τοῦ νοτίου κλίτους (εἰκ. 54 β, 57 γ καὶ πίν. 1) ἀπεικονιζόμενα ἀγγεῖα παρατηρῶ, ὅτι ταῦτα μιμοῦνται προφανῶς πολύτιμα μεταλλικὰ σκεύη καὶ δὴ λειτουργικὰ—μεταλήψεως, ἁγιασμοῦ κλπ.—οἷα συνήθως ἐδωροῦντο εἰς μεγάλους ναοὺς ὑπὸ βασιλικῶν ἰδίᾳ δωρητῶν [1]. Ὅτι δὲ λειτουργικὸν σκεῦος—κύλικα ἢ κάνθαρον μεταλήψεως—εἰκονίζει τὸ ὑψίπουν μετὰ δύο ἑλικοειδῶν λαβῶν ἀγγεῖον, ἀποδεικνύει τρανῶς ἡ ἀπεικόνισις ἀκριβῶς ὁμοίου ἐπὶ τῶν εὐχαριστιακῶν τραπεζῶν τῶν ψηφιδωτῶν Ἁγ. Βιταλίου καὶ Ἁγ. Ἀπολλιναρίου in Classe τῆς Ραβέννας [2]. Ὡς πρὸς δὲ τὸ γωνιαῖον (εἰκ. 70) καὶ τὸ εἰκονιζόμενον μεταξὺ τῶν σηρικῶν τροχῶν τοῦ νοτίου κλίτους, ἄωτον ἐπὶ ποδὸς ἀγγεῖον (πίν. 1) ἡ σύγκρισις τοῦ σχεδίου του πρὸς τὸ τῆς περιφήμου κύλικος τῆς Ἀντιοχείας [3] ἀρκεῖ ἵνα μαρτυρήσῃ σαφῶς περὶ τοῦ προορισμοῦ του. Ὅμοιον ἄλλωστε ἀγγεῖον εἰκονίζεται τοποθετημένον ἐπὶ Ἁγ. Τραπέζης καὶ ἐπὶ τοῦ ἀργυροῦ συριακοῦ πινακίου τῆς Riha [4].

Ἡ ἀπεικόνισις κυλίκων καὶ κανθάρων ἐπὶ μνημείων τῆς τέχνης ἦτο συνηθεστάτη κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχήν. Τὰς συναντῶμεν πράγματι καὶ εἰς τοιχογραφίας καὶ εἰς παρειὰς μαρμαρίνων σαρκοφάγων, εἰς θωράκια τέμπλων [5] καὶ εἰς ἐπιτυμβίους ἐπιγραφὰς καὶ λύχνους [6], μάλιστα δὲ εἰς ψηφιδωτὰ δάπεδα [7]. Ἐν αὐτῇ ταύτῃ τῇ Κῷ εὑρίσκομεν ἀπεικονίσεις λειτουργικῶν ἀγγείων καὶ εἰς ἄλλο ψηφιδωτὸν δάπεδον, ἀδημοσιεύτου εἰσέτι, βασιλικῆς παρὰ τὸ Ὠδεῖον τῆς πόλεως. Δύο εἰκόνας ψηφιδωτῶν τῆς βασιλικῆς ταύτης παρέχομεν ἐνταῦθα (εἰκ. 71 καὶ 72), ἐπειδὴ παρουσιάζουν τὰ αὐτὰ καὶ τὰ τοῦ Μαστιχάρη εἰκονογραφικὰ θέματα, τὰς αὐτὰς εἰκόνας λειτουργικῶν σκευῶν καὶ τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς τεχνοτροπίαν.

Πρέπει ἐν τέλει νὰ σημειωθῇ, ὅτι καὶ αὐτὰ τὰ ἀνοίγματα ἐπικοινωνίας α) μεταξὺ τῶν δύο διαμερισμάτων Θ καὶ Κ τοῦ διακονικοῦ καὶ β) τῆς πρὸς τὸ ἐξωτερικὸν ἐπικοινωνίας τοῦ διαμερίσματος Κ ἐκοσμήθησαν διὰ ψιαθωτοῦ ψηφιδωτοῦ κοσμήματος (πίν. 1) [8].

Βαπτιστήριον. Ὁλόκληρος ὁ πέριξ τῆς ἐν τῷ κέντρῳ σταυρομόρφου κολυμβήθρας χῶρος τοῦ τετραγώνου κυρίως βαπτιστηρίου καλύπτεται ἀπὸ ἓν καὶ μόνον διακοσμητικὸν θέμα, περιβαλλόμενον ὑπὸ ἁπλῆς παρυφῆς ἐξ ἁλυσιδωτοῦ πλοχμοῦ (πίν. 1). Εἶναι δὲ τὸ θέμα τοῦτο ὅμοιον ἀκριβῶς πρὸς τὸ τοῦ θαλάμου Θ τοῦ διακονικοῦ, ἀποτε-

1 Πολλὰ τοιαῦτα ἐκ πολυτίμων μετάλλων ἀγγεῖα καταγράφονται εἰς τὸν LIBER PONTIFICALIS, ἔκδ. Duchesne, Paris 1957, σ. 171-282. Περὶ τῶν διαφόρων σχημάτων τῶν ἀγγείων παραπέμπω εἰς τὴν μελέτην τοῦ W. SCHNYDER, Στρωμάτιον ἀρχαιολογικόν, Rom 1900, σ. 97-118.

2 Βλ. εἰκόνας των παρὰ F. W. DEICHMANN, Frühchristliche Bauten und Mosaiken von Ravenna, Baden-Baden 1959, πίν. 322 καὶ 407.

3 G. DE JERPHANION, Le calice d'Antioche ἐν Orientalia Cristiana VII, 1926, πίν. II.

4 NEUSS, Die Kunst der alten Christen, Augsburg 1926, εἰκ. 138.

5 Π. χ. τὸ τῆς βασιλικῆς τῆς Θάσου ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΑΒΜΕ Ζ', 1951, σ. 68, εἰκ. 8.

6 Βλ. τὸ ἄρθρον *calice* τοῦ J. BAUDOT ἐν DACL, τ. II,₂, στ. 1595 ἑξ.

7 Νικοπόλεως (βασιλ. Δουμετίου) Α. ΦΙΛΑΔΕΛΦΕΥΣ, ΑΕ 1917, σ. 55, εἰκ. 10 καὶ σ. 63, εἰκ. 18. Ἀφεντέλλη Λέσβου (ΟΡΛΑΝΔΟΣ ΑΔ 12, 1929, σ. 34, εἰκ. 36) Συΐας Κρήτης (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Κρητ. Χρον. 7, 1953, σ. 355, εἰκ. 15) βασιλικῆς Μα-ϊν (Παλαιστίνης) CROWFOOT, Early Churches in Palestine, London 1941, πίν. XXV κλπ.

8 Ἄξιον παρατηρήσεως πάντως εἶναι, ὅτι εἰς τὰ μέρη, εἰς τὰ ὁποῖα ἡμεῖς σήμερον τοποθετοῦμεν ψιάθους καθαρισμοῦ τῶν ὑποδημάτων, ἀπεικονίζετο τότε ἀνάλογον ψιαθωτὸν κόσμημα.

Εἰκ. 71. Κύλιξ ἢ κάνθαρος ἐκ ψηφιδωτοῦ δαπέδου ἀδημοσιεύτου βασιλικῆς τῆς Κῶ.

Εἰκ. 72. Λεπτομέρεια ψηφιδωτοῦ δαπέδου ἐξ ἀδημοσιεύτου βασιλικῆς τῆς Κῶ.

λούμενον καὶ αὐτὸ ἐκ σειρῶν διασταυρουμένων συμπλεγμάτων μεγάλων καὶ μικρῶν ὀκτακτίνων ρόμβων καὶ τετραγώνων, μεταξὺ τῶν ὁποίων σχηματίζεται τὸ συμβολικὸν σχέδιον τοῦ χρίσματος (πίν. 1). Ἐντὸς τῶν τετραγώνων, μικρῶν καὶ μεγάλων, εἰκονίζετο ἀνὰ ἓν πτηνὸν κατὰ κρόταφον βαῖνον πρὸς τ' ἀριστερά. Ἐκ τούτων ὅμως τέσσαρα μόνον διετηρήθησαν, ἐξ ὧν ἓν ἀκέραιον κατὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν. Ἀφ' ἑτέρου εἰς ἕνα τῶν πρὸς Δυσμὰς ρόμβων εἶχεν ἐγγραφῆ πολυτελὴς ψηφιδωτὴ ἐπιγραφή [1], ἀναφέρουσα

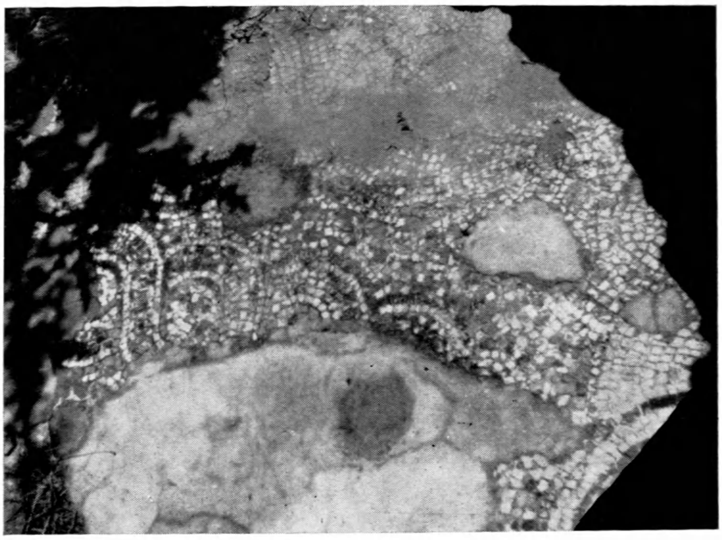

Εἰκ. 73. Τὸ ψηφιδωτὸν δάπεδον τῆς ἀνατολικῆς κόγχης τοῦ βαπτιστηρίου.

τὸν δαπανήσαντα διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ ψηφιδωτοῦ. Αὕτη ὅμως διεσώθη μόνον κατὰ τὸ ἀριστερὸν ἥμισυ (εἰκ. 98).

Τὸ τετράγωνον κόσμημα κατελάμβανεν ἀκόμη καὶ μέρος τοῦ ἡμικυκλίου τῶν τεσσάρων γωνιαίων κογχῶν, εἰς δύο τῶν ὁποίων μάλιστα (τὴν ΒΔ.) ὁ ὑπολειπόμενος μεταξὺ τετραγώνου καὶ κόγχης χῶρος ἐκοσμήθη διὰ ψηφιδωτοῦ τετραφύλλου ἄνθους (πίν. 1), ἐν ᾧ οἱ ἄλλοι διὰ τοῦ λεγομένου κόμβου τοῦ Σολομῶντος.

Τέλος καὶ τῆς κατὰ τὸ μέσον τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ἡμικυκλικῆς κόγχης τὸ δάπεδον ἐκαλύπτετο διὰ ψηφιδωτοῦ, συντεθειμένου περιφερικῶς μὲν ἐκ σειρᾶς σηρικῶν τροχῶν (εἰκ. 73), διαμετρικῶς δὲ ἐξ ἁπλῆς σπείρας (πίν. 1).

2. Ἡ γραπτὴ διακόσμησις.

Πλὴν τῶν δαπέδων τῆς βασιλικῆς καὶ οἱ κατακόρυφοι τοῖχοι τῶν διαμερισμάτων της ἔφερον διακόσμησιν, οὐχὶ ὅμως ψηφιδωτήν, ἀλλὰ γραπτὴν ἐπὶ κονιάματος (νωπογραφίαν). Δυστυχῶς ἀφ' ἑνὸς λόγῳ τῆς μεγάλης καταστροφῆς τῶν τοίχων καὶ ἀφ' ἑτέρου λόγῳ τοῦ εὐφθάρτου τοῦ κονιάματος, ἐλάχιστα μόνον ἴχνη τῆς ἐγχρώμου γραπτῆς διακοσμήσεως περιεσώθησαν. Εὑρίσκονται δὲ ταῦτα εἰς τὰ ἑξῆς σημεῖα τοῦ ναοῦ:

α) Εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ τοίχου τοῦ νοτίου κλίτους. Ἐνταῦθα σώζονται μέχρις

1 Βλ. τὸ κείμενον τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης κατωτέρω, εἰς τὸ περὶ τῶν ψηφιδωτῶν ἐπιγραφῶν κεφάλαιον.

ὕψους 0.50 ἕως 0.60 μ. μέλαιναι κατακόρυφοι γραμμαί, πάχους 0.02 μ., σχηματίζουσαι ρυθμικῶς κατ' ἀποστάσεις τεταγμένας παραστάδας, πλάτους κατὰ μέσον ὅρον 0.15 μ., μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται πίνακες, πλάτους 0.335, χρώματος ἐναλλὰξ πρασίνου, κοκκίνου καὶ κιτρίνου (εἰκ. 74).

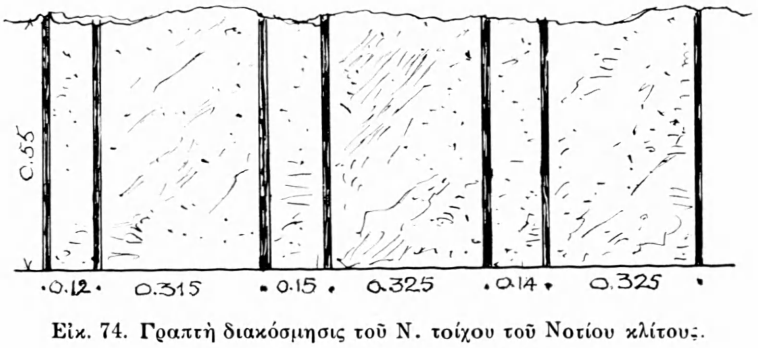

Εἰκ. 74. Γραπτὴ διακόσμησις τοῦ Ν. τοίχου τοῦ Νοτίου κλίτους.

β) Εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς δυτικῆς παραστάδος τῆς βορείου καὶ ἐν μέρει τῆς νοτίας κιονοστοιχίας. Ἐνταῦθα διὰ χρώματος καστανοῦ καὶ μελαίνων γραμμῶν ἐγένετο ἀπομίμησις γλυπτῆς ἀρχιτεκτονικῆς διακοσμήσεως ἤτοι κορμοῦ καὶ βάσεως

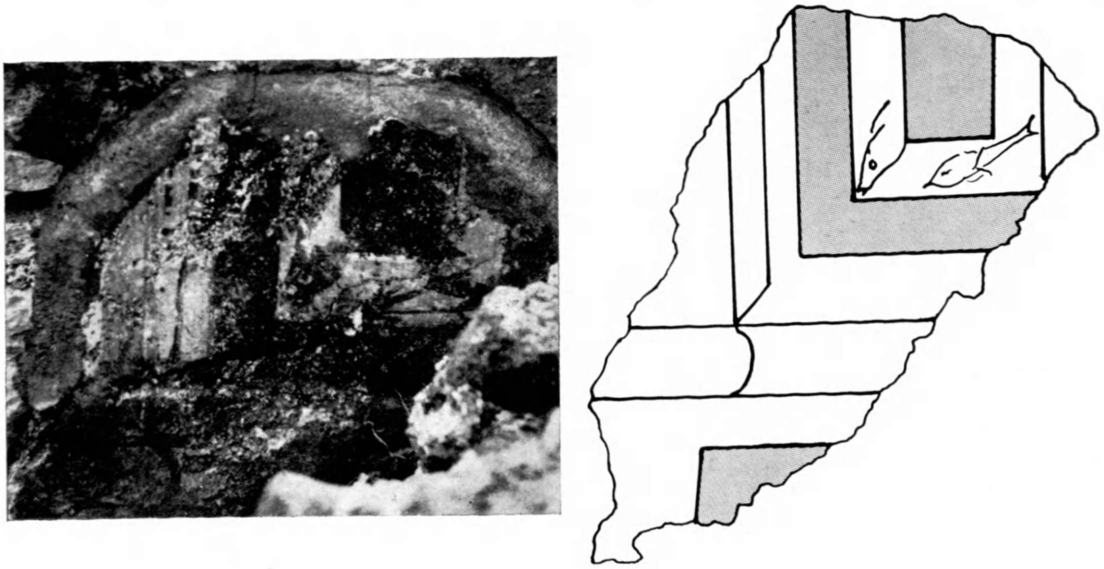

Εἰκ. 75. Φωτογραφία καὶ σχέδιον τῆς τοιχογραφίας τῆς παραστάδος.

μαρμαρίνης παραστάδος (εἰκ. 75), οἵαν π.χ. συναντῶμεν εἰς τὴν βασιλικὴν **Α** τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν [1]. Δυστυχῶς ἡ τοιχογραφία τῆς παραστάδος εἶναι εἰς τὸ δεξιὸν καὶ τὸ κάτω αὐτῆς μέρος τόσον κατεστραμμένη, ὥστε νὰ μὴ διακρίνεται ἀκριβῶς τὸ σχέδιον τοῦ κάτω μέρους τῆς βάσεως, ἥτις πάντως ἔφερε κοίλην σκοτίαν (εἰκ. 75).

1 Βλ. εἰκόνα της ἐν Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Μεσογειακῆς λεκάνης, Ἀθῆναι 1954, σ. 342, εἰκ. 298.

Ἐπὶ τῆς λευκῆς ταινίας τῶν κεντρικῶν γλυφῶν ἀπεικονίσθησαν καὶ δύο μικροὶ ἰχθύες (εἰκ. 75). Ἡ εἰς τὰς δύο δυτικὰς παραστάδας παρουσία τῶν ἀνωτέρω νωπογραφιῶν, αἵτινες καλύπτονται σήμερον ὑπὸ τῆς φρασσούσης τὰ μετακιόνια τοιχοποιίας, συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς παραδοχῆς, ὅτι ἡ εἰρημένη τοιχοποιία δὲν ἀνήκει εἰς ἀρχικὸν

Εἰκ. 76. Ρομβόσχημος τοιχογραφία εἰς τὴν ΝΑ. κόγχην τοῦ βαπτιστηρίου.

ὑψηλὸν στυλοβάτην, ἀλλ᾽ εἰς μεταγενεστέραν φάσιν τῆς ἐκκλησίας, καθ᾽ ἣν μετὰ καταστροφήν του ὁ ὅλος ναὸς περιωρίσθη μόνον εἰς τὸ μέσον κλῖτος, φραχθέντων τῶν ἀρχικῶν μετακιονίων, ὡς τοῦτο συνέβη καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν Καστρίου Χερσονήσου Κρήτης (βλ. σ. 12).

γ) Παρὰ τὴν βάσιν τῆς ΝΑ. κόγχης τοῦ βαπτιστηρίου, ἔνθα εἰκονίσθη ρόμβος ἐγγεγραμμένος ἐντὸς ὀρθογωνίου καὶ περιβάλλων κύκλον (εἰκ. 76), φέρων δὲ κατὰ τὰς πλευρὰς τὸ διακοσμητικὸν θέμα, τὸ γνωστὸν ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ σπειρομαιάνδρου ἢ «τρέχοντος σκύλου» (laufender Hund). Τὸ ρομβόσχημον τοῦτο θέμα ἀπαντᾶται συνηθέ-

στατα εἰς παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα, εἴτε γραπτόν [1], εἴτε γλυπτόν [2], εἴτε ψηφιδωτόν [3], εἴτε μαρμαροθετημένον [4].

δ) Εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς ἀνατολικῆς κόγχης τοῦ βαπτιστηρίου. Ἐνταῦθα εἰκονίσθησαν κατ' ἀποστάσεις καὶ εἰς μικρὰν κλίμακα δένδρα (τοῦ παραδείσου;) (εἰκ. 77),

Εἰκ. 77. Τοιχογραφία τῆς ἀνατολικῆς κόγχης τοῦ βαπτιστηρίου.

μεταξὺ δ' αὐτῶν ἐσχεδιάσθησαν ταινίαι ἐξ ἐρυθρῶν κηλίδων σχηματίζουσαι μέγα χῖ μετὰ κυκλικοῦ κόμβου κατὰ τὴν διασταύρωσιν τῶν σκελῶν τοῦ χῖ. Πρόκειται ἆρά γε περὶ τοῦ συμβολικοῦ γράμματος τοῦ ὀνόματος τοῦ Χριστοῦ;

ε) Ἴχνη χρωμάτων τοιχογραφιῶν παρατηροῦνται ἀκόμη καὶ εἰς τοὺς μακροὺς τοίχους τοῦ διακονικοῦ, τοῦ ὁποίου μάλιστα καὶ αὐτὴ ἡ παρὰ τὴν ΒΑ. γωνίαν κτιστὴ τράπεζα (εἰκ. 36) καλύπτεται διὰ κονιάματος, ἐφ' οὗ ἐζωγραφήθησαν δι' ἐρυθροῦ χρώματος, κατ' ἀποστάσεις, δρεπανοειδῆ ἢ μηνισκοειδῆ σχέδια.

---

1 Στόβοι: Dumbarton Oaks Papers 3, 1946, εἰκ. 159. Φίλιπποι: P. LEMERLE, Philippes et la Macédoine Orientale, πίν. 34.

2 Θάσος: ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΑΒΜΕ τ. Ζ', σ. 39, εἰκ. 31.

3 Ὄρος Ἐλαιῶν: Φωτογρ. τῆς Συλλ. τῶν Hautes Études ἀρ. 6348 (ἐκ τῆς Συλλογῆς τῆς Société Orthodoxe Palestinienne).—Λιβάνου: M. CHÉHAB, Mosaïques du Liban, Paris 1958, πίν. XLVIII. — Bertibren: εἰκὼν προχείρως παρὰ A. GRABAR, L'iconoclasme byzantin, εἰκ. 100.

4 Βασιλικὴ Παρεντίου. Εἰκὼν προχείρως εἰς ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ξυλόστ. Παλαιοχρ. βασιλική, τ. 2, σ. 254, εἰκ. 205.

ΤΕΧΝΙΚΑΙ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΤΡΟΠΙΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΕΠΙ ΤΩΝ ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ

Τὰ ψηφιδωτὰ δάπεδα τῆς βασιλικῆς τοῦ Μαστιχάρη καλύπτουν ἐπιφάνειαν ἐγγίζουσαν τὰ 400 τετραγωνικὰ μέτρα. Ἐξαιρέσει τῶν τοῦ νάρθηκος καὶ τῶν τοῦ βορείου κλίτους τὰ ὁποῖα, ὡς εἴπομεν καὶ ὡς θὰ ἴδωμεν, κατεσκευάσθησαν ὀλίγον ἀργότερον, πάντα τὰ λοιπὰ εἶναι σύγχρονα πρὸς τὴν οἰκοδομίαν τοῦ ναοῦ.

Κοινὸν γνώρισμα τῶν ἀρχικῶν δαπέδων εἶναι, ὅτι ἀποτελοῦνται πάντοτε ἀπὸ γεωμετρικὰ θέματα, ἁρμονικῶς διατεταγμένα ἐν σχέσει πρὸς τοὺς χώρους τοὺς ὁποίους καλύπτουν, περιλαμβάνοντα ὅμως καί τινα, μικρᾶς κλίμακος, μὴ γεωμετρικὰ διακοσμητικὰ θέματα πληροῦντα τὰ μικρὰ κενὰ τοῦ σχεδίου, ὡς π.χ. πτηνά, καρπούς, δένδρα μετὰ καρπῶν, ἀμφορεῖς καὶ μερικὰς ἀκόμη ἐπιγραφάς.

Ἄξιον παρατηρήσεως εἶναι τὸ πνεῦμα τῆς διακοσμήσεως τῶν ἡμετέρων δαπέδων· διότι εἶναι τελείως διάφορον τοῦ «ἀρχιτεκτονικοῦ» πνεύματος, τὸ ὁποῖον διέπει τὰ παλαιὰ ἑλληνιστικὰ (Δήλου) καὶ τὰ παλαιότερα ρωμαϊκὰ (Πομπηίας κλπ.) ψηφιδωτὰ δάπεδα [1]. Πράγματι, ἐν ᾧ εἰς ἐκεῖνα τὸν κύριον ρόλον ἔπαιζεν ἓν μυθολογικὸν ἢ νεκρᾶς φύσεως θέμα, ἐμβαλλόμενον — ὅθεν καὶ *ἔμβλημα* ὠνομάσθη [2]— ἐντὸς μεγάλης ἑνιαίας ἀνοικτοχρώμου ἐπιφανείας, περιβαλλομένης ὑπὸ ἀρχαιοπινοῦς γεωμετρικοῦ ἢ φυτικοῦ κοσμήματος (μαιάνδρων, ἀνθεμίων, σπειρομαιάνδρων κλπ.), πάντων τῶν λοιπῶν διακοσμητικῶν στοιχείων διατασσομένων οὕτως, ὥστε νὰ ὑποτάσσωνται ἢ νὰ ἐξαίρουν τὸ κεντρικὸν θέμα, ἐνταῦθα δὲν ὑπάρχει κεντρικὸν θέμα ἀλλ' ἡ ὅλη ἐπιφάνεια πληροῦται ἐξ ὁλοκλήρου ἤτοι ἀδιακρίτως καθ' ὅλας τὰς διαστάσεις αὐτῆς [3], ἀπὸ γεωμετρικὰς διακοσμητικὰς μονάδας (κύκλους, τετράγωνα, ρόμβους, ἀστέρας κλπ.), ἐπαναλαμβανομένας κατά τε τὸ πλάτος καὶ τὸ μῆκος, τοῦ συνόλου περιβαλλομένου ὑπὸ πλατέος ἁλυσιδωτοῦ πλέγματος, ὡς πλαισίου.

Μία τοιαύτη μὴ ἑλληνικὴ διάταξις ἕλκει ἀναμφιβόλως τὴν καταγωγήν της ἐκ τῆς Μέσης Ἀνατολῆς· διότι τὰ σχέδιά της μιμοῦνται προφανῶς πρότυπα ταπήτων, οἵτινες ἀνέκαθεν ἐξετελοῦντο εἰς τὴν Μ. Ἀνατολήν [4]. Δὲν εἶναι δὲ ἀπίθανον ὁ δανεισμὸς τῶν θεμάτων αὐτῶν νὰ ἐγένετο ὑπὸ τεχνιτῶν ἐξελληνισθείσης τινὸς περιοχῆς τῆς Ἀσίας, ὡς π.χ. τῆς Βακτριανῆς ἢ τῆς Σογδιανῆς [5].

Χαρακτηριστικὸν τῶν ἐφαρμοσθέντων γεωμετρικῶν θεμάτων εἰς τὰ ἡμέτερα ψηφιδωτὰ εἶναι α) ὅτι δὲν ἀποδίδονται δι' ἁπλῶν, λεπτῶν (0.02 — 0.05) γραμμῶν, ὡς εἰς τὰ παλαιότερα ρωμαϊκὰ ψηφιδωτά, π.χ. τῆς Πομπηίας, ἀλλὰ πάντοτε διὰ ταινιῶν πλά-

1 M. El. Blake, The pavements of the Roman buildings (Memoirs of the American Academy in Rome 8, 1930), τόμ. I, πίν. 19, 2, 23, 4· πβλ. καὶ 15, 2.

2 Plin. N. H. XXXV 1. Πβλ. καὶ Varro De re rustica III 2. 4 καὶ Lucil. IV 993.

3 Τὸ σύστημα τοῦ ἐξ ὁλοκλήρου γεμίσματος τῆς διακοσμητέας ἐπιφανείας διὰ διακοσμητικῶν μονάδων ἐφηρμόσθη ἐν Ἑλλάδι ἤδη κατὰ τὴν μινωικὴν καὶ τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχήν (γραπταὶ ὀροφαὶ Κνωσοῦ, Evans, The Palace of Minos II, 1, εἰκ. 114, 117a —Bossert, Altkreta[2], εἰκ. 50), ὀροφὴ παραπλεύρου θαλάμου τοῦ τάφου τοῦ Μινύου Ὀρχομενοῦ (H. Schliemann, Orchomenos, πίν. I-II, Bossert, ἔ.ἀ. εἰκ. 206). Εἶναι δὲ γνωσταὶ αἱ σχέσεις τῶν ἐν Ἑλλάδι περιόδων τούτων πρὸς τὴν Ἀνατολήν.

4 Martialis Epigrammata XIV 150.

5 Tattersall - Kendrick, Handwooven Carpets, σ. 7.

τους 0.05 ἕως 0.10 μ. καὶ β) ὅτι αἱ ταινίαι αὗται ζωογονοῦνται πάντοτε κατὰ ζωγραφικὸν μᾶλλον τρόπον, εἴτε δι' ἐγχρώμων ψηφίδων διατεταγμένων κατὰ παραλλήλους σειρὰς πληρούσας τὸ πλάτος τῆς ταινίας μὲ διαβαθμιζομένους τόνους (ὡς οἱ τοῦ τόξου τῆς ἴριδος), τοῦθ' ὅπερ προσδίδει εἰς αὐτὰς πλαστικότητα (εἰκ. 78), εἴτε μὲ πλεκτὸν ἁλυσιδωτὸν κόσμημα (εἰκ. 79) εἴτε καὶ μὲ ἀναπαλλομένας, προοπτικῶς ἀποδιδομένας

Εἰκ. 78. Ταινία συνθέσεως τόξου ἴριδος.

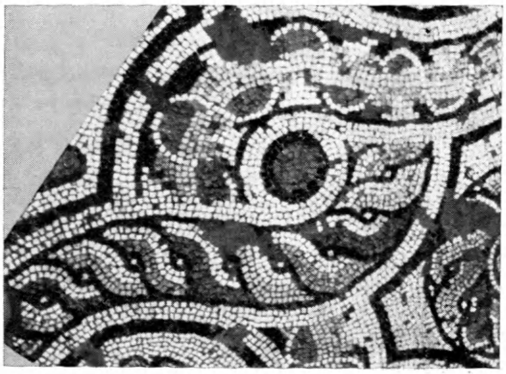

Εἰκ. 79. Ταινία μὲ ἁλυσιδωτὸν κόσμημα.

καὶ σκιαζομένας ἑλικοειδεῖς ταινίας (εἰκ. 79, 80). Ἐπεκτείνεται δὲ μάλιστα ἡ ζωγραφικότης αὕτη καὶ εἴς τινα τῶν μικρῶν παραπληρωματικῶν θεμάτων διὰ τῆς προοπτικῆς ἀπεικονίσεως καὶ φωτοσκιάσεως αὐτῶν, ὡς π.χ. τοῦ ἀμφορέως τῆς εἰκόνος 54, β τῶν καρπῶν ροιᾶς (εἰκ. 54, γ), ἀχλαδέας (εἰκ. 54, δ) κλπ.

Εἰκ. 80. Ταινία μὲ κυματοειδῶς ἀναδιπλουμένην λωρίδα.

Ἡ ἐφαρμοσθεῖσα εἰς τὰς ταινίας τῶν γεωμετρικῶν κοσμημάτων γραφικότης, εἰς τὴν ὁποίαν τὸν δεσπόζοντα ρόλον παίζει πάντοτε τὸ χρῶμα, προσδίδει εἰς αὐτὰς ζωὴν καὶ ἀνάπαλσιν. Ἀκόμη ὅμως μεγαλυτέραν ζωντάνιαν δημιουργεῖ εἰς τὸ σύνολον τοῦ διακοσμητικοῦ θέματος ἡ ἔντεχνος πλοκὴ ἢ σύνδεσις τῶν ταινιῶν πρὸς ἀλλήλας διὰ κόμβων· διότι δι' αὐτῆς δημιουργεῖται πάντοτε μία κίνησις, μετατρέπουσα τὰ στατικὰ γεωμετρικὰ σχέδια εἰς κεκινημένα, δυναμικά. Ἡ κίνησις δ' ἀκριβῶς αὕτη, ἐφαρμοσθεῖσα εἰς γεωμετρικὰ σχέδια δαπέδων ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου μ.Χ. αἰῶνος [1], ἀπετέλεσεν ἐφεξῆς τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν στοιχεῖον τῶν ψηφιδωτῶν διακοσμήσεων ὁλοκλήρου τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου, ἐπεξετάθη δὲ μάλιστα ἔπειτα καὶ εἰς ἀνάλογα διακοσμητικὰ σχέδια τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς.

Ἵνα καταστῶ σαφέστερος σχετικῶς πρὸς τὴν ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαν κίνησιν, θὰ ἐξετάσω μερικὰ παραδείγματα ἐκ τῆς ἡμετέρας βασιλικῆς.

1 Πρώτην χρῆσίν των φαίνεται ὅτι ἔκαμον οἱ Ρωμαῖοι τῆς Ἀνατολῆς δανεισθέντες αὐτὴν ἐξ ἀρχαίων ἀνατολικῶν προτύπων, ἓν τῶν ὁποίων βλέπομεν παρὰ A. H. Layard, The monuments of Niniveh, London 1853, πίν. 84.

α) Τὸ γεωμετρικὸν θέμα, τὸ ὁποῖον γεμίζει τὰ δύο πλαγιαστὰ ὀρθογώνια ποὺ εὑρίσκονται πρὸ καὶ ὄπισθεν τῆς Ἁγ. Τραπέζης (εἰκ. 63), ἂν καὶ εἶναι ἐν τῇ πραγματικότητι εἷς πολλαπλοῦς ἁλυσιδωτὸς πλοχμός, ὡς μαρτυρεῖ καὶ ἡ καμπύλη ἀπόληξις τῶν ταινιῶν του — ἀποτελεῖται κατ' οὐσίαν ἀπὸ ἕνα γραμμικὸν δικτυωτὸν σκελετὸν — σχηματιζόμενον διὰ τῆς καθέτου διασταυρώσεως λοξῶν ἰσαπεχουσῶν παραλλήλων γραμμῶν (εἰκ. 81, α). Ἐὰν τὸ θέμα αὐτὸ ἀπεδίδετο εἰς τὸ ψηφιδωτὸν διὰ τῶν ἁπλῶν παραλλήλων γραμμῶν του, ὡς συμβαίνει π.χ. εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ μουσείου τῆς Faenza [1] (1ου

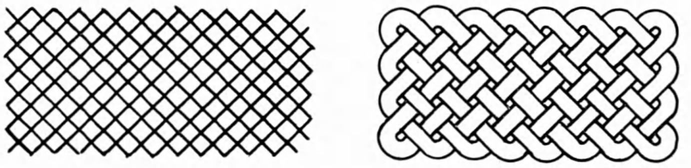

α β

Εἰκ. 81. Σκελετὸς καὶ τελικὴ διαμόρφωσις τοῦ ψιαθωτοῦ κοσμήματος.

π.Χ. αἰ.), θὰ παρεῖχε βεβαίως μίαν μονότονον καὶ ἄψυχον ἐντύπωσιν. Ἀντ' αὐτοῦ ὁ ψηφωτής μας ἐθεώρησε τὰ μεταξὺ δύο παραλλήλων γραμμῶν κενὰ ὡς ὑλικὰς ταινίας ὄχι ἁπλῶς καθέτως διασταυρουμένας ἀλλὰ καὶ πλεκομένας πρὸς ἀλλήλας ἤτοι ἐναλλὰξ ὑπερπηδώσας καὶ ὑποσκελιζούσας ἡ μία τὴν ἄλλην, ὡς γίνεται εἰς τὴν καλαθοπλεκτικήν (εἰκ. 81, β). Ἐδημιούργησεν οὕτω μίαν νοερὰν κίνησιν τῶν ταινιῶν, ἥτις ἔθραυσε τὴν παγερὰν μονοτονίαν τοῦ πρώτου σχεδίου. Ἐπέτεινε δὲ μάλιστα τὴν κίνησιν αὐτὴν ὁ τεχνίτης καὶ ζωγραφικῶς προσδόσας διάφορον χρωματισμὸν εἰς τὰς ἐναλλασσομένας ταινίας καὶ ἀπομιμηθεὶς μάλιστα διὰ στιγμάτων τὰς ὀπὰς τῆς ραφῆς των (εἰκ. 63).

β) Ὅπως εἴδομεν εἰς τὸ περιγραφὲν ψιαθωτὸν ἢ ἁλυσιδωτὸν κόσμημα, οὕτω καὶ εἰς κάθε ἄλλο γεωμετρικὸν θέμα ὑπόκειται εἷς αὐστηρῶς γεωμετρικὸς σκελετός. Οὕτω εἰς τὸν συνήθως ὡς πλαίσιον (πίν. 1 καὶ εἰκ. 45) ἀλλὰ καὶ ὡς γέμισμα ταινιῶν (εἰκ. 47-50 καὶ 79) χρησιμοποιούμενον ἁλυσιδωτὸν πλονμὸν [2] ὡς πρωταρχικὸν γεωμετρικὸν θέμα ὑπόκειται σειρὰ ὁμοίων ἐφαπτομένων ἢ καὶ διατεμνομένων κύκλων ἐφωδιασμένων μὲ κεντρικὰ κομβία ἢ ὀφθαλμούς (εἰκ. 82, α). Ἐὰν τὸ σχέδιον αὐτὸ ἀπεδίδετο μὲ τὴν στα-

1 Βλ. τὴν εἰκόνα του παρὰ M. E. Blake (ἔ.ἀ. πίν. 15, 2).

2 Θέμα ἀρχαιότατον εἰδικῶς χρησιμοποιηθὲν ἐν Μεσοποταμίᾳ ἤδη ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Ἐντεμένα (Montelius, Die älteren Kulturperioden II, σ. 179) καὶ εἰς ἐφυαλωμένας πλίνθους μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀσσούρ-ναζίρ-πὰλ (Perrot - Chipiez, Hist. de l'Art II, σ. 311, εἰκ. 127 κλπ.) ὡς καὶ εἰς διαφόρων εἰδῶν χεττιτικὰ μνημεῖα (Hayes-Ward, Seal Cylinders, ἀρ. 827, Delaporte, Cylindres du Louvre, 106, 25). Ἀπαντᾶται ἐνίοτε καὶ ἐπὶ Μυκηναϊκῶν ἀγγείων (Brit. Mus. Catal. A 903, 1070), ἀργότερον καὶ ἐπὶ σαρκοφάγων τῶν Κλαζομενῶν (6ου αἰ.) (Pfuhl, Malerei und Zeichnung, München 1923, εἰκ. 141), συνήθως δὲ ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ ροδιακῶν ἀμφορέων (Salzmann, Nécropole de Camiros, πίν. 32, 43, 48—Χρυσ. Καρδαρα, Ἡ ροδιακὴ ἀγγειογραφία, εἰκ. 179, 196, 283 κλπ.), ἐκεῖθεν δ' ἀναμφιβόλως θὰ ἦλθε καὶ εἰς τὰ ψηφιδωτὰ δάπεδα. Εἰς τὰ ἐκ θαλασσίων ἢ ποταμίων πετραδίων ψηφιδωτὰ τῆς Ὀλύνθου, τῆς Ὀλυμπίας καὶ τῆς Σικυῶνος (Ορλανδος, ΠΑΕ 1938, 122) δὲν συναντᾶται, εὑρίσκεται ὅμως κατὰ τὸν 6ον καὶ τὸν 5ον π.Χ. αἰῶνα, ὡς γραπτὸν κόσμημα εἰς σίμας τῆς Ἀκροπόλεως (Buschor, Dachterrakotten der Akropolis, εἰκ. 8, 10, 14, 15), τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφαίας (Fiechter, Aegina, πίν. 23, 1) ὡς καὶ εἰς τὴν ταινίαν τοῦ ἀντιθήματος ἐπιστυλίου τοῦ ἐν Σουνίῳ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνος (Ορλανδος, ΑΕ 1953/54, Γ', σ. 14, εἰκ. 14). Ἀργότερον τὸ συναντῶμεν εἰς τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Δήλου (Monuments Piot 14, 1908, πίν. XI-XIII) καὶ ἐφεξῆς συνεχῶς.

τικὴν μορφὴν τῶν παρατεταγμένων κύκλων (εἰκ. 82, α) θὰ παρουσίαζε πολὺ πενιχρὰν ὄψιν. Ὁ ἀνατολίτης καλλιτέχνης ὅμως τὸ μετέπλασεν, ἤδη ἀπὸ παμπαλαίων χρόνων (σ. 81, σημ. 2), εἰς δυναμικὸν σχέδιον συνεχοῦς ροῆς, διὰ τῆς ἁπλῆς παραλείψεως

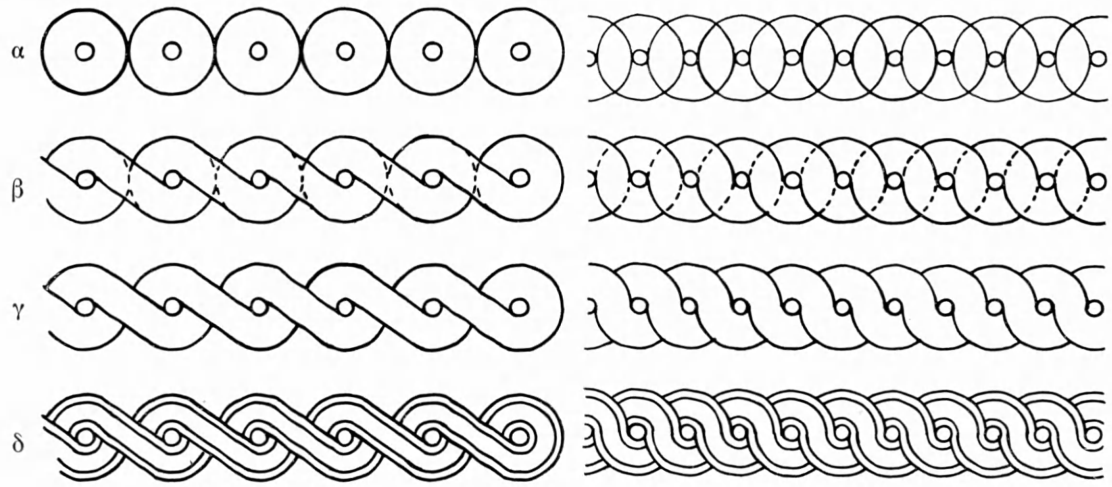

Εἰκ. 82. Φάσεις διαμορφώσεως τοῦ ἁλυσιδωτοῦ πλοχμοῦ, ἀραιοῦ (ἀριστερᾷ) καὶ πυκνοῦ (δεξιᾷ).

τμημάτων τινῶν τῶν κύκλων (εἰκ. 82, β, ἐστιγμένα τμήματα). Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐδημιουργήθησαν καὶ πάλιν ἀντὶ τῶν ἁπλῶν κυκλικῶν γραμμῶν ἑλικοειδεῖς ταινίαι συνδέουσαι τὰ διαδοχικὰ κομβία τῶν ἀρχικῶν κύκλων (εἰκ. 82, γ). Εἰς τὰ ἡμέτερα ψη-

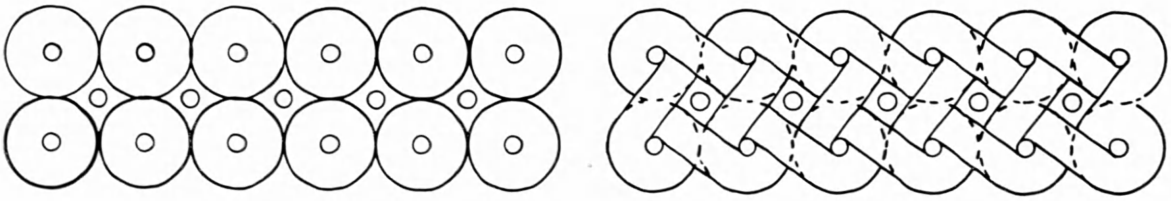

Εἰκ. 83. Φάσεις διαμορφώσεως τοῦ διπλοῦ ἁλυσιδωτοῦ πλοχμοῦ.

φιδωτὰ αἱ ταινίαι αὗται ἀπέβησαν τριμερεῖς (εἰκ. 82, δ). Ἡ ἀνωτέρω ἐξελικτικὴ διαδικασία ἰσχύει καὶ διὰ τὴν διπλῆν (εἰκ. 83) καὶ διὰ τὴν πολλαπλῆν ἀκόμη σπεῖραν [1].

γ) Εἰς τὸ διακοσμητικὸν θέμα τῶν λεγομένων σηρικῶν τροχῶν, τὸ ὁποῖον γεμίζει τὰ δύο ἑκατέρωθεν τῆς Ἁγ. Τραπέζης ὀρθογώνια διάχωρα (πίν. 1 καὶ εἰκ. 84, δ) ὡς καὶ ὁλόκληρον τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα τοῦ μέσου καὶ τοῦ νοτίου κλίτους (πίν. 1), ὑπόκειται ὡς θεμελιῶδες γεωμετρικὸν σχέδιον σειρὰ καθέτως καὶ ὁριζοντίως ἐναλλασσομένων καὶ

1 Αὕτη, ὡς καὶ ἡ τριπλῆ καὶ ἡ πολλαπλῆ σπεῖρα, ἀποτελεῖ περαιτέρω ἐπεξεργασίαν τῆς ἁπλῆς, εἶναι δὲ σύνηθες κόσμημα ἐπὶ γραπτῶν ἐξ ὀπτῆς γῆς ἀρχιτεκτονικῶν ἐπενδύσεων τῆς ἀρχαϊκῆς περιόδου ('Ολυμπίας, Σελινοῦντος, Συρακουσῶν (Van Buren, Archaic fictile revetments, εἰκ. 7, 8, 22, 25, 26, 32, 38). Κατὰ τὴν κλασσικὴν ἐποχὴν (τέλος 4ου αἰ.) τὴν συναντῶμεν ὡς γλυπτὸν πλέον κόσμημα τῆς βάσεως τῶν κιόνων τοῦ 'Ερεχθείου (Stevens - Paton, The Erechtheum, Cambridge - Massachusetts 1927, πίν. 22, 37 καὶ σ. κειμένου 38, 68, 82, 85). Τέλος κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν καὶ τὴν ρωμαϊκὴν ἐποχὴν ἀποτελεῖ συνηθέστατον κόσμημα πλαισίου τῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων.

ἀλλήλων ἐφαπτομένων μεγάλων καὶ μικρῶν κύκλων (εἰκ. 84, α). Ἐὰν τὸ σχέδιον αὐτὸ ἐφηρμόζετο ὡς ἔχει εἰς τὴν εἰκόνα 84, α, θὰ παρουσίαζεν ὄψιν ξηρὰν καὶ σκληράν, ἀλλ' ὁ ψηφωτὴς ἐσκέφθη καὶ ἐδῶ α) νὰ μεταβάλῃ εἰς ταινίας τὰς γραμμὰς τῶν κύκλων

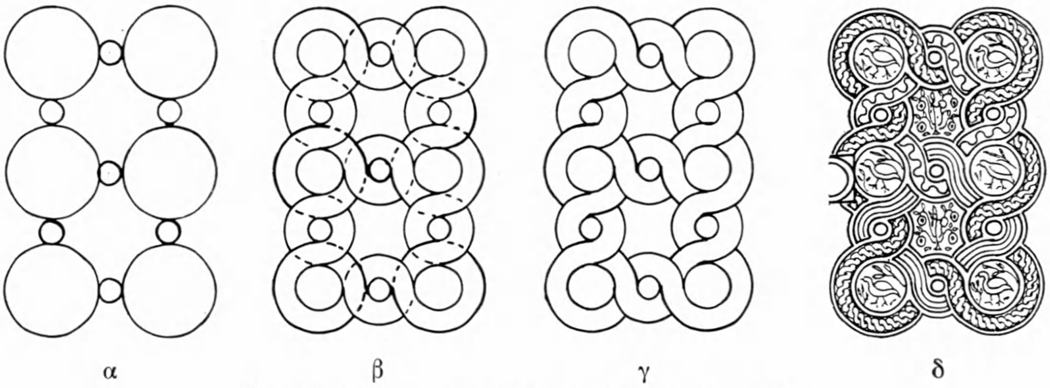

α β γ δ

Εἰκ. 84. Φάσεις τοῦ κοσμήματος τῶν σηρικῶν τροχῶν.

(εἰκ. 84, β) καὶ β) νὰ πλέξῃ τὰς ταινίας τῶν δύο κύκλων οὕτως, ὥστε νὰ σχηματίζεται μεταξὺ αὐτῶν κόμβος (εἰκ. 84, γ). Αὐτὸ δ' ἀκριβῶς τὸ πλέξιμον τῶν ταινιῶν εἰς κόμβον ἐδημιούργησε μίαν ἀέναον κίνησιν, τὴν ὁποίαν ἐπιτείνει καὶ ἡ πλήρωσις τῶν ταινιῶν διὰ κεκινημένων καὶ γραφικῶν στοιχείων (εἰκ. 84, δ), ὡς εἶναι οἱ ἁλυσιδωτοὶ πλοχμοί, ἡ κυματοειδῶς ἀναδιπλουμένη λωρὶς ἢ αἱ χρωματικῶς δίκην τόξου τῆς ἴριδος διαβαθμιζόμεναι σειραί. Ὄχι δὲ μόνον αἱ ταινίαι ἐπλουτίσθησαν διὰ κεκινημένων θεμάτων ἀλλὰ καὶ αἱ ἐντὸς τῶν κύκλων τῶν μεταξὺ αὐτῶν δημιουργουμένων καμπυλοπλεύρων ὀκταγώνων ἐπιφάνειαι ἐπληρώθησαν μὲ τὰ ἑξῆς κεκινημένα θέματα: 1) Μὲ τὸν λεγόμενον κόμβον ἢ κλεῖδα τοῦ Σολομῶντος (εἰκ. 85). Τὸ θέμα τοῦτο ἔχει ὡς σκελετὸν δύο καθέτως μὲν διασταυρούμενα ὀρθογώνια ἀλλὰ χιαστὶ συνήθως τεθειμένα (εἰκ. 85), ἕκαστον τῶν ὁποίων καταλήγει ἑκατέρωθεν εἰς ἡμικύκλιον (εἰκ. 85, α). Ἐὰν τὰ ὀρθογώνια αὐτὰ ἀποδο-

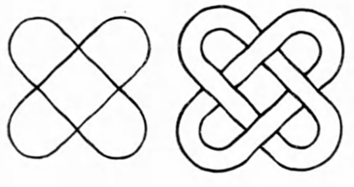

α β

Εἰκ. 85.

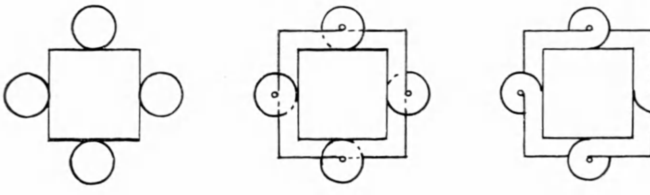

α β γ

Εἰκ. 86. Φάσεις τοῦ μετὰ κύκλων τετραγώνου κοσμήματος.

θοῦν μὲ ἰσχνὰς διασταυρουμένας γραμμάς, ὡς συμβαίνει π.χ. εἰς τὸ πομπηιανὸν ψηφιδωτόν (Roux - Barré, Herculanum et Pompei, IV σ. 6, πίν. 5), παρέχουν ξηρὰν καὶ ἀσθενῆ ἐντύπωσιν, ἐνῷ ἂν νοηθοῦν ὡς πλατεῖαι ταινίαι καὶ δὴ πλεκόμεναι (εἰκ. 85, β) τότε δημιουργεῖται ἐντὸς αὐτοῦ μία περιστροφικὴ δυναμικὴ κίνησις ἐμψυχώνουσα τὸ θέμα. 2) Μὲ ἓν τετράγωνον φέρον προσκεκολλημένον εἰς τὸ μέσον

ἑκάστης πλευρᾶς του ἀνὰ ἕνα κύκλον (εἰκ. 86,α). Ἐὰν καὶ ἐδῶ αἱ γραμμαὶ γίνουν ταινίαι παραλειφθοῦν δὲ μικρά τινα τμήματα τῶν κύκλων αὐτῶν (εἰκ. 86, β, ἐστιγμένα τμήματα) τὰ δὲ ἡμικύκλια μετατραποῦν εἰς κόμβους, τὸ θέμα ἀποβαίνει πολὺ ζωντανώτερον. 3) Μὲ τέσσαρας κύκλους ἐν τετραγώνῳ ἐφαπτομένους ὁμοίου κεντρικοῦ κύκλου (εἰκ. 87,α). Μετατρεπομένων καὶ πάλιν τῶν ἁπλῶν γραμμῶν εἰς ταινίας καὶ παραλειπομένων μικρῶν τμημάτων τῶν κύκλων (εἰκ. 87, β, ἐστιγμένα) δημιουργεῖται συνεχὴς κίνησις καὶ εὐχάριστος πλοκὴ τῶν πέντε κύκλων (εἰκ. 87 γ).

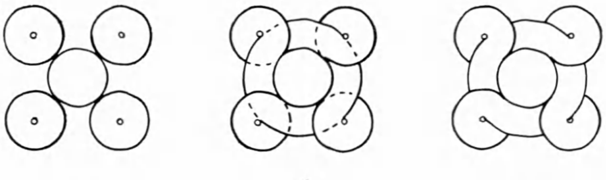

α β γ

Εἰκ. 87. Φάσεις τοῦ μετὰ πέντε κύκλων γεωμετρικοῦ κοσμήματος.

δ) Δυναμικόν, κεκινημένον θέμα ἀποτελεῖ τέλος καὶ τὸ κοσμοῦν τὸ δυτικὸν διάχωρον τοῦ μέσου κλίτους καὶ τὸ ἀνατολικὸν διάχωρον τοῦ διακονικοῦ σχέδιον (πίν. 1 καὶ εἰκ. 68). Τὸ σύνθετον σύμπλεγμα τοῦ σχεδίου αὐτοῦ ἀναλύεται εἰς δύο ὅμοια μεγάλα τετράγωνα (εἰκ. 88 α καὶ β) ἕκαστον τῶν ὁποίων φέρει κατὰ τὰς 4 γωνίας του ἀνὰ ἓν μικρότερον τετράγωνον (Α, Α, Α, Α...). Τὰ δύο βασικὰ τετράγωνα ἐτοποθετήθησαν ἔπειτα διαγωνίως τὸ ἓν ἐπὶ τοῦ ἄλλου (εἰκ. 88, γ), ὁπότε αἱ ἔξω γωνίαι τῶν

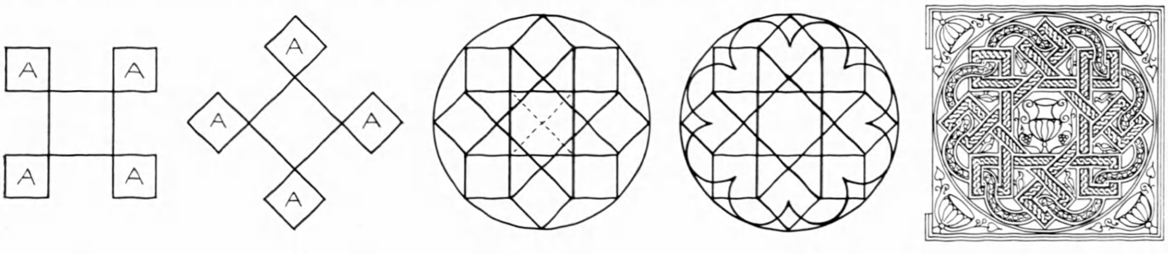

α β γ δ ε

Εἰκ. 88. Στοιχεῖα συνθέσεως τοῦ κοσμήματος τοῦ διακονικοῦ καὶ τοῦ μέσου κλίτους.

μικρῶν τετραγώνων εὑρέθησαν κείμεναι ἐπὶ τῆς περιφερείας κύκλου ἔχοντος τὸ μὲν κέντρον του ἐπὶ τῆς διασταυρώσεως τῶν διαγωνίων τῶν μεγάλων τετραγώνων, ἀκτῖνα δὲ τὴν ἀπόστασιν τοῦ κέντρου αὐτοῦ ἀπὸ τῶν ἔξω γωνιῶν τῶν μικρῶν τετραγώνων Α, Α... (εἰκ. 88, γ). Ἀλλ' ἡ σύνθεσις δὲν περιωρίσθη ἕως ἐδῶ. Προσετέθησαν ἀκόμη 8 ἡμικύκλια συνάπτοντα τὰ κέντρα τῶν μικρῶν τετραγώνων, ἐφαπτόμενα δ' ἐξωτερικῶς τοῦ περιγεγραμμένου κύκλου (εἰκ. 88, δ). Οὕτως ὁ ὁλικὸς βασικὸς σκελετὸς τοῦ θέματος ἀπέβη ὡς ἡ εἰκὼν 88, δ δεικνύει.

Ἐὰν τὸ θέμα αὐτὸ ἐξετελεῖτο μόνον μὲ τὰς ἰσχνὰς γραμμὰς τοῦ βασικοῦ σκελετοῦ, ὡς δηλ. συμβαίνει εἰς τὰ συνήθη σιδηρουργικὰ ἔργα, ἡ ἐντύπωσις τὴν ὁποίαν θὰ παρεῖχε θὰ ἦτο, παρὰ τὸ πολύπλοκον τῶν γραμμῶν, ξηρὰ μᾶλλον καὶ σκληρά. Διὰ τῆς εἰς πλατείας ταινίας ὅμως μετατροπῆς τῶν γραμμῶν καὶ τῆς πλοκῆς—δι' ὑπερπηδήσεως καὶ ὑποσκελίσεως—τόσον τῶν πλευρῶν τῶν τετραγώνων, ὅσον καὶ τῶν μεταξὺ

τῶν μικρῶν τετραγώνων ἡμικυκλίων, τὸ ὅλον σύστημα ἀπέκτησε μίαν ἐξαιρετικὴν κίνησιν καὶ ἐλαστικότητα, προσέτι δὲ καὶ γραφικότητα· διότι τὰ μὲν εὐθέα τμήματα τῶν ταινιῶν ἐπληρώθησαν δι' ἀλυσιδωτοῦ πλοχμοῦ, τὰ δὲ καμπύλα δι' ἀναδιπλουμένων λωρίδων (εἰκ. 88, ε). Συνεπληρώθη δ' ἡ ὅλη γραφικὴ τοῦ θέματος εἰκὼν ἀφ' ἑνὸς μὲν διὰ τῆς ἐντὸς τῶν μικρῶν μεταξὺ τῶν τετραγώνων σχηματιζομένων πεδίων ἀπεικονίσεως πτηνῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ διὰ τῆς ἐντὸς τοῦ διὰ τῆς διασταυρώσεως τῶν βασικῶν τετραγώνων δημιουργηθέντος ὀκταγώνου παραστάσεως ὑψηλοῦ μετὰ λαβῶν ἀμφορέως ἢ κύλικος καὶ τῶν περιβαλλόντων τὸ ἀγγεῖον ὀρπήκων μετὰ βοτρύων. Τὸ ὅλον θέμα χάριν προσαρμογῆς αὐτοῦ εἰς τετράγωνον χῶρον ἐνεγράφη ἐντὸς τετραγώνου, τῶν μεταξὺ τοῦ κύκλου καὶ τοῦ τετραγώνου κενῶν πληρωθέντων διὰ τοῦ συμβολικοῦ θέματος τῶν κυλίκων ἢ ἄλλοτε κανθάρων (πηγῆς ζωῆς;).

Οὕτω τὸ σύνολον τοῦ διαχώρου ἀφ' ἑνὸς μὲν παρουσιάζει κεκινημένα στοιχεῖα ἀφ' ἑτέρου δὲ καὶ ζωηρὰς χρωματικὰς ἀντιθέσεις καὶ φωτοσκιάσεις καὶ ἑπομένως μίαν εὐχάριστον γραφικότητα.

Ὅσον ἀφορᾷ τὰ λοιπὰ θέματα τῶν δαπέδων ἤτοι τὰ τοῦ δυτικοῦ διαχώρου τοῦ νοτίου κλίτους, τὸ τοῦ δυτικοῦ διαμερίσματος τοῦ διακονικοῦ καὶ τὸ τοῦ δαπέδου τοῦ βαπτιστηρίου, ταῦτα ἀνήκουν εἰς τὰ καθαρῶς στατικὰ θέματα περὶ τῶν ὁποίων εἴπομεν τὰ δέοντα κατὰ τὴν ἐξέτασιν τῶν σχετικῶν διαμερισμάτων (βλ. σ. 70).

Ἀπομένει ἤδη νὰ εἴπωμεν ὀλίγα περὶ τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ βορείου κλίτους. Τοῦτο, ὡς ἐλέχθη, διαιρεῖται εἰς δύο διάχωρα, ἓν μικρὸν πρὸς Δυσμὰς καὶ ἓν μεγαλύτερον πρὸς Ἀνατολάς.

Τὸ μικρότερον παρουσιάζει ἔλλειψιν ἁρμονικῆς συγκροτήσεως· διότι συνίσταται ἀπὸ ποικίλα καὶ διαφόρου κλίμακος γεωμετρικὰ καὶ φυτικὰ σχέδια ἀνοργάνως παρατεθειμένα. Μαρτυρεῖ ἑπομένως, ὅτι ὁ ψηφωτής του ἦτο κατωτέρας ποιοτικῆς στάθμης.

Τὸ δεύτερον ἀφ' ἑτέρου ἐμφανίζει μὲν ἐν τῷ συνόλῳ του ἑνιαῖον σχέδιον ἐκ συζυγῶν ὀρθογωνίων πινάκων, εἰς ἕκαστον τῶν ὁποίων εἰκονίζεται ἀνὰ ἓν τρέχον ζῶον, ὅμως ἐκ τούτων τὰ τῆς πρὸς τὸν τοῖχον σειρᾶς εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον ἀντιθέτως πρὸς τὸν θεατὴν τοποθετημένα. Φαίνεται λοιπόν, ὅτι ὁ τεχνίτης των παρέλαβε καὶ ἀντέγραψε τὸ σύνολον τοῦ διακοσμητικοῦ αὐτοῦ θέματος ἄλλοθεν, ἔνθα τοῦτο θὰ ἦτο κεντρικῶς τοποθετημένον, ὥστε νὰ φαίνεται ὀρθῶς εἰς τὸν περιερχόμενον αὐτὸ θεατήν, τὸ μετέφερε δὲ αὐτούσιον ἐνταῦθα, τοποθετήσας αὐτὸ ἀφελῶς παρὰ τὸν τοῖχον, χωρὶς τοὐλάχιστον νὰ φροντίσῃ νὰ στρέψῃ πρὸς τὸν θεατὴν τὰ ζῶα τῆς ὄπισθεν σειρᾶς. Παρὰ τὸ ἐλάττωμα τοῦτο ἐντούτοις αἱ μορφαὶ τῶν ζῴων ἀπεδόθησαν μὲ ἁπλότητα καὶ εὐκρίνειαν διὰ τονισμοῦ τῶν κυρίων γραμμῶν των καὶ μέ τινα, πολὺ ἐλαφράν, διαβάθμισιν τῶν τόνων τῶν χρωμάτων πρὸς δήλωσιν τῆς πλαστικότητος καὶ μὲ σκοτεινότερον ἐνίοτε χρωματισμὸν τῶν ὀπισθίων μελῶν των χάριν ἀποδόσεως τῆς τρίτης διαστάσεως. Πάντως προφανὴς εἰς τοὺς πίνακας τούτους εἶναι ἡ ἀγάπη τῆς φυσικῆς ἀποδόσεως τῆς μορφῆς τῶν ζῴων καὶ μάλιστα τῆς κινήσεως αὐτῶν. Δι' ὃ καὶ θὰ πρέπει νὰ τοποθετήσωμεν τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ βορείου κλίτους εἰς τὴν Ἰουστινιάνειον περίοδον, ὅτε παρατηρεῖται κάποια ἐπιστροφὴ πρὸς τὴν νατουραλιστικὴν ἀπόδοσιν τῶν μορφῶν.

Εἰς τὴν αὐτὴν περίοδον θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθῇ καὶ ἡ ἵδρυσις τῆς Ἁγ. Τραπέζης

τῆς προθέσεως κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ βορείου κλίτους, ἥτις πρότερον δὲν θὰ ὑπῆρχε, διότι ἡ θεμελίωσίς της κατέστρεψε τμῆμα τοῦ σχετικοῦ ἀρχικοῦ ἐκ σηρικῶν τροχῶν ψηφιδωτοῦ. Ἐπειδὴ δὲ δὲν εἶναι πιθανὸν καλλιτεχνικὰ ἔργα, ὡς τὰ ψηφιδωτὰ δάπεδα, νὰ κατεσκευάσθησαν μετὰ τὸν τρομερὸν καὶ καταστρεπτικώτατον σεισμὸν τοῦ 554 [1], θὰ πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ βορείου κλίτους θὰ κατεσκευάσθησαν ὀλίγον πρὸ τοῦ σεισμοῦ τούτου ἤτοι κατὰ τὸ β′ τέταρτον τοῦ 6ου αἰῶνος (525–550), τὰ δὲ τοῦ ὑπολοίπου ναοῦ κατὰ 50 περίπου ἔτη ἐνωρίτερον, συγχρόνως καὶ πρὸς τὴν οἰκοδομίαν τοῦ ναοῦ ἤτοι περὶ τὸ 500 μ.Χ.

Ὡς θὰ παρετήρησεν ἤδη ὁ ἀναγνώστης, πολλὰ τῶν διακοσμητικῶν θεμάτων τῆς ἡμετέρας βασιλικῆς εἶναι ἀκριβῶς ὅμοια πρὸς θέματα ἐφαρμοσθέντα εἰς ἄλλας βασιλικὰς τῆς νήσου, ἰδίως δὲ εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἁγ. Παύλου. Δὲν εἶναι διὰ τοῦτο ἀπίθανον τὰ ψηφιδωτὰ δάπεδα τῶν περισσοτέρων βασιλικῶν τῆς Κῶ νὰ κατεσκευάσθησαν ὑπὸ περιοδεύοντος καλλιτεχνικοῦ συνεργείου ἐγκατεστημένου ἐν Κῷ καὶ ἐργαζομένου ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεὰν ἐπὶ τῇ βάσει δειγματολογίου σχεδίων εἰς τὰς ἑκάστοτε ἀνεγειρομένας βασιλικάς, ἡ κτίσις τῶν ὁποίων πρέπει νὰ τοποθετηθῇ μεταξὺ τῶν δύο μεγάλων σεισμῶν τοῦ 469 καὶ τοῦ 554.

Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἐκτέλεσις καλλιτεχνικῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων ἦτο λίαν δαπανηρά, τὴν δαπάνην των ἀνελάμβανον κατὰ τμήματα πλείονες δωρηταί, οἵτινες καὶ ἀπηθανάτιζον τὴν εὐλαβῆ ταύτην πρᾶξίν των δι᾽ ἐπιγραφῶν, τὰς ὁποίας εἴτε παρενέβαλλον μεταξὺ τῶν κοσμημάτων, εἴτε ἐτοποθέτουν, δίκην δέλτων μετὰ λαβῶν (tabella ansata), πρὸ τῶν θυρῶν εἰσόδου παρὰ τὰ δαπάναις των ἐκτελεσθέντα διάχωρα. Οὕτω ἐν τῇ ἡμετέρᾳ βασιλικῇ τὰ διάφορα ψηφιδωτὰ δάπεδα ἐξετελέσθησαν δαπάναις ὀκτὼ ἐν ὅλῳ δωρητῶν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον κληρικῶν, ὡς αἱ ἀμέσως δημοσιευόμεναι ἐπιγραφαὶ μαρτυροῦσιν.

---

1 Ἰδοὺ πῶς περιγράφει τὰ ἀποτελέσματα τοῦ σεισμοῦ τούτου ΑΓΑΘΙΑΣ ὁ Σχολαστικὸς ΙΙ 16 (ἔκδ. Βόννης σ. 98-100) :

Κατ᾽ ἐκεῖνο γὰρ τοῦ καιροῦ καὶ ἡ Κῶς ἡ νῆσος, ἡ πρὸς τῷ τέρματι τοῦ Αἰγαίου κειμένη, [ἐσείσθη καὶ] ἐλάχιστόν τι μέρος αὐτῆς ἐσέσωστο, ἡ δὲ ἄλλη ἅπασα ἐπεπτώκει, ποικίλα τε αὐτῇ καὶ ἀνήκουστα προσεγένετο πάθη. ἥ τε γὰρ θάλαττα ἐπιπλεῖστον ἀρθεῖσα, κατέκλυσεν τὰ παράκτια τῶν οἰκημάτων, καὶ διέφθειρεν αὐτοῖς χρήμασι καὶ ἀνθρώποις· τό τε μέγεθος τοῦ βρασμοῦ, ἐξαίσιον οἷον γεγενημένον, τά, ἔνθα οὐκ ἐνῆν ἀναῤῥιχᾶσθαι τὸ ῥόθιον, ἅπαντα ἔῤῥιψε καὶ κατέβαλεν. ἀπολώλασι δὲ χύδην σχεδόν τι ἅπαντες οἱ ἀστοί, εἴτε ἐν ἱεροῖς ἐτύγχανον πεφευγότες, εἴτε καὶ οἴκοι διαιτώμενοι, εἴτε καὶ ἄλλοσέ ποι ξυνειλημμένοι. ἐμοὶ γοῦν ἐκ τῆς Ἀλεξάνδρου ὑπὸ τὸν αὐτὸν χρόνον κατὰ τὸ Βυζάντιον ἀνακομιζομένῳ, καὶ ἐν τῇδε τῇ νήσῳ, οὕτω παρασχόν, (ἐν παράπλῳ γὰρ κεῖται,) κατάραντι, οἰκτρόν τι πέφηνεν θέαμα, καὶ ὁποῖον οὐκ ἂν ἀποχρώντως ὑπογράψοι ὁ λόγος. ἅπαν μὲν γὰρ τὸ ἄστυ σχεδόν που χῶμά γε ἦν ἐπὶ μέγα ἠρμένον, καὶ λίθοι κείμενοι σποράδην, κιόνων τε τρύφη καὶ ξύλων κατεαγότων, καὶ κόνις πολλὴ ὕπερθεν φερομένη καὶ ἐπηλυγάζουσα τὸν ἀέρα, ὡς μηδὲ αὐτά που τὰ τῶν λεωφόρων χωρία ῥᾳδίως διαγινώσκεσθαι, πλὴν ὅσον ὑπονοῆσαι. ὀλίγα δὲ ἄττα δωμάτια εἱστήκεσαν ἀπαθῆ, καὶ ταῦτα οὐχ ὅσα τιτάνῳ τυχὸν καὶ λίθῳ καὶ ταύτῃ δὴ τῇ στερεμνιωτέρᾳ καὶ μᾶλλον μονίμῳ κατὰ τὸ εἰκὸς ὕλῃ ἐξείργαστο, μόνα δὲ τὰ ἐκ πλίνθου ἀπέφθου καὶ πηλοῦ ἀγροικότερον πεποιημένα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ΄

ΑΙ ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ

Αἱ ἐπὶ τῶν δαπέδων ψηφιδωταὶ ἀφιερωτικαὶ ἐπιγραφαί, τὰς ὁποίας δημοσιεύομεν κατωτέρω, ἀνέρχονται ἐν συνόλῳ εἰς ὀκτὼ αἱ δὲ θέσεις, εἰς τὰς ὁποίας εὑρίσκονται ἐν

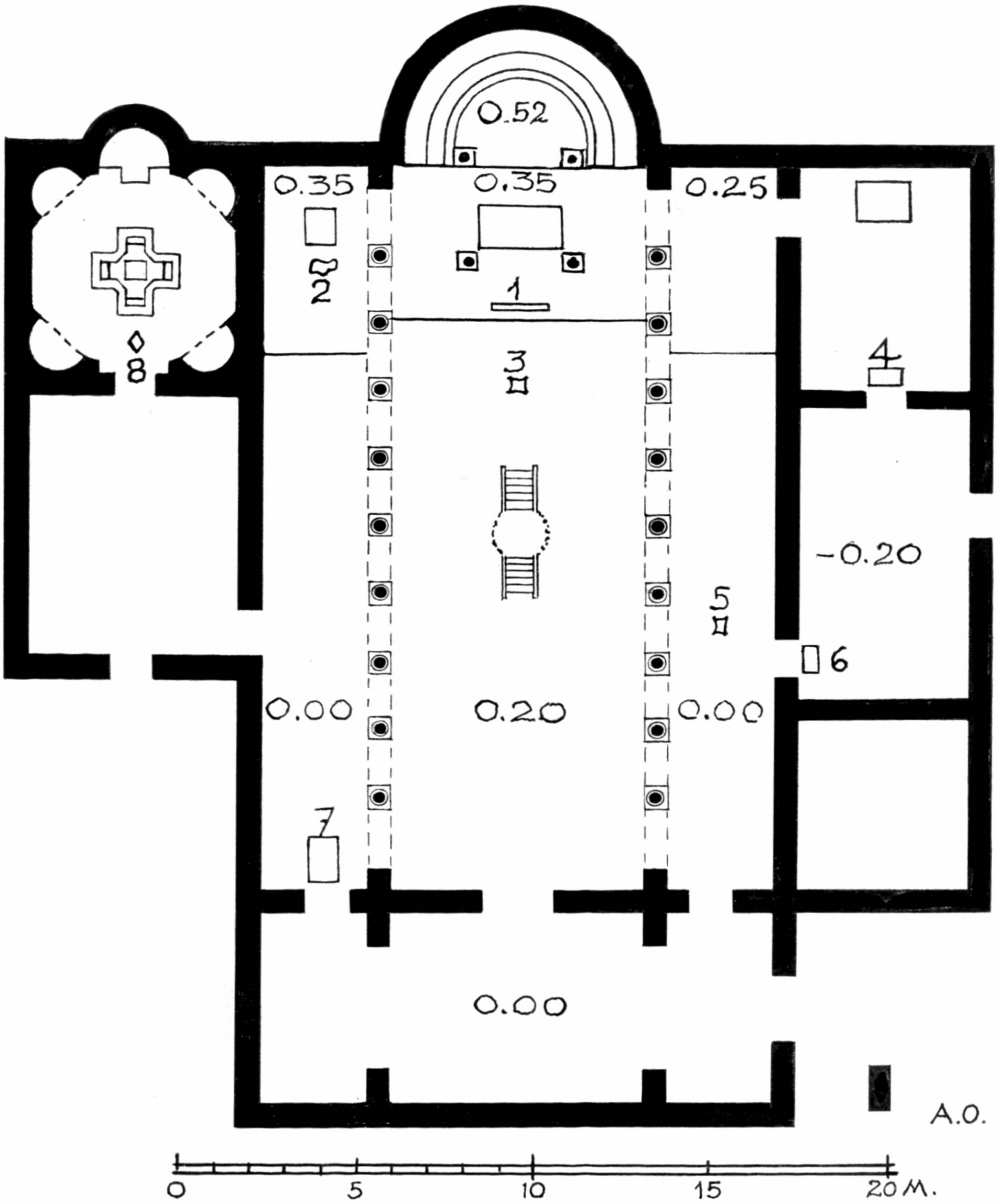

Εἰκ. 89. Κάτοψις τῆς βασιλικῆς ἐμφαίνουσα τὴν θέσιν τῶν ψηφιδωτῶν ἐπιγραφῶν διὰ τῶν ἀριθμῶν 1 ἕως 8.

τῷ ναῷ, σημειοῦνται ἐπὶ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως αὐτοῦ (εἰκ. 89) διὰ τῶν ἀριθμῶν 1 ἕως 8. Ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ σχεδίου σημειοῦνται καὶ τὰ ὑψόμετρα τῶν διαφόρων χώρων.

Ἀρ. 1 (εἰκ. 90 καὶ 91). Εὑρίσκεται προσηρτημένη εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ δυτικῶς τῆς Ἁγ. Τραπέζης ἁλυσιδωτοῦ ἢ ψιαθωτοῦ κοσμήματος, ἐφ' οὗ ἐπάτει ὁ λειτουργῶν ἱερεύς.

Εἶναι στενομήκης ταινία, μήκους 2.30 μ. καὶ πλάτους 0.15 μ., πλαισιουμένη κάτω καὶ πλαγίως ὑπὸ μελαίνης γραμμῆς πάχους 0.01 μ. Τὸ δεξιόν της ἥμισυ καὶ τὸ νότιον ἄκρον εἶναι ἐφθαρμένα (εἰκ. 90 καὶ 91). Τὸ κείμενόν της ἔχει ὡς ἑξῆς:

Εἰκ. 90. Ἡ πρὸ τῆς Ἁγ. Τραπέζης ψηφιδωτὴ ἐπιγραφή.

Κυριακὸς ὁ εὐλαβέσστατος πρεσβύτερος καὶ ἡ αὐτ[οῦ γα-
μετὴ ὑπὲρ σωτηρίας ἑαυτῶν [καὶ τῶν τέκνων α]*ὐτῶν ἐψ*[ήφωσαν.

Τὸ ὄνομα *Κυριακὸς*—σύνηθες κατά τε τὴν παλαιοχριστιανικὴν [1] καὶ τὴν βυζαντινὴν ἐποχήν—ἐσήμαινεν εἴτε τὸν ἄνθρωπον τοῦ Κυρίου, εἴτε τὸν γεννηθέντα ἡμέραν Κυριακήν. Ἀνάλογα παραδείγματα ἔχομεν τὸ *Τετραδία* (IG III 34,86,I), τὸ *Σαββάτιος* (N. Mueller—N. A. Bees, Die Inschriften der jüdischen Katakombe am Monteverde zu Rom, ἀρ. 15), τὸ *Παρασκευὴ* κλπ.

Τὸ *εὐλαβέστατος* εἶναι ἐπίθετον διδόμενον εἰς κληρικοὺς κατωτέρου βαθμοῦ (ἀναγνώστας, περιοδευτάς, διακόνους, ἱερεῖς). Πβλ. Hanton, Byzantion 4, 1927, σ. 90 καὶ Jalabert - Mouterde, Inscriptions grecques de Syrie 4, Paris 1955, ἀρ. 1394 - 1405 - 1632 - 1820. Ἀξία σημειώσεως εἶναι ἡ διὰ διπλοῦ σίγμα γραφὴ τῆς συλλαβῆς

1 Οὕτω π.χ. τὸ συναντῶμεν εἰς ἐπιγραφάς: τῶν Ἀθηνῶν, (J. S. Creaghan-A. E. Raubitschek, Hesperia 6, 1947, σ. 28) —τῆς Ἀμοργοῦ AJA 7, 1891, σ. 531) —τῆς Συρίας (Jalabert - Mouterde, Inscriptions grecques de Syrie, 4, 1955, ἀρ. 1605, 1906, 1930) καὶ ἀλλαχοῦ.

-*βεσσ*-τοῦ ὑπερθετικοῦ *εὐλαβέσστατος*. Αὕτη δὲν ὀφείλεται εἰς λάθος τοῦ ψηφωτοῦ· διότι τὸν αὐτὸν διπλασιασμὸν τοῦ σίγμα παρουσιάζουν καὶ δύο ἄλλαι λέξεις (*εὐχαρισστοῦντες, Πασσκασία*) τῶν ὑπ' ἀρ. 2 καὶ 4 ἐπιγραφῶν τῆς ἡμετέρας βασιλικῆς. Ὀφείλεται μᾶλλον εἰς διάφορον τῆς συνήθους λογίας γραφῆς φωνητικήν, ἐπαρχιακὴν ἢ δημώδη, ἐκφορὰν τοῦ σίγμα πρὸ συμφώνου ἤτοι γραφὴν αὐτοῦ ὅπως ἠκούετο, δηλ. ὡς μακροῦ συριστικοῦ. Ἀνάλογοι ἐπαρχιακαὶ ἢ καὶ λαϊκαὶ γραφαὶ διὰ διπλοῦ σίγμα ἐμφανίζονται

Εἰκ. 91. Ἡ πρὸ τοῦ ψιαθωτοῦ κοσμήματος τῆς Ἁγ. Τραπέζης ψηφιδωτὴ ἐπιγραφή.

κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἤδη ἀπὸ τοῦ 7ου π.Χ. αἰῶνος καὶ εἰς λιθίνας ἐπιγραφὰς[1] (εἰς μίαν μάλιστα καὶ αὐτῆς τῆς Κῶ, J. Töpffer, AM 16, 1891, σ. 418) ὡς καὶ εἰς ἐπιγραφὰς ἐπὶ ἀγγείων (P. Kretschmer, Die griechischen Vaseninschriften, Gütterloch 1894, σ. 174-175). Ὅμοιον φαινόμενον ἀποδόσεως τοῦ σίγμα ὅπως ἠκούετο ἔχομεν π.χ. εἰς τὴν λέξιν Σμύρνα, ἥτις εἰς ρωμαϊκοὺς χρόνους ἐγράφετο Ζμύρνα (πβλ. IG 3, 1 128, 4 —IGR 14, 1545. Head, Hist. Num. σ. 593· πβλ. καὶ Buttmann, Ausf. Spr. § 3, σημ. 7).

Περὶ τοῦ τίτλου *πρεσβύτερος* βλ. F. Preisigke, Wörterbuch III, σ. 399, 405.

Ὁ τύπος *γαμετὴ* ἢ *γαμητὴ* (= σύζυγος) ἀπαντᾶται συνήθως εἰς παλαιοχριστιανικὰς — ἐπιτυμβίους ἰδίᾳ — ἐπιγραφάς[2]. Συνηθέστατον ἐπίσης εἶναι καὶ τὸ *ἐψή-*

1 W. Larfeld, Griechische Epigraphik², 1914, 217 ἑξ. Οἱ γλωσσολόγοι παρεδέχοντο παλαιότερον τριῶν εἰδῶν ἐκφορὰς τοῦ σίγμα ὑπὸ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων: ἑνὸς μαλακοῦ, ἑνὸς τραχέος καὶ ἑνὸς παχέος ὁμοίου πρὸς τὸ γερμανικὸν sch ἢ τὸ γαλλικὸν ch ἢ τὸ ἀγγλικὸν sh, Larfeld, ἔ.ά. σ. 225. Τὸ τρίτον ὅμως τοῦτο εἶδος ἀπέκρουσεν ὁ Fr. Blass, Die Aussprache des Griechischen, Berlin 1892, σ. 77.

2 Στ. Κουμανουδης, Ἐπιγραφαὶ ἐπιτύμβιοι, Ἀθῆναι 1871, ἀρ. 3545, 3568, 3591 — Ch. Bayet, BCH 1, 1877, σ. 403 (Ἀττικῆς) —Lolling, IG VII, 169 (Μεγάρων) — Roebuck ἐν Corinth VIII, 3, ἀρ. 533 (Κορίνθου),—J. Martha ἐν BCH 8, 1878, 320 (Ἄργους), G. Mendel ἐν BCH 27, 1903, σ. 332 ἀρ. 46 (Τσὲτ-Τεπὲ Παφλαγονίας). Βλ. καὶ τὴν ἡμετέραν ὑπ' ἀρ. 4 ἐπιγραφήν.

φωσεν (ὁ δεῖνα), ἢ *ἐψηφώθη τὸ ἔργον* ἢ *ἐψηφολογήθη* ἢ *ἐγένετο ἡ ψήφωσις* [1].

'Αρ. 2. Εὑρίσκεται ἀμέσως πρὸς Δυσμὰς τῆς Τραπέζης τῆς προθέσεως ἀλλὰ διετηρήθη δυστυχῶς λίαν κολοβή (εἰκ. 92). Ὁδηγοὶ γραμμαὶ [2] τῶν στίχων ἐδηλώθησαν διὰ καστανοχρώμων ψηφίδων. Τὸ κείμενόν της ἔχει ὡς ἑξῆς:

Εἰκ. 92. Ἡ πρὸ τῆς Ἁγ. Τραπέζης τῆς προθέσεως ψηφιδωτὴ ἐπιγραφή.

(Οἱ δεῖνα)
ὑ]*πὲρ σ*[ωτηρ]*ίας ἑα*[υ
τ]*ῶν κὲ τοῦ οἴκου α*[ὐ-
τῶνεὐχαρισσ[τοῦν]*τε*[ς
ἐ]*ψήφωσ*[αν

Τὰ ὀνόματα τῶν ἀφιερωτῶν ἔχουσι δυστυχῶς τελείως καταστραφῆ.

Τὸ καὶ ἐνταῦθα ἐγράφη *κὲ* ἤτοι ὡς προεφέρετο. Τῆς φωνητικῆς ταύτης γραφῆς τοῦ καὶ ἀρχαιότατον παράδειγμα ἔχομεν τὴν ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 2ου μ.Χ. αἰῶνος ἐπιγραφὴν IG II [2] 4513 (βλ. σχετικῶς Bilabel εἰς τὴν RE IIA στ. 2287, 2296, 2302 λ. *Siglae* καὶ Avi-Yonah, Abbreviations in Greek Inscriptions, The Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine, Suppl. to Vol. IX, 1940 ἐν λ. *καί*).

Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ διὰ διπλοῦ σ γραφὴ τῆς μετοχῆς *εὐχαρισστοῦντες*. Αὕτη (ὡς καὶ ἡ τοῦ ἐπιθέτου *εὐλαβέσστατος* τῆς ὑπ' ἀρ. 1 ἐπιγραφῆς) ἀποδίδει πιθανῶς τὴν σχετικὴν συριστικὴν ἐκφορὰν τοῦ γράμματος. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸ ῥῆμα εὐχαριστῶ, τοῦτο εἶναι σύνηθες εἰς χριστιανικὰς ἀφιερωτικὰς ἐπιγραφάς [3].

1 E. Renan, Mission de Phénicie, Paris 1864, 513, Vincent et Abel, Emmaüs, Paris 1932, 167 Mouterde, Rev. Bibl. 1931 — Α. Ορλανδος, ΑΔ 1929, σ. 27, 39 (Λέσβου) — Maur. Chéhab, Mosaïques du Liban, Paris 1958, σ. 100, 103, 105 — Jalabert - Mouterde, Inscr. grecques de Syrie 4, 1955, ἀρ. 1320, *(ψήφωσις)* καὶ 1321 *(ἐψηφώθη ἡ πρόσθεσις)*. Πρβλ. καὶ τὰς κατωτέρω ὑπ' ἀρ. 3, 4, 5, 6 καὶ 7 δημοσιευομένας ἐπιγραφὰς τῆς ἡμετέρας βασιλικῆς.

2 Ὁδηγοὶ γραμμαὶ συνηθίζοντο καὶ εἰς ἐπὶ λίθων χαραγμένας ἐπιγραφὰς ἤδη ἀπὸ τοῦ 6ου καὶ τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος (Larfeld, Griech. Epigraphik³, σ. 130), εὑρίσκονται δὲ καὶ εἰς ἄλλας χριστιανικὰς ἐπὶ λίθου ἐπιγραφάς· βλ. σχετικῶς Creaghan—Raubitschek, Hesperia 16, 1947, σ. 22.

3 Οὕτω π.χ. τὸ συναντῶμεν εἰς τὴν ψηφιδωτὴν ἐπιγραφὴν τοῦ βορείου παστοφορίου τῆς βασιλικῆς Α τῆς Νικοπόλεως (Δουμετίου) (Αντ. Χατζης, ΑΕ 1918, 27) ἐπίσης εἰς ἐπιγραφὴν τῆς Κορίνθου (N. A. Bees, Die griechisch-christlichen Inschriften des Peloponnes, Athen 1941, ἀρ. 2A, σ. 9).

Ἀρ. 3 (εἰκ. 93). Διαστάσεις 0.39 × 0.41 μ. Εὑρίσκεται ἐντὸς ἑνὸς τῶν καμπυλοπλεύρων ὀκταγώνων τῶν σχηματιζομένων μεταξὺ τῶν σηρικῶν τροχῶν τοῦ μέσου κλίτους. Διατήρησις ἀρίστη. Ἡ ἐπιγραφὴ λέγει:

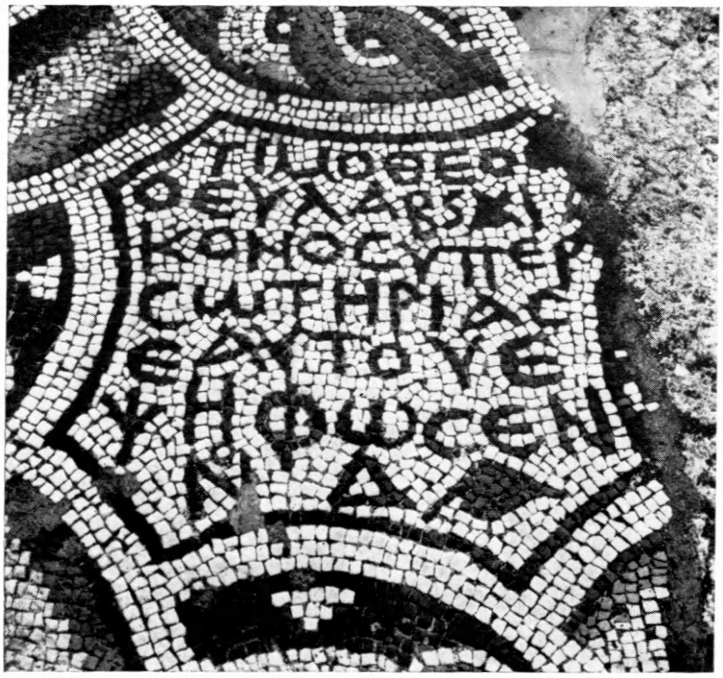

Εἰκ. 93. Ψηφιδωτὴ ἐπιγραφὴ ἐκ τοῦ μέσου κλίτους.

Τιμόθεος
Ὁ εὐλαβ[έστατο]*ς διά-*
κονος ὑπὲρ
σωτηρίας
ἑαυτοῦ ἐ-
ψήφωσεν

N̊ Δ

Περὶ τῆς συντμήσεως *εὐλαβς* (= εὐλαβέστατος) βλ. AVI-YONAH, ἔ.ἀ. σ. 19-39. Τὸ ἐν τέλει τῆς ἐπιγραφῆς N̊ Δ εἶναι πιθανώτατα συντομογραφία τοῦ *Νο*(μίσματα)[1] Δ (=τέσσαρα). Ἦτο δὲ τὸ *νόμισμα* ὁ χρυσοῦς solidus [2]. Πρόκειται λοιπὸν περὶ τῆς γενομένης ὑπὸ τοῦ δωρητοῦ δαπάνης διὰ τὴν ψήφωσιν. Ἔχομεν ἄλλως τε καὶ ἀνάλογα παραδείγματα τῆς ἐπὶ τοῦ ψηφιδωτοῦ ἀναγραφῆς τῆς δαπάνης, ὡς π.χ. τὸ τῆς βασιλικῆς τοῦ κρητικοῦ Ὀλοῦντος [3], ἔνθα ἀναφέρεται ὅτι ὁ τάδε δωρητὴς *ἔδωκε σιμίσιον ἕν*. Ἦτο δὲ τὸ σιμίσιον (λατ. semissis) τὸ ἥμισυ τοῦ βυζαντινοῦ χρυσοῦ νομίσματος. Ὁ Τιμόθεος λοιπὸν τῆς ἡμετέρας ἐπιγραφῆς ἐδαπάνησε διὰ τὴν ψήφωσιν Δ (=τέσσαρα) χρυσᾶ νομίσματα [4]. Εἰς ἄλλας ψηφιδωτὰς ἐπιγραφάς, ἰδίᾳ τῆς Δύσεως, ἀναφέρονται ἀντὶ τῆς δαπάνης οἱ ἐκτελεσθέντες (τετραγωνικοὶ) πόδες [5] (μέτρα).

1 V. GARDTHAUSEN, Griechische Palaeographie², 2, Leipzig 1913, σ. 349.

2 W. WROTH, Catalogue of the Imp. Byz. Coins in the British Museum I, 1908, σ. LXXIV. Πρβλ. Ι. Ν. ΣΒΟΡΩΝΟΥ, Βυζαντινὰ νομισματικὰ ζητήματα, Διεθν. Ἐφημ. Νομισμ. Ἀρχαιολ. 2, 1899, σ. 345, σημ. 1. R. A. G. CARSON, Coins, London 1962. σ. 194.

3 ΣΤ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ, ΑΔ 1918, Παράρτ. σ. 12—Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ ΠΑΕ 1955, σ. 337.

4 Ἡ λέξις νόμισμα συναντᾶται καὶ εἰς ἐπιγραφὰς τῶν τελευταίων ρωμαϊκῶν χρόνων, ὡς π.χ. ἐν CIG III 5187 β 10 καὶ 11.

5 Οὕτω ἐν ἐπιγραφῇ τῆς βασιλικῆς Κελείας τοῦ Νορικοῦ (E. DIEHL, Inscriptiones Latinae christianae 1873) ὁ διάκονος Ἰουστινιανὸς ἀνέλαβε τὴν δαπάνην διὰ 122 τετραγ. πόδας—Εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Παρεντίου (E. DIEHL, ἔ.ἀ. 719) τὸ ζεῦγος Clamosus καὶ Successa ἐδαπάνησε δι' 100 τετραγ. πόδας, ὁ δὲ Lupicinus καὶ ἡ Pascasia διὰ 400 πόδας. Σημειοῦμεν δ' ἐνταῦθα ὅτι δέκα τετραγωνικοὶ πόδες ἀντιστοιχοῦσι

῞Οσον ἀφορᾷ τὸ διακοσμητικὸν φύλλον κισσοῦ τοῦτο συνηθίζετο ἤδη ἀπὸ τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ($2^{ου}$ μ.Χ. αἰῶνος) [1] εἰς λιθίνας ἐπιγραφὰς συνεχίσθη δὲ καὶ κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους [2].

'Αρ. 4 (εἰκ. 94). Εὑρίσκεται εἰς τὸ ἀνατολικὸν διαμέρισμα τοῦ διακονικοῦ (Κ) εὐθὺς πρὸ τῆς θύρας εἰσόδου εἰς αὐτὸ ἐκ τοῦ δυτικοῦ διαμερίσματος (Θ). 'Εγράφη ἐντὸς δέλτου μετὰ λαβῶν. Διαστάσεις τῆς δέλτου μετὰ τοῦ γραμμικοῦ της πλαισίου: 1.17 × 0.47 μ. Αἱ τριγωνικαὶ λαβαὶ ἔχουν βάσιν 0.18 καὶ ὕψος 0.19. Διατήρησις ἀρίστη.

Τὸ κείμενόν της ἔχει ὡς ἑξῆς:

Εἰκ. 94. Ψηφιδωτὴ ἐπιγραφὴ τοῦ ἀνατολικοῦ διαμερίσματος τοῦ διακονικοῦ.

Εὐστόχις ὁ ἐδέσιμος ἐν-
θηκάρις κὲ ἡ αὐτοῦ γαμε-
τὴ Πασσκασία ὑπὲρ εὐχῆς
ἑαυτῶν κὲ τῶν τέκνων
αὐτῶν ἐψήφωσαν (φύλλον κισσοῦ καὶ λοξὴ γραμμὴ)

῾Ο Εὐστόχιος ἐγράφη ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ἐπιγραφῇ *Εὐστόχις* καὶ ὁ ἐνθηκάριος *ἐνθηκάρις* συμφώνως πρὸς τὸν ἤδη ἀπὸ τοῦ $3^{ου}$ π.Χ. αἰ. ἐν Αἰγύπτῳ ἰσχύοντα φθογγολογικὸν νόμον [3], καθ' ὃν τὸ ο μετὰ τὸ ι ἐν τῇ ληγούσῃ πολλῶν εἰς -ιος καὶ -ιον οὐσιαστικῶν ἀποβάλλεται περατουμένων εἰς τοὺς μετέπειτα χρόνους [4] τῶν οὐσιαστικῶν τούτων εἰς -ις καὶ -ιν

'Ενθηκάρι(ο)ς εἶναι πιθανώτατα ὁ ἐπιτετραμμένος τὴν φύλαξιν τῶν πολυτίμων. σκευῶν καὶ κειμηλίων τοῦ ναοῦ. Ἡ λέξις παράγεται ἐκ τοῦ *ἐνθήκη* (λατ. entheca) ὅπερ, κατὰ τὸν Θησαυρὸν τοῦ Ερρ Στεφανου (ἔκδ. 1954, στ. 1086) καὶ τὸν Thesau-

περίπου πρὸς ἓν τετραγωνικὸν μέτρον, ὥστε οἱ 400 πόδες πρὸς 40 τετρ. μέτρα. Οἱ δωρηταὶ κατὰ ταῦτα ἀνελάμβανον τὴν ἐκτέλεσιν μικρῶν μόνον ἐπιφανειῶν, καὶ τοῦτο διότι ἡ ἐκτέλεσις καλλιτεχνικοῦ ψηφιδωτοῦ ἦτο λίαν δαπανηρά. Οὕτω καὶ διὰ τὴν ψήφωσιν τοῦ δαπέδου τῆς ἡμετέρας βασιλικῆς συνέβαλον, ὡς εἴδομεν, ὀκτὼ ἐν ὅλῳ δωρηταί.

1 W. Larfeld, Griech. Epigraphik[3], München 1914, σ. 305.

2 Π.χ. ἐν IG III 3510, 3527, 3537 — ῾Αρμονία 1 ἀρ. 11 καὶ 29—ΑΔ 2, 1916, 142 εἰς ψηφιδωτὴν ἐπιγραφὴν τὸ ἐπανευρίσκομεν εἰς τὴν βασιλικὴν ῾Υψηλομετώπου τῆς Λέσβου (Α. Ορλανδος, ΑΔ 1929, πίναξ).

3 Γ. Χατζιδακι, 'Ακαδημ. 'Αναγνώσματα, τ. Α', 'Αθῆναι 1924, σ. 242.

4 Γ. Χατζιδακι, Μεσαιωνικὰ καὶ νέα ῾Ελληνικά, τ. Α', 1905, σ. 157 καὶ τ. Β', 1907, σ. 582.

rum Linguae Latinae (τ. V, 2, τεῦχ. IV, ἔκδ. Teubner Λιψίας 1934), στ. 612, σημαίνει *locum in quo aliquid reponitur, repositorium, proprie, rei pretiosae, praecipue auri* πβλ. AUGUST. Serm. 355, A 4, 5, σ. 1572: *enthecam nobis habere non licet, non est enim episcopi servare aurum* πβλ. καὶ ΑΡΤΕΜΙΔ. II, 68 (Teubner, σ. 195). Ὁ κατέχων τὸ ἀξίωμα τοῦ ἐνθηκαρίου Εὐστόχιος θὰ ἦτο πιθανώτατα ἱερωμένος, ἀφ᾽ οὗ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ χαρακτηρίζεται ὡς *ἐδέσιμος* (αἰδέσιμος). Ἐπειδὴ δὲ ἀκριβῶς αὐτὸς ἐδαπάνησε διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ διακονικοῦ ἐνισχύεται ἡ ἀνωτέρω γνώμη, ὅτι δηλ. θὰ πρόκειται περὶ τοῦ ἐπιτετραμμένου τὴν φύλαξιν τῶν πολυτίμων σκευῶν καὶ κειμηλίων τῆς ἐκκλησίας.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ ὄνομα τῆς συζύγου του *Πασσκασία* — γεγραμμένου καὶ αὐτοῦ μὲ τὸ συριστικὸν διπλοῦν σίγμα — τοῦτο συναντᾶται ἤδη λατινιστὶ μὲν γεγραμμένον εἰς ψηφιδωτὴν ἐπιγραφὴν τῆς Ἰστρίας τοῦ 5ου μ.Χ. αἰῶνος [1], ἑλληνιστὶ δὲ εἰς ἐπιγραφὴν τῆς Κορίνθου [2].

Ἀρ. 5 (εἰκ. 95). Εὑρίσκεται ἐντὸς ἑνὸς τῶν καμπυλοπλεύρων ὀκταγώνων τῶν σχηματιζομένων μεταξὺ τῶν σηρικῶν τροχῶν τοῦ νοτίου κλίτους τοῦ ναοῦ. Λόγῳ μεγάλης φθορᾶς της ἔχει ἐπισκευασθῆ εἰς πλεῖστα σημεῖα, διὰ σιμέντου (εἰκ. 95). Παρὰ ταῦτα τὸ κείμενόν της συνάγεται σχεδὸν πλήρως, ἔχει δὲ ὡς ἑξῆς:

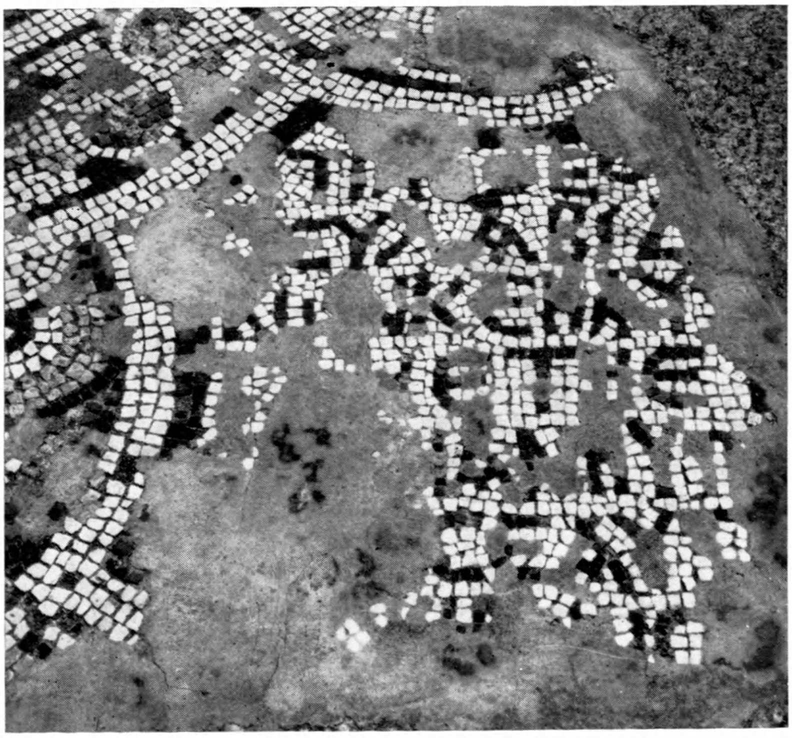

Εἰκ. 95. Ψηφιδωτὴ ἐπιγραφὴ τοῦ νοτίου κλίτους.

Τιμ[όθ]*εο*[ς
δ] *εὐλαβ*(*έστατο*)*ς δ*[*ιά*-
κων κὲ ἡ αὐ[τοῦ
γαμ]*ετὴ Εὐ*[σ-
τοχ]*ιανὴ ὑπ*[ὲρ
εὐχῆ]*ς ἑαυτ*[ῶν
ἐψ]*ή*[φ]*ωσ*[αν

Πρόκειται πιθανώτατα περὶ τοῦ αὐτοῦ διακόνου Τιμοθέου, ὅστις ἀναφέρεται καὶ εἰς τὴν ὑπ᾽ ἀριθ. 3 ἐπιγραφήν.

1 E. DIEHL, Inscr. Lat. Christ. 1873 ἀρ. 13— W. GERBER, Altchristliche Kultbauten Istriens und Dalmatiens, σ. 38 εἰκ. 11.

2 Corinth VIII, 3, ἀρ. 548, σ.178, ἔνθα ὁ δημοσιεύων

Ὁ τύπος *διάκων* ἀντὶ τοῦ διάκονος ἀπαντᾶται ἐπανειλημμένως εἰς παπύρους ἀπὸ τοῦ 1ου μέχρι καὶ πέρα τοῦ 6ου μ.Χ. αἰ. [1], εὕρηται δ' ἐπίσης καὶ εἰς ἐπιγραφὰς ἐπὶ λίθου [2] καὶ παρὰ συγγραφεῦσι [3].

Ἀρ. 6 (εἰκ. 96). Εὑρίσκεται πρὸ τῆς θύρας, ἥτις ἄγει ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ διαμερίσματος τοῦ διακονικοῦ εἰς τὸ νότιον κλῖτος τοῦ ναοῦ. Ἔχει τὸ σχῆμα δέλτου μετὰ λαβῶν (tabella ansata) λίαν συνήθους εἰς παλαιοχριστιανικὰς ἐπιγραφάς.

Διατήρησις καλή. Ἰδοὺ πῶς ἔχει τὸ κείμενον αὐτῆς:

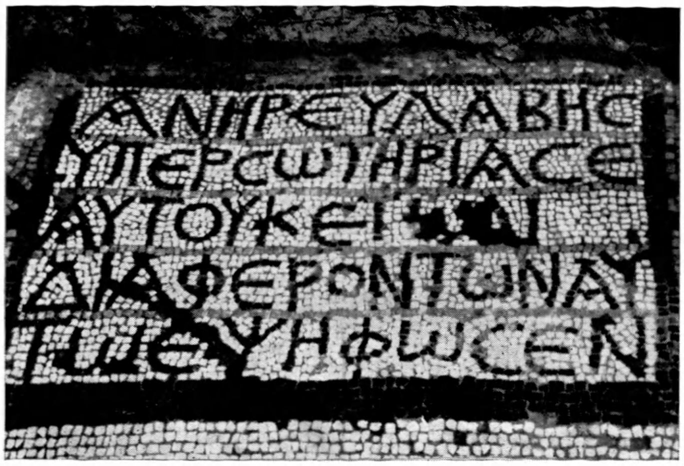

Ἀνὴρ εὐλαβὴς
ὑπὲρ σωτηρίας ἑ-
αυτοῦ κὲ τῶν
διαφερόντων αὐ-
τῷ ἐψήφωσεν

Εἰκ. 96. Ψηφιδωτὴ ἐπιγραφὴ τοῦ δυτ. διαμερίσματος τοῦ διακονικοῦ.

Ἀντιθέτως πρὸς τοὺς λοιποὺς δωρητὰς ὁ «εὐλαβὴς δωρητὴς» τῆς ἡμετέρας ἐπιγραφῆς ἐτήρησεν ἐνταῦθα τὴν ἀνωνυμίαν.

Διαφέροντες εἶναι οἱ οἰκεῖοι ἢ συγγενεῖς αὐτοῦ. Τὸ ἐπίθετον *διαφέρων* ἀπαντᾶται συνήθως εἰς, ἐπιτυμβίους ἰδίᾳ, ἐπιγραφάς, σημαίνει δὲ τὸν ἀνήκοντα εἴς τινα [4]. Ὀρθὴ εἶναι ἡ μετὰ δοτικῆς σύνταξις αὐτοῦ, ἐντούτοις συνηθέστατα συντάσσεται ἡ μετοχὴ αὕτη καὶ μετὰ γενικῆς [5].

Ἀρ. 7 (εἰκ. 97). Εὑρίσκεται εἰς τὸ βόρειον κλῖτος τοῦ ναοῦ εὐθὺς πρὸ τῆς ἀπὸ τοῦ νάρθηκος εἰσόδου εἰς αὐτό. Διατήρησις σχεδὸν ἀρίστη. Διαστάσεις 1.05 × 1.16 μ. Χαρακτηριστικὴ καὶ ἐνταῦθα εἶναι ἡ διὰ σιτοχρόων (beige) ψηφίδων ἀπόδοσις τῶν χαρακιῶν εὐθυγραμμίσεως τῶν στίχων τῆς ἐπιγραφῆς (εἰκ. 97).

ROEBUCK γράφει ὅτι τὸ Πασκασία πρέπει νὰ εἶναι ἡ λατινικὴ μορφὴ τοῦ ἑλληνικοῦ Ἀναστασία (Πάσχα - Ἀνάστασις).

1 BGU (=Berl. gr. Urk.) 597 (1ου μ.Χ. αἰ.) 1046 (2ου μ.Χ. αἰ.), PREISIGKE, S.B. (=Sammelbuch gr. Urk. aus Äg.) 20, 20 (4ου μ.Χ. αἰ.). Pap. Giss. 101,10 (3ου μ.Χ. αἰ.) Pap. Maspero 58 VII, 7 (6ου μ.Χ. αἰ.) B 874,2 (Βυζ.).

2 Π.χ. εἰς τὴν βασιλικὴν Ἁγ. Κηρύκου τῆς Δήλου (ORLANDOS, Délos chrétienne, BCH 60, 1936, σ. 83) καὶ εἰς ἐπιγραφὰς τῆς Συρίας (JALABERT - MOUTERDE, Inscr. gr. de Syrie 4, 1955, ἀρ. 1321, πβλ. καὶ 1766).

3 ΙΩ. ΜΟΣΧΟΥ, Λειμων. 219 (=MIGNE, Ε. Π. 87, 3109, D.), GOAR, Εὐχολ., σ. 489. Περὶ τοῦ τύπου διάκων πρῶτος ἐπραγματεύθη ὁ ΑΔ. ΚΟΡΑΗΣ (Ἄτακτα, τ. Α' Παρίσιοι 1828, σ. 52), νέα δὲ παραδείγματα προσέθεσεν ἀργότερον ὁ Ν. Α. ΒΕΗΣ, ΑΕ 1911, σ. 99 (βλ. καὶ SOPHOCLES, Greek Lexicon ἐν λ. καὶ JANNARIS, Greek Grammar, σ. 338).

4 Οὕτω π.χ. *Κοιμητήριον διαφέρον* τοῦ τάδε Corinth VIII, 3, ἀρ. 522, 526, 551, 586, 590, 664 καὶ πολλαχοῦ ἀλλαχοῦ.

5 Βλ. σχετικῶς Ν. Α. ΒΕΗΝ, Ἀναγνώσεις ἐπιγραφῶν κλπ. σ. 21-22 καὶ ἐν Glotta 2, 1909-10, σ. 118-124 πβλ. καὶ Γ. Ν. ΧΑΤΖΙΔΑΚΙΝ ἐν Ἀθηνᾷ, τ. 21, 1909, σ. 463-4.

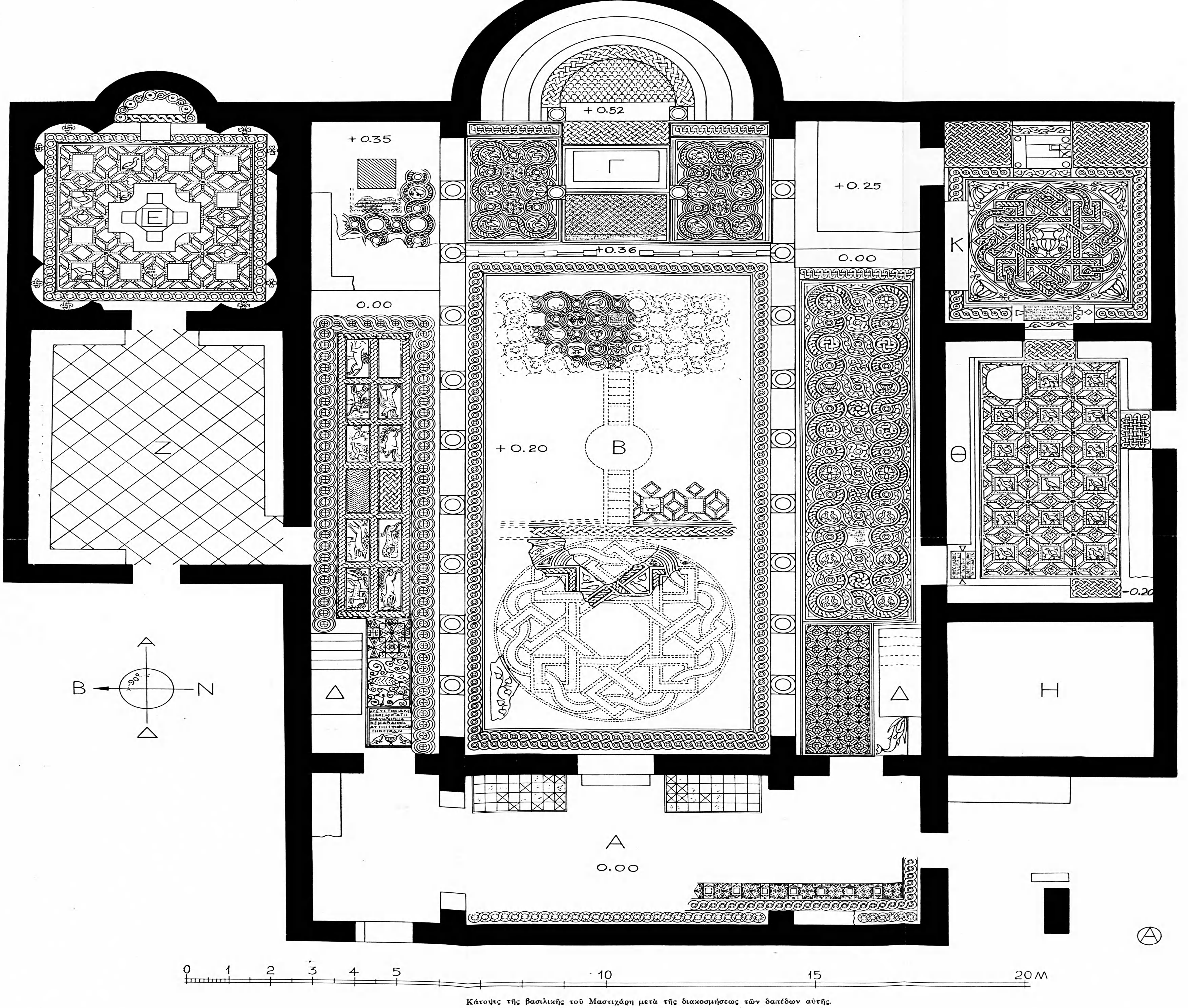

Κάτοψις τῆς βασιλικῆς τοῦ Μαστιχάρη μετὰ τῆς διακοσμήσεως τῶν δαπέδων αὐτῆς.

Κάτωθεν τῆς ἐπιγραφῆς ἐφιλοτεχνήθησαν ἐν τῷ μέσῳ μὲν ἀγγεῖον ἑκατέρωθεν δ' αὐτοῦ ἀνὰ ἓν πτηνὸν (περιστερά;) προσερχόμενον ἵνα πίῃ ἐξ εὐρυστόμου ἀγγείου (πηγῆς τῆς ζωῆς;) [1].

Τὸ κείμενον, τοῦ ὁποίου ἡ ἀρχὴ κοσμεῖται διὰ φύλλου κισσοῦ, ἔχει ὡς ἑξῆς :

Εὐστοχιανὴ
ἡ κοσμιοτάτη
ναυκλήρισσα
κὲ Μαρία ἡ νεὸ[ς
αὐτῆς ἐψήφωσαν
τὴν στοὰν

Εἰκ. 97. Ψηφιδωτὴ ἐπιγραφὴ τῆς εἰς τὸ Β. κλῖτος εἰσόδου ἀπὸ τοῦ νάρθηκος.

Ἡ ὑπὸ ναυτικῶν ἀφιέρωσις ἀναγλύφων πλακῶν ἢ ψηφιδωτῶν δαπέδων εἰς ναούς, ἰδίᾳ τῶν νήσων, συνηθίζετο ἤδη ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος [2]. Ἄλλο παράδειγμα ἐπὶ χριστιανικοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου παρέχει ἡ ἐν Λιβάνῳ βασιλικὴ τοῦ Ζαχρανί [3].

Τὸ πλοῖον, τοῦ ὁποίου *ναυκλήρισσα* ἦτοι πλοιοκτήτρια ἦτο ἡ Εὐστοχιανή, ἔφερε τὸ ὄνομα Μαρία — τὸ ὄνομα τῆς Παρθένου. Διὰ τὰ ὀνόματα πλοίων καὶ τὰ παράσηματα αὐτῶν [4] παραπέμπω εἰς τὸ ἄρθρον τοῦ F. J. Dölger ἐν Antike und Christentum 6, 1950, σ. 279 - 285.

1 Πτηνὰ ἑκατέρωθεν ἀγγείου εἰκονίζονται εἰς χριστιανικὰς ἐπιτυμβίους ἐπιγραφὰς τῆς Ἀττικῆς, ὡς π.χ. ἐν Ορλανδου, Εὑρετήριον III, σ. 197, εἰκ. 262 καὶ ἐν Hesperia 7, 1938, σ. 262-63, εἰκ. 88. Πβλ. καὶ τὸ ἀνάγλυφον τῆς Ραβέννης G. W. Elderkin, Kantharos, πίν. VIII ἔναντι σ. 41 καὶ Mon. As. Min. Ant. 6, πίν. 28 ἀρ. 160.

2 Πβλ. τὴν ἐκ Δήλου ἐπιγραφὴν τοῦ 1ου π.Χ. αἰ. ἐν BCH 11, 1887, σ. 265.

3 Maurice Chéhab, Mosaïques du Liban, Paris 1958, πίν. LVI 2, καὶ σ. 103 : *ναύκληροι εὐξάμενοι τὴν σταυὰν* (=στοὰν) *ἐψήφωσαν*.

4 Εἰδικῶς δι' ὀνόματα πλοίων τῆς ἑλληνορρωμαϊκῆς Αἰγύπτου βλ. M. Merzagora, Aegyptus 10, 1929,

Ἡ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ἀναφερομένη *στοὰ* εἶναι βεβαίως τὸ βόρειον κλῖτος τοῦ ναοῦ. Περὶ τῆς σημασίας τῆς λέξεως βλ. ὅσα ἔγραψα εἰς τὸ ἔργον μου ἡ Ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ σ. 157 καὶ εἰδικώτερον A. GORDON, The Art Bulletin 1931, 366 ἑξ. καὶ GL. DOWNEY, AJA 1937, 194 ἑξ.

Ἀρ. 8 (εἰκ. 98). Εὑρίσκεται εἰς μικρὸν τετράγωνον εὐθὺς πρὸς Δυσμὰς τῆς ἐν τῷ βαπτιστηρίῳ κολυμβήθρας.

Διατηρεῖται μόνον κατὰ τὸ βόρειον ἥμισυ τοῦ τετραγώνου εἶναι δὲ γεγραμμένη ἐπὶ ἐρυθροῦ κάμπου διὰ μελανῶν ψηφίδων, πολλαὶ τῶν ὁποίων διασώζουσιν εἰσέτι ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας των λείψανα λεπτοτάτου φύλλου χρυσοῦ. Τὸ κολοβὸν αὐτῆς κείμενον ἔχει ὡς ἑξῆς:

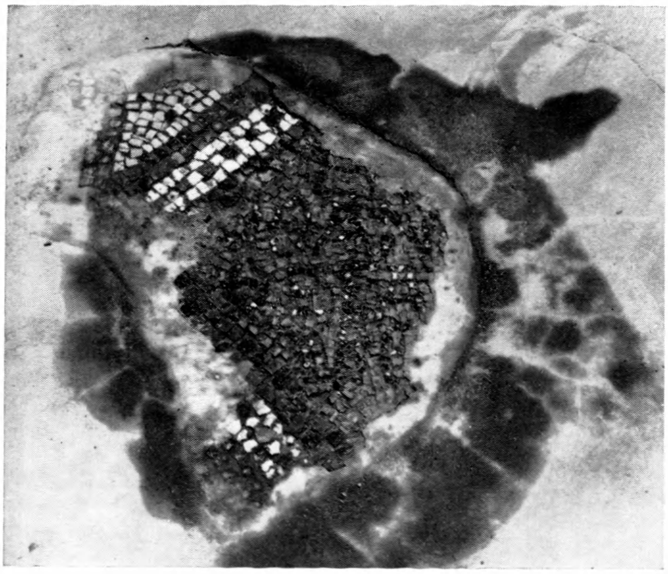

ΕΠ [ίσκοπος;]
ΙΟΑΝ [νης ἀνέ-
ΘΕ[ϹΑ - - - -
ΥΚΕ - - -

Εἰκ. 98. Ἡ ψηφιδωτὴ ἐπιγραφὴ τοῦ βαπτιστηρίου.

Ἐὰν ὁ πρῶτος στίχος ἀπετέλει τὴν ἀρχὴν τῆς λέξεως ἐπίσκοπος τότε ὁ δεύτερος θὰ περιεῖχε τὸ ὄνομα αὐτοῦ, Ἰωάννης.

Ἡ πολυτέλεια τῆς κατασκευῆς τοῦ ψηφιδωτοῦ τούτου δικαιολογεῖ τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ὁ ἀφιερωτὴς τοῦ ψηφιδωτοῦ θὰ ἦτο ἐπίσκοπος.

Ἐπίσκοπος ὅμως Ἰωάννης δὲν περιλαμβάνεται οὔτε εἰς τοὺς πίνακας τοῦ LEQUIEN (Oriens Christianus) οὔτε εἰς τοὺς τοῦ MANSI (Sacrorum conciliorum amplissima collectio), οὔτε καὶ εἰς τοὺς τοῦ ἐκ τοῦ MANSI ἀντλοῦντος GAMS (Series episcoporum)[1].

Τὸν δεύτερον καὶ τρίτον στίχον συμπληρῶ *Ἰοάννης / ἀνέ*
θεσα.

Τοῦ τετάρτου τὰ πρῶτα γράμματα δύνανται νὰ ἀνήκουν εἴτε εἰς τὴν λέξιν ὑκέ[της (=ἱκέτης) εἴτε εἰς τὴν κατάληξιν τοῦ ῥήματος ἀνέ]θυκε.

147-48 καὶ H. SANDBERG, Εὔπλοια, études épigraphiques, Göteborgs Univ. Arsskrift. τ. 60, 1954, 14-26. Πβλ. καὶ BCH 73, 1949, 384-385.

1 Οἱ δύο τελευταῖοι οὗτοι ἀναφέρουν τὰ ἑξῆς ὀνόματα ἐπισκόπων τῆς Κῶ: 1) Μελίφρων (325 μ.Χ.) MANSI τ. 2, Florentiae 1759, σ. 695-700 2) Ἰουλιανὸς (448-458 μ.Χ.) MANSI τ. 6, σ. 544, 565, 692, 749, 757, 977, 1049, 1092 3) Γεώργιος (680 μ.Χ.) MANSI τ. 11, σ. 211, 219, 224, 232, 317, 324, 329, 333, 380 389 καὶ 4) Κωνσταντῖνος (879 μ.Χ.) MANSI τ. 17.

ΜΕΡΟΣ Β΄.

2. Η ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΗΣ ΑΝΤΙΜΑΧΕΙΑΣ

Θέσις καὶ κατάστασις. Ἡ δευτέρα ἐνταῦθα δημοσιευομένη βασιλικὴ τῆς Κῶ εὑρίσκεται ἐντὸς τῆς κωμοπόλεως Ἀντιμαχείας, κειμένης εἰς τὸ μέσον περίπου τοῦ μήκους τῆς νήσου (βλ. χάρτην εἰκ. 1). Πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς ἐφαίνετο ἐκ τῆς βασιλικῆς

Εἰκ. 99. Ἄποψις τῆς ἀψῖδος τοῦ ἱεροῦ τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀντιμαχίας ἀπὸ Δυσμῶν.

ταύτης μόνον ἡ ἐξέχουσα ἡμικυκλικὴ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 99), οἱ δὲ κάτοικοι ἐτίμων καὶ τιμῶσιν ἀκόμη ἐν αὐτῇ τὴν μνήμην τῶν Ἁγ. Ἀναργύρων.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ὅλου κτηρίου παρουσίαζε μεγάλας δυσκολίας καὶ δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ ὁλοκληρωθῇ· διότι ἐπὶ τοῦ χώρου τῆς καταστραφείσης ἀρχαίας ἐκκλησίας ἐκτίσθησαν μεταγενεστέρως νεώτεραι οἰκίαι, ἡ ἀπαλλοτρίωσις τῶν ὁποίων θὰ ἀπῄτει μεγάλην δαπάνην. Κατωρθώθη ἐν τούτοις νὰ ἐξακριβωθῇ ἐν γενικαῖς γραμμαῖς τὸ σχέδιον τοῦ ναοῦ, διὰ σποραδικῶν σκαφῶν εἰς διάφορα ἐλεύθερα σημεῖα τῆς ἐκτάσεώς του.

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Διὰ τῶν ἐπὶ μέρους γενομένων σκαφῶν διεπιστώθη, ὅτι ἡ βασιλικὴ τῆς Ἀντιμαχείας εἶχε τὸ σύνηθες σχέδιον τῶν ἑλληνιστικῶν βασιλικῶν τῶν παραλίων τῆς Μεσογείου, ἦτο δηλαδὴ ἓν ἐπίμηκες ὀρθογώνιον καταλῆγον πρὸς Ἀνατολὰς εἰς ἐξέχουσαν ἡμικυκλικὴν ἀψῖδα ἱεροῦ. Τὸ ἐξακριβωθὲν ὁλικὸν μῆκος τοῦ ὀρθογωνίου εἶναι 24.80 μ., τὸ δὲ πλάτος 17.24 μ. Δὲν εἶναι βέβαιον, θεωρεῖται ὅμως μᾶλλον πιθανόν, ὅτι εἰς τὸ

μνημονευθὲν μῆκος τῶν 24.80 μ. περιελαμβάνετο καὶ τὸ πλάτος τοῦ πρὸς Δυσμὰς προσηρτημένου νάρθηκος· διότι ἡ ἀποκαλυφθεῖσα ΒΔ. γωνία τοῦ ὀρθογωνίου (εἰκ. 100) δὲν δεικνύει ὅτι ὁ νότιος τοῖχος τοῦ ναοῦ συνεχίζετο ἀκόμη πρὸς Δυσμάς.

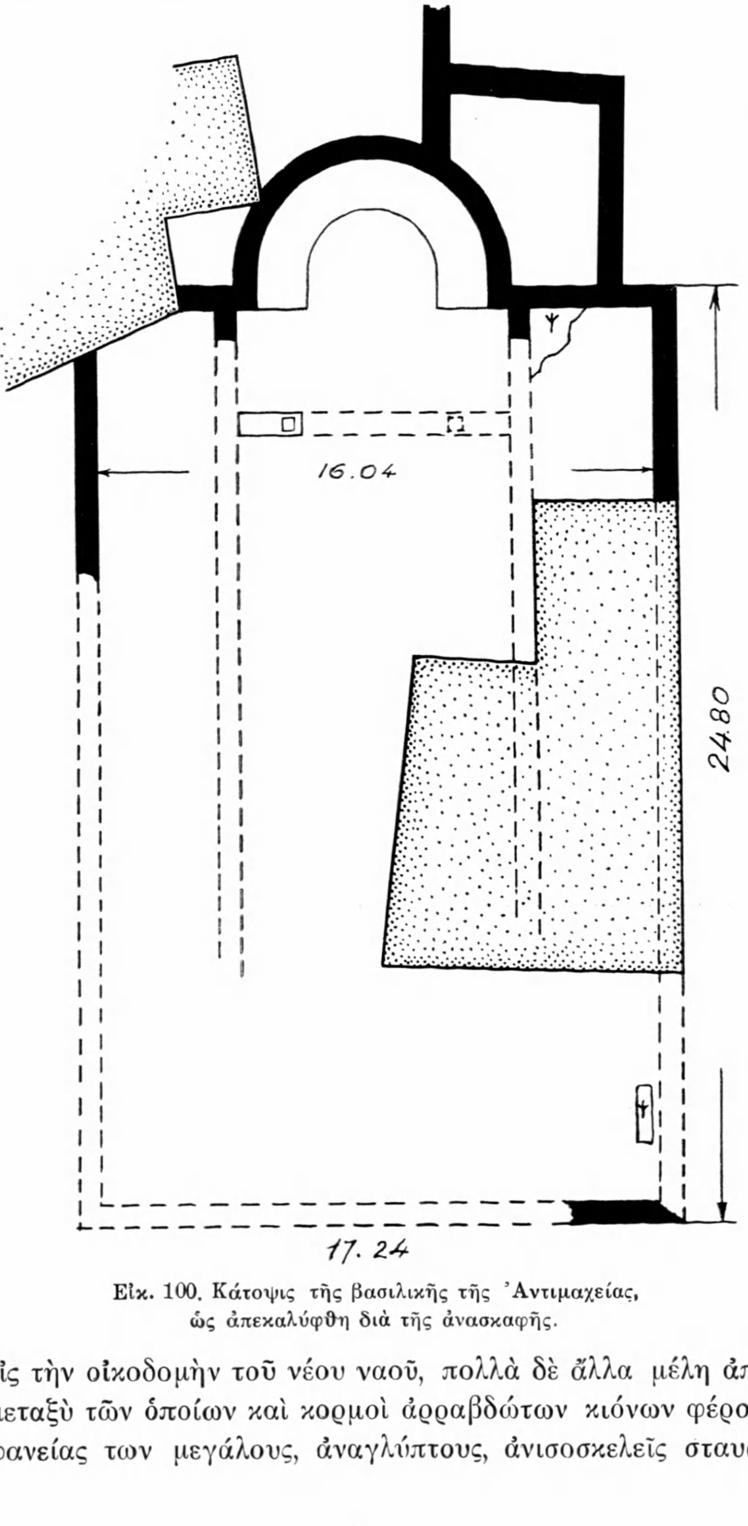

Εἰκ. 100. Κάτοψις τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀντιμαχείας, ὡς ἀπεκαλύφθη διὰ τῆς ἀνασκαφῆς.

Ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῶν σωζομένων ἑκατέρωθεν τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ δύο παραστάδων, πλάτους 0.60 καὶ ἐξοχῆς 0.85 μ., ὁ κυρίως ναός, ἔχων ἐσωτερικὸν πλάτος 16.04, διῃρεῖτο εἰς τρία κλίτη: ἓν εὐρύτερον μέσον, ἐλευθέρου πλάτους 7.30 μ., καὶ δύο στενότερα ἄκρα, ἐλευθέρου πλάτους 3.20 καὶ 3.30 μ. Κατὰ ταῦτα ἡ ἀναλογία πλάτους τοῦ μέσου πρὸς τὰ ἄκρα κλίτη ἦτο 1 : 2.25 μ., ἤτοι ἀρκούντως ἀνωτέρα τοῦ διπλασίου.

Πόσοι κίονες ὑπῆρχον ἐφ' ἑκάστης κιονοστοιχίας δὲν κατωρθώθη νὰ ἐξακριβωθῇ· διότι οὐδεμία βάσις αὐτῶν εὑρέθη κατὰ χώραν, ἀλλ' οὐδὲ κἂν εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ναοῦ, ὅπως δὲν εὑρέθησαν καὶ λείψανα κορμῶν κιόνων, κιονοκράνων κλπ.

Φαίνεται λοιπόν, ὅτι ὅλον τὸ ἀρχιτεκτονικὸν ὑλικὸν τῆς παλαιᾶς βασιλικῆς συλλεχθὲν μετεφέρθη εἰς τὴν παρὰ τὸ ἄκρον τῆς κωμοπόλεως καὶ τὴν πρὸς τὸ Μαστιχάρη ἄγουσαν ὁδὸν ἀνεγερθεῖσαν νέαν ἐκκλησίαν τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων, ἔνθα μέρος μὲν αὐτοῦ ἐχρησιμοποιήθη εἰς τὴν οἰκοδομὴν τοῦ νέου ναοῦ, πολλὰ δὲ ἄλλα μέλη ἀπόκεινται πρὸ αὐτοῦ (εἰκ. 11), μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ κορμοὶ ἀρραβδώτων κιόνων φέροντες ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας των μεγάλους, ἀναγλύπτους, ἀνισοσκελεῖς σταυρούς, ὁμοίους πρὸς ἐκείνους,

τοὺς ὁποίους εἴδομεν ὅτι ἔφερον καὶ οἱ κορμοὶ τῶν κιόνων τῆς βασιλικῆς τοῦ Μαστιχάρη (βλ. ἀνωτέρω σ. 15 καὶ 16). Οὐδόλως μάλιστα ἀπίθανον εἶναι καί τινα τῶν πρὸ τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν νὰ μετεκομίσθησαν ἐκεῖ ληφθέντα καὶ ἐκ τῆς βασιλικῆς τοῦ Μαστιχάρη. Τοιούτους λοιπὸν μετ' ἀναγλύφων σταυρῶν κορμοὺς εἶναι πιθανόν, ὅτι εἶχον καὶ οἱ κίονες τῶν ἐσωτερικῶν κιονοστοιχιῶν τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀντιμαχείας. Περὶ δὲ τῆς πιθανῆς ἀποστάσεως αὐτῶν ἀπ' ἀλλήλων καὶ τοῦ πιθανοῦ ἀριθμοῦ των θὰ εἴπωμεν κατωτέρω.

Ἐξ ὅλων τῶν μερῶν τῆς βασιλικῆς καλύτερον διετηρήθη ἡ ἐσωτερικῶς καὶ ἐξω-

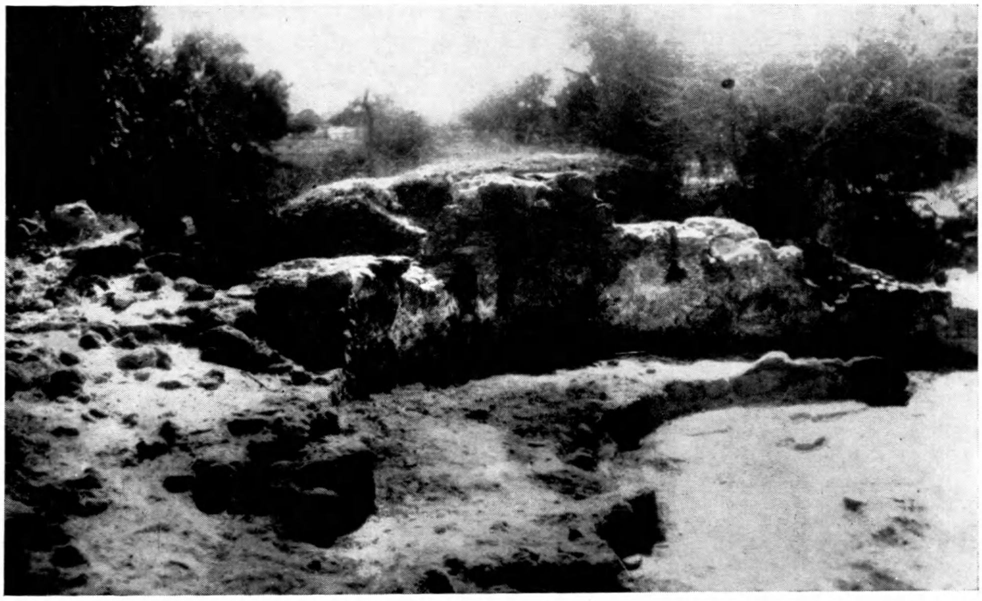

Εἰκ. 101. Ἄποψις τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀντιμαχείας ἀπὸ ΒΔ.

τερικῶς ἡμικυκλικὴ ἁψὶς τοῦ ἱεροῦ της. Αὕτη, ἐκτισμένη διὰ κοινῆς τοιχοποιίας, διετηρήθη σχεδὸν καθ' ὅλην τὴν διαδρομήν της εἰς ὕψος φθάνον ἐνιαχοῦ τὸ 1.50 μ. Ἡ ἐσωτερική της διάμετρος εἶναι 6.20 μ., τὸ δὲ βέλος 4.05 μ. Παρουσιάζει ἑπομένως ὑπερύψωσιν 0.95 μ. Ἐσωτερικῶς ἡ ἁψὶς ἔφερε προσκεκολλημένον ὁμόκεντρον βάθρον, πλάτους 1.30 μ. (εἰκ. 101) τὸ ὁποῖον σώζεται ἐνιαχοῦ μέχρις ὕψους 0.35 μ. καὶ θὰ προωρίζετο ἀναμφιβόλως διὰ τοὺς θρόνους τῶν ἀνωτέρων κληρικῶν. Ὅμοιον πλατὺ βάθρον ὑπάρχει καὶ εἰς τὴν ἁψῖδα τῆς βασιλικῆς τῆς Σικυῶνος [1].

Ἐξωτερικῶς τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ ἀπεκαλύφθη κατὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν τετράπλευρον διαμέρισμα ἐν εἴδει παστοφορίου, τοῦ ὁποίου δὲν εὑρέθη θύρα εἰσόδου, φαίνεται δὲ ὅτι, συνεχομένως πρὸς αὐτό, θὰ ὑπῆρχε καὶ ἄλλο, διότι ὁ βόρειος τοῖχός του συνεχίζεται (εἰκ. 100). Θὰ πρόκειται πιθανῶς περὶ βοηθητικῶν τῆς βασιλικῆς χώρων.

Ἐσωτερικῶς τῆς ἁψῖδος καὶ εἰς ἀπόστασιν 2.80 μ. πρὸς Δυσμὰς τῆς χορδῆς αὐτῆς ἀπεκαλύφθη τμῆμα μαρμαρίνου στυλοβάτου τοῦ τέμπλου, βαῖνον παραλλήλως

1 Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΠΑΕ 1933, σ. 87, εἰκ. 6, Ὁ αὐτός, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχρ. βασιλική, σ. 500, εἰκ. 459.

πρὸς τὴν χορδὴν τῆς ἁψῖδος (εἰκ. 100). Εἶναι τοῦτο ὀρθογώνιος πλὰξ φέρουσα ἐπὶ τῆς ἄνω αὐτῆς ἐπιφανείας τετράγωνον βάθυνσιν, προφανῶς χάριν σφηνώσεως πεσσίσκου τοῦ τέμπλου. Ἐπειδὴ δὲ συχνάκις τὸ τέμπλον ἐτίθετο ἐγκαρσίως τοῦ μέσου κλίτους διῆκον ἀπὸ ἑνὸς κίονος τῆς μιᾶς κιονοστοιχίας εἰς ἀντίστοιχον κίονα τῆς ἄλλης [1], δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἡ θέσις τοῦ ἡμετέρου τέμπλου ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν θέσιν ἑνὸς κίονος τῶν ἑκατέρωθεν κιονοστοιχιῶν, καὶ δὴ ἐνταῦθα, λόγῳ τῆς μικρᾶς ἀποστάσεως ἀπὸ τῆς ἁψῖδος, πρὸς τὸν πρῶτον ἀπ' Ἀνατολῶν κίονα. Τούτου τεθέντος συνάγεται καὶ ὅτι ἡ ἀπ' ἄξονος εἰς ἄξονα ἀπόστασις τῶν κιόνων τῶν κιονοστοιχιῶν θὰ ἦτο ± 2.20μ. Ἐὰν δὲ πάλιν δεχθῶμεν ὅτι τὸ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν ἀποκαλυφθὲν θεμέλιον τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς βασιλικῆς (εἰκ. 100) ἀνῆκεν εἰς τὸν ἐξωτερικὸν τοῖχον τοῦ νάρθηκος καὶ δεχθῶμεν διὰ τὸν νάρθηκα πλάτος 4.20 μ., ἤτοι περίπου τὸ ἡμιόλιον τοῦ πλάτους τῶν πλαγίων κλιτῶν ὡς συμβαίνει καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Μαστιχάρη, τότε ὁ ὁλικὸς ἀριθμὸς τῶν κιόνων ἑκάστης κιονοστοιχίας προκύπτει πιθανώτατα ὅτι θὰ ἦτο ἕξ, ὡς ἡ συνημμένη ἀναπαράστασις τῆς κατόψεως δεικνύει (εἰκ. 102).

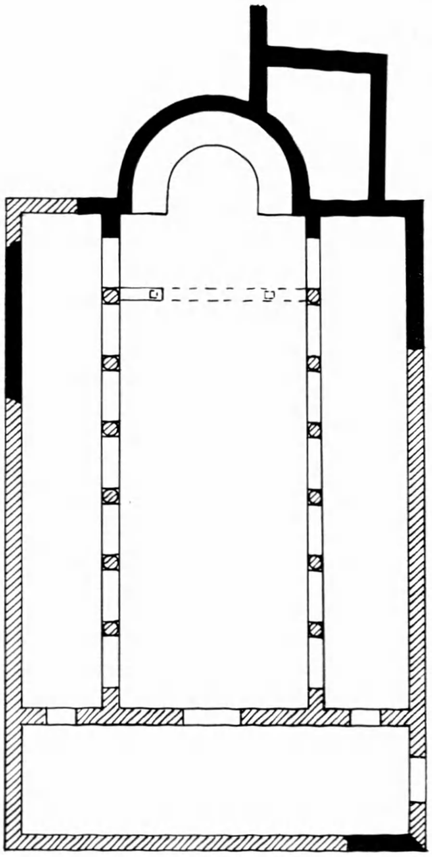

Εἰκ. 102. Ἀναπαράστασις τῆς κατόψεως τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀντιμαχείας.

Περαίνοντες τὸν περὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ ναοῦ λόγον θὰ ἀναφέρωμεν καὶ δύο τεμάχια μαρμαρίνων κιονίσκων (εἰκ. 103) ἀποκειμένων σήμερον ἔξωθι τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων. Ἐκ τούτων τὸ μὲν εἶναι *εἰλληματικὸς κιονίσκος* ἤτοι μὲ ἑλικοειδεῖς ῥαβδώσεις, τὸ δὲ ἄλλο ἔχει τὸν κορμὸν λεῖον καὶ καταλήγοντα εἰς ἰωνίζουσαν βάσιν. Λόγῳ τῶν μακρῶν αὐτοῦ διαστάσεων δὲν εἶναι ἀπίθανον τὸ δεύτερον τοῦτο τεμάχιον κιονίσκου νὰ προέρχεται ἐξ ἑνὸς τῶν στηριγμάτων τῆς Ἁγ. Τραπέζης τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀντιμαχείας, τῆς ὁποίας ὅμως δὲν ἀνευρέθησαν οἱαδήποτε ἄλλα λείψανα.

Εἰκ. 103. Κιονίσκοι ἐκ τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀντιμαχείας πρὸ τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων.

1 Ὡς π.χ. εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Μαστιχάρη (πίν. 1) καὶ εἰς τὴν τοῦ Ἀφεντέλλη τῆς Λέσβου (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΑΔ 12, 1929, σ. 55 εἰκ. 60), εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Γλαφάδας (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν 5, 1930, σ. 263, εἰκ. 4) κλπ.

ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΙΣ

Ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ διαφόρων τμημάτων ψηφιδωτοῦ, δηλουμένων ἐπὶ τοῦ σχεδίου τῆς εἰκόνος 100 διὰ τοῦ γράμματος Ψ, ὁλόκληρος ἡ βασιλικὴ εἶχε τὸ δάπεδον αὐτῆς ἐστρωμένον διὰ πολυχρώμων ψηφιδωτῶν σχεδίων. Οὕτως ἓν τεμάχιον ψηφιδωτοῦ περιεσώθη παρὰ τὴν ἀνατολικὴν παραστάδα τῆς νοτίας κιονοστοιχίας, ἄλλο δὲ πάλιν πρὸς Δυσμάς, εἰς τὴν θέσιν τοῦ ὑποτιθεμένου νάρθηκος. Τρίτον τέλος, τὸ καὶ μεγαλύτερον, εὑρέθη κατὰ τὸ βόρειον κλῖτος τοῦ ναοῦ.

Τὸ κοσμοῦν τὸ κλῖτος τοῦτο σχέδιον (εἰκ. 104) εἶναι ἀκριβῶς ὅμοιον πρὸς τὸ τοῦ διακονικοῦ καὶ τὸ τοῦ βαπτιστηρίου τῆς βασιλικῆς τοῦ Μαστιχάρη (πίν. 1). Παρουσιάζει δηλ. καὶ αὐτὸ ἐντὸς πλαισίου ἐξ ἁλυσιδωτῶν πλοχμῶν τὸ θέμα τῶν ἐναλλασσομένων ὀρθῶν καὶ κατὰ κορυφὴν τεθειμένων τετραγώνων, αἱ γωνίαι τῶν ὁποίων συνάπτονται διαγωνίως, οὕτως, ὥστε νὰ σχηματίζωνται ὀκτάκτινοι ἀστέρες καὶ ρόμβοι ἐμφανίζοντες προοπτικῶς ὁρώμενα ἀνὰ τέσσαρα ὀρθογώνια παραλληλεπίπεδα. Καὶ ἐντὸς μὲν τῶν ὀρθίων τετραγώνων ἐσχεδιάσθησαν τετράφυλλα προκύπτοντα διὰ τῆς τομῆς ἡμικυκλίων, ἐντὸς δὲ τῶν κατὰ κορυφὴν τετραγώνων φύλλα κισσοῦ μετὰ μίσχου. Λεπτομερείας περὶ τοῦ ἀνωτέρω διακοσμητικοῦ θέματος βλέπει ὁ ἀναγνώστης ἀνωτέρω (σ. 70, 71). Εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Ἀντιμαχείας τὸ θέμα τοῦτο ἐξετείνετο καθ᾿ ὅλον τὸ μῆκος τοῦ βορείου κλίτους πλαισιούμενον κατὰ μὲν τὴν πρὸς τὸ μέσον κλῖτος πλευρὰν αὐτοῦ δι᾿ ἁπλοῦ ἁλυσιδωτοῦ πλοχμοῦ κατὰ δὲ τὴν πρὸς τὸν τοῖχον δι᾿ ἁλυσιδωτοῦ πάλιν πλοχμοῦ ἐνισχυομένου ὅμως ἐσωτερικῶς καὶ διὰ δευτέρου ὀδοντωτοῦ ἢ ἐν εἴδει τριγωνικῶν βαθμιδωτῶν ἐπάλξεων πλαισίου (εἰκ. 104).

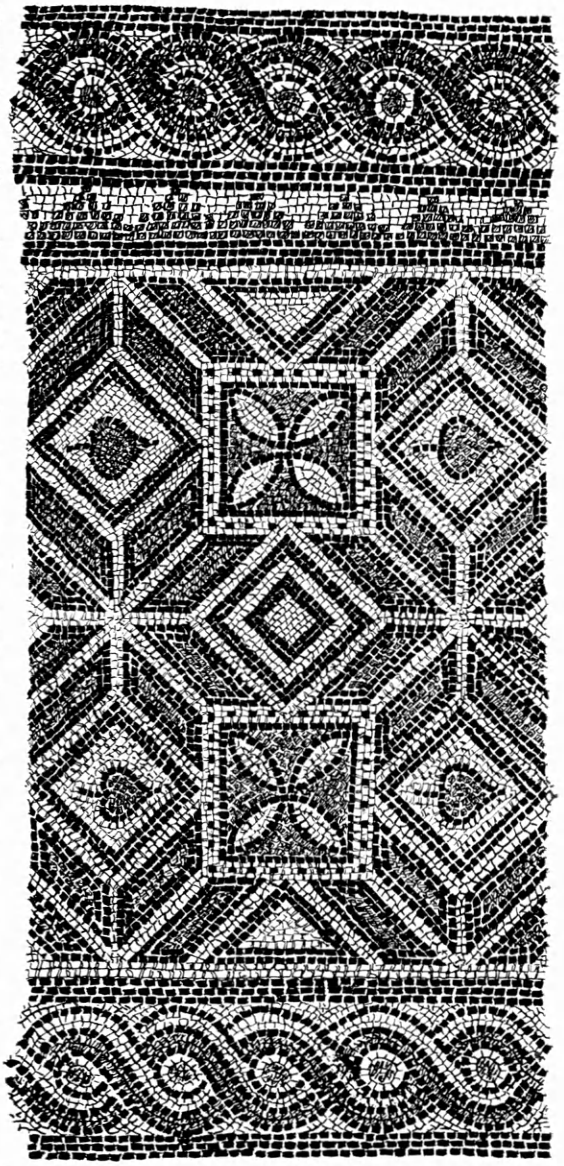

Εἰκ. 104. Τὸ διακοσμητικὸν θέμα τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ βορείου κλίτους τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀντιμαχείας.

Ἡ ἐπιμελὴς τεχνικὴ ἐκτέλεσις τοῦ ἡμετέρου ψηφιδωτοῦ τάσσει αὐτὸ σύγχρονον πρὸς τὰ ψηφιδωτὰ τῆς βασιλικῆς τοῦ Μαστιχάρη.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ

ΕΝΕΠΙΓΡΑΦΟΣ ΜΙΤΡΑ ΕΚ ΚΡΗΤΗΣ

Εἰς τὴν Συλλογὴν τοῦ ἀειμνήστου Στ. Γιαμαλάκη ἀπέκειτο ἓν τῶν περίπου ἡμικυκλικῶν ἐκείνων ἐξαρτημάτων τοῦ Ἑλληνικοῦ θώρακος, τὰ ὁποῖα ἐπεκράτησε νὰ ὀνομάζωμεν μίτρας. Ἐπειδὴ ἔφερεν ἐγχάρακτον ἐπιγραφὴν εὐανάγνωστον μέν, δυσσύμβλητον δέ, ἐζήτησα καὶ ἔλαβον προθυμοτάτην ἄδειαν δημοσιεύσεως τῆς μίτρας. Ταῦτα ἐγένοντο τῷ 1955. Ἐζήτησα πᾶσαν συναφῆ πληροφορίαν καὶ ἤρχισα τὴν μελέτην τῆς ἐπιγραφῆς. Διέκοψα ὅμως ταύτην, διότι ἐβράδυνον πολὺ νὰ σταλοῦν αἱ ζητηθεῖσαι φωτογραφίαι. Ὅταν δ' ἐστάλησαν, ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἦσαν λίαν μέτριαι, εἶχον τυπωθῆ, κατὰ λάθος, ἐν κατοπτρικῇ εἰκόνι (Spiegelbild). Ἔκτοτε ἀφῆκα κατὰ μέρος τὴν ἐργασίαν ταύτην. Ἐπειδὴ ὅμως παρὰ τεσσάρων διαφόρων λογίων τελευταίως ἐξεδηλώθη ἐνδιαφέρον διὰ τὴν ἐπιγραφήν, παραδίδω ταύτην τώρα εἰς τὴν δημοσιότητα, ἐκθέτων τὰ πορίσματα εἰς τὰ ὁποῖα εἶχον τότε καταλήξει. Οἱ εἰδικώτεροι ἐπιγραφικοί, πιθανῶς, θὰ προχωρήσωσι περισσότερον ἐμοῦ.

Διαστάσεις, προέλευσιν καὶ πάσας τὰς λοιπὰς πληροφορίας ὀφείλω εἰς τὸν κ. Στ. Αλεξιου, σταλείσας ὑπὸ ἡμερομηνίαν 23 Ἀπρ. 1956. Εὐχαριστῶ τοῦτον θερμῶς ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης καὶ διὰ τοῦτο καὶ διὰ τὴν πρὸ ὀλίγων ἡμερῶν ἀποστολὴν νέας, καλυτέρας φωτογραφίας τῆς μίτρας (εἰκ. 1).

Περὶ τῆς προελεύσεως τῆς μίτρας (κατὰ τὰς πληροφορίας βεβαίως τοῦ συλλογέως, ὧν ἡ ἀκρίβεια δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ πάντοτε ἀπόλυτος) γράφει ὁ Αλεξιου: «Ἡ [χαλκῆ] μίτρα προέρχεται ἐξ Ἀξοῦ καὶ ἠγοράσθη τὸ 1951 παρὰ χωρικοῦ, ὁμοῦ μὲ τεμάχιον ἑτέρας χαλκῆς [μίτρας] φερούσης παράστασιν ἔκκρουστον πτερωτῆς Νίκης βαινούσης πρὸς δεξιά (ἀριθ. τοῦ τεμαχίου τούτου 569, τῆς μίτρας αὐτῆς 568). Περὶ τῶν συνθηκῶν καὶ τοῦ ἀκριβοῦς τόπου εὑρέσεως οὐδὲν εἶναι γνωστόν».

Σῳζόμενον μῆκος τῆς μίτρας δίδει ὁ Αλεξιου 23 ἑκ., ἀλλ' ἐλλείπει ἐκ τῆς μιᾶς πλευρᾶς τεμάχιον τῆς διπλῆς κυματιώσεως, ἥτις περιβάλλει τὸ κυρίως πέταλον τῆς μίτρας (εἰκ. 1). Τὸ μέγιστον πλάτος εἶναι 16 ἑκ. Ἐκ τῶν τριῶν ἀρχικῶν κρίκων ἀναρτήσεως διατηρεῖται ὁ μεσαῖος. Ἄλλας λεπτομερείας δὲν ἔγραψεν ὁ Αλεξιου, ἀλλ' ἔπραξέ τι καλύτερον: Ἀπέστειλεν «ἔκτυπον» τῆς ἐπιγραφῆς γενόμενον δι' ἐντριβῆς, πολὺ ἐπιτυχές, τὸ ὁποῖον δημοσιεύεται εἰς φυσικὸν μέγεθος ἐνταῦθα, καθὼς καὶ ἀντίγραφον δημοσιευόμενον ὡσαύτως (εἰκόνες 2 καὶ 3).

Ὡς βλέπει τις, ἡ ἐπιγραφὴ διατηρεῖται καλῶς. Τὰ σχήματα τῶν γραμμάτων δὲν πιστοῦνται ὅλα εἰς τὸ ἀλφάβητον τῆς Ἀξοῦ, ἀλλ' ὑπάρχουν εἰς τὰ ἀλφάβητα ἄλλων πόλεων: Ἡ Ἀξός, εἰδικώτερον, ἔχει τὸ B = H καὶ ᒥ = Λ. Τὸ Π ὅμως γράφεται ὡς Γ ἂν καὶ σπανίως παρουσιάζεται ἀπογωνιωθὲν (ᑦ), τὸ ὁποῖον καὶ ἑρμηνεύει

τὸ σχῆμα τοῦ Π ὡς C εἰς τὰ Κρητικὰ ἀλφάβητα[1]. Τὸ κόππα εὑρίσκεται εἰς ἀρχαϊκὰς ἐπιγραφὰς τῆς Λύκτου[2]. Εἶναι ὅμως καὶ ζήτημα τύχης, ἤτοι ἀριθμοῦ τῶν σῳζομένων ἐπιγραφῶν ἑκάστης πόλεως, ἡ ὕπαρξις ἢ μὴ ὡρισμένων γραμμάτων. Ὡς πρὸς τὴν χρονολογίαν καὶ τῆς ἐπιγραφῆς καὶ τῶν μιτρῶν τῆς Κρήτης γενικῶς, οὐδὲν θὰ εἶχον νὰ προσθέσω εἰς τὰ ἤδη γνωστά[3].

Ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι γεγραμμένη *ἐπὶ τὰ λαιὰ* εἰς τὸ κάτω δεξιὸν μέρος τοῦ πετάλου.

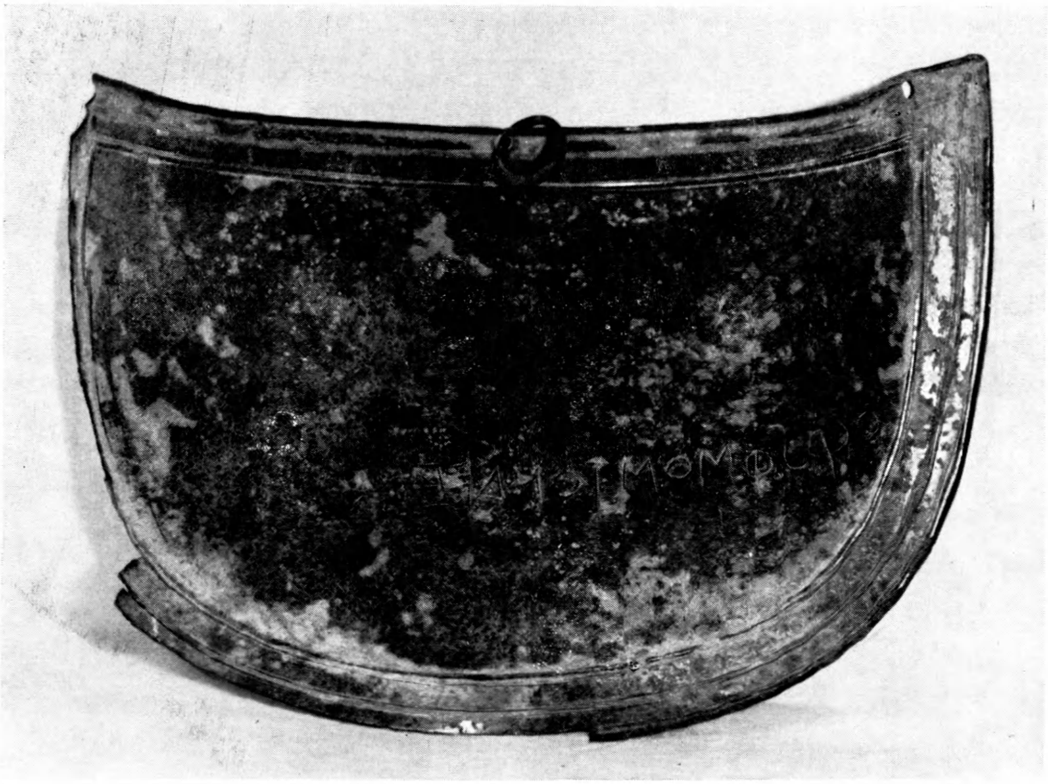

Εἰκ. 1. Ἐνεπίγραφος μίτρα ἐξ Ἀξοῦ. Τέως Συλλογὴ Γιαμαλάκη (νῦν Μουσεῖον Ἡρακλείου).

Ἐὰν ὑποτεθῇ, ὅτι ἡ τελευταία λέξις εἶναι ἧλε ἀντὶ τοῦ κανονικοῦ εἷλε[4], τὸ ὑπόλοιπον τῆς ἐπιγραφῆς ἀναγινώσκεται κατὰ τρεῖς διαφόρους τρόπους δηλοῦντας τὸ ὄνομα τοῦ ἀναθέντος τὸν θώρακα εἴς τι ἱερόν:

Ὁ Πρῖξος τόνδε ἧλε
Ὄπριξος τόνδε ἧλε
Ὁ Πρίξ, ὅς τόνδε ἧλε.

Ἡ πρώτη ἀνάγνωσις εἶναι ἀπίθανος ἢ ἀδύνατος, διότι τὸ ἄρθρον ἐνοχλεῖ καὶ

1 Ὅρα λ.χ. Guarducci, Inscr. Creticae II, σ. 59 ἀρ. 12.

2 Inscr. Cret. I 184 ἀρ. 4 ἢ 183 ἀρ. 2.

3 Συνολικὴ πραγματεία περὶ τῶν εὑρημάτων τῆς Ἀξοῦ: D. Levi, I bronzi di Axòs, Annuario Atene XIII-XIV, 1930-31, σ. 43 ἑξ. Γενικῶς αἱ χρονολογήσεις τῶν ἔργων τούτων στρέφονται πέριξ τῶν μέσων τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος (πρβ. Picard, Manuel d'Archéol. Grecque I, 446-7). Ἐν τούτοις ἡ παροῦσα ἐπιγραφὴ λόγῳ τῆς κανονικότητος τῆς γραφῆς καὶ τῆς σταθερᾶς χειρὸς τοῦ γράψαντος θὰ ἔπρεπεν ἴσως νὰ χρονολογηθῇ πέριξ τοῦ 600 π. Χ.

4 Thumb-Sherer, Handbuch$_2$ II, 1959, σ. 103.

διότι εἶναι ἀπίθανον εἷς κοινὸς Κρὴς νὰ ἔφερε τὸ ἔνδοξον μυθικὸν ὄνομα τοῦ Φρίξου. Τὰ ὀνόματα ταῦτα μέχρι καὶ τῆς ὑστάτης ἀρχαιότητος ἦσαν tabu. Ἐπὶ πλέον ἐλλείπει καὶ τὸ πατρώνυμον.

Ἡ δευτέρα ἀνάγνωσις δὲν ἀποδίδει καὶ αὕτη πατρώνυμον, τὸ δὲ ὄνομα πρέπει νὰ

Εἰκ. 2. Ἔντριπτον ἔκτυπον τῆς ἐπιγραφῆς τῆς μίτρας.

θεωρηθῇ Προελληνικόν. Τὸ τελευταῖον τοῦτο ὅμως δυσκόλως δύναται νὰ ἀποδειχθῇ. Ὑπάρχουν ἁπλαῖ ἀναλογίαι εἰς Μικρασιατικὰ ὀνόματα.

Ὁ Sundwall εἰς τὸ βιβλίον του περὶ τῶν ὀνομάτων τῶν Λυκίων παρέχει ἀρκετὰ ὀνόματα ἀρχόμενα ἀπὸ οπρα–, τὰ ὁποῖα ἀπαντῶσιν εἰς εὐρεῖαν κλίμακα (Οπρασατης–

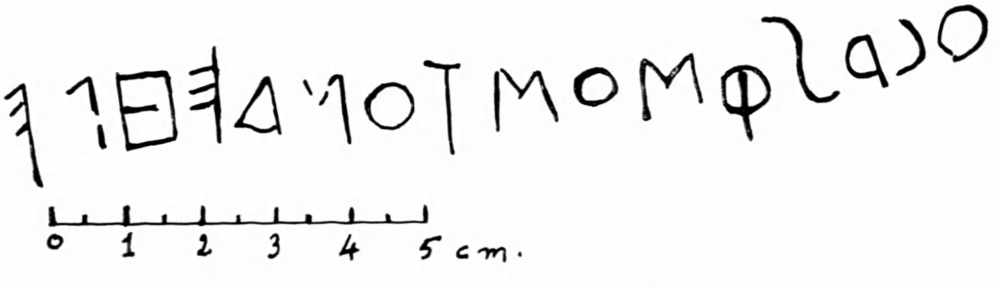

Εἰκ. 3. Ἰχνογράφημα τῆς ἐπιγραφῆς τῆς μίτρας.

Οπρασητας – Ουπρασητας ἐν Πισιδίᾳ καὶ Κιλικίᾳ). Ἡ συγγένεια ὅμως τῶν ὀνομάτων ἔχει μελετηθῆ ἐπαρκῶς μόνον ὡς πρὸς τὰ τοπωνύμια μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Μ. Ἀσίας, ἀτελῶς δὲ καὶ αὕτη (κυρίως ἐμελετήθησαν τὰ προελληνικὰ γλωσσικὰ στοιχεῖα). Ἔργον εἰδικῶν θὰ ἦτο ἡ λεπτομερὴς ἔρευνα, κατὰ πόσον καὶ ἄλλα ὀνόματα μεταξὺ Ἑλληνικῆς καὶ Μικρασιατικῆς περιοχῆς παρουσιάζουσι συγγένειαν [1].

Τὴν τρίτην ἀνάγνωσιν θεωρῶ τὴν πιθανωτάτην πασῶν. Πρόκειται δηλαδὴ περὶ δούλου ἀνδραγαθήσαντος. Πρὶξ=Φρίξ, δηλαδὴ Φρύξ. Ἡ παρουσία τοῦ ἄρθρου δὲν

1 Τὰ ἀπὸ οπρα— ἀρχίζοντα ὀνόματα Λυκίων Sundwall, Die einheimischen Namen der Lykier (index). Ὅμοια ἐκ Πισιδίας καὶ Κιλικίας Sundwall, Kleinasiatische Nachträge (Studia Orientalia XVI,1 [1950]) 34-5. Ἐκεῖ δύναταί τις νὰ ἴδῃ ὀνόματα ἀπαντῶντα καὶ ἐν Ἑλλάδι ὡς Ἄναβος (Λυκιακὴ ὀρεινὴ τοποθεσία (σ. 14) δυνάμενον νὰ παραβληθῇ πρὸς τὰ Ἑλλ. Ἄναπος (παραπότ. Ἀχελῴου) ἢ Ἀνάφα-Ἀνάφη (νῆσος)). Τὸ Παμφυλιακὸν Apasas ἐνθυμίζει τὸ ὄρος τῆς Κορινθίας Ἀπεσᾶς κλπ. Τῶν κυρίων ὀνομάτων ἡ ἔρευνα θὰ ἦτο ἐξ ἴσου ἐνδιαφέρουσα. Ἴσως τὸ ἐντυπωσιακώτερον παράδειγμα εἶναι ὁ περὶ τὸ 1300 π.Χ. μνημονευόμενος εἰς τὰ Χετταϊκὰ ἀρχεῖα τοῦ Μπογάζ-κιοΐ Pijamaradus, ἴσως ὁ πρῶτος «Σπάρτακος» τῆς Ἱστορίας, ὡς ἀλλαχοῦ ἀπεκάλεσα τοῦτον. Ἐπὶ κεφαλῆς 7000 δούλων, ὡς φαίνεται, αὐτομολεῖ ἐκ τῶν Χετταίων πρὸς τοὺς

ὀχλεῖ πλέον, διότι τοιαῦτα ὀνόματα νοοῦνται εἰσέτι ὡς ἐθνικά. Οἱ γνωστοὶ ἀγγειογράφοι ὑπογράφονται Ὁ Βρύγος, Ὁ Λυδὸς κλπ. ἀλλὰ καὶ ἐκ κειμένων γνωρίζομεν παραδείγματα ὡς ἡ Σκύθαινα, ἡ Θρᾷττα, ἡ Σύρα κλπ.[1].

Ὡς πρὸς τὴν ἐναλλαγὴν Φρὺξ — Φρὶξ ἔχομεν ἀρκετὰς μαρτυρίας, εὐθείας εἴτε πλαγίας. Εὐθεῖα εἶναι ἡ τοῦ Ἡροδότου (VII 73): *Οἱ δὲ Φρύγες, ὡς Μακεδόνες λέγουσιν, ἐκαλέοντο Βρίγες χρόνον ὅσον . . . σύνοικοι ἦσαν Μακεδόσι*. Τὸ Β (ἀντὶ Φρίγες) ὀφείλεται εἰς τὴν Μακεδονικὴν διάλεκτον. Εὐθεῖα ὡσαύτως μαρτυρία εἶναι ἡ τοῦ Ἡσυχίου: *Βρέκυν . . . τὸν Βρίγα· Βρίγες γὰρ οἱ Φρύγες*.

Ἐκ τῶν ἐμμέσων μαρτυριῶν ἔχομεν ὄνομα σατύρου Βρίκων ἐπὶ ἀγγείου, ἐπεξηγούμενον ὑπὸ τοῦ τοῦ Ἡσυχίου: *βρικίσματα, ὄρχησις Φρυγιακή*. Ὡσαύτως ὁ Βρύγος ἐπὶ τῶν ἀγγείων γράφεται καὶ Βρύκος, τοῦ Ἡσυχίου καὶ πάλιν δίδοντος τὴν ἐξήγησιν: *Βρύκος . . . βάρβαρος καὶ βρικόν . . . βάρβαρον*[2]. Κατὰ ταῦτα ὁ Πρὶξ τῆς Κρητικῆς ἐπιγραφῆς εἶναι Φρίξ. Σημαίνει βάρβαρος ὅπως καὶ τὸ ὄνομα τοῦ γνωστοῦ ἀγγειογράφου Βρύγου, ἐκφερόμενον καὶ τοῦτο ἐνάρθρως ἔτι, ἂν καὶ ὁ Βρύγος εἶναι ἕνα που αἰῶνα νεώτερος τοῦ Φριγὸς τῆς Ἀξοῦ, εἰς ὃν ἐπετράπη νὰ ἀναθέσῃ τὸν θώρακα, τὸν ὁποῖον ἐκυρίευσε.

ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ

Ahhijawa, παραπονεῖται δ' ὁ Χετταῖος Βασιλεὺς πρὸς τὸν συνάδελφον βασιλέα τῶν Ἀχαιῶν, διότι μετ' ἐκπλήξεως διεπίστωσεν, ὅτι ὁ φυγὰς εἶχεν ἤδη φροντίσει νὰ νυμφεύσῃ ἀμφοτέρας τὰς κόρας του πρὸς Ἀχαιοὺς ἀρχηγούς (ὅρα SUNDWALL, Kleinas. Nachträge 47 καὶ ἰδίως PAGE, History and the Homeric Iliad, 11-12). Ἐπέστησα ἤδη τὴν προσοχὴν ἐπὶ τοῦ γεγονότος, ὅτι περὶ τοὺς αὐτοὺς χρόνους ὁ Ἑλληνικὸς μῦθος ἐνθυμεῖται ἔπηλυν ὀνόματι Ἰμμάραδον ἐν Ἐλευσῖνι (Anz. der Phil.-hist. Klasse der Österr. Akad. 1961 [Nr. 25] σ. 244-5).

1 KRETSCHMER, Die griech. Vaseninschriften 75.

2 KRETSCHMER, ἔ.ἀ. 234, ὅστις παρατηρεῖ ὅτι ἔχομεν νὰ κάμωμεν πρὸς ξένην γλῶσσαν, ἧς οἱ φθόγγοι ἀποδίδονται κατὰ διαφόρους τρόπους.

DEUX INSCRIPTIONS AGONISTIQUES DE RHODES

Dans un lot d'inscriptions de Rhodes G. Pugliese Carratelli a publié naguère une intéressante inscription agonistique sous le n° 66 [1]. La pierre, au musée de Rhodes, est la «partie antérieure d'une grande base de marbre blanc, gravée sur la face et sur les côtés. Largeur, 1 m.; hauteur, 60 cm.; épaisseur, 26 cm. 5. Lettres de 2 cm. 3 à 2 cm. 2 aux lignes 1-5, de 2 cm. aux lignes 6 et suịvantes». Le texte A, sur la face, est ainsi rédigé:

... — ΙΙ.... Ο̣ΛΛΙ [— — — νικάσαντα]
[ἀν]δρῶν δόλιχον τὰν περίοδ̣[ον ἐν τᾶι] [2]
περιόδῳ δὶς κατὰ τὸ ἑξᾶς πρᾶτ[ον πάν]-
4 των ἀνήσσατον εὐνοίας ἕν[εκα *vel* - κεν].
῞Αλεια ἄνδρας δόλιχον καὶ τᾷ δεύτερον Ἁ̣[λιάδι]
[ἄνδ]ρ̣ας δόλιχον καὶ τᾷ τρίτᾳ Ἁλιάδι ἄνδρας δόλ[ιχον]
πάντων πρᾶτος
8 Ὀ[λύ]μ̣πια ἄνδρας δόλιχον καὶ τᾷ δεύτερον Ὀλυμπιάδ[ι]
ἄνδρας δόλιχον πρᾶτος Ῥοδίων
[Πύθ]ια ἄνδρας δόλιχον καὶ τᾷ δεύτερον Πυθιάδι ἄνδρας
δόλιχον πρᾶτος Ῥοδίων
12 Ἴσθμια ἄνδρας δόλιχον μόνος ἀπολαβὼν ἀπ' αἰῶνος
διὰ τὸ μηδένα θελῆσαι τῶν ἀνταγωνιστῶν ἀγωνίσασθαι
[καὶ] τᾷ δεύτερον Ἰσθμιάδι ἄνδρας δόλιχον καὶ τᾷ τρίτᾳ
[Ἰ]σθμιάδι ἄνδρας δόλιχον πρᾶτος πάντων
16 [Νέμ̣εα π]αῖδες δόλιχον καὶ τᾷ δεύτερον Νεμεάδι ἄνδρας
[— — ἐ]νόπλιον καὶ τᾷ τρίτᾳ Νεμεάδι ἐνόπλιον
— — — — . ΝΤ .... ΠΛΙ⌒ — — — — .

Cet athlète rhodien était spécialiste de la course de fond, *δόλιχος*, et aussi de la course armée (*ἐνόπλιον*; l. 17). La lacune du début de la ligne 17 devra être remplie par la mention d'une course de fond, à savoir *δόλιχον*. Toutes les victoires ont été rem-

1 *Annuario Sc. Arch. At.*, 30-32 (1952-1954 ; paru en 1955), *Supplemento epigrafico rodio*, pp. 290-292, avec photographies fig. 56-58. Sur la longue inscription n. 67, voir *Hellenica*, XI-XII. 443-446. Les lignes 1 à 22 ont pu être restituées là pour la plus grande partie; car la lacune à gauche est peu étendue, alors que l'éditeur la supposait très large.

2 Les deux derniers mots ont été ajoutés à la main par l'auteur sur le tirage à part.

portées dans la catégorie des «hommes»; l'athlète n'a vaincu qu'une seule fois dans la catégorie des «enfants», lors de sa première victoire à Némée (l. 16).

C'était un grand athlète, qualifié ici, l. 4, de *ἀνήσσατος*, mot nouveau dans cette catégorie d'inscriptions pour «invaincu» [1]. Il fut deux fois périodonique, et à la suite; et chaque fois ce fut «dans la période» [2].

L'énumération des victoires ne suit pas l'ordre chronologique, mais un ordre de dignité. En tête, les victoires dans sa patrie, le grand concours des Haleia en l'honneur du Soleil. L'athlète y a vaincu trois fois de suite dans le *dolichos hommes*. Il n'y avait jamais eu une telle victoire dans cette catégorie, prolongée pendant trois célébrations, donc 9 ans; d'où l'éloge *πάντων πρῶτος*. Viennent ensuite les concours de «la période»; ils sont supérieurs en dignité à ceux de Rhodes; mais il est traditionnel d'attribuer la première place aux concours du lieu où est érigée la statue et rédigée l'inscription; c'est là une règle fréquemment observée. D'autre part, c'est le seul concours pentétérique où cet athlète ait vaincu trois fois. A Olympie l'athlète fut vainqueur deux fois de suite au *dolichos*; cette performance n'était pas nouvelle; mais aucun Rhodien ne l'avait encore à son actif; d'où l'éloge *πρᾶτος Ῥοδίων*. De même deux victoires aux Pythia et «le premier des Rhodiens». Aux Isthmia, trois victoires successives; ce qui est plus facile qu'à Olympie et à Delphes, puisque le concours est triétérique et que les trois victoires ne couvrent qu'un intervalle de 7 ans; cependant personne n'avait encore eu ce succès; d'où «premier de tous». A Némée aussi, victoires dans 3 triétéries successives, mais avec un ensemble de 4 victoires. On attendrait là une qualification comme pour les trois autres concours de la période [3]. Cet éloge occupait la dernière ligne: ce n'est pas un hasard si je puis insérer les lettres copiées —et reconnaissables sur la photographie— dans la formule: [πρᾶτος πά]*ντ*[ων ἀ]*π' αἰῶ*[νος].

L'expression *ἀπ' αἰῶνος*, si fréquente à l'époque impériale, apparaît aussi ligne 13. Il y avait eu aux Isthmia un record tout à fait spécial et qui contribuait évidem-

1 L'éditeur a renvoyé à Théocrite, VI 45; c'est ce que donnent tous les dictionnaires. On lit: *νίκη μὲν οὐδάλλος, ἀνάσσατοι δ' ἐγένοντο*. On voit que le terme y était technique.

2 Voir *Rev. Phil.* 1930, 49 et 53 (d' où R. Knab, *Die Periodoniken* (Diss. Giessen 1934), 9; L. Moretti, *Iscr. gr. agon.*, p. 35); *Hellenica*, XI-XII, 455-456, avec l'exemple de Rhodes et un autre reconnu à Milet. Il n'y a aucun doute sur le sens («probabilmente», Moretti): l'homme a été vainqueur dans les quatre concours de la période dans un seul espace de quatre ans, une 'période'; cf. W. Dittenberger, *I. Olympia*, p. 343, *ad* n. 231.

3 Même série variée de *πρῶτος* dans l'inscription d'un coureur milésien à Milet et à Didymes, vainqueur au diaule à Olympie en 20 a. C. (*Hellenica*, VII, 117-125; en partie L. Moretti, *Iscr. agon. gr.*, n. 59; *I. Didyma*, 201, avec annotation insuffisante; cf. L. Robert, *Revue Numismatique*, 1966): trois victoires à Némée «dans la même année» *πρῶτος πάντων; ἄριστος τῶν Ἑλλήνων* à Platées *πρῶτος καὶ μόνος τῶν ἀπὸ τῆς Ἀσίας*; 3 victoires le même jour aux Actia, qui étaient de création récente, *πρῶτος πάντων* (cf. p. 121); course armée aux Sébasta de l'Asie, à Pergame, concours également récent (cf. p. 121), *πρῶτος τῶν Ἰώνων*; course armée aux Isthmia *πρῶτος Μιλησίων*; stade et course armée à Delphes pour la seconde fois, *πρῶτος τῶν Ἰώνων*; triple victoire au concours des hiéroniques, *πρῶτος πάντων*; stade aux Héraia d'Argos *πρῶτ*[ος Μιλησί]*ων*; seconde victoire triple à Némée *πρῶτος τῶν Ἰώνων; ἄριστος τῶν Ἑλλήνων* pour la seconde fois *πρῶτος καὶ μόνος*. Tous ces records sont soigneusement distingués. Il n'y a aucune raison de prendre tout cela pour des mensonges ou des exagérations et de le traiter par une plaisanterie soupçonneuse, comme il arrive assez souvent

ment à faire de la série de ces victoires un cas unique jusqu'ici : «*dolichos hommes*, l'ayant reçu, seul de tout temps, parce que personne des concurrents n'a consenti à concourir». Il a donc été vainqueur *ἀκονιτί*[1]. Deux des textes cités par J. H. Krause sont particulièrement instructifs et doivent être rapprochés de l'inscription de Rhodes: Diodore IV, 14, 2, sur Héraclès à Olympie: *τὰ δ' ἀθλήματα πάντα αὐτὸς ἀδηρίτως ἐνίκησε, μηδενὸς τολμήσαντος αὐτῷ συγκριθῆναι διὰ τὴν ὑπερβολὴν τῆς ἀρετῆς, καίπερ τῶν ἀθλημάτων ἐναντίων ἀλλήλοις ὄντων,* — et Philon : *εἰσὶ δέ τινες τῶν ἀγωνιστῶν οἳ διὰ σώματος εὐεξίαν, ἀπειπόντων τῶν ἀντιπάλων, ἐστεφανώθησαν ἀμαχὶ μηδ' αὐτὸ μόνον κονισάμενοι ἀσυγκρίτου ῥώμης εὑράμενοι τὰ πρωτεῖα*[2]. Des inscriptions d'athlètes évoquent le même cas par l'expression *στήσας τοὺς ἀνταγωνιστάς*[3], ou bien, à Antioche de Pisidie: *Μαρκιανὸν νεικήσαντα πάλην ὃν ἀποδυσάμενον παρῃτήσαντο οἱ ἀνταγωνισταί*[4]; c'est lorsque ce lutteur fut dans la nudité de combat que les adversaires ont renoncé, avant même le tirage au sort[5]; on voit bien ici la valeur technique du verbe *ἀποδύειν, ἀποδύεσθαι*[6]. Ce qu'il y a de remarquable dans le cas du Rhodien, c'est qu'il ne s'agit pas de lutte ou de boxe, mais de course[7]. Il s'agit d'un autre cas de la victoire *ἀκονιτί*, l'absence de concurrents inscrits, dans une épigramme de Lucillius, *Anth. Pal.* XI, 316 ; ce qu'il raconte n'est pas un fait historique[8], mais une galéjade, spirituelle satire de l' *ἀκονιτί*[9].

1 Sur cette expression, voir surtout J. H. Krause, *Olympia* (1838), 153-155; *Die Pythien, Nemeen und Isthmien* (1841), 47-48 et J. Jüthner, *Philostratos Ueber Gymnastik* (1909), pp. 207-208; aussi E. N. Gardner, *JHS* 1905, 16; R. Knab, *Die Periodoniken* (Diss. Giessen 1934), 11-12; L. Moretti, *Iscr. ag. gr.*, pp. 16-17.

2 *Quod deterius*, 29. L'expression *ἀμαχί*, au lieu de *ἀκονιτί* (mais l'image est introduite par *κονισάμενοι*), rappelle l'épigramme du lutteur Sostratos de Sicyone à Delphes (L. Moretti, *Iscr. agon. gr.*, n. 25 ; cf. *Revue de Philol.* 1967), à la fin: [πα]*ύσας δ' ἀντι*[πάλους πάν]*τα* [ἐ]*κράτεις ἀμαχεί*. Sôstratos avait la technique de l' ἀκροχειρισμός (cf. *Hellenica*, XI-XII, 442, note 4). Philon adore les comparaisons agonistiques et son langage est toujours d'une précision parfaite, conforme au vocabulaire technique des concours. Voir par exemple *Revue de Philol.* 1967, *Hellenica*, XI-XII, *loc. cit.*, et 337, n. 1 ; cf. *Bull. Epigr.* 1965, 182; j'étudierai ailleurs plusieurs autres passages intéressants.

3 J'ai expliqué cette expression dans *Hellenica*, VII, 105-112, dans des inscriptions de Smyrne, d'Ephèse et de Rome. L'inscription de Smyrne fut publiée indépendamment par J. Keil, *Ist. Forsch.*, 17 (1951; cf. *Bull. Epigr.* 1952, 139), 62-63, n. 20, pratiquement sans commentaire ; l. 18, il a lu justement [Ἴ]*σθμια παίδων ἀγενείων ἀνδρῶν κατὰ τ*[ὸ ἑξῆς] ; il datait à tort le texte du IIIe siècle, après la Constitution Antoninienne ; le vainqueur n'est pas un *Aurelius*, mais un *Marcus Aurelius Antonius Lucius*.

4 Je l'ai mise en valeur et commentée *Hellenica*, VII, 110.

5 Je l'ai expliquée précisément *loc. cit.*

6 Elle est bien apparente dans un texte comme Dion Chrysostome, 28 (éloge de l'athlète Mélancomas), 6 : *καίτοι οὔτε ἐσθῆτι ἐκόσμει ἑαυτὸν οὔτε ἄλλῳ τῳ γιγνώσκεσθαι μᾶλλον ἐπετήδευεν ἢ λανθάνειν· ἀποδυσαμένου δ' οὐκ ἔστιν ὅστις ἄλλον ἐθεᾶτο, πολλῶν μὲν παίδων, πολλῶν δὲ ἀνδρῶν γυμναζομένων.* C'est ce qui fait le sel, encore une fois, du discours de la jeune Palaistra dans *l'Ane*, 8 : *ὥστε ἀπόδυσαι καὶ ἤδη παλαίωμεν; 9: ἡ δὲ ἀποδυσαμένη τὴν ἐσθῆτα κτλ., Ὦ μειράκιον, ἔκδυσαι καὶ ἀλειψάμενος ἔνθεν ἐκ τοῦ μύρου συμπλέκου τῷ ἀνταγωνιστῇ· 5: ἐπὶ τὴν θεράπαιναν τὴν Παλαίστραν ἤδη ἀποδύου κτλ. κἀπὶ ταύτης κυλιόμενος καὶ γυμναζόμενος καὶ ταύτῃ συμπλεκόμενος κτλ.*

7 Je l'ai souligné *Hellenica*, XI-XII, 456, n. 1: "Le fait est d'autant plus rare pour un coureur; car les adversaires ne risquent pas d'être 'abîmés' s'ils se risquent au combat ; ils seront seulement humiliés, ce qui n'est pas rien pour eux".

8 Ainsi l'éditeur Beckby, qui croit qu'il s'agit de Milon de Crotone; J. Jüthner, *Philostr. Ueber Gymnastik*, p. 208, le considère comme un fait historique.

9 Je l'explique ailleurs dans une étude sur les épigrammes satiriques de Lucillius contre les athlètes ; cf. *Hellenica*, VIII 86 ; XI-XII , 337; *Bull. Epigr.* 1965, 182.

Sur le côté droit était gravé le texte B. Il y a une marge, puis la partie gauche de l'inscription.

.ΟΘΕΤΟΥΝ — —
ΣΤΩΝΚΑΙϹ — —
πολε — — — —
4 *Κοινὰ Ἀσί*[ας — — — —
ἄνδρας δ[όλιχον — — —
ἄνδρα[ς — — —
Κοινὰ Ἀσί[ας— — —
8 *ἄνδρας δ*[όλιχον
ρίδι ἄνδρα[ς — — — —
10 *Βαρβίλεα* Τ — — — —
ρον πεντα — — — —
καὶ τοὺς Τ — — — —.
ἀγῶνας— . — — — .
14 *καὶ τᾷ δεύ*[τερον — — —]
καὶ Τιβέρι[α — — — —]

Il faut d'abord introduire dans le texte les deux restitutions suggérées dans l'apparat: l. 8-9, [καὶ τᾷ δεύτερον πενταετη]*ρίδι;* l. 10-11 [τᾷ δεύτε]*ρον πεντα*[ετηρίδι], et l'on se dispensera du point d'interrogation. Ces restitutions ont été proposées exactement d'après ce que nous avions reconnu, *Bull. Epigr.* 1951, 154, pour le n° 66 *a*, étudié ci-après.

De la mention des Barbilleia, concours d'Ephèse très connu, je conclurai que notre inscription n'est pas antérieure à Vespasien, puisque c'est lui qui accorda ce concours sacré aux Ephésiens [1].

Nous ignorons dans quelle ville étaient célébrés des concours Tibereia. Le passage est mutilé et il nous dérobe, avec le nom de la ville, peut-être un nom plus complet de ce concours. A Corinthe on connaît un dignitaire des *Tibereon Claudieon Cae*[s]*a*[reon Seba]*steon* (génitif) [2], et l'on date ces concours en l'honneur de Claude de 47 et de 51 [3]. On place sous Tibère, aussitôt après son avènement, dans la même ville, des *Tibereon Augu*[steon] *Caesareon* [4] et des *Tib*[ereon Caesar]*eon Sebasteon* [5].

A la ligne 1, il ne semble pas qu'on puisse retrouver autre chose que le participe [ἀγω/ν]*οθετοῦντ*[ος] (au singulier ou au pluriel). On croirait déceler ensuite la mention de concours [Σεβα]*στῶν Καισ*[αρείων]. Je ne vois pas comment cela s'insère dans l'ensemble. En tout cas, sur ce côté il s'agit également de concours «sacrés», mais nettement inférieurs en dignité à ceux de la face principale.

1 *Locus classicus,* Dion Cassius, 66, 9. 2: *τούς τε ἀστρολόγους ἐκ τῆς Ῥώμης ἐξώρισε, καίτοι πᾶσι τοῖς ἀρίστοις αὐτῶν χρώμενος ὥστε καὶ διὰ Βάρβιλλόν τινα ἄνδρα τοιουτότροπον ἀγῶνα τοῖς Ἐφεσίοις ἱερὸν ἄγειν συγχωρῆσαι. ὅπερ οὐδεμιᾷ ἄλλῃ πόλει ἔνειμεν.*

2 A. B. West, *Corinth,* VIII 2, *Latin inscriptions* (1931), n. 82 et 83.

3 A. B. West, *loc. cit*, pp. 52 et 68. Un pancratiaste d'Aphrodisias avait vaincu aux Claudieia de Laodicée du Lycos (Th. Reinach *REG* 1906, 254, n. 148; *MAMA,* VIII, 423): *Λαυδίκειαν Κλαυδίηα.* Th. Reinach avait rapproché les fêtes de Magnésie du Méandre (*I. Magnesia,* 163): *ἀγωνοθετήσαντα τῶν μεγάλων Κλαυδιήων.* Encore *τὰ ἐν Κῷ Κλαύδεια* dans l'inscription d'un citharède enfant à Iasos, *Rev. Et. Gr.* 1893, 183, n. 25; à Aizanoi, un agonothète *Σεβαστῶν Κλαυδιη*[ων], Le Bas - Waddington, 858 (IGR, IV, 584).

4 J. H. Kent, *Corinth,* VIII 3, *The inscriptions* (1966), n. 156.

5 *Ibid.,* n. 153; cf. *Ibid.,* pp. 28, avec note 25; 73; 74.

L'inscription C est gravée sur le côté gauche. Ce qui en subsiste près de l'angle de la face principale, c'est donc naturellement la fin des lignes.

[— — — — — — — δ]*όλιχο*[ν]
— — — — — — — *vacat*
[— — — — — — — δό]*λιχον καὶ*
4 [— — — — — — ἄνδ]*ρας δόλιχον*
— — — — — — *vacat*
— — — — — — — *παῖδας δόλιχον*
— — — — — — — *ἱερὰ ἄνδρας*
8 — — — — — — *vacat*
— — — — — — — *παῖδας δόλιχον*
— — — — — — — ΡΑ *ἄνδρας*
— — — — — — *vacat*
12 — — — — — — — ΕΙΑ *παῖδας*
— — — — — — — *vacat*
— — — — — — — ΣΔΑΦΘΗΝ
— — — — — — — *vacat*
16 [— — — — — — παῖ]*δας στάδι*[ον]
— — — — — — — — ΔΙ *ἄνδρας*
— — — — — — *τᾷ αὐτᾷ ἁ*[μέρᾳ]
19 — — — — — — ΕΝΤΑΕ — — —

Ces restes sont ou paraissent assez misérables. L'éditeur a ajouté comme apparat ces conjectures: «L. 10, [ἱε]*ρά* ? (cf. l. 7). — L. 19: *τᾷ* oppure *ἐν τᾷ ἑξ*[ὰν vel *ἑξ*[ᾶς (vide A, l. 3, scilicet *ἁμέρᾳ*) ? Oppure [π]*ενταετ*[ηρίδι] ?».

Il me paraît assez clair que, pour la ligne 19, il faut préférer nettement la restitution [π]*ενταε*[τηρίδι]. On y est déjà amené par les formules de la face principale: *τᾷ τρίτᾳ Ἁλιάδι, τᾷ δεύτερον Ὀλυμπιάδι* etc.; on le serait aussi par les formules que nous avions reconnues *Bull. Epigr.* 1951, 154, dans l'inscription republiée n° 66 *a*: *τᾷ δεύτερον πενταετηρίδι,* et qu'il faut assurément rétablir sur le côté B. Cette même formule donnera la clé de la ligne 17: [τᾷ δεύτερον πενταετηρί]*δι ἄνδρας*[1].

La lecture de la ligne 7, *ἱερά*—suggérée aussi pour la ligne 10, [ἱε]*ρά* ?—ne me paraît pas présenter de sens, et l'éditeur a jugé sans doute trop long ou pénible d'essayer de nous expliquer ce qu'il pouvait entendre par ce mot placé à cet endroit. La formule de la ligne 18 qui est certaine, *τᾷ αὐτᾷ ἁ*[μέρᾳ], fournit elle aussi la clé; j'écris l. 7: [τᾷ αὐτᾷ ἁμ]*έρᾳ ἄνδρας* et l. 10: [τᾷ αὐτᾷ ἁμέ]*ρᾳ ἄνδρας*. La formule «le même jour» pour plusieurs victoires est, on le sait, fréquente.

Cette colonne est décevante parce qu'il n'en subsiste guère que les mentions des épreuves et des catégories d'âge. A côté de la course longue (5 fois) paraît l'épreuve du stade, l. 16. En plus de la catégorie des hommes (4 fois), celle des «enfants» est citée 4 fois. L. 12, la finale —*εια* avant *παῖδας* est la fin d'un nom de concours du type *Ἀσκλήπεια, Καισάρεια* etc. L. 14, il ne paraît pas difficile d'interpréter les lettres énigmatiques. La 3e lettre avant la fin paraît être un «omicron» plutôt qu'un «thêta»; cela n'a d'ailleurs pas d'importance: c'est assurément une faute pour la précision qui distingue Antioche de Syrie des autres villes homonymes, [πρὸ]*ς Δάφνην*.

1 Il faut remarquer déjà, d'après la photographie, qu'il convient de marquer une lacune de quelques lettres après *ἄνδρας*, le marbre étant brisé en oblique avant la fin des lignes 16-19.

Sous le n° 66 *a*, G. Pugliese Carratelli a republié une inscription agonistique du musée de Rhodes qu'il avait fait connaître dans *Parola del Passato* 1950, 77, n. 5. S'il l'a ainsi reprise, en numéro additionnel, c'est qu'il avait à y insérer notamment des corrections indiquées dans le *Bulletin Epigraphique* 1951, 154.

La pierre est ainsi décrite[1]: «Fragment d'une grande base honorifique de marbre de Lartos, d'où a été taillé un chapiteau byzantin, dont la moitié subsistante conserve sur la plinthe une partie de la surface inscrite». «Largeur, 78 cm.; hauteur, 47 cm. Lettres de 1 cm. 3...» Le texte était divisé, comme il résulte de la dernière ligne, en 3 colonnes, dont la première manque entièrement. Ier siècle p. C. (entre Auguste et les Flaviens).

On lit à la dernière ligne, l. 14: [—στρατευσάμενος ἐν τρ]*ιημιολίᾳ ᾇ ὄνομα Εἰρήνα Σεβαστά*. «Pour le nom de la triemiolia (Pax Augusta), cf. Blinkenberg, *Triemiolia*, p. 19, n. 44 = *Tit. Camirenses*, 89 (époque flavienne), et p. 48» [2]. Je note déjà que, d'après le sens, il n'y a rien à suppléer avant *στρατευσάμενος*; d'autre part, le blanc qui suit le mot *Σεβαστὰ* montre que cette ligne était placée de façon équilibrée au-dessous des deux colonnes conservées et qu'au début il n'est donc pas possible de la prolonger au-dessous d'une colonne qui aurait entièrement disparu.

La colonne B - puisqu'on admet qu'une colonne A a disparu - est présentée ainsi:

[— — 'Αφροδείσια ἰσολύμ]*πια ἐν 'Αφροδισιάδ*[ι]
— — — — — — — *vacat*
[*certamen* ἐν 'Αφροδι?]*σ̣ιάδι ἄνδρας δόλιχον*
[καὶ τᾷ δεύτερον πενταετη]*ρίδι ἄνδρας δόλιχον*
[καὶ δίαυλον καὶ ὁπλείταν π]*ρᾶτος πάντων*
[— — *certamen* — — — ἄν]*δρ̣ας δόλιχον καὶ δί-*
[αυλον καὶ ὁπλείταν? πρᾶτ]*ος πάντων*
[*certamen* ἄνδρας *vel* παῖδ]*ας δόλιχον καὶ τᾳ̣*
[δεύτερον πενταετηρίδι ἄνδ]*ρας δόλιχον πρᾶτος*
[πάντων] *vacat*
[— *certamen* — — —] *ἄνδρας δόλιχον*
[— — *certamen* — — —] *κ̣ια̣ ἄνδρας δόλιχον*
[— — — — — — — — δ]*όλ*[ιχ]*ον καὶ δίαυλον*

L. 4, l'éditeur a indiqué qu'il adoptait notre restitution, au lieu du [συνω]*ρίδι* de sa première édition. Comment aurait-il pu être ici question d'une course en char? — C'est notre restitution aussi, l. 8-9, que *τᾷ* [—πενταετηρίδι], au lieu de: *τά*.... L'éditeur a ajouté *δεύτερον*.

Cette mention de concours à Aphrodisias, l. 1, est la plus ancienne que nous possédions sans doute; en tout cas, c'est la seule qui les fasse connaître comme «sacrés».

1 Je traduis de l'italien.

2 Voir aussi maintenant *Bull. Epigr.* 1966, 289.

Car tel est indubitablement leur caractère dans l'inscription de Rhodes d'après leur mention même dans une telle inscription et indépendamment du terme *ἰσολύμπια*. Il est certain d'autre part que ces concours — «sacrés», suivant la terminologie des Anciens, «internationaux» comme nous disons à l'occasion ou «panhelléniques» — dans la ville d'Aphrodite sont ceux d'Aphrodite. Les concours que nous font connaître les inscriptions de la ville au IIe et au IIIe siècle sont des concours locaux avec prix en argent et institués par fondations de riches particuliers[1]: Aphrodisieia Philemonieia et Aphrodisia Adonia[2]. Il faut noter que le développement de la ville elle-même fut tardif, au Ier siècle a. C.[3]. La situation était toute différente de celle de Stratonicée de Carie avec ses Hékatésia Rômaia dès l'époque de Sylla[4].

A la ligne 3, la lecture de la première lettre est incertaine. On ne peut penser en tout cas à [ἐν Πρου]*σιάδι*. On peut dire encore moins sur la ligne 12 et la première lettre en partie conservée[5].

La colonne C est mutilée à droite. On y a lu:

.... ΟΝ [πρᾶτο]ς π̣ά[ντων]
Ἀφροδείσια ἰσολύμπια ἐ[ν — — — — —]
καὶ κατὰ συνβλήματα Α̣— — — — .
δόλιχον πρᾶτος πάντ[ων]
ἐν Σειδῶνι Ἀπολλώνεια — — — — —
δόλιχον
Καισάρεια ἐν Ἀντιοχείᾳ Τ — — — —
παῖδας δόλιχον
ἐν Καύνῳ Λητῷα Καισάρε[ια ἄνδρας δόλιχον ?]
καὶ τᾷ δεύτερον πενταετ[ηρίδι ἄνδρας δόλι]-
χον καὶ δίαυλον καὶ ὁπλεί[ταν — — —]
πρᾶτος πάντων καὶ τᾷ τ[ρίτᾳ πενταετηρίδι]
ἄνδρας δόλιχον

L. 10, l'éditeur a accepté notre restitution: *τᾷ δεύτερον πενταετ*[ηρίδι], au lieu de son *τὰ δεύτερον πενταετ*—. De même, ligne 10 dans la première édition *τὰ τ*[ρίτον—] où il a seulement remplacé *τρίτον*, très correct en lui-même, par *τρίτᾳ* d'après l'inscription 66, l. 6 et 17 (et aussi 14).

Pour la ligne 2, nous écrivions que, comme les *ἰσολύμπια ἐν Ἀφροδισιάδι* de la colonne B sont certainement des *Ἀφροδείσια*, «il est naturel de penser que les *Ἀφρο-*

1 Voir là-dessus O. Liermann, *Analecta epigraphica et agonistica* (*Diss. Phil. Hal.*, 10; 1889), pp. 114 sqq.; Th. Reinach, *REG* 1906, pp. 248-255; R. Vagts, *Aphrodisias in Karien* (Diss. Hamburg 1920), 29, note 1.

2 Ces derniers dans Th. Reinach, *loc. cit.*, 251, n. 146 bis.

3 Cf. provisoirement *Etudes Anatoliennes* (index); *La Carie*, II (index); *Hellenica*, XIII; *Antiquité Classique* 1966, 425.

4 *OGI*, 441. Au début du 1er siècle p. C., l'inscription de Cos *Sylloge*[3], 1066, l. 9-10: *Ἑκατήσια ἐν Στρατονικήᾳ παῖδας ἰσθμικοὺς πένταθλον*.

5 Le *kappa* n'étant pas assuré, on ne sait si l'on peut imaginer *Στρατονικίᾳ* ou *Λυκίᾳ*.

δείσια ἰσολύμπια ε— sont les concours ἐ[ν Ἀφροδεισιάδι]; pourtant l'inscription d'un boxeur rhodien (Maiuri, *Nuova silloge*, n. 34) nous a fait connaître les *Ἀφροδείσια ἰσολύμπια ἐν* [Κνίδ]*ῳ* (restitué *Rev. Phil.* 1929, 132, n. 7, avec l'établissement de la ponctuation correcte pour toute l'inscription) ». L'éditeur ne restitue rien après ἐ[ν —]; il reproduit notre observation et il ajoute: «difatti, un'altra menzione degli *Ἀφροδ. ἰσολ. ἐν Ἀφροδισιάδι* in *c* dovrebbe presupporre che nella III col. fossero ricordate vittorie di un altro atleta».

La formule, l. 3, *κατὰ συμβλήματα A* — est assez énigmatique. On attendrait plutôt le singulier. Le mot se trouve dans un papyrus d'Oxyrhynchos daté de 323 p. C. [1]. Le logistès informe: *τῶν ἐφήβων σύμβλημα εἶναι αὔριον κδ'* et il déclare que *προθυμότατα τοὺς ἐφήβους τὰ γυμνι*[κὰ] *ἐπιδείκνυσθαι προσήκει;* on a traduit «contest», «Wettkampf». Un texte important a échappé aux lexicographes récents[2]: le glossaire *Hermeneumata Einsiedlensia* donne dans le chapitre des choses du stade: *συνδρομὴ concursio*, *σύγκρισις comparatio*, *σύμβλημα commissio* [3]. On ne voit guère l'application de ce sens dans l'inscription de Rhodes.

La ligne 5 atteste des concours Apolloneia à Sidon. Dans le cours du IIIe siècle on connaît un concours sacré à Sidon appelé *περιπόρφυρος* [4]. Il est attesté sous ce simple nom dans l'inscription d'un héraut de Sinope à Athènes gravée entre 253 et 257 [5], — dans des papyrus d'Hermoupolis en 265 avec le titre complet *ἀγὼν ἱερὸς εἰσελαστικὸς οἰκουμενικὸς περιπόρφυρος ἰσολύμπιος ἐν Κολωνίᾳ Σιδονίων πόλει* [6], - enfin sur les monnaies d'Elagabal où j' ai complété: *ier(os) peri(porphyros) oecu(menicus) ise(lasticus)*. Sous Caracalla, c'est dans un concours *ταλαντιαῖος* qu'un boxeur était vainqueur 3 fois à Sidon [7]. On ignore à quel dieu était consacré le concours *periporphyros* [8]. L'inscription de Rhodes atteste bien plus anciennement un concours «sacré» à Sidon, où venait concourir un athlète rhodien de très grande classe, et ce concours était célébré en l'honneur d'Apollon.

Cela éclaire un témoignage épigraphique à Sidon même, une dédicace découverte et publiée par Waddington, *I. Syrie*, 1866 *c*:

1 *P. Oxy.*, 42 (Wilcken, *Chrestomathie*, n. 154; Hunt et Edgar, *Select Papyri*, II, n. 238). Renvoi à *P. Oxy.* dans Liddell-Scott-Jones. Allégué par S. Eitrem et L. Amundsen dans *P. Osloenses*, III (1936), p. 77, dans le commentaire d'un papyrus relatif aux Capitolia d'Oxyrhynchos.

2 On le trouve dans le Thesaurus avec, comme toujours, le simple renvoi «Gl.». La plupart de ces renvois n'ont pas été repris et suivis dans le Liddell-Scott-Jones. Peut-être a-t-on imaginé que ces glossaires étaient des attestations d'un grec médiéval. Cf. *Hellenica*, XI-XII, 5.

3 *Corpus Gloss. Lat.*, III (1892), p. 240, l. 29-31.

4 J'ai groupé ou expliqué les mentions *Revue Num.* 1936, 274-278: *Fêtes de Sidon*.

5 *IG*, II², 3169, l. 30.

6 Wessely, *Studien zur Palaeogr.*, 5 (1905), n. 54-56. Le même concours à reconnaître dans le n° 81: ἐστε[φα]ν[ώ]θη ἱερ[ῶν=περιπορφύ]ρων ἀγών[ων—]. Le n° 54 est repris dans Wilcken, *Chrestomathie*, 157.

7 *Rev. Num.* p. 277-278. C'est l'inscription de Laodicée de Syrie *I. Syrie*, IV, 1265 (cf. *Hellenica*, XI-XII, 360, n. 1).

8 On peut conjecturer que ce terme avait son origine dans le prix donné au vainqueur: plutôt qu'une couronne ou une palme ou avec elle, une étoffe de pourpre de Sidon. Je l'ai indiqué *Rev. Phil.* 1958, 21, fin de la note o.

'Επ' ἀγωνοθέτου 'Απολλοφάνους
τοῦ Αβδυζμουνου Διότιμος
Αβδουβαστιος πάλῃ νικήσας
'Απόλλωνι Δελφικῷ

Je conclus, avec E. Bikerman[1], à «l'existence dans cette ville d'un concours gymnique, mis sous le patronage de l'Apollon de Delphes». Il me paraît clair qu'il y a un lien entre ce concours et les Apolloneia de l'inscription de Rhodes. Mais rien ne dit que le concours de l'inscription de Sidon ait été dès lors «sacré»[2]. Cela aurait pu être, puisque Tyr avait un concours sacré en l'honneur d'Héraclès, son grand dieu, depuis 172 a. C.[3].

Ligne 7: des Kaisareia dans une Antioche. Cette ville était localisée exactement; le *tau* n'est pas impossible à interpréter; c'était l'article τ[ᾷ —] ou τ[ᾶς —].

Ligne 8, les Létôa Kaisareia de Caunos. Depuis la première publication de cette inscription[4], une autre à Caunos même apporta une mention de ces concours, sur la base de la statue, signée par Kléarchos, fils de Kléarchos, de Caunos: *Πολύξενος Φιλάγρου νικήσας τοὺς ποιητὰς τῶν τραγῳδιῶν δὶς ἐν τοῖς τιθεμένοις ὑπὸ τοῦ δήμου Λητοῖ καὶ Ῥώμηι πενταετηρικοῖς ἀγῶσιν*[5]. Cette inscription doit être du IIe ou du Ier siècle a. C.; on ne peut se fonder sur la mauvaise photo d'estampage publiée. Dans l'intervalle, la déesse Rome a été remplacée par l'empereur; les Létôa Rhômaia sont devenus des Létôa Kaisareia[6]. Notre Rhodien y avait vaincu dans trois pentaétérides, c'est-à-dire à 9 ans d'intervalle.

Cet athlète a vaincu presque toujours dans la catégorie des hommes[7]. Il était spécialiste de la course longue, *δόλιχος*; à la seconde pentaétéride de Caunos, il y a joint des victoires au double stade et à la course armée[8]. Les concours que nous pouvons reconnaître sont tous «sacrés», mais d'importance secondaire; mais il n'est pas exclu que de plus grands concours aient été nommés dans une autre partie de cette inscription fragmentaire.

1 *Mélanges René Dussaud*, I (1939), 96.

2 Le vainqueur est un Sidonien dont le père avait un nom phénicien. Le texte est de l'époque hellénistique d'après l'écriture.

3 *II Macch.* 4,18: *'Αγομένου δὲ πενταετηρικοῦ ἀγῶνος ἐν Τύρῳ καὶ τοῦ βασιλέως παρόντος, ἀπέστειλεν 'Ιάσων ὁ μιαρὸς θεωροὺς ὡς ἀπὸ Ἱεροσολύμων 'Αντιοχεῖς ὄντας παρακομίζοντας ἀργυρίου δραχμὰς τριακοσίας εἰς τὴν τοῦ Ἡρακλέους θυσίαν, ἃς καὶ ἠξίωσαν οἱ παρακομίσαντες μὴ χρῆσθαι εἰς θυσίαν διὰ τὸ μὴ καθήκειν, εἰς ἑτέραν δὲ καταθέσθαι δαπάνην· ἔπεσε μὲν οὖν ταῦτα διὰ μὲν τὸν ἀποστείλαντα εἰς τὴν τοῦ Ἡρακλέους θυσίαν, ἕνεκεν δὲ τῶν παρακομιζόντων εἰς τὰς τῶν τριηρέων κατασκευάς.* Il ne faut pas traduire *ἠξίωσαν* par «jugèrent qu'il ne convenait pas» (F. M. Abel dans *Les livres des Maccabées* (*Etudes bibliques*, 1949) et dans *Bible de Jérusalem*), mais par: «ils demandèrent». La décision à asvoir l'affectation du cadeau, est prise par les autorités de la ville de Tyr. Pour la somme et le prix des victimes, voir *Rev. Et. Anc.* 1936, 16-18. M. Chéhab, *Mél. Beyrouth*, 38 (1962), 38-40, propose une localisation pour le monument où avaient lieu les concours.

4 Dans *Parola del Passato* 1950.

5 G. E. Bean, *JHS* 1953, 31-32, n. 13. Nous avons reproduit le texte *Bull. Epigr.* 1954, 229, p. 170, en rectifiant les assertions de l'éditeur, qui était surpris par l'association du culte de Rome à celui d'une divinité grecque et qui évoquait l'hypothèse de deux fêtes. séparées. Il ne connaissait pas non plus l'inscription de Rhodes *Bull. Epigr.* 1951, 154.

6 On voit assez par là qu'il n'y a qu'une fête double, unique, et non pas deux.

7 Parmi les 'enfants' seulement à Antioche.

8 Il a donc été *τριαστής*.

Notre athlète de 66 *a* a les mêmes spécialités que le coureur de 66, y compris une mention occasionnelle de la course armée. Les deux inscriptions emploient la même formule *πρᾶτος πάντων* et aussi *τᾶ... πενταετηρίδι*. Arrivé à ce point, je laisse au lecteur le soin de voir, par les bonnes photographies de l'*Annuario*, que l'écriture est la même.

Si maintenant nous songeons à rapprocher *Daphnè* que j'ai reconnu dans 66 *c*, l. 14, et Antioche dans 66 *a*, col. C. l. 7, nous verrons que la colonne C de 66 donne la partie droite de la colonne de droite de 66 *a*, numérotée C. Tout s'ajuste exactement, y compris les blancs. Nous avons un texte presque partout complet à partir de la ligne 8 de 66 C, la lacune entre les deux morceaux n'étant que de quelques lettres[1].

Le texte nouveau s'établit ainsi:

[— — — — — — — — — — δ]*όλιχο*[ν]
— — — — — — — — — — *vacat*
[— — — — — — — — — — — δό]*λιχον καὶ*
[δίαυλον — — — — — — — — — ἄνδ]*ρας δόλιχον*
— — — — — — — — — — — — — — — *vacat*
[— — — — — — — — — — — — π]*αῖδας δόλιχον*
[— — — — — — — — — — τᾶ αὐτᾶ ἁ]*μέρα ἄνδρας*
[δόλιχ]*ον* [πρᾶτ]*ος π*[άντων] *vacat*
Ἀφροδείσεια ἰσολύμπια ἐ[ν Κνίδῳ] *παῖδας δόλιχον*
καὶ κατὰ σύνβλημα τᾶ α[ὐτᾶ ἁμέ]*ρα ἄνδρας*
δόλιχον πρᾶτος πάντων *vacat*
ἐν Σειδῶνι Ἀπολλώνεια ...... εια παῖδας
δόλιχον *vacat*
Καισάρεια ἐν Ἀντιοχείᾳ τ[ᾶ πρὸ]*ς Δάφ(ν)ην*
παῖδας δόλιχον *vacat*
ἐν Καύνῳ Λητῷα Καισάρε[ια παῖ]*δας στάδι*[ον]
καὶ τᾶ δεύτερον πενταετ[ηρί]*δι ἄνδρας* [δόλι]-
χον καὶ δίαυλον καὶ ὁπλεί[ταν] *τᾶ αὐτᾶ ἁ*[μέρᾳ]
πρᾶτος πάντων καὶ τᾶ τ[ρίτᾳ π]*ενταετ*[ηρίδι]
ἄνδρας δόλιχον *vacat*

Le monument, inscrit sur trois côtés, se présentait ainsi: sur la face principale, avec le nom (disparu) de l'athlète, ses victoires dans le concours rhodien des Haleia et les quatre grands concours de la période, le n. 66 A; sur le côté droit, la liste 66 B, dont la partie droite a disparu avec l'arrière de la base; il a disparu aussi une seconde colonne; —sur le côté gauche, il y avait deux colonnes, et non trois; la partie gauche de la plus proche de l'arrière de la base a disparu, et il ne reste que la partie droite, ce que l'éditeur avait dénommé 66 a, B; —proche de l'angle antérieur de la base, la colonne qui se reconstitue en joignant, à gauche, 66 aC et, à droite, 66 C.

1 J'ai indiqué le rapprochement des deux pierres dans *Annuaire Ecole Hautes Etudes IVe section* 1965-1966, 182.

Le raccord nous a fait gagner la mention des concours Caesarea d'Antioche de Syrie. On a de multiples témoignages sur l'édifice appelé Kaisareion [1]. Les concours Kaisareia ont été célébrés — et comme concours sacré — dans de nombreuses villes surtout au Ier siècle de notre ère ; ainsi dans les deux inscriptions de cette époque trouvées à Cos, on les relève à Cos, à Halicarnasse, à Sardes, à Métropolis d'Ionie [2], sans parler de l'union de la fête avec une autre divinité, ainsi pour les Aktia ou, ci-dessus, pour les Létôa de Caunos. Le nom peut disparaître assez souvent après cette époque ; il peut se maintenir très tard, ainsi pour les Kaisareia de Corinthe [3].

Pour Sidon, il y avait un second nom, que l'on ne peut restituer actuellement, Ce pouvait être [Καισάρ]εια ou [Ἀσκλήπ]εια, en l'honneur d'Asclépios fils d'Apollon, c'est-à-dire du grand dieu de Sidon Eshmoun. L'avenir donnera une de ces solutions ou encore une autre.

Pour les Aphrodisia de la ligne 9, la lacune est beaucoup trop courte pour la mention d'Aphrodisias et Cnide semble s'imposer, après ce que j'ai indiqué plus haut.

On voit maintenant parfaitement combien les suppléments ou lectures *ἱερά*, l. 7, et [ἱε]*ρά*, l. 10, inexplicables dans ce contexte, étaient malheureux. Il faut chaque fois *τᾷ αὐτᾷ ἁμέρᾳ*. On a dès lors aussi la solution pour la ligne 10 : *τᾷ* commence la formule «le même jour» et *κατὰ σύνβλημα* est au singulier. C'est alors un sens, nouveau dans le vocabulaire agonistique, qui se rattache à celui que donnent tous les dictionnaires d'après Isaïe, 41, 7 : jointure, emboîtement, couture, suture. Notre athlète a vaincu à la course longue dans la catégorie des enfants, puis dans celle des hommes, «le même jour», et cela immédiatement après, «sans intervalle» ; en effet dans ce même type de course, l'épreuve hommes devait faire suite immédiatement à l'épreuve enfants. Pour le passage d'une catégorie d'âge à l'autre, on dit *προσβὰς* ou *μεταβάς* [4]; l'inscription d'un athlète à Smyrne dit qu'il a remporté la victoire à Cyzique *ἀ*[γε]*νείων καὶ εἰς τὸ αὔριον προσβὰς ἀνδρῶν*, donc le lendemain dans la catégories hommes [5]. Ici c'était le jour même, *μιᾷ ἁμέρᾳ, τᾷ αὐτᾷ ἁμέρᾳ* [6], et même «immédiatement», *κατὰ σύμβλημα*.

Cet athlète était fort glorieux, avec une série de records, et notamment deux victoires successives à Olympie. Il avait été *τριαστής* à Caunos, vainqueur en un même jour dans trois épreuves. Ce Rhodien s'était déplacé dans la Grèce centrale pour les quatre concours de la période : Olympie, Delphes, l'Isthme et Némée. Il était allé aussi sur le continent asiatique *(Κοινὰ Ἀσίας)*, mais surtout dans la Carie proche, avec Cnide, Caunos et Aphrodisias, et puis en Syrie et Phénicie, avec Antioche et Sidon.

LOUIS ROBERT

1 Cf. G. Downey, *A history of Antioch in Syria* (1961), 154, 632-640. Il faut ajouter la mention [Ἀν]*τιοχήᾳ τῇ πρὸς τῇ Δάφνῃ* dans le décret de Mytilène *IG*, XII 2, 58, l. 14 (*OGI*, 456), où il s'agit vraisemblablement d'un Kaisareion.

2 *Sylloge*[3], 1065 et 1066. Naturellement je ne dresse pas ici une liste des Kaisareia attestés, comme concours soit 'sacrés', soit 'locaux'.

3 Cf. *Documents de l'Asie Mineure méridionale*, 105.

4 Voir *Hellenica*, VII, 112-113; *Bull. Epigr.* 1958, 554; *Hellenica*, XI-XII, 444, n. 4.

5 *Hellenica*, VII, 104 et 112.

6 Ces mots reviennent fréquemment, comme ici, dans les inscriptions agonistiques pour les victoires en deux ou trois épreuves différentes. Cf. provisoirement *Hellenica*, XI-XII, 445.

ΟΔΟΝΤΟΦΡΑΚΤΑ ΚΕΡΑΤΟΦΟΡΑ ΚΡΑΝΗ *

(ΤΟ ΚΡΑΝΟΣ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΙΣΤΟΥ ΤΩΝ ΣΠΑΤΩΝ)

Ὁ Ὅμηρος παρέχει τὴν ἀρχαιοτέραν γραπτὴν μνείαν περὶ κράνους μυκηναϊκῆς ἐποχῆς κατεσκευασμένου ἐκ *θαμέων λευκῶν ὀδόντων ἀργιόδοντος ὑὸς* ἐν τῇ Δολωνείᾳ: τὸ κράνος τοῦτο προήρχετο ἐξ Ἐλεῶνος καὶ κατόπιν περιῆλθεν εἰς τὸν Μηριόνην [1]. Πολλὰ ὑπῆρξαν τὰ εὑρήματα αὐτῆς τῆς κατηγορίας κρανῶν, ἓν στοιχεῖον ὅπερ ἐπεβεβαίωσεν —ἅπαξ ἔτι— τὴν ἀπὸ μακροῦ κτηθεῖσαν γνῶσιν, ὅτι ὁ Ὅμηρος περιγράφει πραγματικὰς καταστάσεις καὶ πράγματα τῆς Μυκηναϊκῆς Ἑλλάδος, οὐχὶ δὲ φανταστικοὺς κόσμους.

Ὁ Wace ἐκ τῶν εὑρημάτων του τῶν θαλαμοειδῶν τάφων τῶν Μυκηνῶν ἐπεχείρησε τὴν πρώτην ἀναπαράστασιν παρομοίου κράνους ἀρκούμενος εἰς τοὺς αὐτόθι εὑρεθέντας χαυλιόδοντας κάπρων καὶ τὸν μοναδικὸν διασωθέντα γνωστὸν κύμβαχον [2].

Ὁ Evans ἐχαρακτήρισεν [3] ὡς προδρόμους τοῦ «κλασσικοῦ» μυκηναϊκοῦ κράνους —τοιοῦτο θεωρεῖται τὸ ἐπὶ τοῦ σφραγιδολίθου τοῦ Βαφειοῦ παριστανόμενον [4]— κράνη λήγοντα εἰς κορυφήν, διακεκοσμημένα διὰ κεράτων, τὰ ὁποῖα ἴσως ἀπετέλεσαν τὴν ἀρχικὴν μορφὴν ἑνὸς κρητικοῦ γραμμικοῦ σημείου ἐμφανιζομένου ἡμιεικονογραφικῶς (semi - pictorial) ἤδη ἐπὶ τῶν εἰς τὴν πρωιμωτάτην φάσιν τῆς ΜΜ ΙΙ ἀναγομένων ἐνεπιγράφων πηλίνων πινακίδων τῶν Μαλίων.

Αὐτὰ τὰ κέρατα εἶναι γνωστὰ ἐκ παραστάσεων κρανῶν τῆς Μυκηναϊκῆς καὶ Μινωικῆς περιόδου εἰς ποικίλας μορφάς. Ἡ τοποθέτησίς των ἐπίσης ἐπὶ τοῦ κράνους διαφέρει εἰς πολλὰς περιπτώσεις. Μοναδικὸν ἀληθῶς εὕρημα — καὶ τὸ τελειότερον τὸ ὁποῖον θὰ ἠδύνατο νὰ ὑπάρξῃ — ἀποτελεῖ ὁ γνωστὸς καὶ ἀνωτέρω μνημονευθεὶς σφραγιδόλιθος τοῦ Βαφειοῦ, ὁ φέρων παράστασιν κράνους μετὰ ζεύγους κεράτων κριοῦ (εἰκ. 1).

* Θερμὰς ἐκφράζω τὰς εὐχαριστίας μου πρὸς τὴν Α.Ε. τὸν Ὑφυπουργὸν Ἐθνικῆς Ἀμύνης κ. Χουρδάκην διὰ τὴν παρασχεθεῖσάν μοι ἄδειαν δημοσιεύσεως, καὶ τὴν εὐγνωμοσύνην μου πρὸς τὸν καθηγητὴν κ. Σπυρ. Ν. Μαρινᾶτον διὰ τὰς πολυτίμους ὑποδείξεις του.

1 Ἰλιὰς Κ 261 - 265

ἀμφὶ δὲ οἱ κυνέην κεφαλῆφιν ἔθηκεν
ῥινοῦ ποιητήν· πολέσιν δ'ἔντοσθεν ἱμᾶσιν
ἐντέτατο στερεῶς, ἔκτοσθε δὲ λευκοὶ ὀδόντες
ἀργιόδοντος ὑὸς θαμέες ἔχον ἔνθα καὶ ἔνθα
εὖ καὶ ἐπισταμένως· μέσσῃ δ' ἐνὶ πῖλος ἀρήρει.

2 A. J. B. Wace, Chamber Tombs at Mycenai ἐν Archaeologia 82, Oxford 1932, σ. 212 ἑξ., εἰκ. 38 κάτω· τοῦ αὐτοῦ: Mycenae, An Archaeological History and Guide, Princeton 1949, σ. 58, 60 εἰκ. 78b.

3 A. Evans, Palace of Minos IV, σ. 867 - 8.

4 Χρ. Τσουντας, ΑΕ 1889, σ. 169, πίν. 10_{37}. Ἀρ. Ἐθν. Μουσ. 1781. Corpus der minoischen und mykenischen Siegel: Band I: Die minoischen und mykenischen Siegel des Nationalmuseums in Athen. Berlin 1964, σ. 293 ἀρ. 260.

Τὸ σύνολον τοῦ σφραγιστικοῦ πεδίου τοῦ σαρδίου τούτου κατέχει τὸ κράνος μετὰ τῶν κεράτων καί τινων παραπληρωματικῶν σχεδιασμάτων ἑκατέρωθεν καὶ ὕπερθεν τοῦ κράνους. Τὸ κράνος ἔχει κωνικὴν μορφὴν ἢ ἔτι κάλλιον ἡμίσεος ᾠοῦ καὶ καταλήγει εἰς κορυφὴν μετὰ κυμβάχου, ἐκ τοῦ ὁποίου ἐκφύονται δύο παπυροειδεῖς κεραῖαι πρὸς ὑποδήλωσιν προφανῶς τοῦ λόφου. Ἐξωτερικῶς ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν σειρῶν κατειργασμένων χαυλιοδόντων τοποθετημένων «ἔνθα καὶ ἔνθα». Ἑκατέρωθεν τῆς κορυφῆς ἐκ κα-

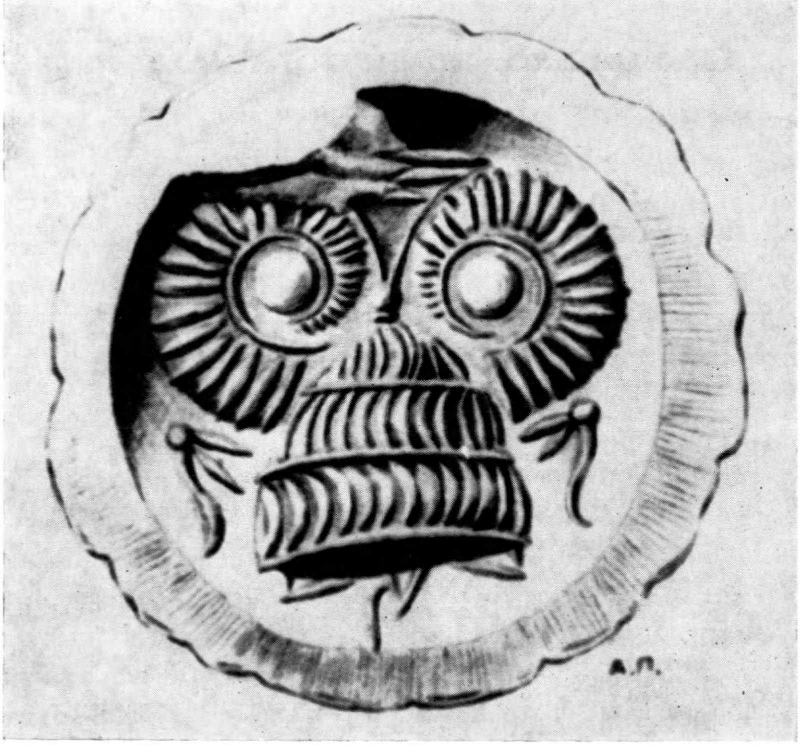

Εἰκ. 1. Σφραγιδόλιθος Βαφειοῦ.

τωτέρων καὶ ἐκ διαμέτρου ἀντιθέτων σημείων ἀναπτύσσονται ἑλικοειδῶς τὰ δύο κέρατα κριοῦ σχηματίζοντα πλήρη σχεδὸν κύκλον.

Πρῶτος ὁ Τσουντας, ὅστις καὶ πρῶτος βεβαίως ἡρμήνευσε μετ' ἐκπληττούσης ὀξυδερκείας τὸ σύνολον [1] τῶν θαυμαστῶν πολυτίμων λίθων τοῦ τάφου τούτου, ὑπέθεσεν ὅτι παρίσταται πῖλος κεκοσμημένος διὰ δύο κεράτων κριοῦ, βασιζόμενος ἐν πολλοῖς εἰς ἕτερον ἐξ ἐλεφαντοστοῦ εὕρημά του ἐκ Μυκηνῶν [2]. Ἡ γνώμη αὐτὴ τοῦ Τσουντα νομίζομεν ὅτι εἶναι ἡ μόνη ὀρθή. Ἐκ τῶν περὶ τοῦ αὐτοῦ κράνους διαλαβόντων, οἱ Perrot - Chipiez [3], ὁ S. Reinach [4], ὁ W. Reichel [5], ὁ Σταης [6] καὶ ὁ

1 Περὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐκ Βαφειοῦ πολυτίμων λίθων ἰδὲ J. H. Betts, AJA 70, 1966, σ. 368 - 369.

2 Χρ. Τσουντας, ΑΕ 1888, πίν. 8_{12}.

3 G. Perrot - Ch. Chipiez, Histoire de l'Art dans l'Antiquité, τ. VI: La Grèce primitive, l'art mycénien, Paris 1894, σ. 855, εἰκ. 428.

4 Daremberg - Saglio, Dictionnaire des Antiquités, τ. II_2, 1896, ἄρθρον *Galea*, σ. 1438 εἰκ. 3438

5 W. Reichel, Homerische Waffen², Wien 1901, σ. 105 εἰκ. 41, ἰδίᾳ ἐν σ. 107.

6 V. Staïs, Collection Mycénienne du Musée National, II, 1η ἔκδ. Athènes 1909, σ. 151 ἀρ. 1781 2α ἔκδ. Athènes 1915, σ. 91 καὶ σ. 177 ἀρ. 1781.

Evans [1] ἐδέχθησαν ὅτι πρόκειται περὶ κεράτων κριοῦ. Οἱ Levi [2], Mylonas [3] καὶ Kenna [4] τὰ ἐθεώρησαν ὡς ἁπλᾶ κέρατα. Ὁ Karo [5] τὰ ἐχαρακτήρισεν ὡς συμμετρικὰ ἑκατέρωθεν λόφου κέρατα Ἄμμωνος, ἐν ᾧ ὁ Kukahn [6] τὰ ἡρμήνευσεν ὡς λόφους ὁμοιάζοντας πρὸς κέρατα Ἄμμωνος καὶ ὡς συγκείμενα ἐκ χαυλιοδόντων, σημειῶν προσέτι τὴν ἐξ Ἀνατολῆς καταγωγήν των. Ἡ Lorimer [7] κλίνει πρὸς τὴν γνώμην ὅτι ἀπετέλουν ζεῦγος σκληρῶν λόφων ἐντὸς ὑποδοχέων, ὑποπτεύουσα ἐπίσης ὡς πιθανὴν τὴν ἐξ Ἀνατολῆς καταγωγὴν τοῦ θέματος τοῦ σφραγιδολίθου. Ὁ Hafner [8] ἐχαρακτήρισεν αὐτὰ ὡς ἀποφύσεις, αἵτινες ἐνελίττονται ὡς τὰ ὄστρεα οἱ Ἀμμωνῖται. Ἡ Α. Σακελλαριου [9] τέλος θεωρεῖ αὐτὰ ἁπλῶς ὡς τοὺς λόφους τοῦ κράνους. Ἁπλῆν μνείαν τοῦ σφραγιδολίθου ποιοῦνται ἡ Lamb [10], ὁ Zervos [11], ὁ Picard [12] καὶ οἱ H. Gallet de Santerre καὶ J. Tréheux [13].

Καθ' ἡμᾶς παραμένει γεγονὸς ἀναμφισβήτητον, ὅτι αὐτὰ τὰ δύο ἐκ τοῦ κράνους ἐκπηδῶντα ἑλικοειδῆ ἀποτελοῦσι ζεῦγος κεράτων κριοῦ. Τὸν κύριον λόγον — πλὴν τοῦ σχήματός των — παρέχει αὐτὴ αὕτη ἡ ἀπεικόνισίς των, συγκεκριμένως δὲ ἡ ἐπακριβὴς ἀπόδοσις τῶν αὐλακώσεων (χαραγῶν) τῶν κεράτων κριοῦ. Ἀνάλογα παραδείγματα δὲν ἔχομεν ἱκανά. Εἶναι ὅμως τοσοῦτον ἐνδεικτικά, ὥστε νὰ μὴ δύναται νὰ ὑπάρξῃ γνώμη περὶ τοῦ ἀντιθέτου. Ὡς εἶναι φυσικόν, τὸ σύνολον τῶν ἐκ χαυλιοδόντων κάπρων κρανῶν τῆς Κρήτης καὶ τῆς Μυκηναϊκῆς Ἑλλάδος δὲν ἔφερον *ζεῦγος κεράτων* εἰς τὰ πλευρὰ ἢ *κέρας* εἰς τὸ μέτωπον τοῦ κράνους. Αὐτὰ τὰ κέρατα εἶχον ἰδιαιτέραν σημασίαν, ἐξεπλήρουν ὡρισμένον προορισμόν, περὶ οὗ θὰ διαλάβωμεν ἀλλαχοῦ.

Ἔνια τῶν παραδειγμάτων αὐτῶν — πλὴν τοῦ λίθου τοῦ Βαφειοῦ — ἀναφέρομεν:

1 A. Evans, P. of M. IV, σ. 690, εἰκ. 675 καὶ σ. 868 εἰκ. 859.

2 D. Levi, Annuario 8/9, 1925/6, σ. 87 ἀρ. 6.

3 G. E. Mylonas, AJA 55, 1951, σ. 144, εἰκ. 7e, ἔνθα τὸ κράνος κατατάσσεται εἰς τὴν μετὰ κεράτων κατηγορίαν κρανῶν.

4 V. E. G. Kenna, Cretan Seals, Oxford 1960, σ. 80, εἰκ. 171, ὅστις ἐτόνισε τὴν ἡμισπειροειδῆ μορφὴν (half - spiral) τῶν κεράτων καὶ τὴν ἰσορροπίαν, ἥτις ἐπιτυγχάνεται μεταξὺ τοῦ κωνικοῦ σχήματος κράνους καὶ τοῦ μεγέθους τῶν ἀντιθετικῶς ἐκπηδώντων κεράτων.

5 G. Karo, Die Schachtgräber von Mykenai, München 1930/3, σ. 218 σημ. 1 καὶ ἰδίᾳ ἐν σ. 219, ἔνθα τονίζει ὅτι Der Helm besitzt sogar zwei symmetrische «Ammonshörner» jederseits eines Mittelbusches.

6 Er. Kukahn, Der griechische Helm (Teil I: Frühgeschichte), Marburg 1936, σ. 4 - 5. Αἱ ἐκφράσεις γερμανιστὶ ἔχουν ὡς ἀκολούθως: «Beide Büsche wachsen wie ein Ammonshorn eingedreht». «Diese Büsche sind mit Eberzähnen besetzt».«Der Hörnerbesatz lässt an östliche Vorbilder denken».

7 H. L. Lorimer, Homer and the Monuments, London 1950, σ. 216-7, εἰκ. 20, σ. 224, 226 καὶ 227.

8 G. Hafner, Geschichte der griechischen Kunst, Zürich 1961, ἐπὶ λέξει ἀναφέρει ἐν σ. 34 εἰκ. 20: «Er hat spitze Bienenkorbform und zwei Ansätze, die sich wie Ammoniten einrollen».

9 Τὸ πρῶτον ἔδωκεν αὐτὴν τὴν ἑρμηνείαν —μὴ δεχομένη ὡς ἀληθινὴν τὴν γνώμην τοῦ Τσουντα— ἡ κ. Ξενακη - Σακελλαριου ἐν τῇ μονογραφίᾳ περὶ τοῦ γνωστοῦ πελέκεως τῆς συλλογῆς Γιαμαλάκη ἐν BCH 77, 1953, σ. 48 σημ. 2_3, σ. 49, ἰδίᾳ δὲ ἐν σ. 52-53. Ἀκολούθως ἐν τῇ λαμπρᾷ ἐκδόσει τῶν σφραγιδολίθων τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, ἔνθα ἡρμήνευσε τὰ μὲν κέρατα αὐτὰ ὡς λόφους τοῦ κράνους, τὰς δὲ μεταξὺ αὐτῶν κεραίας τοῦ λόφου ὡς παπυροειδῆ ἐπιθέματα (ἴδε ἀνωτ. σ. 119 σημ. 4). Τέλος ἐν τῇ νεωστὶ κυκλοφορησάσῃ διατριβῇ αὐτῆς, ἔχουσαν ὡς τίτλον «Μυκηναϊκὴ Σφραγιδογλυφία», Ἀθῆναι 1966, σ. 41, ὑποθέτει ὅτι «ἡ περικεφαλαία αὐτὴ τοῦ Βαφειοῦ δὲν ἀποκλείεται νὰ ἔχῃ μαγικὸ χαρακτῆρα» καὶ ὅτι «ἡ ἁπλοποίηση τῆς εἰκόνας ποὺ ὀφείλεται στὸ μικρό της μέγεθος, ἔχει σὰν ἀποτέλεσμα νὰ παραλειφθοῦν οἱ λεπτομέρειες· ἔτσι καὶ αὐτὲς οἱ παραστάσεις δὲν προσφέρουν πολλὰ στοιχεῖα (;) γιὰ τὴν περικεφαλαία αὐτοῦ τοῦ τύπου».

10 BSA 25, 1921 - 23, σ. 225.

11 Chr. Zervos, L'art en Grèce, Athènes 1934, πίν. 38 ἄνω ἀριστερᾷ.

12 Ch. Picard, AE 1937, σ. 85 σημ. 2.

13 BCH 71-72, 1947 - 8, σ. 156 σημ. 4.

α) Τὸ ζεῦγος δύο ἐκ Μιδέας (Δενδρῶν) μολυβδίνων κεράτων [1] —βοὸς προφανῶς — τὰ ὁποῖα ἀνευρέθησαν παρὰ τοὺς πόδας τοῦ ταφέντος βασιλέως ὁμοῦ μετὰ διαφόρων ἄλλων ὅπλων καὶ τὰ ὁποῖα γενικῶς θεωροῦνται ὡς ἀνήκοντα εἰς κράνος καὶ

β) Τὸ ζεῦγος τῶν ἐξ ἐλεφαντοστοῦ κεράτων ἐκ τοῦ πέμπτου λακκοειδοῦς τάφου τοῦ Α ταφικοῦ περιβόλου τῶν Μυκηνῶν [2]. Τὰ κέρατα αὐτὰ φέρουσιν αὐλακώσεις (χαραγὰς) κατὰ μίμησιν προφανῶς τῶν χαραγῶν τῶν κεράτων κριοῦ καὶ δύο ὀπὰς εἰς τὴν ἀντίστοιχον ὑποκάτω σχηματιζομένην ἐπιμήκη ἐπιφάνειαν. Κατὰ τὸν KARO ἀπετέλουν διακοσμητικὰ στοιχεῖα κράνους, συμμετρικῶς χρησιμοποιηθέντα. Τὸ στοιχεῖον τοῦτο θεωροῦμεν σημαντικώτατον, διότι ἀποκτᾶται ἡ γνῶσις ὅτι κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν ἐχρησιμοποιοῦντο εἰς τὰ κράνη κέρατα ἐξ ἐλεφαντόδοντος, προφανῶς εἰς τὰς δύο πλευρὰς τοῦ κράνους.

Ἐξ ἄλλου παραστάσεις κρανῶν ὀδοντοφράκτων μεθ᾽ ἑνὸς μόνον κέρατος, ὅπερ ἐκπηδῶν ἐκ τῆς προσθίας ὄψεως τοῦ κράνους καὶ διαγράφον πλήρη σχεδὸν κύκλον, καταλήγει ἀκριβῶς ὄπισθεν τοῦ κυμβάχου τοῦ κράνους, ἔχομεν ἐκ Κρήτης καὶ ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος [3].

Τὴν ἀπόδειξιν ὅτι κράνη ἔφερον ἤδη κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν ζεῦγος κεράτων κριοῦ, ἐκτὸς τῶν παραδειγμάτων τοῦ Βαφειοῦ καὶ τοῦ ἀντιστοίχου τοῦ πέμπτου βασιλικοῦ τάφου τῶν Μυκηνῶν, δίδει κατὰ τρόπον ἀναμφισβήτητον ἡ μικρὰ ἐξ ἐλεφαντόδοντος κεφαλὴ πολεμιστοῦ τοῦ θολωτοῦ τάφου τῶν Σπάτων [4] (εἰκ. 2). Ἡ κεφαλὴ

1 AXEL W. PERSSON, The Royal Tombs at Dendra near Midea, Lund 1931, σ. 64, εἰκ. 39. Ἐπίσης παρὰ LORIMER, ἔ.ἀ. 224. Περὶ τὴν κεφαλὴν τοῦ αὐτοῦ ταφέντος βασιλέως τοῦ ἐν ἔτει 1926 ἀνασκαφέντος θολωτοῦ τάφου τῶν Δενδρῶν ἀνευρέθησαν καὶ ὡρισμένα μέρη κράνους ὑπὸ μορφὴν κατειργασμένων χαυλιοδόντων καὶ ἀπολήξεων τῆς κόμης ὑπὲρ τὸν αὐχένα (PERSSON, ἔ.ἀ. σ. 64 εἰκ. 41). Παρομοίας ἀπολήξεις ὁ καθ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ ἐταύτισε πρὸς τὰ *ο-πα-βο-τα κο-ρυ-το* τῶν πινακίδων, ὡς ἀντικείμενα κρεμάμενα, οἱονεὶ ἐπάορτα, τὰ ὁποῖα, ὑπὸ μορφὴν πλακῶν, ἐκάλυπτον τὸν τράχηλον χωρὶς νὰ παρακωλύωνται αἱ κινήσεις τῆς κεφαλῆς (Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 37, 1962, σ. 72-78). Τὰ μέρη αὐτὰ τοῦ κράνους τῆς Μιδέας (Δενδρῶν) εἶναι πεποιημένα ἐξ ὑαλομάζης, τοῦθ᾽ ὅπερ ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεσιν ὅτι πιθανῶς πρόκειται περὶ τελετουργικοῦ ἢ νεκρικοῦ οὐχὶ δὲ περὶ πραγματικοῦ κράνους, καθ᾽ ὅσον ἓν παρόμοιον ἐξ ὑαλομάζης κράνος θὰ ἀπετέλει διαρκῆ κίνδυνον διὰ τὸν φέροντα αὐτό.

2 G. KARO, ἔ.ἀ. σ. 154, ἀρ. 895 πίν. LXXI (τὰ χαρακτηρίζει ὡς «Symmetrische Helmzierden») καὶ ἐν σ. 219.

3 Αὐταὶ εἶναι: α) ἐπὶ τοῦ πελέκεως τῆς συλλογῆς Γιαμαλάκη (A. XENAKI-SAKELLARIOU, BCH 77, 1953, σ. 46-58).

β) ἐπὶ τοῦ ἀργυροῦ ἀγγείου τοῦ τετάρτου βασιλικοῦ τάφου τῶν Μυκηνῶν (G. KARO ἔ.ἀ. σ. 106 ἀρ. 481 πίν. 122· EVANS, P. of M. III, σ. 89 ἑξ., Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΑΔ 10, 1926, σ. 78-90),

γ) ἐπὶ τοῦ τεμαχίου τοῦ ἐκ στεατίτου ἀγγείου τοῦ Ashmolean Museum τῆς Ὀξφόρδης (EVANS, P. of M. III, σ. 185, εἰκ. 128).

δ) ἐπὶ τοῦ σφραγιστῆρος τοῦ ὑπ᾽ ἀρ. 518 θαλαμωτοῦ τάφου τῶν Μυκηνῶν (WACE, Chamber Tombs, σ. 85, εἰκ. 38_{65}; CMS I (Athen), σ. 172 ἀρ. 153· VENTRIS-CHADWICK, Documents, σ. 223) καὶ

ε) ἐπὶ τοῦ σφραγιστῆρος τοῦ τρίτου βασιλικοῦ τάφου τῶν Μυκηνῶν (CMS - I (Athen), σ. 22 ἀρ. 11· Documents, σ. 292 εἰκ. 26H).

4 Ἀθήναιον 6, σ. 76-7· B. HAUSSOULLIER, Catalogue descriptif des objets découverts à Spata, BCH 2, 1878, σ. 185-225. Ἡ κεφαλὴ περιγράφεται ἐν σ. 217-218 ἀρ. Ἐθν.Μ. 2055. Ἐπίσης παρὰ C. SCHUCHHARDT, Schliemanns Ausgrabungen [2], Leipzig 1891, σ. 342· CHR. TSOUNTAS - J. I. MANATT, The Mycenaean Age, Boston - New York 1892, σ. 196. A.S. MURRAY - A. H. SMITH - H. B. WALTERS, Excavations in Cyprus, London 1900, σ. 9· W. REICHEL, Homer. Waffen [2], σ. 101, 104· V. STAÏS, Collection Mycénienne, 1η ἔκδ. 1909, σ. 140 ἀρ. 2055, 2α ἔκδ. 1915, σ. 164 ἀρ. 2055. O. MONTELIUS, La Grèce Préclassique, Stockholm 1924, σ. 168, εἰκ. 588. G. KARO, Schachtgräber, σ. 218. A. EVANS, P. of M. IV_2, σ. 869 σημ. 2. KUKAHN, Der griechische Helm, σ. 4, 6. H. BOSSERT, Altkreta [3], Berlin 1937, σ. 21 εἰκ. 60. LORIMER, Homer and the Monuments, σ. 215 εἰκ. 19b. G. E. MYLONAS, AJA 55, 1951, σ. 144. S. ALEXIOU, Antiquity 28, 1954, σ. 212 σημ. 9.

Εἰκ. 2. Κεφαλὴ πολεμιστοῦ Σπάτων.

αὕτη ἀποτελεῖ τὸ πλέον χαρακτηριστικὸν καὶ πλέον ἐνδιαφέρον παράδειγμα τῆς σειρᾶς κεφαλῶν, αἱ ὁποῖαι παριστῶσι πολεμιστὰς μετὰ κράνους ἐκ χαυλιοδόντων κάπρων, ἀφ' ἑνὸς μὲν διότι ἀποδίδει ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ προσώπου, ἀφ' ἑτέρου δὲ διότι ἔφερε κέρατα κριοῦ, ὡς θὰ ἴδωμεν περαιτέρω. Ἡ κεφαλὴ ἐχρησίμευεν ὡς πρόσθεμα (applique), ἤτοι προσετίθετο πρὸς κόσμησιν ἐπὶ ἄλλου σκεύους, ὅπως ἡ ὀπισθία αὐτῆς ἐπιφάνεια εἶναι ἐπίπεδος. Τὸ κράνος φέρει τρεῖς σειρὰς χαυλίων καταλήγει δὲ ἄνω εἰς τὴν κορυφὴν εἰς κύμβαχον πρὸς ὑποδοχὴν τοῦ λόφου. Εἰς τὴν κατωτέραν σειρὰν τῶν χαυλιοδόντων τοῦ κράνους — ὑπεράνω τοῦ ἀριστεροῦ ὠτὸς — διακρίνεται ὀπὴ κυκλικὴ διαμέτρου 0.003μ. καὶ βάθους 0.013μ. Ἡ ὀπὴ αὕτη, ἐκκινοῦσα ἀπὸ τῆς ἐξωτερικῆς - ἀναγλύφου ἐπιφανείας τοῦ κράνους, καταλήγει εἰς τὴν ὀπισθίαν - ἐπίπεδον ἐπιφάνειαν τῆς κεφαλῆς. Ἑτέρα ὀπὴ ὑπάρχει εἰς κατώτερον σημεῖον τῆς ὀπισθίας ἐπιπέδου ἐπιφανείας τῆς κεφαλῆς. Ἀμφότεραι ἐχρησίμευον πρὸς ὑποδοχὴν μικρῶν ξυλίνων πιθανῶς ἢ καὶ ἐλεφαντίνων ἥλων ἀποσκοπούντων εἰς τὴν στερέωσιν τῆς ἐξ ἐλέφαντος αὐτῆς κεφαλῆς εἰς ἑτέραν ἐπίπεδον ἐπιφάνειαν, π.χ. ἑνὸς ξυλίνου ἢ ἐλεφαντίνου κιβωτιδίου ἢ ἄλλου τινὸς σκεύους. Ἡ ἀνωτέρα ὀπή, ἥτις διαπερᾷ τὴν κεφαλὴν ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον, ὑπηρέτει διττὸν σκοπόν: ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν στερέωσιν τοῦ προσθέματος αὐτοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν στερέωσιν ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς - ἀναγλύφου ἐπιφανείας τοῦ κράνους ἑνὸς κέρατος κριοῦ κατὰ τὸ ἤδη γνωστὸν παράδειγμα τοῦ Βαφειοῦ. Ἡ κεφαλὴ τῶν Σπάτων ἀποτελεῖ τὸ μοναδικὸν παράδειγμα τῆς σειρᾶς τῶν ἐξ ἐλέφαντος κεφαλῶν πολεμιστῶν μετὰ κράνους ἐκ χαυλιοδόντων, ὅπερ φέρει ὀπὴν διαπερῶσαν τὴν κεφαλὴν ἀπὸ τῆς ἐξωτερικῆς - ἀναγλύφου ἐπιφανείας μέχρι τῆς ἐσωτερικῆς ὀπισθίας - ἐπιπέδου ἐπιφανείας [1] (εἰκ. 3).

Εἰκ. 3. Ὀπισθία πλευρὰ κεφαλῆς πολεμιστοῦ Σπάτων.

Διὰ γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ οὐδὲν τὸ ἐνδεικτικὸν φαίνεται περὶ τὴν ὀπὴν αὐτὴν τοῦ

Wace, BSA 49, 1954, 236. Σπ. Μαρινατος - Μαξ Χιρμερ, Κρήτη καὶ Μυκηναϊκὴ Ἑλλάς, Ἀθῆναι 1959, σ. 68, 123, εἰκ. 215. Σ. Μαρινατος, ΠΑΑ 37, 1962, σ. 77 σημ. 3, πίν. II εἰκ. 2. P. Demargne, Naissance de l'art grec, Paris 1964, σ. 21 εἰκ. 340. Γ. Παπαθανασοπουλος - Α. Σακελλαριου, Ἐθνικὸ ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, Α´ Προϊστορικὲς Συλλογές, Ἀθῆναι 1946, σ. 50, πίν. 24 β.

1 Κεφαλαὶ Ἐθν. Μ. Ἀθηνῶν: ἐκ Μυκηνῶν: ἀρ. 2468, 2469, 2470 (Τσουντας), 7397 (Wace)· ἴδε BSA 49, 1954, σ. 236-7 καὶ JHS 75, 1955 - Archaeological Reports, σ. 25. Ὁμοίως παρὰ Emmett L. Bennett, The Mycenae Tablets II, ἐν Transactions of the American Philosophical Society, τ. 48 Μέρος I, Philadelpheia 1958: Introduction by A.J.B. Wace, The House of the Shields, σ. 5-6 ἰδίᾳ ἐν σ. 6· εἰκ. 13, ἔνθα καὶ διακρίνονται ὀπαὶ ἐπὶ τῆς ὀπισθίας-ἐπιπέδου ἐπιφανείας τῆς κεφαλῆς. L. A. Stella, La civiltà micenea nei documenti contemporanei, Roma 1965, σ. 112, πίν. Vb. ἐκ Σπάτων: ἀρ. 2055

κράνους. Ἐν μεγεθύνσει ὅμως, ὡς καὶ εἰς τοὺς τόμους ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ - ΧΙΡΜΕΡ [1] καὶ DEMARGNE [2], δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν καλῶς πέριξ τῆς ὀπῆς εἰς τὴν σχηματιζομένην δακτυλιοειδῆ ἐπιφάνειαν ἴχνη, τὰ ὁποῖα δεικνύουσιν ὅτι ἀντικείμενόν τι ἦτο ἄλλοτε προσηρμοσμένον ἐπ' αὐτῆς. Διακρίνεται ἐπίσης καλῶς ὅτι ἡ «αὖλαξ» ἡ ὁρίζουσα τὴν δευτέραν καὶ τὴν τρίτην σειρὰν τῶν χαυλιοδόντων διακόπτεται ἀκριβῶς εἰς ἃ σημεῖα λήγει ἐξωτερικῶς ὁ κυκλικὸς δακτύλιος, ἤτοι ὑποδηλοῖ σαφῶς τὴν ἐξωτερικὴν περίμετρον τοῦ δακτυλίου (ὡς ὁριακὰ σημεῖα).

Τὸν τρόπον καθ' ὃν προσηρμόσθη τὸ κέρας εἰς τὴν ὀπὴν δὲν γνωρίζομεν ἀκριβῶς. Ἡ θέσις καὶ ἡ κατεύθυνσις τῆς ὀπῆς εἰς τὰ πλευρὰ τοῦ κράνους καὶ οὐχὶ εἰς τὸ ἀνώτατον σημεῖον τῆς ἀνωτάτης ἐπιφανείας τοῦ κρανίου ἀποκλείουσι τὴν περίπτωσιν χρήσεως κεράτων βοὸς—κατὰ τὸ παράδειγμα τῆς Μιδέας—ἢ τράγου. Εἰς τὸ σημεῖον τῆς ὀπῆς θὰ ἠδύνατο νὰ τεθῇ μόνον κέρας κριοῦ κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Βαφειοῦ. Θεωροῦμεν δὲ ἰδιαζούσης σημασίας τὸ γεγονὸς ὅτι ἅπαντα τὰ γνωστὰ ὀδοντόφρακτα κράνη μετὰ κεράτων εἶναι μόνον κριοφόρα, ἤτοι ἔφερον εἰς τὰ πλευρὰ ζεῦγος κεράτων κριοῦ.

Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων δυνάμεθα νὰ ἀποκαταστήσωμεν τὸ κέρας τοῦ κράνους τοῦ ἡγεμόνος - πολεμιστοῦ τῶν Σπάτων ἐπὶ τῇ βάσει τῆς παραστάσεως τοῦ σφραγιδολίθου τοῦ Βαφειοῦ, ἔνθα παρίστανται ἀμφότερα τὰ κέρατα. Δυστυχῶς κατὰ τὴν γενομένην ἐπὶ τούτῳ ὑφ' ἡμῶν ἔρευναν εἰς τὸ Ἐθνικὸν Μουσεῖον οὐδὲν εὑρέθη τὸ ἐνδεικτικὸν μεταξὺ τῶν λοιπῶν εὑρημάτων τοῦ τάφου τῶν Σπάτων [3]. Τὰ κράνη τοῦ Βαφειοῦ, τῶν Σπάτων, τῶν Μυκηνῶν, ὡς καὶ λοιπῶν τόπων, ἐν οἷς εὑρέθησαν παρόμοια ἐκ χαυλιοδόντων κάπρων κράνη, ἐτοποθετοῦντο εἰς τὸ ἀνώτερον τμῆμα τῆς κεφαλῆς καλύπτοντα τὴν ἄνω κυρίως ἐπιφάνειαν τοῦ κρανίου. Ὁ προορισμός των ἦτο σαφῶς πολεμικός, πλὴν ὅμως δὲν δυνάμεθα νὰ ἀρνηθῶμεν καὶ τὸν τελετουργικὸν χαρακτῆρα τὸν ὁποῖον ὑπηρέτουν. Ἱκανὰ μέρη τῆς κεφαλῆς παρέμενον ἀκάλυπτα, ὡς καὶ ὁ λαιμὸς τοῦ πολεμιστοῦ. Τοῦ αὐτοῦ πλεονεκτήματος στεροῦνται ἅπαντες οἱ λοιποὶ γνωστοὶ τύποι μυκηναϊκῶν κρανῶν. Ἐξ ἀντιθέτου ἀδυνατοῦμεν νὰ δεχθῶμεν τὸν ἀποδιδόμενον εἰς οἱονδήποτε ἐξ αὐτῶν μαγικὸν ἢ θρησκευτικὸν χαρακτῆρα, καθ' ὅσον οὐδὲν ἕτερον εὕρημα (ὡς π.χ. ὁ πέλεκυς τῆς συλλογῆς Γιαμαλάκη) ἢ οὐδεμία ἔνδειξις ἐπὶ ἑτέρας παραστάσεως (ὡς ἐπὶ τοῦ σφραγιδολίθου τοῦ Βαφειοῦ) δύνανται νὰ δικαιολογήσωσι τοιοῦτον χαρακτῆρα [4]. Αὐτὸ τοῦτο τὸ ὑλικὸν ἐκ τοῦ ὁποίου συνετίθεντο ἢ ἀπετελοῦντο τὰ ἐκ χαυλιοδόντων κάπρων μυκηναϊκὰ κράνη, ὑποδηλοῖ τὴν ἀνδρείαν τῶν φερόντων αὐτά, ἀνδρεία ἥτις ἐδείχθη τόσον εἰς τὰ κυνήγια αὐτῶν τῶν ἀγρίων ζῴων, ὅσον καὶ εἰς τοὺς πολέμους. Τὸ ἓν κέρας, ὅπερ ἐκπηδᾷ ἐκ τοῦ κράνους ὑπεράνω τοῦ μετώπου τοῦ πολεμιστοῦ, ἢ ἔτι κάλλιον τὸ ζεῦγος τῶν πλευρικῶν κεράτων τοῦ κράνους τῶν μυκηναίων πολεμιστῶν ὑποδηλοῖ τὴν βασιλικὴν αὐτῶν καταγωγήν,

1 Ἔ. ἀ. εἰκ. 215.

2 Ἔ. ἀ. εἰκ. 340.

3 Ἰδιαιτέρως θερμὰς ὀφείλω νὰ ἐκφράσω τὰς εὐχαριστίας μου ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης πρὸς τὸν Διευθυντὴν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν κ. Γεώργιον Δοντᾶν διὰ τὴν ἄδειαν ἐρεύνης, ἣν μοὶ παρέσχεν.

4 A. XENAKI-SAKELLARIOU, BCH 77, 1953, σ. 55 ἑξ. Α. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, Μυκηναϊκὴ Σφραγιδογλυφία, σ. 41.

ἰδίᾳ δὲ τὴν ἡγεμονικὴν καὶ ἡγετικὴν αὐτῶν μεταξὺ τῶν συμπολεμιστῶν των ἰδιότητα καὶ θέσιν.

Ἡ χρῆσις αὕτη κέρατος, τὴν ὁποίαν ἀπαντῶμεν καὶ εἰς παραστάσεις θεῶν τῆς Ἀνατολῆς, παρελήφθη ὑπὸ τῶν Μυκηναίων, ὡς φύσει πολεμικοῦ χαρακτῆρος λαοῦ, διετηρήθη δὲ καὶ κατὰ τὰς λοιπὰς περιόδους τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος, ὡς ἐπίσης κατὰ τὴν ἐτρουσκικὴν καὶ ρωμαϊκὴν ἐποχήν. Τὸ πνεῦμα δὲ αὐτό, ὑφ' οὗ διείποντο οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες καὶ Ρωμαῖοι, μετεβιβάσθη διὰ τῆς παραδόσεως, ἰδίᾳ δὲ διὰ τῶν μνημείων, εἰς τοὺς μετέπειτα χρόνους, εἰς τοὺς γείτονας λαοὺς καὶ τὰ λοιπὰ ἔθνη τῆς γηραιᾶς ἠπείρου [1].

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΥΛ. ΚΟΡΡΕΣ

ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ

σ. 120		Ἐν τῷ 1 στίχῳ ἀνάγνωθι σαρδόνυχος ἀντὶ σαρδίου.
σ. 122	σημ. 3 β)	G. KARO, ἔ. ἀ. σ. 119 ἀρ. 605-7, πίν. 128-131, EVANS : P. of M. IV, σ. 868, εἰκ. 857. LORIMER, ἔ. ἀ. σ. 215-6, 220, 222, 229, πίν. XV_1 (ἀντὶ Σ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ).
	σημ. 3 δ)	τῶν VENTRIS-CHADWICK, Documents, σ. 377 εἰκ. 26 D.
	σημ. 3 ε)	τῶν Documents σ. 378, εἰκ. 26 H.
σ. 124	σημ. 4	τῆς σελίδος 122 : τελευταῖος στίχος : 1964.

1 Ἔνια μνημεῖα ἀναφέρομεν, ὡς α) τὴν κερασφόρον μορφὴν ἐκ φιάλης τοῦ 3ου μ.Χ. αἰῶνος τῆς τέχνης τῶν Σασσανιδῶν. Πρόκειται σαφῶς περὶ ἡγεμονικῆς μορφῆς, καθ' ὅσον, ἐκτὸς τοῦ ζεύγους τῶν κεράτων, φέρει προσέτι μίαν σφαῖραν στρογγύλην ἐπὶ τῆς κεφαλῆς του (Hermitage - PR. OL. HARPER, The Metropolitan Museum Bulletin, November 1966, σ. 141, εἰκ. 7), β) Τὸ ἄγαλμα τῆς Fortitude (ὡς ὑποδηλούσης τὴν ἠθικὴν δύναμιν, τὸ σθένος, τὴν ἐνέργειαν καὶ τὸ θάρρος) τοῦ Γάλλου γλύπτου M. Colombe, ὅπερ ἐκόσμει τὸν τάφον τοῦ Φραγκίσκου τοῦ 2ου τῆς Βρεττάνης καὶ τῆς Μαργαρίτας ντὲ Φουά). Τὸ ἄγαλμα ἔφερε ζεῦγος κεράτων κριοῦ (P. PRADEL, Michel Colombe, le dernier imagier gothique, Paris 1953, πίν. IX-X) καὶ γ) Τὸ κράνος, ὅπερ προσέφερεν ὡς δῶρον ὁ Μαξιμιλιανὸς Α΄, αὐτοκράτωρ τοῦ Ἁγίου Ρωμαϊκοῦ κράτους πρὸς Ἑρρῖκον Η΄ τῆς Ἀγγλίας (National Collection of Arms and Armour of the Tower of London ἐν National Geographic, June 1961, τ. 119 ἀρ. 6, σ. 774). Ἰδὲ ἐπίσης παρὰ J. H. TURNURE, AJA 69, 1965, σ. 45.

Ο FANAΞ ΤΩΝ ΠΙΝΑΚΙΔΩΝ

Νικολάῳ Βερδελῆ μνημόσυνον

Ἐπὶ τῶν πληροφοριῶν, τῶν περιλαμβανομένων εἰς τὰς ἐνεπιγράφους πινακίδας τῆς γραμμικῆς Β γραφῆς στηρίζονται, κατὰ κανόνα, γενικὰ συμπεράσματα διὰ τὸ κοινωνικὸν καὶ τὸ πολιτικὸν σύστημα ὄχι μόνον τῆς περιοχῆς, εἰς τὴν ὁποίαν εὑρέθησαν αἱ πινακίδες, ἀλλὰ καὶ ὁλοκλήρου τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου. Καὶ ὅμως μέχρι τοῦδε μόνον εἰς τὰ ἀνάκτορα τῆς Κνωσοῦ καὶ τῆς Πύλου εὑρέθησαν πινακίδες εἰς ἀριθμὸν ἐπιτρέποντα μερικὰ συμπεράσματα διὰ τὴν ΥΕ ΙΙΙΒ ἐποχὴν τῆς περιοχῆς των [1]. Ἀπὸ τὴν ἀκρόπολιν τῶν Μυκηνῶν δὲν ἔχομεν παρὰ μόνον 8 μικρὰ τεμάχια πινακίδων, τὰ ὁποῖα εὑρέθησαν εἰς τὰ ἀπησβεστωμένα κατάλοιπα τοίχων εἰς τὸ Κτήριον Wace (τὸ ἀποκαλούμενον Citadel House)[2]. Ἐκτὸς τῆς ἀκροπόλεως, πλὴν τῆς πινακίδος, ἡ ὁποία εὑρέθη εἰς τὴν ἐπιφάνειαν ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Ιωαννου Παπαδημητριου καὶ τοῦ Ἐφόρου Φωτιου Πετσα, ἀνεκαλύφθησαν εἰς τὸ οἰκοδομικὸν συγκρότημα πρὸς Νότον τοῦ Κύκλου Β 65 ἐνεπίγραφα τεμάχια πινακίδων ὑπὸ τοῦ σοφοῦ ἐρευνητοῦ τῶν Μυκηνῶν Alan J. B. Wace καὶ ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Νικολαου Βερδελη [3]. Οὐδὲ ἴχνος πινακίδος εὑρέθη εἰς τὴν Τίρυνθα, μολονότι ἀπὸ τὴν περιοχήν της εἶναι γνωστὸν τμῆμα ἐνεπιγράφου ψευδοστόμου ἀμφορέως, ὅμοιον πρὸς τὰ εὑρεθέντα εἰς τὰς Μυκήνας, καὶ τμῆμα κυάθου μὲ γραπτὰ σημεῖα [4]. Τελευταίως μερικὰ τεμάχια εὑρέ-

1 Τὰ κυριώτερα συγγράμματα διὰ τὰς ἐνεπιγράφους πινακίδας εἶναι: Sir Arthur Evans, Scripta Minoa I, 1909, καὶ Palace of Minos, σποράδην, ὡς καὶ J. L. Myres, Scripta Minoa II, 1952, M. Ventris καὶ J. Chadwick, Documents in Mycenaean Greek, 1956. J. Chadwick, The Decipherment of Linear B, 1958, καὶ The Mycenae Tablets, III, 1963. E. L. Bennett, The Pylos Tablets 1951 and 1956· The Mycenae Tablets 1953· The Mycenae Tablets II, 1958. L. R. Palmer, The Interpretation of Mycenaean Greek Texts, 1963, ὅπου καὶ πληρεστέρα βιβλιογραφία. Ὅρα πρὸς τούτοις W. Taylour εἰς Mycenae Tablets III, σ. 40-41.

2 Τὸ κτήριον αὐτὸ ἐκλήθη ὑπὸ τοῦ Wace «Citadel House» καὶ οἱ διάδοχοί του ἐξακολουθοῦν νὰ τὸ ὀνομάζουν οὕτω. Νομίζω ὅτι τὸ ὄνομα τοῦτο εἶναι ἀτυχές, πρῶτον, διότι ὅλα τὰ κτήρια τῆς ἀκροπόλεως, πλὴν τοῦ ἀνακτόρου, εἶναι Citadel Houses, καὶ δεύτερον, διότι ἀκόμη δὲν εἶναι ἐξηκριβωμένον ἐὰν τὸ κτήριον εἶναι ὄντως οἰκία. Διὰ τοῦτο προτείνω νὰ ὀνομασθῇ Κτήριον Wace πρὸς τιμὴν τοῦ σοφοῦ, ὁ ὁποῖος ἀφιέρωσε τὴν ζωήν του εἰς τὴν μελέτην καὶ τὴν ἀποκάλυψιν τῶν Μυκηνῶν. Τοῦ λοιποῦ θὰ τὸ ἀποκαλῶ Κτήριον Wace.

3 Διὰ τὰς πινακίδας τῶν Μυκηνῶν ὅρα ὑποσημ. ὑπ' ἀρ. 1. Μαρινατον, Πρακτικὰ Ἀκαδημ. Ἀθηνῶν 33, 1958, σ. 161-173. Διὰ τὴν πινακίδα Παπαδημητριου-Πετσα ὅρα ΠΑΕ 1950, σ. 215, εἰκ. 18.

4 Διὰ τοὺς ψευδοστόμους ἀμφορεῖς τῆς Τίρυνθος καὶ τῶν Μυκηνῶν ὅρα Bennet, Mycenae Tablets, II, σ. 76, καὶ Chadwick, Mycenae Tablets III, σ. 73-74. L. R. Palmer, Mycenaeans and Minoans, 1961, σ. 167 ἑξ. Giovanni Pugliese - Garratelli, Mon. Antichi 40, 1945, σ. 422-610.

θησαν καὶ εἰς τὰς Θήβας. Ὅσοι ἔχομεν τὴν τύχην νὰ ἐργαζώμεθα εἰς τὰς Μυκήνας διερωτώμεθα συχνάκις, διατί ἡ σπάνις αὐτὴ πινακίδων εἰς τὸ σπουδαιότατον αὐτὸ κέντρον τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, κέντρον, τὸ ὁποῖον μερικοὶ εἰδικοὶ ἐρευνηταὶ ἀναγνωρίζουν ὡς τὴν πρωτεύουσαν μεγάλης μυκηναϊκῆς αὐτοκρατορίας, τῆς Ahhiyavâ τῶν Χετταίων [1].

Εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποτεθῇ, ὡς συνήθως λέγεται, ὅτι πινακίδες, αἱ ὁποῖαι θὰ ὑπῆρχον εἰς τὰ ἀνάκτορα τῆς Τίρυνθος καὶ τῶν Μυκηνῶν, κατεστράφησαν ἢ καὶ ἀπερρίφθησαν μετὰ τῶν χωμάτων ὑπὸ ἀδαῶν ἐργατῶν, ἀφ' οὗ ἡ ἀποκάλυψίς των ἐγένετο εἰς ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν αἱ ἀνασκαφικαὶ μέθοδοι ἦσαν σχεδὸν ἀνύπαρκτοι. Τοῦτο ἴσως καὶ νὰ ἀληθεύῃ. Ἀλλὰ πρέπει νὰ μὴ λησμονῶμεν ὅτι τὸ ἀνάκτορον τῶν Μυκηνῶν ἀνεσκάφη ἀπὸ τὸν ἀείμνηστον διδάσκαλον Χρηστον Τσουνταν, ἀπὸ τὸν πλέον περίφημον καὶ προσεκτικὸν ἀνασκαφέα τῆς ἐποχῆς του, περὶ τὰ 15 ἔτη πρὸ τῶν ἀνακαλύψεων τοῦ Evans εἰς τὴν Κνωσόν, ὅτι καὶ τὸ ἀνάκτορον τῶν Μυκηνῶν εἶχε καταστραφῆ διὰ πυρὸς καὶ ὡς ἐκ τούτου αἱ τυχὸν ὑπάρξασαι πινακίδες θὰ εἶχον στερεοποιηθῆ ὡς αἱ τῆς Κρήτης, ὅτι τὸ ἀνάκτορον τῆς Τίρυνθος ἐσκάφη μὲν ὑπὸ τοῦ Heinrich Schliemann ἀλλὰ μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ Wilhelm Dörpfeld, τοῦ ὁποίου αἱ παρατηρήσεις, ἀκόμη καὶ εἰς τὰς λεπτομερείας των, ἀποδεικνύονται ὡς ὀρθῶς ἔχουσαι. Πῶς ἦτο δυνατὸν ὁ Τσουντας νὰ παρίδῃ ἐνεπιγράφους πινακίδας στερρῶς εἰς τὸ ἔδαφος προσκεκολλημένας [2], ἐνῷ τόσον ἐπιμελῶς συνέλεξε καὶ ἐμελέτησε μικρὰ ἐνεπίγραφα ἀντικείμενα, οἷα περιέλαβεν εἰς τὸ περίφημον σύγγραμμά του Μυκῆναι καὶ μυκηναῖος πολιτισμός, σ. 214 κ.ἑξ.; Βεβαίως εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποτεθῇ ὅτι τὸ δωμάτιον, τὸ ὁποῖον ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς ἀρχεῖον, εἶχεν ἀφανισθῆ προτοῦ ἀκόμη ἀρχίσουν αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ Τσουντα. Ἀλλ' ἂς μὴ λησμονῶμεν ὅτι εἰς τὸ ἀνάκτορον τῆς Πύλου, ὅπου τὰ εὑρήματα κατεγράφησαν ἐπιμελῶς, πινακίδες καὶ τεμάχια πινακίδων εὑρέθησαν ὄχι μόνον εἰς τὸ «δωμάτιον τοῦ ἀρχείου» ἀλλά, εἰς μικρότερον ἀριθμὸν βεβαίως, εἰς πολλὰ καὶ διάφορα τμήματα τοῦ ἀνακτόρου. Τὸ αὐτὸ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε συμβῆ καὶ εἰς τὰς Μυκήνας. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι μόνον μικρὰ τμήματα τῆς περιοχῆς τοῦ ἀνακτόρου εἶχον παραμείνει ἀνεξερεύνητα μέχρι τῶν ἡμερῶν μας, ὁπότε ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἔχει συστηματοποιηθῆ καὶ οἱ ἀνασκάπτοντες ἔχουν μακρὰν πεῖραν. Ἀλλὰ τὰ τμήματα αὐτὰ εἶναι πολλὰ καὶ ἡ ὁλική των ἔκτασις εἶναι ἀξιόλογος.

Ὁ ἀείμνηστος Wace ἀφῄρεσε τὸ νότιον τμῆμα τοῦ ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῆς ἀκροπόλεως ἑλληνιστικοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς ἢ τῆς Ἥρας, καὶ τὴν ἐπίχωσιν, ἀρκετοῦ βάθους, ἡ ὁποία τὸ συνεκράτει καὶ ἡ ὁποία ἐκάλυπτε μέρος τοῦ Νοτίου Διαδρόμου καὶ τῆς μεγάλης αὐλῆς. Ὁ ἴδιος ἐκαθάρισε τὸ διατηρηθὲν τμῆμα τοῦ «δωματίου τῶν πίθων» εἰς τὸ ἰσόπεδον τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου καὶ ἀπεκάλυψε στερεωμένους εἰς τὸ δάπεδόν του πυθμένας πίθων· ἐκαθάρισε τὴν βορειοδυτικὴν ἐξωτερικὴν γωνίαν τοῦ ἀνακτόρου καὶ τὰ δωμάτια, τὰ ὁποῖα ὠνόμασε «Guard Rooms»· ἀνέσκαψε πλήρως τὸ «Pillar

1 F. Schachermeyr, Hethiter und Achäer, σ. 129, ἀλλὰ πρβ. D. L. Page, History and the Homeric Iliad, 1959, σ. 8 ἑξ. καὶ 35 ὑποσημ. 53.

2 Εἶχον τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἀνεύρω πινακίδας εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ συναδέλφου Carl W. Blegen ἀποκαλυφθὲν ἀνάκτορον τῆς Πύλου καὶ ἐκ πείρας γνωρίζω πόσον στερρῶς ἐνίοτε πινακίδες ἔχουν προσκολληθῆ εἰς τὰ δάπεδα, ὥστε νὰ εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴ ἐπισύρουν τὴν προσοχὴν τοῦ ἀνασκάπτοντος.

Room» καὶ τὰ δωμάτια τῆς μεγάλης νοτιοδυτικῆς κλίμακος τοῦ ἀνακτόρου. Εἰς ὅλα αὐτὰ τὰ τμήματα ἀνεῦρε πολλὰ ὄστρακα καὶ ἄλλα ἀντικείμενα, ἀλλ᾽ οὐδὲ ἴχνος πινακίδων. Ὁ WACE καὶ ὁ WILLIAM TAYLOUR ἀνέσκαψαν τὴν περιοχὴν τοῦ «Κτηρίου Wace», ἡ ἐπίχωσις τῆς ὁποίας εἰς τμήματα εἶχε μέγιστον βάθος 6 μέτρα. Εἰς τὴν ἐπίχωσιν αὐτὴν δὲν ἀνεκαλύφθησαν πινακίδες καὶ μόνον 8 μικρὰ τεμάχια εὑρέθησαν, ὡς εἴδομεν, εἰς τοὺς ἀπησβεστωμένους τοίχους, οἱ ὁποῖοι εἶχον καταρρεύσει εἰς τὸ κτήριον.

Οἱ συνεργάται μου καὶ ἐγὼ ἀπεκαλύψαμεν ὁλόκληρον τὴν ἐπιφάνειαν τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου μέχρι τοῦ βράχου καὶ εἰς διάφορα μέρη συνηντήσαμεν μικρὰς ἐκτάσεις ἀνεπάφου ἐπιχώσεως. Εἰς τμήματά τινα ἡ ἐπίχωσις περιεῖχεν ἀκόμη καὶ μεσοελλαδικὰ ὄστρακα. Ἐπίσης ἀνεσκάψαμεν πλήρως τὸ ἐσωτερικὸν τμῆμα τῆς βορειοδυτικῆς γωνίας τοῦ ἀνακτόρου, ἡ ὁποία εἶχεν ἐπίχωσιν μέσου βάθους $2^1/_2$ μέτρων· ἀπεκαλύψαμεν πλήρως τὸ βορειοδυτικὸν πρόπυλον τοῦ ἀνακτόρου, τὴν βορείαν κλίμακα καὶ τμήματα δρόμων, οἱ ὁποῖοι ἔφερον πρὸς τὴν κλίμακα ἀπὸ τὴν Πύλην τῶν Λεόντων καὶ ἀπὸ τὴν Βορείαν Πύλην. Τὸ 1962 - 1963, ἀπεκαλύψαμεν πλήρως τὸ «Κτήριον Μ» τῆς βορειοδυτικῆς κλιτύος τῆς ἀκροπόλεως, τοὺς διαδρόμους κατὰ μῆκος τοῦ βορείου κυκλωπείου τείχους καὶ συνελέξαμεν πλῆθος ὀστράκων. Τὸ 1964 ἀπεκαλύψαμεν πλήρως τὰ κατάλοιπα κτηρίου σεβαστῶν διαστάσεων εἰς τὴν βορειοανατολικὴν ἐπέκτασιν, τὸ ὑπόγειον ἑτέρου κτηρίου πλῆρες πίθων καὶ ὀστράκων ὡς καὶ τὸν μεταξὺ τῶν δύο κτηρίων δρομίσκον μὲ ἐπίχωσιν, μέσου βάθους 2 μέτρων, περιέχουσαν πλῆθος ὀστράκων καὶ ἀντικειμένων, τὰ ὁποῖα εἶχον καταρρεύσει ἀπὸ τὰ ὑψηλότερα ἰσόπεδα τοῦ λόφου, ἀπὸ τὴν περιοχὴν τοῦ ἀνακτόρου· τὸ 1965 ἀπεκαλύψαμεν πλήρως τὸ πρὸς Δυσμὰς τῆς «Οἰκίας τῶν Κιόνων» κτήριον, τὸ ὁποῖον φαίνεται ὅτι ἀπετέλει τὴν ἀνατολικὴν πτέρυγα τοῦ ἀνακτόρου καὶ ἐχρησιμοποιεῖτο ἀπὸ τοὺς καλλιτέχνας καὶ τεχνίτας τῆς μυκηναϊκῆς πολιτείας. Εἰς ὅλην αὐτὴν τὴν ἔρευναν, ἡ ὁποία ἀπέδωσε χιλιάδας ὀστράκων, οὐδὲ ἴχνος πινακίδων εὑρέθη. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι τὰ κτήρια, τὰ ὁποῖα ἀπεκαλύψαμεν, εἶχον σκαφῆ προηγουμένως, ἀλλ᾽ εἶναι ἀληθὲς ἐπίσης ὅτι πολλὰ τμήματά των διετήρησαν ἀνέπαφον τὴν ἀρχαίαν μυκηναϊκήν των ἐπίχωσιν καὶ εἰς αὐτὴν οὐδὲ τεμάχιον πινακίδος εὑρέθη ἀλλὰ μόνον τμῆμα ἐνεπιγράφου κυπέλλου καὶ τεμάχια δύο διαφόρων ἐνεπιγράφων ψευδοστόμων ἀμφορέων [1]. Ἴσως ἡ σχεδὸν παντελὴς ἔλλειψις πινακίδων, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τὴν ἀκρόπολιν τῶν Μυκηνῶν καὶ τὸ ἀνάκτορόν της νὰ μὴ ὀφείλεται εἰς τὴν καταστροφήν των ἀπὸ τοὺς πρώτους ἀνασκαφεῖς, ἀλλ᾽ εἰς ἄλλην αἰτίαν, ἡ ὁποία παραμένει ἄγνωστος μέχρι τοῦδε καὶ ἡ ὁποία πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ. Πιστεύω ὅτι ἡ παράδοσις θὰ μᾶς βοηθήσῃ εἰς τὴν ἀναζήτησιν τῆς αἰτίας ταύτης.

Ὁ Παυσανίας διετήρησε τὴν παράδοσιν κατὰ τὴν ὁποίαν τὴν Πύλον *ᾤκισε Πύλος ὁ Κλήσωνος ἀγαγὼν ἐκ τῆς Μεγαρίδος τοὺς ἔχοντας τότε αὐτὴν Λέλεγας· καὶ τῆς μὲν οὐκ ὤνατο ὑπὸ Νηλέως καὶ τῶν ἐξ Ἰωλκοῦ Πελασγῶν ἐκβληθείς. Ἀποχωρήσας δὲ εἰς τὴν ὅμορον ἔσχεν ἐνταῦθα Πύλον τὴν ἐν τῇ Ἠλείᾳ. Νηλεὺς δὲ βασιλεύσας ἐς τοσοῦτο προήγαγεν ἀξιώματος τὴν Πύλον ὡς καὶ Ὅμηρον ἐν τοῖς ἔπεσιν ἄστυ ἐπονομάσαι Νηλήιον.* Ὁ περιηγητὴς ἐπίσης ἀναφέρει ὅτι: *Μεσσηνίων δὲ τῶν ἀρχαίων οὐκ ἐγένετο ὑπὸ τῶν Δω-*

1 G. E. MYLONAS, Kadmos 1, 1962, σ. 95-97 εἰκ. 1.

ριέων ὁ δῆμος ἀνάστατος, ἀλλὰ βασιλεύεσθαί τε συγχωροῦσιν ὑπὸ Κρεσφόντου καὶ ἀναδάσασθαι πρὸς τοὺς Δωριέας τὴν γῆν· ταῦτα δέ σφισιν εἴκειν παρίστατο ὑποψίᾳ πρὸς τοὺς βασιλεύοντας, ὅτι ἦσαν ἐξ Ἰωλκοῦ τὸ ἀνέκαθεν οἱ Νηλεῖδαι [1]. Φαίνεται ὅτι οἱ Δωριεῖς, ἐπωφελούμενοι τῆς ὑποψίας αὐτῆς καὶ τῆς ἐκ ταύτης προερχομένης ἀπροθυμίας τῶν ἰθαγενῶν νὰ πολεμήσουν διὰ τοὺς ἐπήλυδας βασιλεῖς των, κατέλαβον τὴν χώραν εἰρηνικῶς. Ἡ ἀπροθυμία αὕτη ἴσως θὰ ἐξηγήσῃ καὶ τὴν ἐγκατάλειψιν τοῦ ἀνακτόρου τῆς Πύλου μετὰ τὴν καταστροφήν του περὶ τὸ 1200 π.Χ. [2] Οἱ κάτοικοι ἴσως νὰ μὴ ἦσαν διατεθειμένοι νὰ κτίσουν νέον ἀνάκτορον διὰ τοὺς ἐπήλυδας βασιλεῖς των, οἱ ὁποῖοι ἀπεδείχθησαν ἀδύνατοι νὰ ὑπερασπισθοῦν τὸν οἶκόν των, καὶ οἱ Νηλεῖδαι ἴσως δὲν ἦσαν τότε ἰσχυροί, ὥστε νὰ τοὺς ἐξαναγκάσουν νὰ ἀναλάβουν τόσον σπουδαῖον ἔργον. Πάντως εἶναι βεβαιωμένον ὅτι οἱ βασιλεῖς τῆς Πύλου τῆς ΥΕ ΙΙΙΒ ἐποχῆς, τῶν Ὁμηρικῶν χρόνων δηλαδή, ἦσαν ξένοι, ἐπήλυδες, οἱ ὁποῖοι μετὰ τῶν ὀπαδῶν των κατέλαβον τὴν ἀρχὴν διὰ τῆς βίας.

Οἱ εἰδικοὶ δέχονται ὁμοφώνως ὅτι κατὰ τὴν περίοδον, κατὰ τὴν ὁποίαν ἦτο ἐν χρήσει ἡ γραμμικὴ Β γραφὴ καὶ εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκουν αἱ ἑκατοντάδες ὅλαι πινακίδων τῆς Κνωσοῦ, τὸ κέντρον ἐκεῖνο κατείχετο ὑπὸ μυκηναίων, οἱ ὁποῖοι διὰ τῆς βίας εἶχον ἐπιβάλλει τὴν ἐξουσίαν των εἰς τὸν ἰθαγενῆ πληθυσμόν [3]. Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι πολὺ ὀλίγαι πινακίδες εἰς τὴν γραμμικὴν Α γραφὴν ἔχουν εὑρεθῆ μέχρι τοῦδε καὶ σχετικῶς ἐλάχισται, παραβαλλόμεναι πρὸς τὰς πινακίδας εἰς γραμμικὴν Β γραφὴν τῆς Κνωσοῦ, εὑρέθησαν εἰς τὸ ἀνάκτορον τῆς Κάτω Ζάκρου, τοῦ ὁποίου τὸ περιεχόμενον διετηρήθη ὡς εἶχε τὴν ἐποχὴν τῆς καταστροφῆς του [4].

Αἱ παραδόσεις τῶν Μυκηνῶν ἀναφέρουν περισσοτέρας πληροφορίας διὰ τοὺς βασιλεῖς τοῦ κέντρου ἐκείνου. Εἰς ΥΕ ΙΙΙΒ χρόνους ὁ Ἀτρεὺς καὶ οἱ ἀπόγονοί του διαδέχονται τοὺς ἀπογόνους τοῦ Περσέως. Ὥστε καὶ ἐδῶ ἔχομεν ἀλλαγὴν δυναστείας

1 ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ IV 36. 1 καὶ 3. 6-7.

2 Περιγραφὴν τοῦ ἀνακτόρου αὐτοῦ βλέπε νῦν εἰς C. W. BLEGEN καὶ MARION RAWSON, The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia, I, Princeton University Press, 1966. Σχετικῶς μὲ τὸ συμπέρασμα, εἰς τὸ ὁποῖον κατέληξα ὅτι ἡ καταστροφὴ τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Ἄνω Ἐγκλιανοῦ πρέπει νὰ ἀποδοθῇ εἰς πειρατικὴν ἐπιδρομὴν καὶ εἰς ἀνταπόδοσιν ἐρωτήματος, τὸ ὁποῖον ἔθεσα διὰ τοὺς μυκηναϊκοὺς κατοίκους τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν εἰς προγενεστέραν μου μελέτην, ὁ συνάδελφος κ. Oscar Broneer ἐρωτᾷ μὲ τὴν σειράν του εἰς τὴν μόλις ἐκδοθεῖσαν μελέτην του (Hesperia 35, 1966, σ. 346 ἑξ. καὶ σ. 361), διὰ τὸ κυκλώπειον τεῖχος τοῦ Ἰσθμοῦ: «Why did not the people return home after the raid was over?» Νομίζω ὅτι τὸ ἐρώτημα πρέπει νὰ τεθῇ ὀρθότερον, ὡς ἑξῆς: «Διατί οἱ κάτοικοι (ἢ people) δὲν ἐπέστρεψαν νὰ κτίσουν τὸ ἀνάκτορον μετὰ τὴν καταστροφήν του;» Καὶ τὸ ἐρώτημα αὐτὸ εἶναι ὀρθότερον, διότι οὐδεμίαν ἔχομεν ἀρχαιολογικὴν ἢ ἐκ παραδόσεως ἔνδειξιν ὅτι τὰ οἰκήματα τῶν κατοίκων ἐγκατελείφθησαν ἢ κατεστράφησαν, συγχρόνως μὲ τὰ ἀνάκτορα ἤ, ἐὰν ἐγκατελείφθησαν, ὅτι οἱ κάτοικοι δὲν ἐπέστρεψαν εἰς αὐτὰ (home) μετὰ τὴν ἐπιδρομὴν καὶ ὅτι δὲν τὰ ἐπανέκτισαν. Αἱ ἀνασκαφαὶ μέχρι τοῦδε περιορίζονται εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ἀνακτόρου, τὸ ὁποῖον ἀποδεικνύεται ὡς τὸ διοικητικὸν κέντρον (the administrative center) τῆς πολιτείας. Διατί λοιπὸν οἱ κάτοικοι δὲν ἔκτισαν καὶ πάλιν τὸ ἀνάκτορον; Ἡ ἀπάντησις εἶναι ἁπλῆ. Διὰ τὴν αὐτὴν αἰτίαν, διὰ τὴν ὁποίαν οἱ ἴδιοι αὐτοὶ κάτοικοι ἠρνήθησαν νὰ πολεμήσουν καὶ προασπίσουν τὰ συμφέροντα τῶν κατόχων τοῦ ἀνακτόρου, τῶν ἀρχόντων απογόνων τοῦ Νηλέως, ἀλλ' ἐσυνθηκολόγησαν μὲ τοὺς Δωριεῖς καὶ εἰρηνικῶς διηυθέτησαν μετ' αὐτῶν τὰ τῆς ἰδιοκτησίας των. Ὁ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ λέγει: *Παρίστατο ὑποψία πρὸς τοὺς βασιλεύοντας*, τοὺς ὁποίους ἐθεώρουν ξένους καί, ὡς ἐξηγῶ εἰς τὸ κείμενον, ἡ ὑποψία γεννᾷ τὴν ἀπροθυμίαν καὶ τὴν ἀνυπακοὴν εἰς ξένους ἄρχοντας, οἱ ὁποῖοι δὲν θὰ ἦσαν πλέον εἰς θέσιν νὰ ἐπιβάλουν τὴν θέλησίν των.

3 Πρβ. καὶ STERLING DOW, The Greeks in the Bronze Age, XIe Congrés international des sciences historiques, Stockholm 1960, σ. 13-16.

4 ΠΑΕ 1963, σ. 176. Ὅρα τελευταίως καὶ N. PLATON, Crete, Geneva 1966, σ. 75 καὶ 147.

εἰς τοὺς χρόνους τῶν πινακίδων τῆς γραμμικῆς Β γραφῆς. Ἡ ἀλλαγὴ ὅμως αὕτη εἶναι ὅλως διάφορος ἐκείνης, ἡ ὁποία ἐγένετο εἰς τὴν Πύλον καὶ εἰς τὴν Κνωσόν.

Ἡ δυναστεία τοῦ Περσέως ἔληξεν εἰς τὰς Μυκήνας μὲ τὸν θάνατον εἰς τὴν Ἀττικὴν τοῦ Εὐρυσθέως, ὅτε οὗτος ἐξεστράτευσε κατὰ τῶν Ἡρακλειδῶν καὶ τῶν Ἀθηναίων [1]. Ἐπειδὴ δὲν ἀφῆκε διάδοχον, ὁ λαὸς τῶν Μυκηνῶν ἐξέλεξε τὸν Ἀτρέα ὡς βασιλέα των. Ἡ δυναστεία λοιπὸν τῶν Πελοπιδῶν δὲν ἐπεβλήθη διὰ τῆς βίας ὑπὸ

1 Ὁ συνάδελφος κ. OSCAR BRONEER (ἔ. ἀ. σ. 361) ὑπενθυμίζει τὴν φράσιν τοῦ ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ (Ι 9. 2) ὅτι οἱ Μυκηναῖοι ἐξέλεξαν τὸν Ἀτρέα βασιλέα των *φόβῳ Ἡρακλειδῶν* καὶ εἰς τὸν φόβον αὐτὸν ἀποδίδει τὴν οἰκοδομικὴν ἐνίσχυσιν τῶν τειχῶν τῆς ΥΕ ΙΙΙΒ ἐποχῆς. Νομίζω ὅτι ἡ φράσις τοῦ ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ πρέπει νὰ κατανοηθῇ ἐν σχέσει μὲ τὸ κατὰ παράδοσιν γεγονός, τὸ ὁποῖον ἐπέβαλε τὴν ἀλλαγὴν δυναστείας εἰς τὰς Μυκήνας. Ὁ βασιλεὺς τῶν Μυκηνῶν Εὐρυσθεὺς ἐφονεύθη εἰς ἐκστρατείαν ἐναντίον τῶν τέκνων τοῦ Ἡρακλέους, τὰ ὁποῖα ἐξεδίωξεν ἀπὸ τὴν περιοχήν του ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πατρός των καὶ τὰ ὁποῖα εὗρον ἄσυλον εἰς τὴν Ἀττικήν. Αἰφνιδίως λοιπὸν ἡ πολιτεία τῶν Μυκηνῶν εὑρέθη ἄνευ ἀρχηγοῦ καὶ βεβαίως ὑπῆρχε φόβος μήπως οἱ Ἀθηναῖοι, ἐπωφελούμενοι τοῦ θανάτου τοῦ βασιλέως, ἐπιχειρήσουν νὰ εἰσβάλουν εἰς τὴν περιοχὴν τῶν Μυκηνῶν. Ἦτο φόβος φυσικός, φόβος διὰ μίαν ὡρισμένην περίπτωσιν. Ἡ ἐκλογὴ τοῦ Ἀτρέως ἔδιδεν ἀμέσως εἰς τὴν πολιτείαν ἀρχηγόν, εἰς τὸν ὁποῖον ἠδύναντο νὰ ἔχουν ἐμπιστοσύνην. Ἡ φράσις αὐτὴ τοῦ ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ δὲν μᾶς δίδει τὸ δικαίωμα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ὁ φόβος αὐτὸς συνεχίσθη ἐπ' ἄπειρον, ὥστε νὰ ἀναγκάσῃ τὸν Ἀτρέα νὰ εὐρύνῃ καὶ νὰ ἐνισχύσῃ τὸ ὀχυρὸν τῶν Μυκηνῶν. Εἶναι λογικὸν νὰ ἐρωτήσῃ τις, κατὰ τί ἡ προσθήκη τῆς Πύλης τῶν Λεόντων καὶ τοῦ δυτικοῦ Κυκλωπείου τείχους ἐνισχύουν τὸ φρούριον; (Περὶ τούτου κατωτέρω.) Ἐὰν δὲ ὑπῆρχον φόβοι εἰσβολῆς, πῶς ὁ βασιλεὺς τῶν Μυκηνῶν, ὁ Ἀγαμέμνων, ἀφῆκε τὴν πρωτεύουσάν του καὶ μὲ τὸν στρατόν του (100 πλοῖα + 60) ἐξεστράτευσε κατὰ τῆς Τροίας;

Ἐπίσης νομίζω ὅτι ὁ παραλληλισμὸς τῆς κατασκευῆς τῆς Πύλης τῶν Λεόντων καὶ τοῦ δυτικοῦ κυκλωπείου τείχους μὲ τὴν κατασκευὴν τῆς γραμμῆς Maginot καὶ Siegfried εἶναι ὄχι μόνον ἀτυχὴς ἀλλὰ καὶ παραγνωρίζει τὴν ἰδιότητα καὶ τὸν σκοπόν, τὸν ὁποῖον ἐξυπηρέτουν τὰ μυκηναϊκὰ αὐτὰ κτίσματα. Καθ' ὅσον γνωρίζω, ἡ γραμμὴ Maginot δὲν ἦτο μικρὰ προσθήκη εἰς προϋπάρχον ἀπόρθητον ὀχυρωτικὸν συγκρότημα, τὸ ὁποῖον ἦτο ἀρκετὸν διὰ τὸν σκοπὸν διὰ τὸν ὁποῖον ἱδρύθη, διὰ τὴν προάσπισιν τῆς χώρας. Οὔτε ἡ γραμμὴ Siegfried ἐκτίσθη διὰ νὰ προσθέσῃ μικρὸν χῶρον εἰς προϋπάρχουσαν γραμμήν. Ἡ Πύλη τῶν Λεόντων καὶ τὸ δυτικὸν κυκλώπειον τεῖχος ἀπετέλουν μικρὰν σχετικῶς προσθήκην εἰς τὸν προϋπάρχοντα κυκλώπειον περίβολον. Δηλαδὴ προϋπῆρχον τείχη ἀπόρθητα σχεδόν, τὰ ὁποῖα ἐξετέλουν ἄριστα τὸν προορισμὸν διὰ τὸν ὁποῖον ἐκτίζοντο περίβολοι, ἤτοι τὴν προάσπισιν τοῦ χώρου τοῦ ἀνακτόρου καὶ τῶν θησαυρῶν του. Ἡ Πύλη τῶν Λεόντων καὶ τὸ δυτικὸν κυκλώπειον τεῖχος δὲν ἐθεράπευον ἀδυναμίαν τοῦ ὀχυροῦ, οὐδ' ἐπ' ἐλάχιστον ἐνίσχυον τὰ τείχη του, ἐπὶ πλέον δὲν προσέθετον πολὺν χῶρον εἰς τὸν ἤδη περικλειόμενον, χῶρον εἰς τὸν ὁποῖον θὰ κατέφευγεν ὁ πληθυσμὸς τῆς ὑπαίθρου ἐν καιρῷ πολέμου. Ἡ μελέτη τοῦ σχεδιογραφήματος τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν θὰ δείξῃ ὅτι μέγα τμῆμα τοῦ χώρου τῆς προσθήκης κατέχεται ἀπὸ τὸν Κύκλον Α καὶ τὰς δύο ἐπικλινεῖς ἀνόδους (Ramps). Τὸ λοιπὸν καλύπτεται ἀπὸ ὀλίγα οἰκήματα προφανῶς εὐγενῶν. Ἡ προσθήκη οὐδόλως συνέβαλεν εἰς τὴν ἀσφάλειαν τῆς ἀκροπόλεως καὶ τῶν ἀνακτόρων τοῦ βασιλεύοντος· αὕτη ἐξυπηρετεῖτο κάλλιστα ἀπὸ τὸν ἀρχικὸν κυκλώπειον περίβολον. Ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἔργα τὰ ὁποῖα ἐγένοντο εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΙΒ καὶ τὰ ὁποῖα ἀποδεικνύουν ὅτι οὔτε καὶ ἡ προσθήκη τειχῶν ἐπεβλήθη ἀπὸ τὸν φόβον τῆς εἰσβολῆς τῶν Δωριέων παραπέμπω τὸν ἀναγνώστην εἰς τὸ βιβλίον μου, Mycenae and the Mycenaean Age, 1966, σ. 223-224.

Διὰ νὰ ἀποφευχθῇ συνέχεια παρεξηγήσεως θὰ πρέπει νὰ προσθέσω ὅτι δὲν διημφεσβήτησα ποτὲ τὸν μυκηναϊκὸν χαρακτῆρα τοῦ τείχους τοῦ Ἰσθμοῦ. Εἰς τὸ ὡς ἄνω βιβλίον μου, σ. 219, τὸ ἀποκαλῶ Cyclopean. Οὔτε ἦτο δυνατὸν νὰ ὑποθέσω ἄλλως, ἀφ' οὗ τὸ γνωρίζω ἐξ αὐτοψίας καὶ εἶχα σχηματίσει γνώμην διὰ τὴν χρονολογίαν του. Ἐκεῖνο ὅμως τὸ ὁποῖον ἔγραψα εἶναι, ὅτι ἡ ἀπόλυτος χρονολογία του ἐκ τῶν μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ ἄρθρου μου γραφέντων παρέμενεν ἀβεβαία. Διότι ὁ ὁρισμὸς ὀστράκων ὡς ἀνηκόντων εἰς τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχήν, ὅπως κατὰ φυσικὸν λόγον γίνεται εἰς τὰς περικοπὰς ἡμερολογίου τὰς ὁποίας παρέχει εἰς τὸ τελευταῖόν του ἄρθρον ὁ καθηγητὴς BRONEER τόσον ἀφειδῶς, δὲν βοηθεῖ τὸ πρόβλημά μας. Τὰ χαρακτηριστικὰ καὶ δυνάμενα νὰ βοηθήσουν εἰς ἀκριβεστέραν χρονολόγησιν εἶναι οἱ ἀμφορεῖς τῆς εἰκόνος 84a τοῦ τελευταίου του ἄρθρου. Τὰ λοιπὰ ὄστρακα, τὰ ὁποῖα τώρα τὸ πρῶτον εἰκονίζονται, εἶναι ἀβεβαίων χρόνων. Αἱ πληροφορίαι, τὰς ὁποίας εἰδικῶς παρεῖχε διὰ τοὺς ἀμφορεῖς αὐτοὺς εἰς τὴν Hesperia 28, 1959, σ. 334, λέγουν: «from the Cyclopean wall in the village of Isthmia». Τὴν ἐξήγησιν αὐτὴν ἐξέλαβον, ὡς ἦτο δυνατὸν νὰ ἐκληφθῇ, ὅτι ἐσήμαινεν ἴσως καὶ ὅτι τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ εὑρέθησαν ὑπὸ χωρικῶν καὶ ἦσαν εἰς τὸ χωρίον Ἴσθμια, πρᾶγμα ποὺ θὰ καθίστα ἐπισφαλῆ τὴν μαρτυρίαν των. Χαίρω μανθάνων ὅτι εὑρέθησαν εἰς τὸ τεῖχος ἀπὸ τοὺς ἀνασκαφεῖς. Ἀλλ' ἡ ἀβεβαιότης τῶν ὀστράκων φαίνεται ὅτι ἔκαμε τοὺς ἀσχοληθέντας νὰ δε-

ἄρχοντος καὶ ὀπαδῶν, οἱ ὁποῖοι εἰσέβαλον εἰς τὴν χώραν. Ὁ Ἀτρεὺς καὶ ὁ ἀδελφός του Θυέστης εἶχον καταφύγει εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Εὐρυσθέως ὡς πρόσφυγες καὶ οὐχὶ ὡς εἰσβολεῖς καὶ ἡ ἐκλογή των ἐγένετο ὑπὸ τοῦ λαοῦ, ὁ ὁποῖος ἀσφαλῶς θὰ ἐκράτησε τὰ κυριαρχικά του δικαιώματα.

Ἡ προϊστορία τῆς ἀναλήψεως τῆς ἀρχῆς εἰς τὴν Πύλον, τὴν Κνωσὸν καὶ τὰς Μυκήνας μᾶς παρέχει ἴσως τὴν ἐξήγησιν, τὴν ὁποίαν ζητοῦμεν. Εἰς τὴν Πύλον καὶ εἰς τὴν Κνωσὸν ἔχομεν ξένους κατακτητάς, οἱ ὁποῖοι διὰ τῆς βίας ἐπεκράτησαν καὶ ἐπέβαλον τὴν ἐξουσίαν των εἰς ἰθαγενῆ πληθυσμόν. Εἶναι φυσικὸν νὰ ὑποτεθῇ ὅτι οἱ ξένοι οὗτοι ἄρχοντες συνεκέντρωσαν εἰς ἑαυτοὺς καὶ εἰς τοὺς ὀπαδούς των τὴν ἐξουσίαν, τὴν ὁποίαν θὰ ἤσκουν μὲ αὐστηρότητα, διότι αὐτὸ ἀπῄτει ἡ ἀσφάλειά των· ὅτι ἤλεγχον ἐξονυχιστικῶς τοὺς οἰκονομικοὺς καὶ πλουτοπαραγωγικοὺς πόρους τῆς χώρας τὴν ὁποίαν κατέλαβον· ὅτι ἐρρύθμιζον λεπτομερειακῶς τὰς καλλιτεχνικάς, ἐμπορικάς, βιομηχανικὰς καὶ ἀγροτικὰς ἀσχολίας τῶν κατοίκων, ἀπὸ τὰς ὁποίας ἐξηρτᾶτο ὁ πλοῦτος καὶ ἡ εὐημερία των· ὅτι ἐκράτησαν δι᾽ ἑαυτοὺς καὶ τοὺς ὀπαδούς των μεγάλας ἐκτάσεις γῆς, τὰς καλυτέρας, τὰς ὁποίας ἐμίσθωνον πρὸς καλλιέργειαν· ὅτι

χθοῦν ὡς χρονολογίαν τοῦ τείχους τὴν ΥΕ ΙΙΙΒ ἐν γένει περίοδον. Τώρα ἀπὸ τὴν τελικὴν μελέτην μανθάνομεν ὅτι τὸ τεῖχος ἀνήκει εἰς τὴν μεταβατικὴν περίοδον ἀπὸ τῆς ΥΕ ΙΙΙΒ πρὸς τὴν ΥΕ ΙΙΙΓ καὶ ἡ χρονολογία αὐτὴ ὑποδεικνύεται, ὅπως καὶ ἐγὼ ἐπίστευον, καὶ ἀπὸ τὴν τεχνοτροπίαν τῆς οἰκοδομῆς τοῦ τείχους.
Ἡ χρονολογία αὐτὴ ἀποδεικνύει ἐπίσης ὅτι αἱ καταστροφαὶ περὶ τὸ τέλος τῆς ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου εἰς τὴν μυκηναϊκὴν περιοχὴν τῆς Ἀργολιδοκορινθίας δὲν δύνανται νὰ ἀποδοθοῦν εἰς τὴν κάθοδον τῶν Ἡρακλειδῶν. Ἂς δεχθῶμεν ὅτι τὸ τεῖχος δὲν περιέκλειε παραλιακήν τινα ἔκτασιν πρὸς τὰ Νοτιοανατολικά, ἐκδοχὴν τὴν ὁποίαν ἀπορρίπτει ὁ κ. συνάδελφος, ἀλλ᾽ ὅτι ἱδρύθη, ὡς δέχεται, κατὰ μῆκος τοῦ Ἰσθμοῦ. Ἡ οἰκοδομή του ἐπεβλήθη, κατὰ τὸν κ. Broneer, ὑπὸ φόβου ἐπικειμένων εἰσβολῶν τῶν Δωριέων, ἀφ᾽ οὗ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν δὲν ἔχομεν ἐκ παραδόσεως γνωστὰς ἄλλας εἰσβολάς. Ἡ οἰκοδομή του αὐτὴ ἀποδεικνύει ὅτι οἱ Δωριεῖς κατὰ τὴν μεταβατικὴν ἀπὸ τῆς ΥΕ ΙΙΙΒ πρὸς τὴν ΥΕ ΙΙΙΓ ἐποχὴν δὲν εἶχον ἀκόμη εἰσδύσει καὶ ἐγκατασταθῆ εἰς τὴν Ἀργολιδοκορινθίαν, διότι ἄλλως τὸ τεῖχος θὰ ἦτο ἄχρηστον. Τοῦτο προάγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι αἱ Μυκῆναι, ἡ Τίρυνς κλπ. δὲν κατεστράφησαν ὑπὸ τῶν Δωριέων περὶ τὸ τέλος τῆς ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου, διότι ἄλλως οἱ ὑποτιθέμενοι καταστροφεῖς - Δωριεῖς, οἱ ὁποῖοι θὰ εἶχον εἰσδύσει τόσον πρὸς Νότον καὶ θὰ εἶχον ἐξουδετερώσει τὰ στρατεύματα τῶν Μυκηναίων διὰ νὰ δυνηθοῦν νὰ καταλάβουν τὰς ἀκροπόλεις των, θὰ εἶχον ἐγκατασταθῆ εἰς τὴν Ἀργολιδοκορινθίαν, ὁπότε ἡ οἰκοδομὴ τοῦ τείχους εἰς οὐδὲν ὠφέλει. Ἡ οἰκοδομὴ τοῦ τείχους ἀπὸ κοινοῦ ὑπὸ τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς, ὡς λέγεται, ἀποδεικνύει ὅτι οἱ ὑπερασπισταὶ τῶν ἀκροπόλεων ἀνέμενον ἐχθρικὰς προσβολὰς τὴν ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν ἱδρύετο τὸ τεῖχος. Δὲν θὰ ἦτο λοιπὸν δυνατὸν νὰ καταληφθοῦν ἀνέτοιμοι καὶ αἰφνιδιαστικῶς ὑπὸ εἰσβολέων. Τοῦτο ὅμως φαίνεται νὰ μὴ συμφωνῇ μὲ τὴν βιαίαν καταστροφήν, ἡ ὁποία παρατηρεῖται ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν καὶ τὴν σύγχρονον καταστροφὴν τῆς Τίρυνθος. Αἱ εἰσβολαὶ τῶν Δωριέων ἢ καὶ ὁ φόβος τοιούτων εἰσβολῶν θὰ ἤρχισαν ἢ θὰ συνεχίσθησαν μετὰ τὴν οἰκοδομὴν τοῦ τείχους, μετὰ δηλαδὴ τὴν μεταβατικὴν περίοδον ἀπὸ τῆς ΥΕ ΙΙΙΒ πρὸς τὴν ΥΕ ΙΙΙΓ ἐποχήν. Ἐὰν κατὰ τὴν μεταβατικὴν περίοδον οἱ ἐπιδρομεῖς ἦσαν τόσον ἰσχυροὶ ὥστε νὰ ὑποτίθεται ὅτι κατέλαβον τὰ ὀχυρὰ τῶν Μυκηνῶν καὶ τῆς Τίρυνθος, θὰ ἐπέτρεπον τὴν οἰκοδομὴν τοῦ τείχους, τὸ ὁποῖον ἐπροστάτευε τὴν Ἀργολιδοκορινθίαν ἀπὸ τὰς ἐπιδρομάς των; Τὸ τεῖχος ἐκτίσθη διὰ νὰ ἀποκρούῃ ἐπιδρομὰς ποὺ θὰ ἐγένοντο μετὰ τὴν οἰκοδομήν του, κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδον. Ἀλλὰ αἱ καταστροφαὶ τῆς μυκηναϊκῆς περιοχῆς τίθενται περὶ τὸ τέλος τῆς ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου καὶ κατ᾽ ἀκολουθίαν δὲν δύνανται νὰ ἀποδοθοῦν εἰς τοὺς Δωριεῖς, διὰ τὰς ἐπικειμένας εἰσβολὰς τῶν ὁποίων ἐκτίζετο τὸ τεῖχος. Πρὸς τούτοις ὁ συνάδελφος κ. Broneer ὀρθότατα παρετήρησεν ὅτι, κατὰ τὴν παράδοσιν, οἱ Δωριεῖς διὰ τοῦ Κορινθιακοῦ καὶ οὐχὶ διὰ τοῦ Ἰσθμοῦ ἐπέτυχον τέλος τὴν εἰσβολήν των. Θὰ ἦτο δυνατὸν ἆρά γε νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ἐξέλεξαν τὴν διὰ τοῦ Κορινθιακοῦ δίοδον, ἂν καὶ δὲν εἶχον ναυτικόν, διότι ἀξιόλογον τεῖχος ἀπέκλειε τὸν Ἰσθμόν; Ὁπότε καὶ πάλιν ἡ εἰσβολὴ τῶν Δωριέων θὰ πρέπει νὰ τεθῇ εἰς χρόνους μεταγενεστέρους τῆς οἰκοδομῆς τοῦ τείχους τοῦ Ἰσθμοῦ καὶ κατ᾽ ἀκολουθίαν καὶ τῶν καταστροφῶν τοῦ τέλους τῆς ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου. Ὅσον ἀφορᾷ τὰς εἰσβολὰς τῶν Ἀβάρων, Σλαύων κλπ. πρέπει νὰ προστεθῇ ὅτι μαρτυρίαι καὶ παραδόσεις σχετικαὶ διατηροῦνται καὶ μέχρι τῶν χρόνων μας. Ἐν ἀντιθέσει οὐδεμία παράδοσις ἀναφέρεται εἰς τὴν ὑποτιθεμένην ἀπὸ Βορρᾶ εἰσβολὴν τῶν λεγομένων Ἰλλυρικῶν φύλων.

ἐκράτουν ἀκριβεστάτους λογαριασμούς, οἱ ὁποῖοι τοὺς ἐπέτρεπον νὰ ἐλέγχουν τὴν ὅλην κίνησιν τῆς κατακτηθείσης περιοχῆς. Τοῦτο συνετέλεσεν εἰς τὴν δημιουργίαν τοῦ συγκεντρωτικοῦ συστήματος καὶ τῆς γραφειοκρατίας, τὴν ὁποίαν μᾶς φανερώνουν αἱ πινακίδες καὶ τὴν ὁποίαν τόσον γλαφυρῶς χαρακτηρίζει ὁ συνάδελφος κ. D. L. PAGE: «One would suppose that not a seed could be sown», γράφει, «not a gram of bronze worked, not a cloth woven, not a goat reared or a hog fattened, without the filling of a form in the Royal Palace». Τοῦτο χαρακτηρίζει ξένους δυνάστας, οἱ ὁποῖοι μὲ πᾶν μέσον προσπαθοῦν νὰ κρατήσουν εἰς τὰς χεῖράς των τὴν ἀπόλυτον διαχείρισιν τοῦ πλούτου καὶ τῶν πλουτοπαραγωγικῶν πηγῶν τῆς περιοχῆς τὴν ὁποίαν κατέλαβον.

Ἐν ἀντιθέσει, αἱ παραδόσεις μαρτυροῦν ὅτι εἰς τὰς Μυκήνας δὲν ὑπῆρχεν ἡ διὰ τῆς βίας ἐπιβολὴ ξένων κυριάρχων. Καὶ εἰς τοῦτο ἴσως ὀφείλεται ἡ σπανιωτέρα χρῆσις πινακίδων ἡ ἐπιβληθεῖσα εἰς τὴν Πύλον καὶ εἰς τὴν Κνωσὸν ὑπὸ ἀνάγκης, ἡ ὁποία δὲν ὑφίστατο ἐδῶ, διότι ὁ λαὸς θὰ ἐξηκολούθει νὰ ἔχῃ κυριαρχικὰ δικαιώματα. Ἡ ὑπόθεσις αὕτη στηρίζεται βεβαίως εἰς τὰς παραδόσεις, στηρίζεται ὅμως καὶ εἰς τὴν σπάνιν εὑρημάτων, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τὰς Μυκήνας. Ἄς ἐλπίσωμεν ὅτι μελλοντικαὶ ἔρευναι θὰ ἀποδείξουν τὸ ὀρθὸν ἢ τὸ ἐσφαλμένον τῆς ὑποθέσεως ταύτης. Ἐν τῷ μεταξὺ ὅμως ἴσως χρησιμεύσῃ ἡ ὑπόθεσις αὕτη διὰ νὰ καταστήσῃ προσεκτικωτέρους τοὺς ἐρευνητάς, οἱ ὁποῖοι βασιζόμενοι εἰς τὰ εὑρήματα τῆς Πύλου καὶ τῆς Κνωσοῦ δογματίζουν διὰ τὰ κοινωνικὰ καὶ πολιτικὰ συστήματα ὁλοκλήρου τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου. Ἔχοντες πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν ὑπόθεσιν ταύτην ἄς ἴδωμεν τί εἶναι δυνατὸν νὰ μάθωμεν διὰ τὸν Fάνακτα τῆς Πύλου, ὡς τὸν σκιαγραφοῦν αἱ πινακίδες, αἱ εὑρεθεῖσαι ὑπὸ τοῦ συναδέλφου κ. CARL W. BLEGEN εἰς τὸ ἀνάκτορον τοῦ Ἄνω Ἐγκλιανοῦ.

Αἱ πληροφορίαι, τὰς ὁποίας ἔχομεν διὰ τὴν Πύλον καὶ αἱ ὁποῖαι περιλαμβάνονται εἰς τὰς πινακίδας της, δὲν εἶναι πλήρεις, πρὸς τούτοις δὲ καὶ λεπτομέρειαί των ἐξηγοῦνται διαφόρως ἀπὸ τοὺς εἰδικοὺς ἐρευνητάς. Γενικῶς ὅμως πιστεύεται ὅτι ὁ ὕπατος ἄρχων τῆς πολιτείας τῆς Πύλου ἐκαλεῖτο Fάναξ [1]. Μερικὰ τοὐλάχιστον ἀπὸ τὰ δικαιώματα τοῦ ἄνακτος αὐτοῦ ἀναφέρονται εἰς τὰς πινακίδας. Οὗτος ἀσκεῖ τὴν ἀνωτάτην ἐξουσίαν καὶ ἀντιπροσωπεύεται παντοῦ ἀπὸ ἀξιωματούχους, τοὺς ὁποίους αὐτὸς ἐκλέγει καὶ οἱ ὁποῖοι ὑποχρεοῦνται νὰ φροντίζουν διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν διαταγῶν του καὶ τὴν εἴσπραξιν τῶν φόρων, τοὺς ὁποίους ἐπιβάλλει. Διὰ τὸν ἄνακτα κρατοῦνται λεπτομερεῖς ἐτήσιοι λογαριασμοί. Ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν του ἔχει τοὺς καλλιτέχνας καὶ τεχνίτας, βασιλικοὺς ὑπαλλήλους καὶ δούλους καὶ αὐτὸς διαχειρίζεται τὰς ποσότητας τῶν μετάλλων, χρυσοῦ, ἀργύρου, χαλκοῦ, αἱ ὁποῖαι ἀνήκουν εἰς τὴν πολιτείαν. Εἰς αὐτὸν ἀνήκουν ἐκτάσεις γῆς πρὸς τούτοις δὲ ἔχει καὶ *τέμενος*.

Αἱ πινακίδες δὲν μᾶς λέγουν ἐὰν ὁ Fάναξ ἦτο καὶ ὁ ἀνώτατος ἀρχηγὸς τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων ἢ ὁ ἀνώτατος δικαστὴς ἢ καὶ ὁ ἀρχιερεὺς τῆς πολιτείας. Ὅσον ἀφορᾷ τὰς στρατιωτικὰς δυνάμεις φαίνεται ὅτι εἰς τὴν Πύλον ὑπῆρχεν ὑπὸ τὸν Fάνακτα ἀξιωματοῦχος φέρων τὸν τίτλον τοῦ ra-wa-ke-ta ἢ λαFαγέτα, ὁ ἡγέτης τοῦ λαοῦ, ὁ ὁποῖος ἦτο ἴσως ὁ ἀρχηγὸς τῶν δυνάμεων αὐτῶν. Εἰς πολιτείαν ὅμως, εἰς

1 VENTRIS - CHADWICK, ἔ.ἀ. σ. 120-125. PALMER, σ. 83 ἑξ. PAGE, ἔ.ἀ. σ. 183 ἑξ.
The Interpretation of Mycenaean Greek Texts,

τὴν ὁποίαν αἱ στρατιωτικαὶ δυνάμεις ἦσαν συνήθως οἱ ρυθμισταὶ τῆς βασιλείας, ἡ ὑπάτη ἀρχηγία των θὰ ἔπρεπε νὰ μένῃ εἰς τὰς χεῖρας τοῦ ὑπάτου ἄρχοντος, ὥστε εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποτεθῇ—ἂν αἱ πινακίδες δὲν τὸ ἀναφέρουν—ὅτι ὁ Fάναξ ἦτο ὁ ἀρχιστράτηγος τῆς πολιτείας καὶ ὑπ' αὐτὸν ὑπηρέτει ὁ πραγματικὸς ἀρχηγὸς ὁ λαFαγέτας. Διὰ τὴν αὐτὴν αἰτίαν δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ Fάναξ ἐξήσκει τὰ καθήκοντα καὶ τοῦ ἀνωτάτου δικαστοῦ. Κατὰ τὴν πινακίδα Ep. 704 τῆς Πύλου, ὁ δῆμος ἠρνήθη νὰ δεχθῇ τὴν ἀξίωσιν τῆς ἱερείας E-ri-ta ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ φορολογηθῇ, διότι κατεῖχε γῆν ἐπ' ὀνόματι τοῦ θεοῦ[1]. Ἡ ἀπόφασις αὐτὴ τοῦ δήμου κατεχωρίσθη εἰς πινακίδας καὶ ἀπετέθη εἰς τὸ βασιλικὸν ἀρχεῖον. Τοῦτο ἴσως ὑποδεικνύει τὴν δικαστικὴν ἐξάρτησιν ἀπὸ τὸν Fάνακτα ἀκόμη καὶ τοῦ δήμου ἐπίσης καὶ τὴν ἰδιότητα τοῦ Fάνακτος ὡς τοῦ ὑπάτου ἀπονεμητοῦ δικαιοσύνης.

Πολλοὶ ἐρευνηταὶ δέχονται, ἄνευ σοβαροῦ ἐλέγχου, ὅτι ὁ Fάναξ ἦτο καὶ ὁ ὕπατος ἱερατικὸς ἀρχηγός, εἶδος ἀρχιερέως, τῆς πολιτείας[2]. Ἡ γνώμη των αὕτη, ἡ ὁποία ἔχει καταστῇ δόγμα, πηγάζει ἀπὸ τὴν ὑπόθεσιν, τὴν ὁποίαν δέχονται πολλοὶ ὡς πραγματικότητα, ὅτι ὁ Μίνως τῆς Κνωσοῦ ἦτο καὶ ὁ ὕπατος θρησκευτικὸς θεράπων τῆς Κρήτης, «a Priest-king»[3]. Αἱ διασωθεῖσαι πληροφορίαι τῶν πινακίδων ἀποδεικνύουν ὅτι ὑπῆρχεν ὡρισμένη τάξις ἱερέων καὶ ἱερειῶν, ἡ ὁποία ὄχι μόνον ἤσκει ἱερατικὰ καθήκοντα, ἀλλ' ἀκόμη διεχειρίζετο τὴν περιουσίαν τῶν ἱερῶν. Οὐδεμία ἔνδειξις ὑπάρχει ἀποδεικνύουσα τὴν ἱερατικὴν ἰδιότητα τοῦ Fάνακτος. Ὁ σοφὸς μελετητὴς τῆς θρησκείας τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ κόσμου MARTIN P. NILSSON, γράφων πρὸ τῆς μνημειώδους ἐρεύνης τοῦ MICHAEL VENTRIS, ἐδίδαξεν ὅτι: «With regard to the Greek King it is well known that certain sacral functions were so firmly bound up with him and his title that the latter was not abolished when the kingship was. There are republican functionaries in Athens and many other towns who bear the name of king» (βασιλεύς)· καὶ ὅτι «religious scruples forbade its discontinuance», τοῦ τίτλου δηλαδή. Διὰ τοῦτο εἰς τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους ὁ τίτλος βασιλεὺς ἐδίδετο εἰς ἀξιωματούχους ἐμπεπιστευμένους μὲ τὴν ἐκτέλεσιν θρησκευτικῶν τελετῶν. Εἰς τὰς Ἀθήνας εἷς τῶν ἀξιωματούχων ἐκαλεῖτο ἄρχων βασιλεύς[4]. Ἡ σειρὰ αὐτὴ τῶν συλλογισμῶν ἐπιστεύετο ὡς ἀποδεικνύουσα τὴν ἱερατικὴν ἰδιότητα τοῦ ἄρχοντος τῆς μυκηναϊκῆς πολιτείας. Οἱ συλλογισμοὶ ὅμως οὗτοι δὲν συμφωνοῦν μὲ τὰς πληροφορίας τῶν ἐνεπιγράφων πινακίδων τῆς Πύλου.

Ὁ ἐπίσημος τίτλος τοῦ ὑπάτου πολιτικοῦ ἄρχοντος τῆς Πύλου, ὁ τίτλος τοῦ ἀξιωματούχου δηλαδή, ὁ ὁποῖος ἔμενεν εἰς τὰ ἀνάκτορα, δὲν ἦτο βασιλεὺς ἀλλὰ Fάναξ. Ἐάν, ὡς ὑποτίθεται, ὁ ὕπατος αὐτὸς πολιτικὸς ἄρχων ἐτέλει εἰς τὸ ἀνάκτορόν του ἱεροτελεστίας αἱ ὁποῖαι συνεδέθησαν στενῶς μὲ τὸν τίτλον του καὶ ἐὰν ὁ τίτλος του διετηρήθη καὶ μετὰ τὴν κατάργησιν τῆς βασιλείας καὶ ἐδίδετο εἰς ἀξιωματούχους,

1 PALMER, ἔ.ἀ. σ. 210-212.

2 Ὁ συνάδελφος κ. PALMER, ἔ.ἀ. σ. 83 καὶ 92, ἀκόμη ὑποστηρίζει ὅτι ἦτο «sacral king», ὁ ὁποῖος «would have represented in cult 'the Young God'». Πρβ. καὶ W. TAYLOUR, The Mycenaean, 1964, σ. 69.

3 M. P. NILSSON, The Minoan Religion and its Survival in Greek Religion, 1951, σ. 485 καὶ ἐναντίον τῆς ὑποθέσεως E. BENNETT, Κρητικὰ Χρονικὰ 15-16, 1962-1963, A, σ. 327-330.

4 NILSSON, ἔ.ἀ. σ. 485 καὶ 486.

εἰς τοὺς ὁποίους ἡ πολιτεία ἀνέθετε τὴν τέλεσιν πατροπαραδότων θρησκευτικῶν τελετῶν, τότε ὁ τίτλος τοῦ ἀξιωματούχου ἐκείνου θὰ ἔπρεπε νὰ ἦτο «ἄρχων Fάναξ» καὶ ὄχι «ἄρχων βασιλεύς». Εἰς τὰς πινακίδας ἀναφέρεται ἀξιωματοῦχος γνωστὸς ὡς pa$_2$-si-re-u, ἢ *βασιλεύς*, ὡς τὸ ἐξηγοῦν. Ὁ βασιλεὺς ὅμως ἐκεῖνος ἦτο πολὺ κατώτερος ἀξιωματοῦχος, ἴσως διοικητὴς μικρᾶς περιφερείας ἢ καὶ χωρίου. Κατὰ τὸν PALMER ἦτο ὑπεύθυνος διὰ τοὺς χαλκουργοὺς μιᾶς περιφερείας [1]. Εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποτεθῇ ὅτι, ὅταν εἰς τὸ τέλος τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς ἡ κεντρικὴ ἀρχὴ διεσπάσθη, οἱ ἐπιτόπιοι ἀξιωματοῦχοι, οἱ διάφοροι pa$_2$-si-re-i = βασιλεῖς, ἀνέλαβον τὰ δικαιώματα καὶ τὰ καθήκοντα τοῦ Fάνακτος· ὅτι μεταξὺ τῶν καθηκόντων τούτων ἦσαν καὶ αἱ ἱεροτελεστίαι, αἱ ὁποῖαι ἄλλοτε ἐτελοῦντο εἰς τὰ ἀνάκτορα ὑπὸ τοῦ Fάνακτος, καὶ ὅτι τὴν ἐξέλιξιν καὶ ἀλλαγὴν αὐτὴν διεφύλαξεν ἡ παράδοσις. Ἡ ἐπέκτασις τοῦ τίτλου τοῦ βασιλέως καὶ ἡ προσθήκη ἱεροτελεστιῶν εἰς τὰ καθήκοντά του δικαιολογοῦν τὸν τίτλον τοῦ ἄρχοντος βασιλέως τῶν Ἀθηνῶν.

Εἰς τὴν ὑπόθεσιν αὐτὴν παρουσιάζονται ἀνυπέρβλητοι δυσκολίαι. Ἡ μυκηναϊκὴ πολιτεία τῶν Ἀθηνῶν δὲν κατεστράφη ὅπως αἱ τῆς Πύλου, τῶν Μυκηνῶν, κλπ. Τὸ πολιτικόν της σύστημα παρέμεινεν ἐν ἰσχύϊ καὶ μετὰ τὴν καταστροφὴν τῶν ἄλλων μυκηναϊκῶν κέντρων. Κατ' ἀκολουθίαν ὁ Fάναξ, ὁ ὁποῖος παρέμενεν εἰς τὸ ἀνάκτορον τῆς Ἀκροπόλεως δὲν ἀντικατεστάθη ὑπὸ τοῦ ἀσημοτέρου βασιλέως ἀλλὰ παρέμεινεν ὡς ὁ ὕπατος ἄρχων τῆς πολιτείας μέχρι καὶ τῶν χρόνων, κατὰ τοὺς ὁποίους τὸ ἀξίωμα τοῦ Fάνακτος ἀλλὰ καὶ τὸ τοῦ βασιλέως κατηργήθη. Ἐὰν λοιπὸν εἰς τὴν παράδοσιν τῶν Ἀθηνῶν εἶχε παραμείνει ἡ ἀνάμνησις τῆς ἱερατικῆς ἰδιότητος τοῦ Fάνακτος, τότε καὶ ὁ ἀξιωματοῦχος τῶν ὑστερωτέρων χρόνων θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποκαλῆται «ἄρχων Fάναξ»· τοῦτο ὅμως δὲν συμβαίνει καὶ κατ' ἀκολουθίαν οἱ συλλογισμοί, εἰς τοὺς ὁποίους ἐβασίσθη ἡ ἀρχιερατικὴ ἰδιότης τοῦ Fάνακτος, δὲν εὐσταθοῦν, διότι εἶναι ἀντίθετοι πρὸς τὰς πληροφορίας τῶν πινακίδων.

Ἀκόμη μία ὑπόθεσις, ἀρκετὰ διαδεδομένη, πηγάζει ἀπὸ τὴν ἀναπόδεικτον ἱερατικὴν ἰδιότητα τοῦ Fάνακτος. Εἰς τὰ ἀνάκτορα τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς φαίνεται ὅτι ὑπῆρχον πάντοτε ἱερά. Ὑποτίθεται λοιπὸν ὅτι οἱ μυκηναῖοι ἐπίστευον ὅτι οἱ θεοί των ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ἔμενον εἰς τὰ ἱερὰ αὐτά, ἔζων μὲ τὸν ἄνακτα, ὁ ὁποῖος τοὺς ὑπηρέτει καὶ ὁ ὁποῖος ὡς θεράπων καὶ φίλος τῶν θεῶν ἐθεωρεῖτο θεῖος. Οἱ γνωστοὶ στίχοι τοῦ Ἔπους, οἱ ἐκθειάζοντες τὴν σχέσιν τῆς Ἀθηνᾶς πρὸς τὸν Ἐρεχθέα, τὸν μυθικὸν βασιλέα τῶν Ἀθηνῶν, ἐνισχύουν τὴν ὑπόθεσιν αὐτήν. Εἰς τὸ Β τῆς Ἰλιάδος 546 κ.ἑξ. λέγεται διὰ τοὺς Ἀθηναίους:

Οἳ δ' ἄρ' Ἀθήνας εἶχον, ἐϋκτίμενον πτολίεθρον,
δῆμον Ἐρεχθῆος μεγαλήτορος, ὅν ποτ' Ἀθήνη
θρέψε Διὸς θυγάτηρ, τέκε δὲ ζείδωρος ἄρουρα,
κὰδ δ' ἐν Ἀθήνῃς εἷσεν, ἑῷ ἐν πίονι νηῷ·

1 PALMER, ἔ.ά. σ. 227 ἑξ. καὶ σ. 442.

καὶ ὅταν ἡ Ἀθηνᾶ

λίπε δὲ Σχερίην ἐρατεινήν,
ἵκετο δ᾽ ἐς Μαραθῶνα καὶ εὐρυάγυιαν Ἀθήνην,
δῦνε δ᾽ Ἐρεχθῆος πυκινὸν δόμον.

(Ὀδύσσεια η 79-81)

Ἀλλὰ πολλοὶ φιλόλογοι, ἴσως ἡ πλειονότης, δέχονται ὅτι οἱ στίχοι αὐτοὶ εἶναι ἐμβόλιμοι καὶ προσετέθησαν εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Πεισιστράτου ἀπὸ Ἀθηναίους, οἱ ὁποῖοι προσεπάθουν νὰ ἐξυμνήσουν τὰς Ἀθήνας, τῶν ὁποίων ἡ δρᾶσις εἰς τὸ Ἔπος δὲν ἦτο διόλου ἔνδοξος. Ὡς ἐκ τούτου οἱ ἐμβόλιμοι καὶ ὑστερώτεροι αὐτοὶ στίχοι δὲν εἶναι ἀποδεικτικοὶ τῶν πράξεων καὶ τῶν ἀντιλήψεων τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων. Πρὸς τούτοις ἱερὰ εὑρέθησαν καὶ εἰς οἰκήματα τῆς Ἀσίνης καὶ τοῦ Μπερμπατίου [1] καὶ αὐτὰ ἀποδεικνύουν τὸ ἐσφαλμένον τῆς ὑποθέσεως, διότι ἄλλως θὰ πρέπει νὰ ὑποτεθῇ ὅτι καὶ οἱ ἰδιοκτῆται τῶν οἰκιῶν αὐτῶν, οἱ ὁποῖοι δὲν ἦσαν Fάνακτες, συνέζων μὲ τοὺς θεοὺς ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν καὶ ἐθεωροῦντο θεῖοι.

Ἐπίσης ἐσημειώθη ὅτι ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τῶν ἀνακτόρων τῶν Μυκηνῶν, τῆς Τίρυνθος καὶ τῶν Ἀθηνῶν ἱδρύθησαν ναοὶ τῶν Ὀλυμπίων θεῶν. Εἶναι ὅμως ἀπαραιτήτως ἀναγκαῖον νὰ δεχθῶμεν ὅτι: «the reason why the temples are built upon the ruins of the Mycenaean palaces is the sacred character of the King's palace, which remained always attached to the place through the tenacity of religious tradition» [2]; Πιστεύω ὅτι δύναται νὰ δοθῇ καὶ ἄλλη ἐξήγησις, πλησιεστέρα πρὸς τὰ πράγματα. Καὶ ὡς πρὸς τὸ ἀνάκτορον τῶν Ἀθηνῶν πρέπει νὰ τονισθῇ ὅτι ἡ θέσις του εἶναι ἄδηλος. Τὸ ὅτι ὑπῆρχε ἀνάκτορον εἰς τὴν Ἀκρόπολιν ὑποδεικνύουν τὰ κυκλώπειά της τείχη, ἀλλὰ ποῖον τμῆμα τῆς περιοχῆς ἐκάλυπτε δὲν εἶναι γνωστόν. Μέχρι τῶν ἡμερῶν μας ἐπιστεύετο ὅτι μερικὰ τοιχάρια καὶ δύο βάσεις ἐκ πώρου κείμεναι πρὸς Νότον τῆς προστάσεως τῶν Κορῶν ἦσαν τὰ μόνα κατάλοιπα τοῦ ἀνακτόρου καὶ ταῦτα ἐχρησιμοποίησεν ὁ Holland εἰς τὴν ἀναπαράστασιν τοῦ μεγάρου τοῦ ἀνακτόρου ἐκείνου [3]. Μετὰ προσεκτικὴν ἔρευναν καὶ μελέτην ὁ Σπυρ. Ιακωβιδης κατέληξεν ἐσχάτως εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι «ἀπὸ ὅλους αὐτοὺς τοὺς τοίχους, τοὺς θεωρηθέντας προϊστορικοὺς καὶ ἀποδοθέντας εἰς τὸ συγκρότημα τοῦ ἀνακτόρου ἢ εἰς ἄλλας ἁπλουστέρας κατοικίας οὐδεὶς εἶναι μυκηναϊκός». Εἰς παρόμοιον συμπέρασμα ἔφθασε καὶ διὰ τὰς βάσεις: «τίποτε δὲν μᾶς ἀναγκάζει νὰ θεωρήσωμεν τὰς βάσεις αὐτὰς ὡς μυκηναϊκάς, ἀντιθέτως δὲ ὑπάρχουν σοβαρώτατοι λόγοι νὰ τὰς δεχθῶμεν ὡς σημαντικῶς μεταγενεστέρας», γράφει, καὶ εἰς τοῦτο ἔχει ἀπολύτως δίκαιον [4]. Εἶναι λοιπὸν δυνατὸν νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ὁ πρῶτος ναὸς Ὀλυμπίου θεότητος δὲν ἦτο ἱδρυμένος ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ ἀνακτόρου τῶν Ἀθηνῶν.

Ἡ θέσις τοῦ ζητήματος καὶ ἡ πραγματικὴ ἐξήγησις γίνεται θετικωτέρα, ὅταν ἐξετάσωμεν τὰ κατάλοιπα τῶν ἀκροπόλεων τῶν Μυκηνῶν καὶ τῆς Τίρυνθος. Καὶ εἰς

1 Nilsson, ἔ.ἀ. σ. 110 καὶ 115.
2 Nilsson, ἔ.ἀ. σ. 487.
3 L. B. Holland, AJA 28, 1924, σ. 162-168 καὶ εἰκ. 13.
4 Σπ. Ιακωβιδης, Ἡ μυκηναϊκὴ ἀκρόπολις τῶν Ἀθηνῶν, 1962, σ. 62 καὶ 65.

τὰς δύο αὐτὰς ἀκροπόλεις ἔχομεν ναοὺς ἱδρυμένους ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ ἀνακτόρου, πρέπει ὅμως νὰ μὴ λησμονῶμεν ὅτι μεταξὺ τῶν ἠρειπωμένων θεμελίων τῶν ἀνακτόρων αὐτῶν εὑρέθησαν καὶ ἐρείπια οἰκιῶν τῶν γεωμετρικῶν χρόνων, ἀποδεικνύοντα ὅτι οἱ ἀπόγονοι τῶν μυκηναίων εἰς τοὺς χρόνους ἐκείνους κατῴκουν εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ λόφου, εἶναι δὲ φυσικὸν νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἐκεῖ ὅπου εἶχον τὰς κατοικίας των οἱ ἄνθρωποι ἐκεῖνοι θὰ ἔκτισαν καὶ τὸν ναόν των. Ἐὰν ἔκτισαν τὸν ναόν των ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τῶν ἀνακτόρων, διότι τὰ ἐθεώρουν ἱερά, διατί τότε ἔκτισαν ἐπὶ τῶν ἰδίων ἐρειπίων καὶ τὰς κατοικίας των; Τὸ ὅτι ναοὶ ἐκτίσθησαν εἰς πολὺ ὑστερωτέρους χρόνους ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τῶν ἀνακτόρων, δὲν ἀποδεικνύει τὴν ἱερότητα τῶν ἀνακτόρων, διότι ἁπλᾶ καὶ κατὰ τὸν ΤΣΟΥΝΤΑΝ ἄθλια οἰκήματα ἐκτίσθησαν ἐπίσης ἐπὶ τῶν ἐρειπίων ἐκείνων. Ἂς μὴ λησμονῶμεν ὅτι καὶ εἰς τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους βωμοὶ ὑπῆρχον εἰς τὴν αὐλὴν πολλῶν οἰκιῶν, ὅτι αὐτοὶ δὲν ὑποδεικνύουν ἰδιαιτέραν στενὴν σχέσιν τῶν κατοίκων μὲ τοὺς θεούς.

Κατὰ ταῦτα οὐδεὶς λόγος καὶ οὐδεμία ἔνδειξις ὑπάρχει δυναμένη νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ὁ Fάναξ τῶν μυκηναϊκῶν πολιτειῶν ἦτο καὶ ὁ «ἀρχιερεύς των». Μελλοντικαὶ ἀνακαλύψεις ἴσως ἀλλοιώσουν τὸ συμπέρασμα τοῦτο, ἀλλὰ τὰ μέχρι τοῦδε γνωστὰ δεδομένα τὸ ἀποδεικνύουν ὡς τὸ μόνον δυνατόν.

Τελευταίως ὑποστηρίζεται ὅτι ὁ Fάναξ ἐθεωρεῖτο ὡς ἡ προσωποποίησις τοῦ θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς, ὅτι ἐνομίζετο θεῖος [1]. Ἡ ὑπόθεσις αὕτη μὲ τὸν καιρὸν λαμβάνει μορφὴν δόγματος καὶ στηρίζεται εἰς τὰς ἀκολούθους δύο θέσεις:

1) Ἡ ὑπόθεσις ἐστηρίχθη ἐπὶ τοῦ τίτλου τοῦ ὑπάτου ἄρχοντος τῆς μυκηναϊκῆς πολιτείας. Ὡς εἴδομεν ἀνωτέρω, ὁ ἄρχων αὐτὸς ἐλέγετο Fάναξ. Αἱ ἐνδείξεις τῶν ἐνεπιγράφων πινακίδων δυστυχῶς δὲν εἶναι θετικαί. Φαίνεται ὅτι ὁ τίτλος τοῦ Fάνακτος ἐδίδετο καὶ εἰς τοὺς ἀθανάτους θεοὺς καὶ εἰς τὸν ὕπατον τῆς πολιτείας θνητὸν ἄρχοντα, δὲν εἶναι δὲ πάντοτε βέβαιον, ἐὰν ὁ μνημονευόμενος εἰς τὴν ἐπιγραφὴν εἶναι ἀθάνατος θεὸς ἢ θνητὸς ἄρχων. Ἡ διάκρισις παραμένει εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ ἐρευνητοῦ καὶ εἰς τὴν ὑποκειμενικήν του ἐπιλογήν. Ὁ συνάδελφος κ. PALMER π.χ. λέγει ὁ τιμώμενος δι' ἀφιερώματος τῆς πινακίδος Un *2* «is more likely to be the divine than the earthly wanax» [2] καὶ τοῦτο διότι τὸ ἀφιέρωμα εἶναι τόσον πλούσιον. Εἰς τὰς «πινακίδας τοῦ ἐλαίου» συχνάκις ἀναφέρεται ὁ Fάναξ, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ παραμένει ἀβεβαία ἡ διάκρισις· νομίζω ὅτι εἰς τὰς πινακίδας ἐκείνας ἔχομεν τὸν ἀθάνατον ἄνακτα [3]. Ὁπουδήποτε ὁ θνητὸς ἐπίγειος ἄναξ ἀναφέρεται ἀσφαλῶς, δὲν ἔχομεν ἀναθήματα ἢ λατρευτικὰς πράξεις ἀφιερωμένας εἰς αὐτόν.

Ὁ συνάδελφος κ. PALMER ὅμως ἀναφέρει τὴν πινακίδα Un *219*, εἰς τὴν ὁποίαν λέγει ὅτι ὁ Fάναξ εἶναι στενῶς συνδεδεμένος μὲ τὴν θεὰν - Πότνιαν, καὶ ὁ σύνδεσμος αὐτὸς κατὰ τὴν ἀντίληψίν του ἀποδεικνύει τὴν θείαν ἰδιότητα τοῦ μυκηναίου ἄρχον-

1 T. B. L. WEBSTER, From Mycenae to Homer, 1959, σ. 11, 22 κλπ. καὶ εἰς Companion to Homer, 1962, σ. 455. PALMER, ἔ.ἀ. σ. 267. W. K. C. GUTHRIE, Bull. of Inst. of Class. Studies, 6, 1959, σ. 42.

2 PALMER, ἔ.ἀ. σ. 258.

3 Διὰ τὰς «πινακίδας τοῦ ἐλαίου» ὅρα E. BENNETT, The Olive Oil Tablets of Pylos, Minos Suppl. 2, 1958. M. LANG, AJA 62, 1958, καὶ 67, 1963. PALMER, ἔ.ἀ. σ. 240-245.

τος[1]. Ἡ πινακὶς ἐκείνη, ὅπως ὁ PALMER γράφει, περιέχει «lists of names in the dative against which are booked commodities of various kinds.....the recipients are both (a) gods and (b) their associates». Εἰς τοὺς στίχους 7 καὶ 8 τῆς πινακίδος ἀναγιγνώσκεται:

wa - na - ka - te TE I po - ti - ni - ja
e - [ra] UI e - ma - a_2 U I PE

Ὑποτίθεται ὅτι ὁ wa-na-ka-te τοῦ 7ου στίχου εἶναι ὁ ἐπίγειος, θνητὸς Fάναξ καὶ ὅτι ὁ σύνδεσμός του μὲ τὴν po-ti-ni-ja καὶ τοὺς ἄλλους θεοὺς ἀποδεικνύει τὴν ἱερότητά του. Πιστεύω ὅτι οὐδὲν στοιχεῖον τῆς ἐπιγραφῆς φανερώνει ὅτι ὁ Fάναξ τῆς πινακίδος αὐτῆς εἶναι θνητὸς ἄρχων. Τοὐναντίον ἡ ἔνδειξις εἶναι σαφὴς καὶ ὑποδεικνύει θεόν, διότι ὁ Fάναξ αὐτὸς ἀναφέρεται πρῶτος εἰς ὁμάδα γνωστῶν θεῶν: τῆς Ποτνίας, τῆς Ἥρας, τοῦ Ἑρμοῦ. Ἡ τιμητικὴ αὐτὴ θέσις θὰ ἐδίδετο εἰς θεὸν κἄπως σπουδαιότερον τῶν ἄλλων καὶ ὄχι εἰς θνητὸν θεράποντα τῶν θεῶν. Κατὰ ταῦτα ἡ πινακὶς Un 219 δὲν μᾶς παρέχει ἐνδείξεις, ἀσφαλῶς δὲ οὐδ' ἀπόδειξιν, ἑνὸς συνδέσμου τοῦ ἐπιγείου θνητοῦ ἄνακτος καὶ τῆς θεᾶς Ποτνίας. Ὁ σύνδεσμος αὐτὸς ἐβασίσθη εἰς ὑποκειμενικὴν αὐθαίρετον γνώμην.

Ἐλέχθη ὅτι ὁ τίτλος po-ti-ni-ja, ὅταν δίδεται χωρὶς τὸ ὄνομα θεότητος, ἀναφέρεται «to the local Potnia, who needs no further specification»[2]. Τὸ αὐτὸ δύναται νὰ λεχθῇ καὶ διὰ τὸν τίτλον wa-na-ka-te· καὶ ὁ τίτλος αὐτός, ὅταν γράφεται ἄνευ ὀνόματος θεοῦ ἀναφέρεται εἰς τοπικὴν θεότητα, ἡ ὁποία «needs no further specification». Εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ἡ θεότης ἐκείνη ἦτο ὁ Ποσειδῶν, ὁ προφανῶς σπουδαιότερος θεὸς τῆς περιοχῆς. Ὁπωσδήποτε ἀπομένει ὡς πραγματικότης ὅτι εἰς τὰς πινακίδας δὲν διασώζονται οὔτε ἐνδείξεις κἂν ὅτι ὁ θνητὸς ἄναξ ἐθεωρεῖτο ὡς ἡ προσωποποίησις ἐπὶ τῆς γῆς τοῦ θεοῦ καὶ ὅτι τοῦ ἀπεδίδοντο θεῖαι ἰδιότητες. Ὁ τίτλος ἴσως ὑπεδείκνυεν εἰς τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους ὅτι τὸ δικαίωμα τοῦ ἄρχειν ἐδίδετο εἰς τὸν φέροντα ἀπὸ τὸν θεόν, ὁ ὁποῖος ἦτο ὁ πραγματικὸς Fάναξ[3]. Πάντως εἰς τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους ὁ τίτλος ἐδίδετο καὶ εἰς τοὺς ἀθανάτους θεοὺς καὶ εἰς τὸν θνητὸν ὕπατον ἄρχοντα τῆς πολιτείας. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ εἰς τὸ Ἔπος ὁ τίτλος ἐδίδετο καὶ εἰς τοὺς ἀθανάτους καὶ εἰς τοὺς θνητοὺς ἄρχοντας καὶ ἰδίᾳ εἰς τὸν Ἀγαμέμνονα. Εἶναι δὲ ἀδύνατον νὰ ὑποστηριχθῇ σοβαρῶς ὅτι οἱ Ἀχαιοὶ ἔβλεπον εἰς τὸν ἄρχοντα τῶν Μυκηνῶν τὴν προσωποποίησιν ἐπὶ τῆς γῆς ἀθανάτου θεοῦ. (Περὶ τούτου περισσότερα κατωτέρω.)

2) Κατὰ δεύτερον λόγον ἡ ὑπόθεσις τῆς θεότητος τοῦ μυκηναίου ἄνακτος ἐστηρίχθη εἰς τὴν πληροφορίαν τὴν περιλαμβανομένην εἰς πινακίδα τῆς Πύλου, ὅτι ὁ ὕπατος ἄρχων της εἶχε *τέμενος*. «The words wanax and temenos suggest that the Mycenaean ruler was divine», γράφει ὁ συνάδελφος κ. T.B.L. WEBSTER[4].

1 PALMER, ἔ.ἀ. σ. 259.
2 Αὐτόθι σ. 83, 250. PALMER, Mycenaeans and Minoans, σ. 123-125 καὶ 232.
3 Πρβ. J. PUHVEL, Minoica, 1958, σ. 327-333.
4 Εἰς Companion to Homer, σ. 455.

Εἰς τὴν ὑπ' ἀριθμὸν Er 312 πινακίδα τῆς Πύλου ἀναγιγνώσκεται:

wa - na - ka - te - ro te - me - no
to - so - jo pe - ma ΣΙΤΟΣ 30
ra - wa - ke - si - jo te - me - no ΣΙΤΟΣ 10

Ἡ πινακὶς αὐτὴ ἀποδεικνύει ὅτι ὁ Fάναξ τῆς Πύλου εἶχε τέμενος, συγχρόνως ὅμως ἀποδεικνύει ὅτι καὶ ὁ λαFαγέτας (=ra-wa-ke-si-jo) ἐπίσης εἶχε τέμενος, ἂν καὶ τὸ τμῆμα γῆς, τὸ ὁποῖον τοῦ ἀνῆκε εἶχε μικροτέρας διαστάσεις [1]. Τοῦτο ἐπέβαλε τὸ συμπέρασμα ὅτι καὶ ὁ ἀξιωματοῦχος ἐκεῖνος ἐθεωρεῖτο «in some sense divine». Τὸ συμπέρασμα ὅμως αὐτὸ δημιουργεῖ τὴν πιθανότητα ὅτι καὶ ἄλλοι ἀξιωματοῦχοι ἦτο δυνατὸν νὰ εἶχον *τεμένεα* καὶ ὡς ἐκ τούτου νὰ ἐθεωροῦντο θεῖοι = divine. Ὅλοι οἱ εἰδικοὶ μελετηταὶ δέχονται ὅτι μόνον μέρος τῶν πινακίδων, αἱ ὁποῖαι ὑπῆρχον εἰς τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους, διεσώθη καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποδειχθῇ ὅτι εἰς τὰς ἀφανισθείσας πινακίδας δὲν ἀνεγράφοντο καὶ ἄλλοι ἀξιωματοῦχοι, οἱ ὁποῖοι ἐκαρποῦντο *τεμένεα*. Πρὸς τούτοις εἰς τὰς διασωθείσας πινακίδας δὲν εὑρίσκομεν ἐνδείξεις, αἱ ὁποῖαι ὑποδεικνύουν ὅτι ὁ ὅρος *τέμενος* εἰς τοὺς ΥΕ ΙΙΙΒ χρόνους ἐσήμαινε ὄχι μόνον τεμάχιον γῆς, τὸ ὁποῖον ἐδίδετο ὑπὸ τῆς πολιτείας εἰς τὸν ἄρχοντα ὡς βασιλικὸν προνόμιον ἢ εἰς τὸν λαFαγέταν δι' ἐκτάκτους ὑπηρεσίας, ἀλλ' ὅτι πρὸς τούτοις ἐφανέρωνε καὶ τὴν ἱερότητα τοῦ κατόχου. Ἀκόμη καὶ εἰς τὸ Ἔπος ὁ ὅρος δὲν ἐχρησιμοποιεῖτο ἀποκλειστικῶς διὰ τὰ κτήματα τῶν θεῶν καὶ μόνον εἰς προχωρημένους ἱστορικοὺς χρόνους συνεδέθη μὲ τὰς θρησκευτικὰς δοξασίας τοῦ λαοῦ. Μέχρις ὅτου εὑρεθοῦν εἰς τὰς πινακίδας, αἱ ὁποῖαι θὰ ἀνακαλυφθοῦν εἰς τὸ μέλλον, θετικαὶ ἐνδείξεις ἀποδεικνύουσαι τὴν ἱερότητα τοῦ τεμένους, δικαιούμεθα νὰ πιστεύωμεν ὅτι ὁ ὅρος ἐσήμαινεν ἁπλῶς ἓν τεμάχιον γῆς, τὸ ὁποῖον ἐδίδετο εἰς τὸν ἄνακτα ἢ καὶ εἰς ἄλλους ἀξιωματούχους *ὄφρα νέμοιντο.*

Τεμένεα εἶχον καὶ ἀθάνατοι θεοὶ καὶ θνητοὶ ἥρωες εἰς τὸ Ἔπος. Ὁ Ζεὺς μετέβαινε συνήθως εἰς

Ἴδην . . . πολυπίδακα, μητέρα θηρῶν,
Γάργαρον, ἔνθα τέ οἱ τέμενος βωμός τε θυήεις.
(Ἰλιὰς Θ 47-48)

Ὁ *ἀνθεμόεις Πύρασος* ἦτο *Δήμητρος τέμενος* (Ἰλιὰς Β 695-696) καὶ ὁ Σπερχειὸς εἶχε τέμενος (Ἰλιὰς Ψ 148)

ἐς πηγάς, ὅθι τοι τέμενος βωμός τε θυήεις.

Ἡ Ἀφροδίτη τέλος εἶχε τέμενος εἰς τὴν Πάφον τῆς Κύπρου, ὅπως ἀναφέρει ἡ Ὀδύσσεια (θ 362-363):

ἡ δ' ἄρα Κύπρον ἵκανε φιλομμειδὴς Ἀφροδίτη,
ἐς Πάφον, ἔνθα τέ οἱ τέμενος βωμός τε θυήεις.

Βωμὸς ἀναφέρεται εἰς τὰς τρεῖς ἀπὸ τὰς τέσσαρας περιπτώσεις, τὰς ὁποίας ἀναφέρουν τὰ Ἔπη καὶ ὁ βωμὸς αὐτὸς ἀποδεικνύει ὅτι οἱ δικαιοῦχοι θεοὶ ἐλατρεύοντο εἰς τὰ *τεμένεά* των. Λατρεία λοιπὸν εἰς τὰ *τεμένεα* τῶν θεῶν ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν πραγμάτων

1 Ventris - Chadwick, ἔ.ἀ. σ. 152.

καὶ ἀπὸ τὴν λατρείαν αὐτὴν μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου ἐπήγασεν ἡ ἀντίληψις τῆς ἱερότητος τοῦ χώρου καὶ τῆς εἰδικῆς θρησκευτικῆς σημασίας τοῦ ὅρου.

Εἰς τοὺς Ὁμηρικοὺς χρόνους *τεμένεα* παρεχωροῦντο καὶ εἰς τοὺς θνητοὺς διὰ δύο ὡς φαίνεται, λόγους. Τὸ τέμενος ἦτο κατὰ πρῶτον λόγον προνόμιον τῆς βασιλείας. Οὕτω τὸ τέμενος, τὸ ὁποῖον ὁ Ἥφαιστος *ἐτίθει* εἰς τὴν ἀσπίδα τοῦ Ἀχιλλέως, καλεῖται *βασιλήϊον* (Ἰλιὰς Σ 550). Ὁ βασιλεὺς τῶν Φαιάκων Ἀλκίνοος εἶχε τέμενος πλησίον τοῦ ἄλσους τῆς Ἀθηνᾶς, ὡς ἀναφέρει ἡ Ὀδύσσεια (ζ 293):

ἔνθα δὲ πατρὸς ἐμοῦ τέμενος τεθαλυῖά τ' ἀλωή,
τόσσον ἀπὸ πτόλιος ὅσσον τε γέγωνε βοήσας·

Εἰς τὸν Βελλερεφόντην ἐδόθη τέμενος *ὄφρα νέμοιτο*, ὅταν ὁ βασιλεὺς τῆς Λυκίας *δῶκε . . . οἱ τιμῆς βασιληΐδος ἥμισυ πάσης* (Ἰλιὰς Ζ 193). Οὔτε εἰς τὴν μίαν οὔτε εἰς τὴν ἄλλην περίπτωσιν ἀναφέρεται ὅτι τὸ *τέμενος* τὸ βασιλήϊον εἶχε βωμὸν ἢ ὅτι ἐθεωρεῖτο ἱερὸν ἢ ὅτι ἐχάριζε θειότητα εἰς τὸν κτήτορα, ἀλλ' ἐδίδετο *ὄφρα νέμοιτο*. Ἀκόμη ἔχομεν ἐνδείξεις ὅτι τὸ *τέμενος* περιήρχετο εἰς τὴν κατοχὴν τῶν ἐπιγόνων μετὰ τὸν θάνατον τοῦ τιμηθέντος, ὅτι ἦτο κληρονομικόν. Ὁ Ἀχιλλεὺς ἐπαιρόμενος διὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰφιτύωνος ἐπηύξατο:

«κεῖσαι, Ὀτρυντεΐδη, πάντων ἐκπαγλότατ' ἀνδρῶν·
ἐνθάδε τοι θάνατος, γενεὴ δέ τοί ἐστ' ἐπὶ λίμνῃ
Γυγαίῃ, ὅθι τοι τέμενος πατρώϊόν ἐστιν,
Ὕλλῳ ἐπ' ἰχθυόεντι καὶ Ἕρμῳ δινήεντι».
(Ἰλιὰς Υ 389-392)

Ἴσως καὶ τὸ *τέμενος* τοῦ Σαρπηδόνος καὶ τοῦ Γλαύκου (Ἰλιὰς Μ 313) ἦτο πατρώϊον, τὸ τέμενος τοῦ πάππου των Βελλερεφόντη [1].

Τεμένεα ἐδίδοντο εἰς ἥρωας ἢ τρανοὺς πολεμιστὰς ὄχι διότι ἐθεωροῦντο θεῖοι ἀλλὰ διὰ τὰς ὑπηρεσίας των καὶ ἡ ἀπονομὴ *τεμένους* δὲν μετέβαλε τοὺς θνητοὺς αὐτοὺς εἰς λατρευομένους ἡμιθέους. Τοῦτο ἀποδεικνύεται πλήρως ἀπὸ τὴν περίπτωσιν τοῦ Μελεάγρου:

. . . *τὸν δὲ* (Μελέαγρον) *λίσσοντο γέροντες*
Αἰτωλῶν, πέμπον δὲ θεῶν ἱερῆας ἀρίστους,
ἐξελθεῖν καὶ ἀμῦναι, ὑποσχόμενοι μέγα δῶρον·
ὁππόθι πιότατον πεδίον Καλυδῶνος ἐραννῆς,
ἔνθα μιν ἤνωγον τέμενος περικαλλὲς ἑλέσθαι
πεντηκοντόγυον, τὸ μὲν ἥμισυ οἰνοπέδοιο,
ἥμισυ δὲ ψιλὴν ἄροσιν πεδίοιο ταμέσθαι.
(Ἰλιὰς Ι 574 κ.ἑξ.)

Οἱ γέροντες δὲν προσέθεσαν ὅτι ἡ παροχὴ τοῦ *τεμένους* θὰ τοῦ παρεῖχε καὶ δικαιώματα θείων τιμῶν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον θὰ ἐνίσχυε τὰς παρακλήσεις των καὶ θὰ ηὔξανε

1 Εἰς τὸ Β τῆς Ἰλιάδος, 46, τὸ σκῆπτρον τοῦ Ἀγαμέμνονος καλεῖται *πατρώϊον*, εἰς τὸ αὐτὸ δὲ βιβλίον Β, 100-105, ἐπεξηγεῖται πῶς τὸ σκῆπτρον, τὸ ὁποῖον ἐφιλοτέχνησεν ὁ Ἥφαιστος διὰ τὸν Δία, περιῆλθεν εἰς τὴν κατοχὴν τοῦ Ἀγαμέμνονος μέσῳ τοῦ Πέλοπος καὶ τοῦ Ἀτρέως καὶ οὕτω κατέστη *πατρώϊον*.

τὴν ἀξίαν τοῦ «μεγάλου δώρου». Καὶ τοῦτο διότι ἡ παροχὴ τοῦ τεμένους δὲν συνωδεύετο μὲ τοιαύτας τιμάς. Τὸ τέμενος θὰ ἐδίδετο εἰς τὸν Μελέαγρον ὡς δῶρον δι᾽ ὡρισμένην ὑπηρεσίαν πρὸς τὴν πολιτείαν. Ὁ ἥρως ἐκώφευσεν εἰς τὰς παρακλήσεις τῶν γερόντων καί, ὅταν ἐπιτέλους ἀπέκρουσε τοὺς Κουρῆτας καὶ ἠλευθέρωσε τὴν Καλυδῶνα τὴν ἐραννήν, ἀκόμη καὶ τότε δὲν τοῦ ἐδόθη τὸ *τέμενος*, διότι ἀρχικῶς δὲν ὑπήκουσεν εἰς τὰ κελεύσματα καὶ τὰς παρακλήσεις τῶν γερόντων καὶ τῶν ἱερέων.

Καὶ δεύτερον παράδειγμα ἐξ ἴσου διδακτικὸν μᾶς παρέχει ἡ Ἰλιάς (Υ 177 ἑξ.). Εἰς τὴν τελευταίαν φάσιν τοῦ Τρωικοῦ δράματος ὁ Αἰνείας σπεύδει νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὸν Ἀχιλλέα:

τὸν πρότερος προσέειπε ποδάρκης δῖος Ἀχιλλεύς·
«Αἰνεία, τί σὺ τόσσον ὁμίλου πολλὸν ἐπελθὼν
ἔστης; ἦ σέ γε θυμὸς ἐμοὶ μαχέσασθαι ἀνώγει
ἐλπόμενον Τρώεσσιν ἀνάξειν ἱπποδάμοισι
τιμῆς τῆς Πριάμου; ἀτὰρ εἴ κεν ἔμ᾽ ἐξεναρίξῃς,
οὔ τοι τοὔνεκά γε Πρίαμος γέρας ἐν χερὶ θήσει·
εἰσὶν γάρ οἱ παῖδες, ὁ δ᾽ ἔμπεδος οὐδ᾽ ἀεσίφρων.
ἦ νύ τί τοι Τρῶες τέμενος τάμον ἔξοχον ἄλλων,
καλὸν φυταλιῆς καὶ ἀρούρης, ὄφρα νέμηαι,
αἴ κεν ἐμὲ κτείνῃς; . . . . »

Εἰς τὸν Αἰνείαν θὰ ἐδίδετο τέμενος δι᾽ ἐξέχουσαν ὑπηρεσίαν πρὸς τὴν πολιτείαν. Διὰ τὸν ἴδιον ἢ παρόμοιον λόγον ἴσως ἐδόθη τὸ τέμενος καὶ εἰς τὸν λαFαγέταν τῆς Πύλου, ἐνῷ τὸ *τέμενος* τοῦ Fάνακτος ἦτο μέρος *τιμῆς βασιληΐδος*. Ἰδιαιτέρως πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι τὸ *τέμενος* ἦτο δυνατὸν νὰ εἶναι *πατρώϊον* περιελθὸν εἰς τὴν κυριότητα ἐπιγόνων, οἱ ὁποῖοι ἴσως οὐδεμίαν ὑπηρεσίαν προσέφερον εἰς τὴν πατρίδα, οὔτε ἦσαν ἄνακτες. Ἡ παροχὴ *τεμένους* εἰς ἄνακτας καὶ ἥρωας ἀντιπροσωπεύει μυκηναϊκὴν συνήθειαν, ἀλλ᾽ οὐδὲ ἡ παραμικροτέρα ἔνδειξις ὑπάρχει ὑποδεικνύουσα ὅτι θεῖαι τιμαὶ συνώδευον τὸ *μέγα δῶρον*, τὸ ὁποῖον τοῖς παρείχετο εἴτε ὡς μέρος τῆς *τιμῆς βασιληΐδος* εἴτε διὰ τὰς ὑπηρεσίας των πρὸς τὴν πατρίδα.

Ὅπως ἐδίδετο *τέμενος* καὶ εἰς ἀθανάτους θεοὺς καὶ εἰς θνητοὺς κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ ὁ τίτλος ἄναξ ἐδίδετο εἰς τοὺς Ὀλυμπίους καὶ εἰς τοὺς ἥρωας. Εἰς τὴν Ἰλιάδα ὁ τίτλος ἐδίδετο ἰδίᾳ εἰς τὸν Ἀγαμέμνονα, ὁ ὁποῖος συχνάκις ἀποκαλεῖται *ἄναξ ἀνδρῶν*[1]. Ἀρκεῖ νὰ ἐνθυμηθῶμεν τὸν ὀργίλον λόγον τοῦ Ἀχιλλέως εἰς αὐτὴν τὴν ἐκκλησίαν τῶν Ἀχαιῶν διὰ νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ὁ Ἀγαμέμνων δὲν ἐθεωρεῖτο ὡς ἡ προσωποποίησις ἐπὶ τῆς γῆς θεοῦ, ὅτι δὲν ἐτιμᾶτο ὄντως ὡς θεός, ὅτι ὁ τίτλος του δὲν φανερώνει τὴν ἀπόδοσιν θείων τιμῶν, αἱ ὁποῖαι ἀπενέμοντο εἰς μυκηναίους ἄρχοντας:

«*οἰνοβαρές, κυνὸς ὄμματ᾽ ἔχων, κραδίην δ᾽ ἐλάφοιο,*
οὔτε ποτ᾽ ἐς πόλεμον ἅμα λαῷ θωρηχθῆναι
οὔτε λόχονδ᾽ ἰέναι σὺν ἀριστήεσσιν Ἀχαιῶν

1 Ἁπλῆ ἀνάγνωσις τῆς Ἰλιάδος φανερώνει ὅτι ὁ τίτλος τοῦ ἄνακτος ἐδόθη εἰς τὸν Ἀγαμέμνονα τοὐλάχιστον 49 φοράς, εἰς τὸν Μενέλαον 2, εἰς τὸν Διομήδη 3, εἰς τὸν Ἰδομενέα 3, εἰς τὸν Ἀχιλλέα 4, κλπ.

τέτληκας θυμῷ· τὸ δέ τοι κὴρ εἴδεται εἶναι.

. . . .

δημοβόρος βασιλεύς, ἐπεὶ οὐτιδανοῖσιν ἀνάσσεις»

(Ἰλιὰς Α 225 κ.ἑξ.).

Ἀναιδείην ἐπιειμένε, κερδαλεόφρον, μέγ' ἀναιδὲς εἶναι μερικὰ ἀκόμη «τιμητικά!» ἐπίθετα, τὰ ὁποῖα ὁ Ἀχιλλεὺς ἀπευθύνει τὸ ἓν κατόπιν τοῦ ἄλλου πρὸς τὸν Ἀγαμέμνονα. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι οὐχὶ σπανίως καὶ οἱ θεοὶ χρησιμοποιοῦν ἐπίθετα οὐχὶ κολακευτικὰ ἐναντίον ἄλλων θεῶν. Ἀλλὰ ὁ Ἀχιλλεὺς δὲν ὡμίλει ἰδιαιτέρως μὲ τὸν ἄνακτα, οὔτε ἐρητόρευεν εἰς συνέδριον ἀρχόντων, εἰς ὁμήγυριν ἴσων, ὅπως συνέβαινε μὲ τοὺς θεούς, ἀλλ' εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ λαοῦ καὶ εἰς ἐπήκοον ὁλοκλήρου τῆς στρατιᾶς, τῶν ἀνδρῶν δηλαδή, οἱ ὁποῖοι ὑποτίθεται ὅτι ἀπένεμον θείας τιμὰς εἰς τὸν ὑβριζόμενον ἄνακτα.

Εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῶν Ἀχαιῶν εἷς τῶν νεωτέρων ἀρχηγῶν, ὁ Διομήδης, δημοσίᾳ ἐπέπληξε τὸν ἄνακτα Ἀγαμέμνομα λέγων μεταξὺ ἄλλων:

«*Ἀτρεΐδη, σοὶ πρῶτα μαχήσομαι ἀφραδέοντι,*
ἣ θέμις ἐστίν, ἄναξ, ἀγορῇ· . . . .

. . . .

σοὶ δὲ διάνδιχα δῶκε Κρόνου πάϊς ἀγκυλομήτεω·
σκήπτρῳ μέν τοι δῶκε τετιμῆσθαι περὶ πάντων,
ἀλκὴν δ' οὔ τοι δῶκεν, ὅ τε κράτος ἐστὶ μέγιστον».

(Ἰλιὰς Ι 32 ἑξ.)

Καὶ τὸ πλῆθος τῶν Ἀχαιῶν ἀντὶ νὰ ἐκπλαγῇ καὶ δυσαρεστηθῇ κατὰ τοῦ Διομήδους ὁ ὁποῖος ἀπέτεινε τὴν χειροτέραν δυνατὴν ὕβριν κατὰ πολεμικοῦ ἡγέτου, τὴν ὕβριν τῆς ἀνανδρίας, ἐπεκρότησε τοὺς λόγους του· *πάντες ἐπίαχον υἷες Ἀχαιῶν*, λέγει ὁ Ὅμηρος. Οἱ λόγοι τοῦ Διομήδους ἐπίσης φανερώνουν ὅτι ὁ ἄναξ Ἀγαμέμνων ἐτιμᾶτο, *περὶ πάντων*, περισσότερον ἀπὸ τοὺς ἄλλους, ὡς γενικὸς ἀρχιστράτηγος ὄχι ὅμως καὶ ὡς προσωποποίησις τοῦ θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς, οὔτε τοῦ ἀπενέμοντο θεῖαι τιμαί.

Νομίζω ὅτι κατέστη φανερὸν ὅτι εἰς τὸ Ἔπος ὁ τίτλος ἄναξ καὶ τὸ ὄνομα *τέμενος* δὲν ὑποδηλοῦν θείας τιμὰς ἀπονεμομένας εἰς τοὺς θνητοὺς ἄρχοντας. Προτοῦ δὲ δεχθῶμεν ὅτι αἱ λέξεις αὗται εἶναι ἀπηχήσεις παραδόσεων ἀρχαιοτέρων χρόνων, εἰς τοὺς ὁποίους οἱ ἄρχοντες ἐθεωροῦντο ὡς θεῖοι ἢ ὡς προσωποποιήσεις θεῶν ἐπὶ τῆς γῆς, θὰ πρέπει νὰ ἀποδείξωμεν ὅτι εἰς τοὺς μυκηναίους Ϝάνακτας τῶν ἐνεπιγράφων πινακίδων ἀπενέμοντο θεῖαι τιμαί. Οὐδὲ ἡ ἐλαχίστη ἔνδειξις ὑπάρχει ὑποδεικνύουσα ὅτι ὄντως οὕτως εἶχον τὰ πράγματα.

Ἂς σημειώσωμεν ἐδῶ καὶ μίαν ἄλλην παρατήρησιν σχετικὴν πρὸς τὸν τίτλον τοῦ ἄνακτος εἰς τοὺς μυκηναϊκοὺς καὶ εἰς τοὺς ὁμηρικοὺς χρόνους. Καὶ κατὰ τὰς δύο περιόδους ὁ τίτλος Ϝάναξ ἦτο ἀνώτερος τοῦ τίτλου βασιλεύς. Διὰ τοῦτο οἱ θεοὶ ἀποκαλοῦνται κατὰ κανόνα ἄνακτες εἰς τὸ Ἔπος, δηλαδὴ ἀπονέμεται εἰς αὐτοὺς ὁ ἀνώτερος τίτλος. Εἴδομεν δὲ ὅτι ὁ τίτλος βασιλεὺς=pa_2-si-re-u εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΙΒ ἐποχὴν ἐδί-

δετο εἰς ἀσήμους ἀξιωματούχους. Ὁ συνάδελφος κ. PAGE τελευταίως παρετήρησεν ὅτι εἰς τὴν ἐπικὴν ποίησιν «the older distinction (of the titles) has become confused, for the Epic gives the title basileus to men who were clearly—in the Mycenaean sense—wanaktes [1].» Πιστεύω ὅτι ἡ μυκηναϊκὴ διάκρισις τῶν δύο αὐτῶν τίτλων διατηρεῖται καὶ εἰς τὸ Ἔπος καὶ ὅτι ἐν τῷ μεταξὺ ηὐξήθη μόνον ἡ σημασία καὶ ἡ σπουδαιότης τοῦ τίτλου τοῦ βασιλέως.

Ἡ Τρωικὴ ἐκστρατεία, ὅπως λέγει ὁ Θουκυδίδης (Ι 3. 1) ἦτο κοινὴ τῶν Ἑλλήνων προσπάθεια—*κοινῇ ἐργασαμένη ἡ Ἑλλὰς*—ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν ἑνὸς ἀρχηγοῦ, τοῦ Ἀγαμέμνονος. Ἡ ἡγεσία αὐτὴ ἰσοδυναμεῖ πρὸς τὴν ἀπόλυτον ἀρχὴν τοῦ Ϝάνακτος τῶν πινακίδων τῆς Πύλου καὶ τῆς Κνωσοῦ. Πολλοὶ ἐπὶ μέρους ἄρχοντες ἔλαβον μέρος εἰς τὴν ἐκστρατείαν αὐτὴν ἡγούμενοι τῶν ἰδίων των στρατιωτῶν· κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον πολλοὶ ἀξιωματοῦχοι συνέβαλον εἰς τὴν διακυβέρνησιν τῆς μυκηναϊκῆς πολιτείας. Καὶ οἱ μὲν καὶ οἱ δὲ ἦσαν ὑπὸ τὴν ἀρχὴν τοῦ Ϝάνακτος. Ὁ ἀρχιστράτηγος τῆς ἐκστρατείας ἦτο ὁ Ἀγαμέμνων καὶ αὐτὸς ἤσκει τὴν ἀνωτάτην ἀρχήν, ἐνῷ οἱ ἄλλοι—καθ' ὅσον διήρκει ἡ προσπάθεια καὶ μετεῖχον αὐτῆς – εἶχον ὑποδεεστέραν θέσιν. Αὐτὸ ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τοὺς λόγους τοῦ Ὀδυσσέως καὶ τοῦ Ἀχιλλέως. «*Ἀτρεΐδη*», λέγει ὁ Ἀχιλλεὺς εἰς τὸ Ψ τῆς Ἰλιάδος, 156-7, «*σοί γάρ τε μάλιστά γε λαὸς Ἀχαιῶν πείσονται μύθοισι*». Ὁ Ὀδυσσεὺς ἀποτεινόμενος πρὸς τὸν Ἀγαμέμνονα λέγει:

. . . .

«*σκηπτοῦχός τ' εἴη, καὶ οἱ πειθοίατο λαοὶ*
τοσσοίδ' ὅσσοισιν σὺ μετ' Ἀργείοισιν ἀνάσσεις».
(Ἰλιὰς Ξ 93)

Καὶ ὁ Νέστωρ (Ἰλιὰς Ι 69) λέγει μεταξὺ τῶν ἀρχηγῶν:

«*Ἀτρεΐδη, σὺ μὲν ἄρχε· σὺ γὰρ βασιλεύτατός ἐσσι.*»

Σπανιώτερον ὁ τίτλος ἄναξ δίδεται καὶ εἰς ἄλλους τῶν ἀρχηγῶν, συνήθως ὅμως, ὅταν πρόκειται νὰ νοηθῇ ἀπόλυτος ἐξουσία ἐπὶ θεμάτων τῆς ἰδιοκτησίας των. Εἰς τὴν Ἰλιάδα, π.χ., λέγεται ὅτι ὁ Ἀχιλλεὺς

πέντε δ' ἄρ' ἡγεμόνας ποιήσατο τοῖς ἐπεποίθει
σημαίνειν· αὐτὸς δὲ μέγα κρατέων ἤνασσε
(Π 171-172)

ἐπὶ τῶν 50 πλοίων, τὰ ὁποῖα ἔφερεν εἰς τὴν ἐκστρατείαν. Ἐν θυμῷ ὁ Ἀγαμέμνων λέγει πρὸς τὸν Ἀχιλλέα εἰς Ἰλιάδα Α 179-180:

«*οἴκαδ' ἰὼν σὺν νηυσί τε σῇς καὶ σοῖς ἑτάροισι*
Μυρμιδόνεσσιν ἄνασσε, σέθεν δ' ἐγὼ οὐκ ἀλεγίζω».

Ὁ Ἀχιλλεὺς εἶναι ὁ ἄναξ τῶν Μυρμιδόνων μόνον, ὁ Ἀγαμέμνων εἶναι ὁ ἄναξ ὁλοκλήρου τῆς στρατιᾶς.

Εἰς τὴν Ὀδύσσειαν εὑρίσκομεν τὴν διαφορὰν τῶν δύο τίτλων σαφῶς δηλουμέ-

1 PAGE, ἔ.ἀ. σ. 188.

νην εἰς τὸ λογίδριον τοῦ Τηλεμάχου πρὸς τὸν μνηστῆρα Ἀντίνοον (α 392ἑξ.):

«οὐ μὲν γάρ τι κακὸν βασιλευέμεν· αἶψά τέ οἱ δῶ
ἀφνειὸν πέλεται καὶ τιμηέστερος αὐτός.
ἀλλ' ἦ τοι βασιλῆες Ἀχαιῶν εἰσὶ καὶ ἄλλοι
πολλοὶ ἐν ἀμφιάλῳ Ἰθάκῃ νέοι ἠδὲ παλαιοί,
τῶν κέν τις τόδ' ἔχῃσιν, ἐπεὶ θάνε δῖος Ὀδυσσεύς·
αὐτὰρ ἐγὼν οἴκοιο ἄναξ ἔσομ' ἡμετέροιο
καὶ δμώων, οὕς μοι ληΐσσατο δῖος Ὀδυσσεύς.»

Κατὰ ταῦτα ἡ διάκρισις τῶν δύο τίτλων ὑπῆρχε καὶ εἰς τὸ Ἔπος καὶ μόνον ἡ δικαιοδοσία καὶ τὰ προνόμια τοῦ βασιλέως ηὐξήθησαν. Ὡς εἴδομεν ἀνωτέρω, δύναται νὰ ὑποτεθῇ ὅτι τὸ ἀξίωμα τοῦ pa_2-si-re-u=βασιλέως τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς ἐγένετο σπουδαιότερον μετὰ τὸ τέλος τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὅταν ἡ ἐξουσία καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ Fάνακτος διεσπάσθη καὶ ὅταν μικραὶ περιοχαὶ ἐκράτησαν τὴν ἀνεξαρτησίαν των ὑπὸ τὸν τοπικὸν ἀξιωματοῦχον, τὸν βασιλέα, τοῦ ὁποίου τότε ἡ ἐξουσία ηὐξήθη.

Μερικαὶ ἐκφράσεις καὶ ἐπίθετα τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσείας χρησιμοποιοῦνται διὰ νὰ ἐνισχύσουν τὴν ὑπόθεσιν περὶ ἀπονομῆς θείων τιμῶν εἰς τὸν ἄρχοντα τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων. Ἐσημειώθη π.χ. ὅτι ὁ Σαρπηδὼν λέγει εἰς τὸν Γλαῦκον *ἐν Λυκίῃ πάντες... θεοὺς ὣς εἰσορόωσι* (Ἰλιὰς Μ 312)· καὶ τοῦτο ὡς καὶ ἄλλαι ὅμοιαι ἐκφράσεις ἐθεωρήθησαν ἀρκεταὶ διὰ νὰ ἀποδείξουν ὅτι εἰς παλαιοτέρους χρόνους οἱ ἄνακτες ἀπελάμβανον θείων τιμῶν καὶ ἐθεωροῦντο ὡς προσωποποιήσεις θεῶν ἐπὶ τῆς γῆς. Ἡ ἔκφρασις ὅμως αὐτὴ χρησιμοποιεῖται εἰς τὸ Ἔπος καὶ δι' ἀνθρώπους ἀμφιβόλου ἀρετῆς καὶ μικρᾶς ἀξίας. Τὸν Εὐρύμαχον, υἱὸν τοῦ Πολυβοίου, ἕνα τῶν μνηστήρων *ἶσα θεῷ Ἰθακήσιοι εἰσορόωσι* (Ὀδύσσεια ο 520). Ὁ Εὐρύμαχος αὐτὸς προσεπάθει νὰ καθησυχάσῃ τὴν Πηνελόπην, λέγων ὅτι θὰ φονεύσῃ ὅσους θὰ προσπαθήσουν νὰ βλάψουν τὸν Τηλέμαχον, διότι ἀκόμη ἐνεθυμεῖτο πόσον καλὸς ἦτο πρὸς αὐτὸν ὁ Ὀδυσσεύς· καὶ ὅμως *τῷ δ' ἤρτυεν αὐτὸς ὄλεθρον* (Ὀδύσσεια π 448). Ἀκόμη διδακτικωτέρα εἶναι περικοπὴ τοῦ θ Ὀδυσσείας, 167 κ.ἑξ., εἰς τὴν ὁποίαν ἔχομεν λογίδριον τοῦ Ὀδυσσέως πρὸς τὸν χλευάσαντα αὐτὸν Εὐρύαλον:

. . . .

«οὕτως οὐ πάντεσσι θεοὶ χαρίεντα διδοῦσιν
ἀνδράσιν, οὔτε φυὴν οὔτ' ἂρ φρένας οὔτ' ἀγορητύν.
ἄλλος μὲν γὰρ εἶδος ἀκιδνότερος πέλει ἀνήρ,
ἀλλὰ θεὸς μορφὴν ἔπεσι στέφει, οἱ δέ τ' ἐς αὐτὸν
τερπόμενοι λεύσσουσιν· ὁ δ' ἀσφαλέως ἀγορεύει
αἰδοῖ μειλιχίῃ, μετὰ δὲ πρέπει ἀγρομένοισιν,
ἐρχόμενον δ' ἀνὰ ἄστυ θεὸν ὣς εἰσορόωσιν.
ἄλλος δ' αὖ εἶδος μὲν ἀλίγκιος ἀθανάτοισιν,
ἀλλ' οὔ οἱ χάρις ἀμφιπεριστέφεται ἐπέεσσιν,
ὡς καὶ σοὶ εἶδος μὲν ἀριπρεπές, οὐδέ κεν ἄλλως
οὐδὲ θεὸς τεύξειε, νόον δ ἀποφώλιός ἐσσι».

Ὁ ρήτωρ, τὸν ὁποῖον *θεὸν ὣς εἰσορόωσιν* εἶναι ἁπλοῦς πολίτης, γνωστὸς τοῖς πᾶσι

καὶ οὐχὶ Fάναξ, ἀσφαλῶς δὲ οἱ συμπολῖταί του δὲν τὸν ἐθεώρουν ὡς θεῖον ἢ καὶ προσωποποίησιν ἐπὶ τῆς γῆς θεοῦ. Δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία, νομίζω, ὅτι ἡ ἔκφρασις εἶναι ποιητικὸν στόλισμα διδόμενον εἰς οἱονδήποτε διὰ τὰ χαρίσματά του καὶ δὲν ὑποδεικνύει θείαν καταγωγὴν ἢ ἄρχοντας περιβαλλομένους μὲ θείας τιμάς.

Εἰς τὸ ἴδιον συμπέρασμα θὰ καταλήξωμεν ἐὰν ἐπιμελῶς ἐξετάσωμεν καὶ τὴν ἔκφρασιν *θεὸν ὣς τιμήσουσιν*. Ὁ Ἀγαμέμνων λέγει ὅτι οἱ κάτοικοι τῶν πόλεων, τὰς ὁποίας θὰ δώσῃ εἰς τὸν Ἀχιλλέα, *θεὸν ὣς τιμήσουσι* αὐτόν (Ἰλιὰς Ι 155). Ὁ Ἀγαμέμνων αὐτὸς *θεὸς δ' ὣς τίετο δήμῳ* (Ἰλιὰς Κ 33). Ὁ Ὀδυσσεὺς λέγει εἰς τὴν «ψυχὴν» τοῦ Ἀχιλλέως: *πρὶν μὲν γάρ σε ζωὸν ἐτίομεν ἶσα θεοῖσιν* (Ὀδύσσεια λ 484). Καὶ ἄλλα παραδείγματα εἶναι ἐγκατεσπαρμένα εἰς τὸ Ἔπος, ἓν τούτων ὅμως φανερώνει ὅτι ἡ ἔκφρασις εἶναι μᾶλλον ποιητικὸν στόλισμα. Ὁ Ὀδυσσεὺς εἰς τὴν φανταστικὴν ἱστορίαν τῆς καταγωγῆς του, τὴν ὁποίαν διηγεῖται εἰς τὸν Εὔμαιον λέγει μεταξὺ ἄλλων:

199 *«Ἐκ μὲν Κρητάων γένος εὔχομαι εὐρειάων*
ἀνέρος ἀφνειοῖο πάϊς· . . . .
205 *ὃς τότ' ἐνὶ Κρήτεσσι θεὸς ὣς τίετο δήμῳ*
ὄλβῳ τε πλούτῳ τε καὶ υἱάσι κυδαλίμοισιν».

(Ὀδύσσεια ξ 199-206).

Ὁ ἐκ Κρήτης γέρων «ἐτιμᾶτο ὡς θεὸς» διὰ τὸν πλοῦτόν του!

Κατὰ τὰ κελεύσματα τοῦ Διός, τὰ ὁποῖα ὁ Ἑρμῆς φέρει εἰς τὴν Κίρκην, ὁ Ὀδυσσεὺς θὰ φθάσῃ

«Φαιήκων ἐς γαῖαν, οἳ ἀγχίθεοι γεγάασιν,
οἵ κέν μιν περὶ κῆρι θεὸν ὣς τιμήσουσι»

(Ὀδύσσεια ε 35-36).

Αἱ διαταγαὶ τοῦ Διὸς ἐξετελέσθησαν καὶ εἰς τὰς περιγραφὰς τῆς ὑποδοχῆς του εἰς τὴν χώραν τῶν Φαιάκων ὁ Ὀδυσσεὺς δὶς ἐπαναλαμβάνει ὅτι *θεὸν ὣς τιμήσαντο* (Ὀδύσσεια τ 280 καὶ ψ 339). Εἰς τὴν Ὀδύσσειαν ἔχομεν πλήρη περιγραφὴν τῆς ἀφίξεως τῆς παραμονῆς καὶ τῆς ἀναχωρήσεως τοῦ Ὀδυσσέως ἀπὸ τὴν χώραν τῶν Φαιάκων Τιμαί, αἱ ὁποῖαι εἶναι δυνατὸν νὰ ἐκληφθοῦν ὡς ἐξαιρετικαὶ καὶ ἀντάξιαι θείου προσώπου, δὲν τῷ ἀπενεμήθησαν κατὰ τὴν παραμονήν του. Μάλιστα ὁ Εὐρύαλος τὸν ἐχλεύασεν. Οὐδεὶς τῶν Φαιάκων εἶπεν ὅτι ἦτο ἐκπρόσωπος θεοῦ, αὐτὸς δὲ ὁ Ὀδυσσεὺς δὲν προβάλλει τὴν ἀξίωσιν αὐτὴν ἀλλ' ἁπλῶς λέγει:

«εἴμ' Ὀδυσεὺς Λαερτιάδης, ὃς πᾶσι δόλοισιν
ἀνθρώποισι μέλω, καί μευ κλέος οὐρανὸν ἵκει».

(Ὀδύσσεια ι 19-20).

Οὔτε ὁ Ἀλκίνοος (λ 367 ἑξ.) οὔτε ἡ Ἀρήτη (λ 336 ἑξ.) λέγουν ὅτι ὁ ξένος των πρέπει νὰ τιμηθῇ μὲ θείας τιμάς, διότι ἦτο ἐκπρόσωπος θεοῦ, καὶ τὰ δῶρα, τὰ ὁποῖα τῷ ἐδόθησαν, ἂν καὶ σημαντικὰ καὶ πολύτιμα, δὲν ἦσαν ἀντάξια ξένου, ὁ ὁποῖος ἐτι-

μᾶτο ὡς θεός: Ὁ Ἀλκίνοος παρακινεῖ τοὺς Φαίακας νὰ δώσουν εἰς τὸν ξένον των

« . . . . ξεινήϊον, ὡς ἐπιεικές.
δώδεκα γὰρ κατὰ δῆμον ἀριπρεπέες βασιλῆες
ἀρχοὶ κραίνουσι, τρισκαιδέκατος δ' ἐγὼ αὐτός·
τῶν οἱ ἕκαστος φᾶρος ἐϋπλυνὲς ἠδὲ χιτῶνα
καὶ χρυσοῖο τάλαντον ἐνείκατε τιμήεντος.»

(Ὀδύσσεια θ 389 ἑξ.)

Εἰς τὰ δῶρα αὐτὰ προσέθεσεν ὁ Εὐρύαλος *ξίφος ἀργυρόηλον* (406) καὶ ὁ Ἀλκίνοος *ἄλεισον .... χρύσεον* (430) πρὸς τὸ τέλος δὲ καὶ *τρίποδα μέγαν ἠδὲ λέβητα ἀνδρακάς* (ν 13-14). Τὰ δῶρα ταῦτα, προερχόμενα ἀπὸ 13 ἄρχοντας, παραβαλλόμενα πρὸς τὰ φανταστικὰ δῶρα, τὰ ὁποῖα ὁ Ψευδο-Ἐπήρετος ὑποτίθεται ὅτι ἔδωσεν εἰς τὸν Ὀδυσσέα, εἶναι σχετικῶς ὀλίγα:

«καί οἱ δῶρα πόρον ξεινήϊα, οἷα ἐῴκει, —λέγει ὁ Ψευδο-Ἐπήρετος—
χρυσοῦ μέν οἱ δῶκ' εὐεργέος ἑπτὰ τάλαντα,
δῶκα δέ οἱ κρητῆρα πανάργυρον ἀνθεμόεντα,
δώδεκα δ' ἁπλοΐδας χλαίνας, τόσσους δὲ τάπητας,
τόσσα δὲ φάρεα καλά, τόσους δ' ἐπὶ τοῖσι χιτῶνας,
χωρὶς δ' αὖτε γυναῖκας ἀμύμονα ἔργα ἰδυίας
τέσσαρας εἰδαλίμας, ἃς ἤθελεν αὐτὸς ἑλέσθαι.»

(Ὀδύσσεια ω 273-279).

Ὁ Λαέρτης δὲν δεικνύει κατάπληξιν διὰ τὴν ποσότητα τῶν δώρων, διότι δὲν θὰ ἦσαν διάφορα ἀπὸ ὅσα ἐδίδοντο εἰς τιμώμενον ξένον, ἀλλ' ὑπόσχεται (283)

«δῶρα δ' ἐτώσια ταῦτα χαρίζεο, μυρί' ὀπάζων»

ἐὰν ὄντως ὁ Ὀδυσσεὺς ἐπιστρέψῃ.

Τὸν Σαρπηδόνα καὶ τὸν Γλαῦκον οἱ κάτοικοι τῆς Λυκίας: ἐτίμων *μάλιστα* καὶ ὁ ποιητὴς ἐξηγεῖ πῶς τοὺς ἐτίμων:

«ἕδρῃ τε κρέασίν τε ἰδὲ πλείοις δεπάεσσιν
ἐν Λυκίῃ, πάντες δὲ θεοὺς ὣς εἰσορόωσι»

(Ἰλιὰς Μ 311-312).

Αἱ τιμαὶ αὗται βεβαίως δὲν εἶναι ἐξαιρετικαὶ οὐδὲ τιμαὶ ὑποδεικνύουσαι θειότητα.

Ἀκόμη ἔχομεν καὶ πολλὰ ἐπίθετα ὡς τό: *ἀντίθεος, δῖος, διοτρεφής, διογενής, θεοειδὴς* κλπ., εἰς τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται οἱ προτείνοντες τὰς περὶ τῆς ἱερότητος τοῦ Ϝάνακτος ὑποθέσεις. Ἀλλὰ καὶ τὰ ἐπίθετα ταῦτα οὐδὲν ἀποδεικνύουν. Ἂς ἐξετάσωμεν δι' ὀλίγων τὸ ἐπίθετον *ἀντίθεος*. Τοῦτο δίδεται εἰς ὅλους σχεδὸν τοὺς ἀρχηγοὺς τῶν Ἀχαιῶν. Ἀλλὰ καὶ ὅ λ ο ι οἱ Φαίακες καλοῦνται *ἀγχίθεοι* καὶ *ἀντίθεοι* (ε 35 καὶ ζ 241), ὅ λ ο ι οἱ Λύκιοι ἦσαν *ἀντίθεοι* (Μ 408 καὶ Π 421), ὅ λ ο ι οἱ ἑταῖροι τοῦ Ὀδυσσέως εἰς τὸ κατὰ φαντασίαν ταξίδιόν του εἰς τὴν Αἴγυπτον ἦσαν *ἀντίθεοι*, καὶ αὐτοὶ δὲν ἦσαν ἀριστοκράται ἀλλὰ ναῦται καὶ κωπηλάται (ξ 246-247)· οἱ σύντροφοι τοῦ Τηλεμάχου ἦσαν *ἀντίθεοι* (ρ 54) ἀκόμη καὶ ὁ κύκλωψ Πολύφημος ἦτο *ἀντίθεος* (α 70), μολονότι ἀλλαχοῦ

χαρακτηρίζεται ὡς *ἀθεμίστια εἰδὼς — ἄγριος ἀνήρ* (ι 428 καὶ 494). Τὸ ἐπίθετον *δῖος* δίδεται εἰς τὸν Ἀγαμέμονα, τὸν Ἀχιλλέα, τὸν Ὀδυσσέα, τὸν Μέντορα καὶ εἰς ὅλους σχεδὸν τοὺς ἀρχηγοὺς τῶν Ἀχαιῶν καὶ τῶν Τρώων. Ἀλλὰ δίδεται ἐπίσης καὶ εἰς ὅλους τοὺς Ἀχαιοὺς ἐν γένει (Ε 451, Λ 455, 504 κλπ.) εἰς ὅλους τοὺς ἑταίρους τοῦ Σαρπηδόνος (Ε 663) ἀκόμη καὶ εἰς τὸν *ὑφορβὸν Εὔμαιον* (ο 301 κλπ.).

Πιστεύω ὅτι κατέστη προφανὲς ὅτι τὰ ἐπίθετα καὶ αἱ ἐκφράσεις εἶναι ἁπλᾶ ποιητικὰ στολίδια καὶ ὑπερβολαί, παράλληλα πρὸς τὰ ὁποῖα εὑρίσκονται εἰς τὴν νεωτέραν δημοτικὴν ἰδίᾳ ποίησιν καὶ δὲν περιγράφουν τὰς περὶ τῶν ἀρχόντων ἀντιλήψεις τῶν Ὁμηρικῶν χρόνων οὔτε εἶναι ἀπηχήσεις τῆς πραγματικότητος μιᾶς παρῳχημένης ἐποχῆς.

Εἶναι καιρὸς νὰ συνοψίσω τὰ συμπεράσματα τῆς παρούσης ἐρεύνης. Αἱ μέχρι τοῦδε ἀνακαλυφθεῖσαι ἐνεπίγραφοι πινακίδες παρέχουν ἀμυδρὰν εἰκόνα τοῦ πολιτικοῦ συστήματος τῆς Πύλου καὶ τῆς Κνωσοῦ τῆς ΥΕ ΙΙΙΒ ἐποχῆς. Ἐπὶ τοῦ παρόντος δὲν δύναται νὰ ἀποδειχθῇ, ἐὰν τὸ αὐτὸ συγκεντρωτικὸν καὶ γραφειοκρατικὸν σύστημα ὑφίστατο καὶ εἰς τὰς ἄλλας μυκηναϊκὰς πολιτείας. Προὐτάθη ἡ ὑπόθεσις ὅτι εἰς τὰς Μυκήνας δὲν θὰ ὑπῆρχε τὸ ἀπόλυτον συγκεντρωτικὸν σύστημα τῆς Πύλου, διότι οἱ ἄνακτες τῆς πολιτείας ἐκείνης δὲν εἶχον ἐπιβάλει τὴν ἀρχήν των διὰ τῆς βίας εἰς τὸν ἰθαγενῆ πληθυσμὸν καὶ ἡ συγκέντρωσις τῆς ἐξουσίας εἰς τὰς χεῖράς των δὲν ἦτο ἀπαραίτητος διὰ τὴν ἐπιβίωσίν των. Εἰς αὐτὸ δύναται νὰ ἀποδοθῇ ἡ σπάνις τῶν πινακίδων ἡ παρατηρουμένη εἰς τὰς Μυκήνας. Εἰς τὴν Πύλον καὶ τὴν Κνωσὸν τῆς ΥΕ ΙΙΙΒ ἐποχῆς ὁ ἀνώτατος ἄρχων ἐκαλεῖτο Fάναξ. Εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποτεθῇ ὅτι καὶ αἱ ἄλλαι σύγχρονοι πολιτεῖαι, ὡς ἡ τῶν Μυκηνῶν, εἶχον Fάνακτα, ὡς ἀνώτατον πολιτικὸν ἄρχοντα· τοῦτο δὲ ὑποδεικνύεται ἀπὸ τὰς ἀκροπόλεις καὶ τὰ ἀνάκτορα, τὰ ὁποῖα ἱδρύονται εἰς τὴν ἐποχὴν ἐκείνην. Ὁ τίτλος Fάναξ παραμένει ὡς προνόμιον τοῦ ἀνωτάτου ἄρχοντος ἀκόμη καὶ εἰς τὴν παράδοσιν τοῦ Ἔπους. Ὁ Fάναξ τῆς Πύλου εἶχε ὡρισμένα προνόμια καὶ δικαιώματα καὶ ἤσκει ἐξονυχιστικὸν ἔλεγχον ἐπὶ τῶν πράξεων καὶ τῶν ἐργασιῶν τῶν πολιτῶν. Οὐδεμία ὅμως ἔνδειξις ὑπάρχει ὑποδεικνύουσα ὅτι ἐθεωρεῖτο ὡς θεῖον πρόσωπον, ὅτι ἦτο ἡ προσωποποίησις ἐπὶ τῆς γῆς τοῦ θεοῦ καὶ ὅτι τῷ ἀπενέμοντο τιμαί, οἷαι ἀπενέμοντο εἰς θεούς. Οὔτε καὶ αἱ ποιητικαὶ ἐκφράσεις τοῦ Ἔπους ἀπηχοῦν παραδόσεις τοιούτων τιμῶν καὶ ἀντιλήψεων τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων. Ὁ Fάναξ τῆς Πύλου καὶ τῆς Κνωσοῦ τῆς ΥΕ ΙΙΙΒ ἐποχῆς δὲν ἀποδεικνύεται ὅτι ἦτο ὁ ἀνώτατος θρησκευτικὸς ἄρχων, ὁ ἀρχιερεύς, οὕτως εἰπεῖν, τῆς πολιτείας· φαίνεται ὅμως ὅτι ἦτο ὁ ρυθμιστὴς τῶν ἐμπορικῶν καὶ βιομηχανικῶν ἐπιχειρήσεων, ὁ ἀνώτατος ἀρχηγὸς τῶν στρατευμάτων καὶ ὁ ἀνώτατος θεράπων τῆς δικαιοσύνης. Τὰ δικαιώματα τῶν Fανάκτων τῶν ἄλλων μυκηναϊκῶν πολιτειῶν, ὡς ἦσαν αἱ Μυκῆναι, θὰ παραμείνουν ἀβέβαια, μολονότι ἡ ἀποκάλυψις τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγος τοῦ ἀνακτόρου καὶ τὸ οἰκοδομικὸν συγκρότημα ἔξω τῶν τειχῶν καὶ πρὸς Νότον τοῦ Κύκλου Β[1] ὑποδεικνύουν ὅτι ὁ Fάναξ τῶν Μυκηνῶν ἦτο καὶ ὁ ρυθμιστὴς τῆς καλλιτεχνικῆς καὶ ἐμπορικῆς κινήσεως τῆς πολιτείας του.

1 Πρβ. Σπ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΝ, Βασιλικὰ μυρεψεῖα, Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 33, 1958, σ. 161-173.

Ἂς ἐλπίσωμεν ὅτι μελλοντικαὶ ἀνασκαφαὶ θὰ προσθέσουν περισσοτέρας πληροφορίας καὶ λεπτομερείας εἰς τὴν εἰκόνα τῆς μυκηναϊκῆς πολιτείας, τὴν ὁποίαν σκιαγραφοῦν αἱ ἐνεπίγραφοι πινακίδες.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. ΜΥΛΩΝΑΣ

ΠΡΟΣΘΗΚΗ

Ἀφ' οὗ ἡ παροῦσα πραγματεία εἶχε σελιδοποιηθῆ, εἶχον τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἴδω τὴν μελέτην τοῦ PETER WALCOT, τὴν ἐπιγραφομένην «The Divinity of the Mycenaean King» (Studi Micenei ed Egeo - Anatolici, fasc. 2, 1967, σ. 54 - 62). Ἀναπτύσσων περαιτέρω τὰ ὅσα τόσον σαφῶς ἐδίδαξεν ὁ συνάδελφος κ. ΣΠΥΡ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ περὶ τῶν Διογενῶν Βασιλέων τοῦ Ἔπους (Studies Presented to David M. Robinson, I, 1951, σ. 126-134), ὁ WALCOT καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι «first the Mycenaean King did in fact rank as a god in his own lifetime, and secondly that such a concept of monarchy was adopted by the Mycenaean Greeks from the royal ideology of contemporary Egypt» (σ. 54). Τὸ συμπέρασμα τοῦτο στηρίζει ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐπὶ τῶν αἰγυπτιακῶν ἐθίμων καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐπὶ τοῦ μύθου τῶν σχέσεων τοῦ Διὸς πρὸς τὴν Ἀλκμήνην. Καὶ ὅσον ἀφορᾷ τὰ αἰγυπτιακὰ ἔθιμα, ταῦτα εἶναι πρὸ πολλοῦ γνωστὰ καὶ ἐπιμεμαρτυρημένα (ὅρα καὶ ΜΑΡΙΝΑΤΟΝ, ἔ.ἀ.), προτοῦ ὅμως δεχθῶμεν τὴν ἀποδεικτικὴν ἀξίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ μύθου, τὴν ἀρχαιοτέραν μορφὴν τοῦ ὁποίου εὑρίσκομεν εἰς τὴν Ἰλιάδα καὶ εἰς τὴν Ἡσιόδειον Ἀσπίδα, θὰ πρέπει ἀπαραιτήτως νὰ ἀποδειχθῇ ὅτι ὁ μῦθος ἔχει τὴν ἀρχήν του εἰς τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους καὶ ὅτι δὲν ἐπλάσθη εἰς τὴν γεωμετρικὴν ἐποχήν, ὁπότε ἡ ἡρωολατρεία εἶχε βλαστήσει καὶ σχετικοὶ μῦθοι ἐδημιουργοῦντο ὑπὸ τῶν μυθοπλαστῶν διὰ τὴν αἰτιολόγησιν ἄθλων ἡρώων. Ὁ WALCOT παρέλειψε νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ἡ ἀρχὴ τοῦ μύθου ἀνάγεται εἰς τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους καὶ κατ' ἀκολουθίαν τὸ συμπέρασμά του παραμένει ὑποθετικὸν καὶ ἄνευ πραγματικῆς ἀξίας.

Γ. Ε. Μ.

ΥΠΑΙΘΡΙΟΙ ΣΤΥΛΟΙ ΚΑΙ ΔΕΝΔΡΑ ΩΣ ΜΕΣΑ ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΣ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΤΟΥ ΚΕΡΑΥΝΟΥ

Σκοπὸς τοῦ ἄρθρου τούτου εἶναι νέα ἑρμηνεία τῆς κατασκευαστικῆς σημασίας ἐνίων ἐλευθέρων καὶ ὑπαιθρίων στύλων ἑβραϊκῶν - φοινικικῶν - χαναναϊκῶν, κυπριακῶν, ἀσσυριακῶν, μεσοποταμιακῶν, καθὼς καὶ μινωικῶν, ὡς καὶ ἄλλων τινῶν ἱερῶν. Τῆς ἑρμηνείας ταύτης, ἡ ὁποία σχετίζεται πρὸς τὴν διὰ τοῦ κεραυνοῦ καὶ τῆς βροχῆς γονιμοποίησιν τῆς γῆς, ἀπαιτεῖται νὰ προηγηθῇ σχετικὴ ἐνημέρωσις ὡς πρὸς τὸ φαινόμενον τοῦ κεραυνοῦ, ὡς ἔχει τοῦτο μάλιστα κατὰ τὴν τελευταίαν τριακονταετίαν ἀναθεωρηθῆ[1].

1 Ἡ δημιουργία τοῦ κεραυνοῦ (E. Beck, Lightning Protection for Electric Systems, 1954) ἐξηγεῖται διὰ τῆς ἐφαρμογῆς τῶν νόμων τῆς ἠλεκτροφυσικῆς. Ὑπάρχουν διάφοροι θεωρίαι πῶς δημιουργοῦνται τὰ δυναμικά, τὰ ὁποῖα παράγουν τὸν κεραυνόν. Βέβαιον πάντως εἶναι ὅτι ἀποτέλεσμα ὡρισμένων ἀτμοσφαιρικῶν διαδικασιῶν, αἱ ὁποῖαι συντελοῦνται κατὰ τὴν διάρκειαν θυελλῶν, εἶναι ἡ συσσώρευσις φορτίων ἐντὸς τοῦ θυελλοφόρου νέφους ἢ τμήματος ἁπλῶς τούτου καὶ ἡ δημιουργία ὁμοίων ἢ ἀντιθέτων φορτίων ἐντὸς τοῦ ἐδάφους, κάτωθεν τοῦ νέφους αὐτοῦ, ἐνῷ δὲ τὰ φορτία ταῦτα αὐξάνονται, τὸ δυναμικὸν μεταξὺ νέφους καὶ ἐδάφους αὐξάνεται ἐπίσης καὶ ὡς ἐκ τούτου αὐξάνεται ἀντιστοίχως ἐντὸς τοῦ ἀέρος ἡ κλίσις τοῦ πεδίου, ἤτοι τὰ κατὰ ἑκατοστόμετρον volt. Ἡ κλίσις αὕτη τοῦ πεδίου δὲν ἔχει ὁμοιόμορφον διανομήν: εἶναι περισσότερον ἔντονος εἰς τὸ ἐντὸς τοῦ νέφους κέντρον φορτίου. Ὅταν δὲ ἡ κλίσις αὕτη ὑπερνικήσῃ τὴν δύναμιν τοῦ ἔναντι ταύτης τμήματος ἀέρος, ὁ ἀὴρ οὗτος διασπᾶται καὶ δημιουργεῖται ἡ κορυφὴ (αἰχμὴ) ἢ ὁ ὁδηγὸς τοῦ κεραυνοῦ, τὸ σημεῖον δηλαδὴ τῆς ἐνάρξεως τῆς ἐκκενώσεως τούτου. Καθὼς δὲ ἡ κορυφὴ αὕτη ἢ ὁ ὁδηγὸς οὗτος κατέρχεται καὶ πλησιάζει πρὸς τὴν γῆν, τὸ ἠλεκτροστατικὸν πεδίον αὐξάνεται καὶ ἡ κλίσις τοῦ πεδίου ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους ἀποβαίνει μεγάλη, ἐντὸς ὀλίγου δὲ προκαλεῖ τὴν δημιουργίαν ἀντιστοίχου κορυφῆς ἢ ὁδηγοῦ ἐκκενώσεως ἐκ τοῦ ἐδάφους πρὸς τὰ ἄνω, ὥστε δημιουργεῖται τελικῶς ἐπαφὴ μεταξὺ τῶν δύο κορυφῶν ἢ ὁδηγῶν τοῦ κεραυνοῦ, τοῦ ἐκ τοῦ ἐδάφους ἀνερχομένου ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ ἐκ τοῦ νέφους κατερχομένου ἀφ' ἑτέρου, μέσῳ στιγμιαίου σπινθῆρος πιθανῶς. Προεξοχαὶ συνεπῶς ὑπεράνω τῆς γῆς ἐντὸς μιᾶς περιοχῆς δοκιμάζουν ἰσχυρὰν κλίσιν πεδίου ἐπὶ τῶν ἄκρων των καὶ εἶναι λίαν ἐνδεχόμενον ὡς ἐκ τούτου νὰ πληγοῦν ὑπὸ τοῦ κεραυνοῦ. Ὅτι τὸ φαινόμενον τοῦτο ἐγνώριζον οἱ ἀρχαῖοι φαίνεται ἐκ τοῦ λόγου τοῦ Ἀρταβάνου εἰς τὴν Αὐλὴν τοῦ Ξέρξου, συμφώνως πρὸς τὴν ἀφήγησιν τοῦ Ἡροδότου (VII 10). Σήμερον εἶναι γνωστὸν ὅτι: ἐὰν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ὑπάρχῃ στῦλος, τὸ πεδίον ἐντάσεως μεταξὺ τοῦ ἐδάφους καὶ τοῦ ἐκ τοῦ νέφους κατερχομένου ὁδηγοῦ ἐκκενώσεως τοῦ κεραυνοῦ εἶναι δυνατὸν νὰ κατευθύνῃ τὸν ὁδηγὸν τοῦτον ἐκ τοῦ νέφους πρὸς τὸν στῦλον τοῦτον. Ὑπάρχουν μάλιστα φωτογραφίαι δεικνύουσαι ὁδηγοὺς κεραυνῶν μεταβάλλοντας πορείαν, καμπτομένους δηλαδή, ὅπως κατευθυνθοῦν πρὸς πλησίον στύλους ἢ δένδρα ὑψηλά. Δὲν εἶναι μολαταῦτα δυνατὸν νὰ διατυπωθῇ ἡ γνώμη ὅτι κτήρια καὶ στῦλοι, εὑρισκόμενοι ἐντὸς ἐπιπέδου ἐπιφανείας χαμηλοῦ ὑψομέτρου, εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἐπιδράσουν ὁπωσδήποτε εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν ἐντὸς τοῦ νέφους δημιουργίαν τοῦ ὁδηγοῦ ἐκκενώσεως τοῦ κεραυνοῦ, ἐκτὸς ἐὰν ἢ εἶναι μεγίστου ὕψους, ὅπως τὸ Empire State Building τῆς Νέας Ὑόρκης π.χ., ὁπότε δημιουργοῦνται ἐντὸς τοῦ νέφους ἐμβολισμοί, τρόπον τινά, τοῦ γηίνου δυναμικοῦ καὶ οἱ ὁδηγοὶ ἐκκενώσεως τοῦ κεραυνοῦ δημιουργοῦνται ἀντιστρόφως: δὲν ἀρχίζουν ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω, ἐκ τοῦ νέφους πρὸς τὸ ἔδαφος, ἀλλ' ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω, ἐκ τοῦ ἐδάφους πρὸς τὸ νέφος δηλαδή· ἢ ἐὰν οἱ στῦλοι οὗτοι εὑρίσκωνται ἐπὶ ὀρέων ἢ ἐπὶ τῆς κλιτύος τούτων, εἰς σχετικῶς μέγα ὕψος, καὶ τὰ θυελλοφόρα νέφη, τὰ ὁποῖα συνήθως κινοῦνται εἰς σχετικῶς χαμηλὰ στρώματα τῆς ἀτμοσφαίρας, διέρχωνται σχεδὸν δι' αὐτῶν, ὁπότε δημιουργοῦνται παρόμοιοι ἐμβολισμοὶ τοῦ γηίνου δυναμικοῦ ἐντὸς τῶν νεφῶν.

Ἀποφασιστικὸν ὁπωσδήποτε παράγοντα ἀποτελεῖ ἡ ἔντασις τοῦ φορτίου εἰς τὸν ὁδηγὸν ἐκκενώσεως τοῦ κεραυνοῦ. Οὗτος δυνατὸν νὰ ἑλκυσθῇ πρὸς ὑψηλὴν προεξοχὴν τῆς γῆς, στῦλον π.χ., ὅσον δὲ μεγαλύτερον εἶναι

Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν στοιχείων, τὰ ὁποῖα προσφέρει ἡ βραχεῖα ἀνάλυσις τοῦ φαινομένου τούτου, εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποστηριχθῇ κατ' ἀρχὴν ἡ γνώμη ὅτι δὲν ἦτο συμβολικὸς ἢ ἁπλῶς διακοσμητικὸς ὁ προορισμὸς τῶν ὑπαιθρίως ἱσταμένων πανυψήλων, μεταλλίνων δέ, καὶ μάλιστα ἐκ χαλκοῦ, ἐλευθέρων στύλων τοῦ ναοῦ τοῦ Σαλομῶντος Ἰαχοὺμ καὶ Βαάς (=Κραταίωσις καὶ Ἰσχύς), ἀλλά, τρόπον τινά, μηχανικοτελετουργικὸς καὶ ὅτι πρόγονοι τοῦ συστήματος αὐτῶν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναγνωρισθοῦν ἐπί τινων μνημείων χωρῶν τῆς Ἐγγὺς Ἀνατολῆς καὶ τῆς περιοχῆς τοῦ Αἰγαίου, συγγενὲς δὲ αὐτῶν σύστημα ἐπὶ παραστάσεων κυπριακῶν. Τὰ ἀκόλουθα παραδείγματα ἐνισχύουν τὴν γνώμην ταύτην.

τὸ φορτίον ἐπὶ τοῦ ὁδηγοῦ ἐκκενώσεως τοῦ κεραυνοῦ καὶ ὅσον ἰσχυρότερον εἶναι τὸ πεδίον μεταξὺ τοῦ ὁδηγοῦ τούτου καὶ τῆς ἐπὶ τοῦ ἐδάφους προεξοχῆς, τοῦ στύλου π.χ., τόσον μεγαλύτεραι εἶναι αἱ πιθανότητες νὰ πλήξῃ ὁ ὁδηγὸς τοῦ κεραυνοῦ τὸν στῦλον τοῦτον. Ὑπάρχουν ἀσφαλῶς πολλαὶ περιπτώσεις, αἱ ὁποῖαι καλοῦνται εἰσέτι «τυχαῖαι» λόγῳ τῆς ἐλλείψεως ἐπαρκῶν γνώσεων πρὸς προσδιορισμὸν τῆς διαδρομῆς τοῦ ὁδηγοῦ τῆς ἐκκενώσεως τοῦ κεραυνοῦ, ὅπως π.χ. ἡ ἄγνοια τῆς καταστάσεως τοῦ ἰονισμοῦ τῆς ἀτμοσφαίρας κατὰ μῆκος τῆς καθόδου τοῦ κεραυνοῦ. Λέγεται ἐν τούτοις ὅτι γεωλογικαὶ διαμορφώσεις ἐπηρεάζουν ὁπωσδήποτε τὴν δημιουργίαν τοῦ ὁδηγοῦ τοῦ κεραυνοῦ καὶ ὅτι ὑπάρχουν εὐπαθεῖς περιοχαί, ὡρισμέναι δηλαδὴ τοποθεσίαι, αἱ ὁποῖαι ὑπόκεινται εἰς συχνοὺς κεραυνούς, ἐνῷ ἄλλαι σπανίως πλήσσονται ὑπὸ τούτων. Εἰς τὴν τεχνικὴν βιβλιογραφίαν μάλιστα γίνεται λόγος ὅτι αἱ «εὐπαθεῖς» αὗται περιοχαὶ εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξακριβωθοῦν μέσῳ ραβδοσκοπήσεως ὑπὸ εἰδικῶν ἀτόμων, ἐχόντων ἐμπειρίαν δηλ. περὶ τὸ θέμα τοῦτο. Κατ' ἐπανάληψιν ἐξ ἄλλου ἔχει διατυπωθῆ ἡ θεωρία ὅτι ἡ διαχωριστικὴ ἐπιφάνεια μεταξὺ δύο διαφόρου ὑφῆς γεωλογικῶν περιοχῶν ἐνισχύει τὴν δημιουργίαν τοῦ ὁδηγοῦ τῆς ἐκκενώσεως τοῦ κεραυνοῦ. Ὁπωσδήποτε σημαντικὸν παράγοντα εἰς τὴν δημιουργίαν ἢ μὴ τοῦ ὁδηγοῦ τούτου ἀποτελεῖ καὶ ἡ εἰδικὴ ἀντίστασις τοῦ ἐδάφους, ἀντιστοίχως ὑψηλὴ ἢ χαμηλή. Καὶ τοῦτο διότι: τὸ ρεῦμα, τὸ ὁποῖον παράγεται ἐκ τῆς ἐκκενώσεως τοῦ κεραυνοῦ πρὸς τὴν γῆν πρέπει δι' οἱουδήποτε μέσου νὰ φθάσῃ ὁπωσδήποτε εἰς ταύτην καί, ἐὰν τὸ ἔδαφος εἰς ἓν σημεῖον παρουσιάζῃ ὑψηλὴν ἀντίστασιν, ὥστε τὸ ρεῦμα ἀρκούντως νὰ ἐμποδισθῇ, θὰ προσπαθήσῃ τότε τὸ ρεῦμα τοῦτο καὶ θὰ κατορθώσῃ νὰ εὕρῃ διέξοδον τελικῶς ἀλλοῦ. Ὁ κύριος ὄγκος του τότε θὰ διαρρεύσῃ μέσῳ ὁδοῦ, ἡ ὁποία θὰ παρουσιάσῃ τὴν χαμηλοτέραν ἀντίστασιν, τοιαύτη δὲ ὁδὸς εἶναι κυρίως πᾶσα μεταλλικὴ ἐπιφάνεια συνδεομένη πρὸς τὸ ἔδαφος, ἤτοι κυρίως μετάλλινοι στῦλοι καὶ πύργοι ὑψηλοί. Ἡ μεταλλίνη αὕτη ἐπιφάνεια παρουσιάζει μεγίστην ἠλεκτρικὴν ἀγωγιμότητα καὶ συντελεῖ ἀσφαλῶς πρὸς τὴν προσέλκυσιν τοῦ ὁδηγοῦ τοῦ κεραυνοῦ. Ἐπὶ τῶν μεταλλίνων τούτων κατασκευῶν τὰ ρεύματα φορτίσεως δύνανται νὰ διέρχωνται ἐλευθέρως ἐκ τῆς γῆς εἰς τὴν κορυφὴν αὐτῶν πρὸς διατήρησίν των εἰς τὸ δυναμικὸν τῆς γῆς. Ἡ πιθανότης συνεπῶς εἷς μετάλλινος πύργος ἢ στῦλος νὰ πληγῇ ὑπὸ τοῦ κεραυνοῦ εἶναι μεγίστη, τοσούτῳ μάλιστα ἐὰν οὗτος εὑρίσκεται ἐπί τινος φυσικῆς τοῦ ἐδάφους προεξοχῆς, λόφου, ὄρους ἢ τῆς κλιτύος αὐτοῦ. Μεμονωμένος, κοινός, μὴ μετάλλινος δηλαδή, στῦλος ἢ καπνοδόχος ἢ δένδρον ὕψους 50 μ. ἐπὶ τοῦ ἐπιπέδου, χαμηλοτάτου ὑψομέτρου, χώρου τῆς ἐγγὺς τῆς Νέας Ὑόρκης περιοχῆς, ἔνθα ἡ ἰσοκεραυνικὴ στάθμη, ἤτοι ἡ ἐτησία συχνότης κεραυνῶν, εἶναι 30, ὅση δηλαδὴ περίπου εἶναι καὶ ἡ μέση ἰσοκεραυνικὴ στάθμη τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν ἀνατολικῶν παραλίων τῆς Μεσογείου γενικῶς, θὰ πληγῇ μίαν φορὰν κάθε δύο ἔτη. Ἐὰν ὅμως οἱ ἁπλοῖ, μὴ μετάλλινοι στῦλοι ἢ καπνοδόχοι κλπ. εὑρίσκωνται ἐπὶ ὑψώματος, θὰ πληγοῦν συντομώτερον. Καὶ ἐὰν οἱ στῦλοι οὗτοι εἶναι μετάλλινοι ἀφ' ἑνὸς καὶ εὑρίσκωνται καὶ ἐπί τινος ὑψώματος ἀφ' ἑτέρου, τότε ἡ συχνότης τῆς ἐπ' αὐτῶν πτώσεως τοῦ κεραυνοῦ θὰ εἶναι κατὰ πολὺ μεγαλυτέρα. Εἶναι γνωστὸν δὲ ὅτι ὑψηλαὶ μετάλλιναι κατασκευαί, εὑρισκόμεναι ἀκόμη καὶ ἐπὶ ἐπιπέδου, χαμηλοῦ ὑψομέτρου χώρου καὶ ἔχουσαι συνεχόμενον μετάλλινον ὁπλισμὸν πλήσσονται συχνάκις ὑπὸ τοῦ κεραυνοῦ, ὅταν θυελλοφόρα νέφη διέρχωνται ἐγγὺς τούτων, καὶ μάλιστα χωρὶς οἱ ἐντὸς αὐτῶν ἔνοικοι νὰ τὸ ἀντιληφθοῦν κἄν. Τοιαῦτα κτήρια ἀλλὰ καὶ οἱαιδήποτε ἄλλαι κοιναὶ μετάλλιναι συσκευαί, ἔστω καὶ χαμηλαί, αὐτοκίνητα π.χ., ἀποτελοῦν ἐν ὥρᾳ θυέλλης καταφύγιον ἀσφαλές. Πρέπει ὅμως νὰ παρουσιάζουν συνεχῆ μετάλλινον ὁπλισμόν, ἀδιάσπαστον δηλαδὴ ἑνότητα πρὸς τὸν κύριον ἀγωγὸν ἢ τοὺς κυρίους ἀγωγούς. Ἄλλως οἱαδήποτε ἀσυνέχεια δυνατὸν νὰ προκαλέσῃ σοβαρὰς καταστροφάς, δημιουργουμένας ὑπὸ τοῦ (ὑψηλοῦ) ρεύματος τοῦ εὑρισκομένου πρὸ τῆς ὑψηλῆς εἰδικῆς ἀντιστάσεως, λόγῳ τῆς ἀσυνεχείας αὐτῆς. Ἡ ὑψηλὴ δὲ αὕτη εἰδικὴ ἀντίστασις, ὁσάκις παρουσιάζεται ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, φαίνεται νὰ ἀσκῇ σαφῆ ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν χαρακτηριστικῶν καὶ τῆς διαδρομῆς ἐν γένει τοῦ κεραυνοῦ. Ὅτι ἡ εἰδικὴ αὕτη ἀντίστασις τοῦ ἐδάφους κάτωθεν τοῦ κέντρου φορτίου τοῦ νέφους ἔχει τοιαύτην ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς διαδρομῆς ταύτης φαίνεται ἐκ τοῦ ἀκολούθου παραδείγματος: Ἂς ὑποτεθῇ α) ὅτι ὑπάρχει βραχώδης λόφος ἀποτελούμενος ἐκ μονωτικῆς κυριολεκτικῶς οὐσίας, μὲ ὑψηλοτάτην εἰδικὴν ἀντίστασιν δηλαδή, ἢ μέγας θύλα-

Α. ΕΒΡΑΪΚΑ - ΦΟΙΝΙΚΙΚΑ - ΧΑΝΑΝΑΪΚΑ

Περὶ τῆς φύσεως καὶ τοῦ προορισμοῦ τῶν δύο στύλων τοῦ ναοῦ τοῦ Σαλομῶντος, τοῦ Ἰαχοὺμ καὶ τοῦ Βαάς (εἰκ. 1 ὑπὸ STEVENS, κατὰ ALBRIGHT καὶ WRIGHT [1]), ἔχουν διατυπωθῆ πολλαὶ γνῶμαι [2].

Κατά τινας οἱ στῦλοι οὗτοι εἶναι ἱεροὶ ὀβελίσκοι, τρόπον τινά, μὲ φαλλικὴν ἔννοιαν, κατ᾽ ἄλλους εἶναι «κοσμικοὶ πεσσοί», ὡς οἱ τοῦ Ἡρακλέους π.χ., κατ᾽ ἄλλους παριστοῦν τὰ δίδυμα ὄρη, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀνατέλλει ὁ ἥλιος ἑκάστην πρωίαν, καί κατ᾽ ἄλλους παριστοῦν δένδρα ἱερά. Ὑπάρχει ἐπίσης ἡ γνώμη ὅτι εἶναι βωμοὶ πυρός.

Πρὸς τὴν γνώμην ὅτι εἶναι βωμοὶ πυρὸς συντάσσεται καὶ ὁ ALBRIGHT [3], ἔχει ὅμως οὗτος τροποποιήσει ἐλαφρῶς αὐτήν, πιστεύων ὅτι οἱ δύο στῦλοι εἶναι ἱερὰ θυμιατήρια ἁπλῶς.

Ἡ γνώμη ὅτι πρόκειται περὶ βωμῶν πυρὸς ἢ θυμιατηρίων ἁπλῶς, καίτοι εἶναι ἡ πλέον πιθανή, δὲν δικαιολογεῖ ἐν τούτοις ὡρισμένα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα παρέχει ἡ ὑπὸ τῶν κειμένων τῆς Ἁγίας Γραφῆς περιγραφὴ τῶν δύο τούτων στύλων: συγκεκριμένως δὲν δικαιολογεῖ τὸ πελώριον ὕψος των καὶ τὰ πλεῖστα τῶν μερῶν μὲ τὰ ἐξαρτήματά των (βλ. κατωτέρω).

Σημειωτέον ὅτι συνήθως παρέχεται ἡ ἐξήγησις ὅτι οἱ δύο οὗτοι στῦλοι εἶναι συμβολικὰ ἀντικείμενα καὶ ὅτι τὰ μέρη μὲ τὰ ἐξαρτήματά των εἶναι διακοσμητικά. Τὸ γιγαντιαῖον ὅμως ὕψος τῶν στύλων τούτων, καθ᾽ ἃ μόλις ἐλέχθη, εἶναι κατὰ τῆς ἑρμηνείας ταύτης.

Δεχόμεθα οὕτω κατ᾽ ἀρχὴν ὅτι οἱ στῦλοι οὗτοι κατὰ πρῶτον μὲν λόγον ἐξετέλουν ὡρισμένην λειτουργίαν, κατὰ δεύτερον δὲ λόγον ὅτι ἦσαν διακοσμητικοί. Ἐπίσης ὅτι

κος πλήρης τοιούτου ὑλικοῦ ἔχοντος ὑψηλοτάτην εἰδικὴν ἀντίστασιν, βράχου ἢ λίθων π.χ., περιβαλλόμενος ὑπὸ ἐδάφους χαμηλῆς εἰδικῆς ἀντιστάσεως, καὶ ὅτι β) ὑπεράνω τοῦ βραχώδους τούτου λόφου ἢ τοῦ θύλακος τούτου ὑπάρχει θυελλοφόρον νέφος καὶ κέντρον φορτίου ἐντὸς τοῦ νέφους τούτου, ἐκ τοῦ ὁποίου ἔχει ἀρχίσει νὰ κατέρχεται ὁδηγὸς ἐκκενώσεως τοῦ κεραυνοῦ, καὶ ὅτι γ) τὸ ἀντίθετον φορτίον ὑπάρχει τότε εἰς τὸ πραγματικὸν γήινον πεδίον, ἐντὸς τοῦ καλῆς ἀγωγιμότητος κοινοῦ ἐδάφους δηλαδή, ἤτοι εἴτε κάτωθεν εἴτε πέριξ τοῦ ὑλικοῦ τούτου τῆς ὑψηλῆς εἰδικῆς ἀντιστάσεως, τοῦ βράχου ἢ τοῦ θύλακος τούτου· ἐξ ἄλλου δ) ὅτι ἡ εἰδικὴ ἀντίστασις τοῦ βραχώδους χώρου ἢ τοῦ θύλακος τούτου εἶναι τόσον ὑψηλή, ὥστε ἐλαχίστη μόνον ἔντασις εἶναι δυνατὸν νὰ κυκλοφορήσῃ διὰ μέσου αὐτοῦ πρὸς διατήρησιν τῆς ἐπιφανείας πλησίον τοῦ κέντρου φορτίου τοῦ νέφους εἰς τὸ πραγματικὸν δυναμικὸν τῆς γῆς, ὡσὰν μεσάζουσα πλὰξ μεταξὺ τῶν πλακῶν ἑνὸς φορτισμένου πυκνωτοῦ ἀέρος· ὁ ὁδηγὸς τότε τῆς ἐκκενώσεως τοῦ κεραυνοῦ δὲν θὰ ὠθηθῇ πλέον πρὸς τὸν χῶρον αὐτὸν τῆς ὑψηλῆς εἰδικῆς ἀντιστάσεως, ἀλλὰ θὰ ἑλκυσθῇ μᾶλλον πρὸς τὴν περιβάλλουσαν τοῦτον περιοχήν, τὴν χαμηλῆς εἰδικῆς ἀντιστάσεως δηλαδή, καὶ εἶναι δυνατὸν κατόπιν τούτου ἡ ἀνάπτυξις τοῦ ὁδηγοῦ τῆς ἐκκενώσεως τοῦ κεραυνοῦ νὰ καθυστερήσῃ, μέχρις ὅτου τὸ νέφος μετακινηθῇ ἐκ τοῦ χώρου, ὁ ὁποῖος εὑρίσκεται ὑπεράνω τοῦ ὑψηλῆς ἀντιστάσεως βραχώδους ἐδάφους πρὸς τὴν περιβάλλουσαν τὸν χῶρον τοῦτον περιοχήν, πρὸς τὸ ἔδαφος δηλαδή, τὸ ὁποῖον εἶναι καλῆς ἀγωγιμότητος· ἐκτὸς ἐὰν ἐπὶ τοῦ βραχώδους τούτου χώρου τῆς ὑψηλῆς εἰδικῆς ἀντιστάσεως τοποθετηθῇ μέσον χαμηλῆς εἰδικῆς ἀντιστάσεως, μετάλλινος ἢ ὑδάτινος ἀγωγὸς π.χ., ὑλικὸν δηλαδὴ τὸ ὁποῖον παρουσιάζει μεγάλην ἠλεκτρικὴν ἀγωγιμότητα, ὁπότε τὸ δυναμικὸν τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἠλεκτροστατικοῦ πεδίου εὑρίσκεται τότε ἐγγύτατα πλέον τοῦ δυναμικοῦ τῆς γῆς, τοῦ εὑρισκομένου ἐντὸς τοῦ καλῆς ἀγωγιμότητος ἐδάφους, κάτωθεν τοῦ βράχου ἢ τοῦ θύλακος τούτου· καὶ τότε ὑπάρχουν μεγάλαι πιθανότητες ὁ κεραυνὸς νὰ πλήξῃ τὸν χῶρον τοῦτον τῆς ὑψηλῆς εἰδικῆς ἀντιστάσεως ἀκριβῶς.

1 BA 28 2, 1955, εἰκ. 9. Βιβλιογραφίαν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, τοῦ διακόσμου, τῶν σκευῶν κλπ. τοῦ ναοῦ βλ. ἐν B. GOLDMAN, The Sacred Portal, 128-9 σημ. 21,

2 Περὶ τῶν γνωμῶν τούτων βλ. W. F. ALBRIGHT, Archaeology and the Religion of Israel, 1956, 144 κ.ἑ. καὶ R. B. Y. SCOTT, The Pillars Jachin and Boaz ἐν Journal of Biblical Literature 58, 1939, 143-149.

3 Αὐτόθι.

ὁ Albright [1] δικαίως ἀποδέχεται ὅτι οὗτοι σχετίζονται πρὸς τὴν λατρείαν τοῦ θείου πυρὸς καὶ πιστεύει —καὶ μετ᾽ αὐτοῦ καὶ οἱ πλεῖστοι τῶν ἐρευνητῶν— ὅτι οἱ στῦλοι οὗτοι, καθὼς καὶ ὅλος ὁ ναὸς τοῦ Σαλομῶντος, εἶναι φοινικικῆς προελεύσεως, ὡς παραδίδεται ἐξ ἄλλου καὶ ὑπὸ τῶν κειμένων τῆς Ἁγίας Γραφῆς, καὶ ἀκόμη ὅτι ὀρθῶς ἀνάγει τὴν ἀπωτέραν καταγωγὴν στύλων καὶ ναοῦ συγχρόνως εἰς πιθανῶς προϋπάρξαντα χαναναϊκὰ πρότυπα.

Ἡ προσφερομένη ἐνταῦθα νέα ἑρμηνεία, συνεπῶς, ἀποτελεῖ οὐσιαστικῶς παραλ-

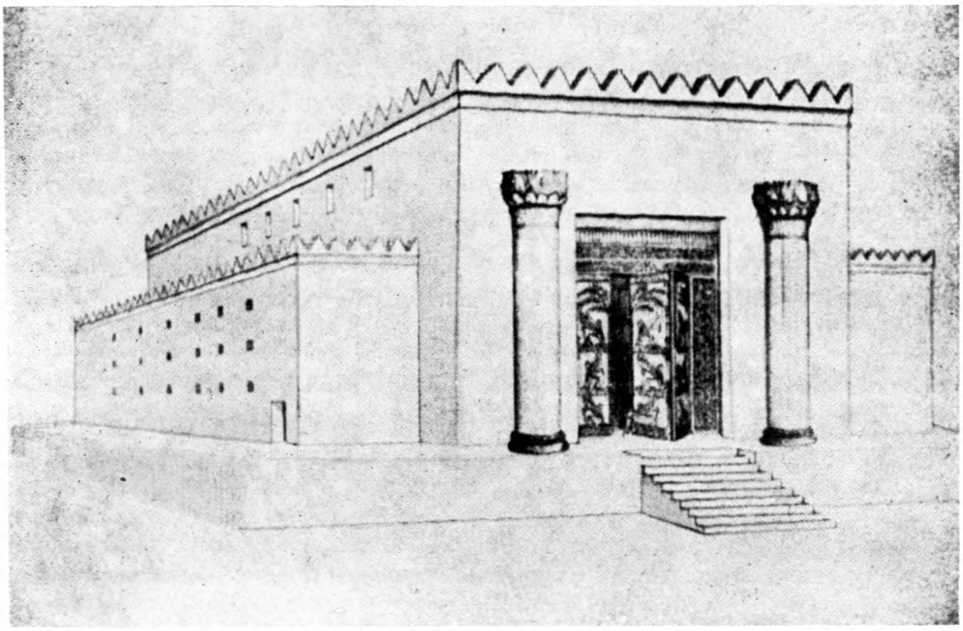

Εἰκ. 1. Πρόσοψις ναοῦ Σαλομῶντος (ὑπὸ C. F. Stevens καθ᾽ ὑπόδειξιν τῶν Albright καὶ Wright) καὶ ὑπαίθριοι στῦλοι πρὸ αὐτοῦ.

λαγὴν μόνον τῆς γνώμης ταύτης τοῦ Albright, διότι πιστεύομεν ὅτι ὁ προορισμὸς τῶν δύο περὶ ὧν ὁ λόγος στύλων τοῦ ναοῦ τοῦ Σαλομῶντος ἦτο συνυφασμένος πρὸς τὴν λατρείαν τοῦ θείου πυρός, ἰδιαιτέρως ὅμως πρὸς τὴν λατρείαν τοῦ κεραυνοῦ καὶ τῆς συνήθως ἀκολουθούσης βροχῆς, καὶ ὅτι κοιτίς των ὑπῆρξεν ἡ περιοχὴ τῆς Ἐγγὺς Ἀνατολῆς καὶ τοῦ Αἰγαίου τῆς 2ας χιλιετηρίδος π.Χ.

Συγκεκριμένως, κατὰ τὴν νέαν ταύτην ἑρμηνείαν, προορισμὸς τῶν δύο τούτων στύλων ἦτο ἡ δι᾽ αὐτῶν καὶ τῶν μερῶν μετὰ τῶν ἐξαρτημάτων των ἐν δεδομένῃ εὐκαιρίᾳ προσπάθεια ἀπαγωγῆς τοῦ οὐρανίου πυρὸς ὑπὸ μορφὴν κεραυνοῦ πρὸς δημιουργίαν πυρᾶς ἐπὶ τοῦ βωμοῦ (καὶ ὁλοκαύτωσιν δι᾽ αὐτοῦ τῶν σφαγίων) ἐνώπιον τῶν θεωμένων λατρευτῶν καὶ προκλήσεως βροχῆς ἀκολούθως. Ὑπὸ τὴν ἔποψιν ἀκριβῶς ταύτην οἱ στῦλοι οὗτοι δυνατὸν νὰ θεωρηθοῦν ὅτι ἀπετέλουν ἓν τῶν μεγίστων τεχνικῶν ἔργων τῆς ἀρχαιότητος καὶ συνεπῶς ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ ναοῦ τοῦ Σαλομῶντος ὡς ἑνὸς τῶν ἑπτὰ θαυμάτων τοῦ ἀρχαίου κόσμου δυνατὸν νὰ ὠφείλετο εἰς τοὺς στύλους τούτους ἀκριβῶς.

1 Ἔ. ἀ.

Τὰ ἐπιχειρήματα, ἐπὶ τῶν ὁποίων βασίζεται ἡ νέα αὕτη γνώμη, παρέχονται κυρίως ὑπὸ τῶν κειμένων τῆς Π. Διαθήκης κατὰ τὴν μετάφρασιν τῶν Ο′ (Βασιλειῶν καὶ Παραλειπομένων), τὰ ὁποῖα προσφέρουν πολλὰ στοιχεῖα περὶ τῶν δύο στύλων τοῦ ναοῦ τοῦ Σαλομῶντος [1]: περὶ τῆς ὕλης, περὶ τοῦ ὕψους, περὶ τοῦ σχήματος, περὶ τῶν ὑπερκειμένων μερῶν μετὰ τῶν ἐξαρτημάτων των, περὶ τοῦ τρόπου κατασκευῆς καὶ μεταξύ των συνδέσεως, περὶ τῶν συναφῶν κατασκευῶν καὶ περὶ τοῦ περιβόλου αὐτῶν.

Κατασκευαστὴς τῶν δύο τούτων στύλων εἶναι ὁ Φοῖνιξ, καὶ δὴ ἐκ Τύρου τῆς Φοινίκης, «τέκτων χαλκοῦ» Χείραμος, συνώνυμος τοῦ βασιλέως [2] τῆς πόλεως ταύτης, μετακληθεὶς πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ὑπὸ τοῦ βασιλέως Σαλομῶντος, ὅταν οὗτος ἀπεφάσισε τὴν κατασκευὴν τοῦ ναοῦ. Τὰ διαφωτιστικὰ περὶ τῆς χρησιμοποιήσεως τῶν δύο τούτων στύλων στοιχεῖα ὡς μέσων ἐπαγωγῶν τοῦ κεραυνοῦ εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

Α) ***Ἡ ὕλη.*** Ἀμφότεροι οἱ στῦλοι οὗτοι εἶχον χυθῆ ἐκ χαλκοῦ καὶ ἦσαν ἐξ ἄλλου, ὡς μόλις ἐλέχθη, ἔργον περιφήμου «τέκτονος χαλκοῦ». Εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ χαλκὸς παρουσιάζει τὴν μεγίστην ἠλεκτρικὴν ἀγωγιμότητα. Τὰ ρεύματα φορτίσεως συνεπῶς ἦτο δυνατὸν νὰ διατηροῦν τὴν κορυφὴν τῶν στύλων εἰς τὸ δυναμικὸν τῆς γῆς καὶ οἱ τυχὸν κεραυνοί, ἐκ τῶν ὕπερθεν διερχομένων θυελλοφόρων νεφῶν, ἦτο δυνατὸν νὰ πλήσσουν τοὺς στύλους τούτους, οἱ ὁποῖοι καὶ παρέμενον ἀνέπαφοι λόγῳ τῆς ἐξαιρετικῆς χαμηλῆς ἠλεκτρικῆς ἀντιστάσεως, τὴν ὁποίαν παρουσίαζον, ἐφ᾽ ὅσον ἦσαν ἐκ χαλκοῦ, κατὰ τὴν δίοδον τῶν κεραυνῶν. Ἐπ᾽ αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς ἰδιότητος τῶν

1 Βασιλειῶν Γ′, VII 3-9: 3. *Καὶ ἐχώνευσε* (ὁ Χείραμος) *τοὺς δύο στύλους τῷ αἰλὰμ τοῦ οἴκου. ὀκτωκαίδεκα πήχεις ὕψος τοῦ στύλου. καὶ περίμετρον τεσσαρεσκαίδεκα πήχεις ἐκύκλου αὐτόν. τὸ πάχος τοῦ στύλου τεσσάρων δακτύλων τὰ κοιλώματα. καὶ οὕτως ὁ στύλος ὁ δεύτερος.* 4. *καὶ δύο ἐπιθέματα ἐποίησε δοῦναι ἐπὶ τὰς κεφαλὰς τῶν στύλων χωνευτὰ χαλκᾶ, πέντε πήχεις τὸ ὕψος τοῦ ἐπιθέματος τοῦ ἑνὸς καὶ πέντε πήχεις τὸ ὕψος τοῦ ἐπιθέματος τοῦ δευτέρου.* 5. *καὶ ἐποίησε δύο δίκτυα περικαλύψαι τὸ ἐπίθεμα τῶν στύλων, καὶ δίκτυον τῷ ἐπιθέματι τῷ ἑνί, καὶ δίκτυον τῷ ἐπιθέματι τῷ δευτέρῳ.* 6. *καὶ ἔργον κρεμαστόν, δύο στίχοι ῥοῶν χαλκῶν, δεδικτυωμένοι, ἔργον κρεμαστόν, στίχος ἐπὶ στίχον. καὶ οὕτως ἐποίησε τῷ ἐπιθέματι τῷ δευτέρῳ.* 7. *καὶ ἔστησε τοὺς στύλους τῷ αἰλὰμ τῷ ναοῦ. καὶ ἔστησε τὸν στύλον τὸν ἕνα καὶ ἐπεκάλεσε τὸ ὄνομα αὐτοῦ Ἰαχούμ. καὶ ἔστησε τὸν στύλον τὸν δεύτερον καὶ ἐπεκάλεσε τὸ ὄνομα αὐτοῦ Βαάς (Βολώζ).* 8. *καὶ ἐπὶ τῶν κεφαλῶν τῶν στύλων ἔργον κρίνου κατὰ τὸ αἰλὰμ τεσσάρων πηχῶν.* 9. *καὶ μέλαθρον ἐπ᾽ ἀμφοτέρων τῶν στύλων καὶ ἐπάνωθεν τῶν πλευρῶν ἐπίθεμα τὸ μέλαθρον τῷ πάχει.*

Αὐτόθι 27: *στύλους δύο καὶ τὰ στρεπτὰ τῶν στύλων ἐπὶ τῶν κεφαλῶν τῶν στύλων δύο. καὶ τὰ δίκτυα δύο τοῦ καλύπτειν ἀμφότερα τὰ στρεπτὰ τῶν γλυφῶν τὰ ὄντα ἐπὶ τῶν στύλων.*

Παραλειπομένων Β′, III 15 - 16: 15. *καὶ ἐποίησεν ἔμπροσθεν τοῦ οἴκου στύλους δύο πήχεων τριακονταπέντε τὸ ὕψος, καὶ τὰς κεφαλὰς αὐτῶν πήχεων πέντε.* 16. *καὶ ἐποίησε σερσερὼθ* (=ἁλύσεις) *ἐν τῷ Δαβὶρ καὶ ἔδωκεν ἐπὶ τῶν κεφαλῶν τῶν στύλων, καὶ ἐποίησε ῥοΐσκους ἑκατόν, καὶ ἔθηκεν ἐπὶ τῶν χαλαστῶν.*

Ἐπὶ τοῦ προκειμένου βλ. παρατήρησιν π. ΙΩΗΛ ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ (Ἡ Π. Διαθήκη κατὰ τοὺς Ο′, 1958, Παραλειπομένων Β′, III 16) ὅτι σχετικῶς πρὸς τὴν φράσιν σερσερὼθ ἐν τῷ Δαβὶρ τὸ ἑβραϊκὸν κείμενον ὁμιλεῖ περὶ ἁλύσεων ἐν εἴδει περιδεραίων, τὰς ὁποίας ὁ Τύριος Χείραμος ἐκρέμασεν ἐπὶ τῶν στύλων τούτων τῆς αὐλῆς. Σημειωτέον ὅτι τοιαῦται ἁλύσεις ἐν εἴδει περιδεραίων κρεμαμένων ἐκ δύο, ὁμοίας, ὡς φαίνεται, προελεύσεως, στύλων ἀπαντοῦν καὶ ἐπὶ τῶν παραστάσεων τοῦ ἐν Πάφῳ ἱεροῦ τῆς Ἀφροδίτης, καθὼς καὶ ἐπὶ τῶν συναφῶν ἀσσυριακῶν παραδειγμάτων (βλ. κατωτέρω).

Παραλειπομένων Β′, III 17: *καὶ ἔστησε τοὺς στύλους κατὰ πρόσωπον τοῦ ναοῦ, τὸν ἕνα ἐκ δεξιῶν καὶ τὸν ἕνα ἐξ εὐωνύμων, καὶ ἐκάλεσε τὸ ὄνομα τοῦ ἐκ δεξιῶν Κατόρθωσις καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ἐξ ἀριστερῶν Ἰσχύς.*

Αὐτόθι Β′, IV 12-13: 12. *στύλους δύο καὶ ἐπ᾽ αὐτῶν γωλὰθ τῇ χωθαρὲθ ἐπὶ τῶν κεφαλῶν τῶν στύλων δύο, καὶ δίκτυα δύο συγκαλύψαι τὰς κεφαλὰς τῶν χωθαρὲθ ἅ ἐστιν ἐπὶ τῶν κεφαλῶν τῶν στύλων.* 13. *καὶ κώδωνας χρυσοῦς τετρακοσίους εἰς τὰ δύο δίκτυα, καὶ δύο γένη ῥοΐσκων ἐν τῷ δικτύῳ τῷ ἑνὶ τοῦ συγκαλύψαι τὰς δύο γωλὰθ καὶ χαθαρέθ, ἅ ἐστιν ἐπάνω τῶν στύλων.*

Βλ. καὶ ΙΩΣΗΠΟΝ Ἰουδαϊκὴ Ἀρχαιολογία VIII 3. 4.

2 Περὶ τοῦ Βασιλέως τῆς Τύρου Εἱράμου (ΙΩΣΗΠΟΣ) καὶ τοῦ Σαλομῶντος βλ. H. J. KTZENSTEIN, Is there any Synchronism Between the Reigns of Hiram and Solomon ἐν JNES 24, 1965, 116 κ.ἑ.

μεταλλίνων στύλων βασίζεται, ὡς γνωστόν, καὶ ἡ προφυλακτικὴ λειτουργία τοῦ ἀλεξικεραύνου.

Β) ***Τὸ ὕψος.*** Συμφώνως πρὸς τὸ κείμενον τῶν Βασιλειῶν τὸ ὕψος τῶν στύλων τούτων ἦτο δέκα ὀκτὼ πήχεων. Συμφώνως πρὸς τὸ κείμενον τῶν Παραλειπομένων καὶ τοῦ Ἱερεμίου κατὰ τὴν μετάφρασιν τῶν Ο´ τὸ ὕψος των ἦτο τριάκοντα πέντε πήχεων, τὸ συνολικὸν ὅμως ὕψος μετὰ τῶν ὑπερκειμένων αὐτῶν μερῶν (βλ. ἀμέσως κατωτέρω) ἦτο κατὰ πολὺ μεγαλύτερον: εἴκοσι ἑπτὰ πήχεων κατὰ τὸ κείμενον τῶν Βασιλειῶν, τεσσαράκοντα τεσσάρων πήχεων κατὰ τὸ κείμενον τῶν Παραλειπομένων καὶ τοῦ Ἱερεμίου κατὰ τοὺς Ο´. Τὸ ὕψος τοῦ ναοῦ ἐξ ἄλλου ἦτο τριάκοντα πήχεων [1]. Γνωστοῦ ὄντος ὅτι ὁ κεραυνὸς πίπτει ἐπὶ τοῦ πλησιεστέρου πρὸς τὸ θυελλοφόρον νέφος σημείου καὶ ὅτι προσβάλλει συνήθως δένδρα ὑψηλὰ καὶ ὑψηλὰς ἐν γένει κατασκευάς, κατ᾽ ἐξοχὴν δὲ προτιμᾷ τὰ σημεῖα, τὰ ὁποῖα συγκοινωνοῦν ἀπ᾽ εὐθείας πρὸς τὸ καλῆς ἀγωγιμότητος ἔδαφος, πλήσσει οὕτω κυρίως μετάλλινα ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα εἶναι ὑψηλὰ καὶ ἵστανται ἐπὶ σημείων σχετικῶς ὑψηλῶν. Γνωστοῦ ὄντος ἐξ ἄλλου ὅτι οἱ στῦλοι Ἰαχοὺμ καὶ Βαὰς ἵσταντο ἐπὶ τοῦ ὄρους Moriah, ἐπὶ ὑψώματος δηλαδή, καὶ ὅτι τὰ θυελλοφόρα νέφη συνήθως διέρχονται ὑπεράνω ἢ καὶ κάτωθεν τῆς κορυφῆς τῶν ὑψωμάτων, αἱ πιθανότητες πλήξεως τῶν στύλων τούτων ὑπὸ τοῦ κεραυνοῦ ἦσαν ἔτι ηὐξημέναι ἀσφαλῶς.

Ἀλλὰ τὸ ὕψος ἀκριβῶς τῶν στύλων ἀπετέλει καὶ ἐγγύησιν ἀσφαλείας συγχρόνως ὅλου τοῦ ναοῦ. Εἶναι γνωστὸν ὅτι ἡ προστατευτικὴ ἱκανότης τοῦ ἀλεξικεραύνου περιλαμβάνει κῶνον, τοῦ ὁποίου ἡ κορυφὴ εἶναι ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ ἀλεξικεραύνου διπλοῖ ὅμως ἢ πολλαπλοῖ στῦλοι ἀλεξικεραύνων δὲν αὐξάνουν τὴν ζώνην ἀσφαλείας μεταξύ των κατὰ τὸ σύνολον τῶν προστατευομένων κώνων ὑφ᾽ ἑνὸς ἑκάστου τῶν στύλων τούτων ἀλλὰ κατὰ πολὺ μεγαλυτέραν ἔκτασιν τοῦ συνόλου των. Καὶ ὡς ἀλεξικέραυνα συνεπῶς τυχὸν χρησιμοποιούμενοι οἱ ὄντως οὐρανομήκεις στῦλοι Ἰαχοὺμ καὶ Βαὰς θὰ παρεῖχον ὁπωσδήποτε ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν προστασίαν εἰς τὸν ναόν. Καὶ τοῦτο διότι: ἐὰν κοινὸς στῦλος ἀλεξικεραύνου 30 μ. περίπου ὑπὲρ τὸ ἔδαφος, τὸ ὁποῖον ἔχει ἰσοκεραυνικὴν στάθμην 30 (βλ. σ. 149 σημ. 1), δυνατὸν νὰ πλήσσεται ἅπαξ ἀνὰ τρία ἔτη, τὸ κτήριον, τὸ ὁποῖον προστατεύεται ὑπὸ τοῦ ἀλεξικεραύνου τούτου, ὑπολογίζεται ὅτι, πλήσσεται ἅπαξ ἀνὰ 3.200 ἔτη. Πλὴν τῆς προστατευτικῆς των ὅμως ταύτης ἱκανότητος, οἱ στῦλοι οὗτοι θὰ εἶχον ἐπίσης καὶ τὴν ἰδιότητα τῆς προσελκύσεως τοῦ ὁδηγοῦ τῆς ἐκκενώσεως τοῦ κεραυνοῦ. Κατ᾽ ἐπανάληψιν ἐλέχθη ὅτι, ὁσάκις μετάλλιναι κατασκευαὶ ὑψοῦνται ἐλευθέρως καὶ μάλιστα ἐπὶ ἐξεχόντων σημείων, οἷον λόφων, ὀρέων κλπ., καὶ δὴ ἐνίοτε βραχωδῶν, ἐκτίθενται πολὺ περισσότερον τοῦ συνήθους εἰς τὸν ὁδηγὸν ἐκκενώσεως τοῦ κεραυνοῦ, ἐπὶ ἐξέχοντος δὲ σημείου εἶχε κτισθῆ καὶ ὁ ναὸς τοῦ Σαλομῶντος (ὄρος Moriah), ὡς γνωστόν. Ἡ προσέλκυσις συνεπῶς τοῦ ὁδηγοῦ ἐκκενώσεως τοῦ κεραυνοῦ καὶ ἡ ἀπαγωγὴ αὐτοῦ εἰς τὸ πραγματικὸν δυναμικὸν τῆς γῆς εἰς περίπτωσιν

1 Ὅτι τὸ ὕψος τῶν στύλων ὑπερέβαινε τὸ ὕψος τοῦ ναοῦ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα φαίνεται καὶ ἐκ τῆς παραστάσεως ναοῦ καὶ στύλων ἐπὶ ἐπιχρύσου ὑάλου χρονολογουμένης εἰς τὸ β´ ἥμισυ τοῦ 3ου αἰῶνος μ.Χ. (A.B. Cook, Zeus II, 427 εἰκ. 331), οἱ ἀναπαραστάσεις τῆς προσόψεως τοῦ ναοῦ ὅμως παρουσιάζουν συνήθως τοὺς δύο στύλους ἔχοντας μικρότερον ὕψος.

προσεγγίσεως θυελλοφόρου νέφους ἦτο δυνατὸν νὰ συντελεσθῇ εὐχερῶς διὰ τῶν δύο μεταλλίνων στύλων τοῦ ναοῦ.

Γ) ***Ὑπερκείμενα μέρη.*** Ἕκαστος στῦλος ἔφερεν ἐπ' αὐτοῦ τὰ ἀκόλουθα μέρη μὲ διάφορα ἐξαρτήματα:

Α) Χαλκοῦν κιονόκρανον καλούμενον *ἐπίθεμα* κατὰ τὸ κείμενον τῶν Βασιλειῶν, *κεφαλὴ* καὶ *κιονόκρανον* κατὰ τὸ κείμενον τῶν Παραλειπομένων καὶ τοῦ Ἱερεμίου. Τοῦτο ἦτο, φαίνεται, σφαιρικὸν ἢ πεπιεσμένον σφαιρικόν. Τὸ κιονόκρανον τοῦτο ἀναφέρεται ὡς gullôth εἰς τὸ κείμενον τὸ ἑβραϊκόν (γωλὰθ εἰς τὸ κείμενον τῶν Ο'), περὶ τῆς λέξεως δὲ ταύτης τὸ λεξικὸν τοῦ W. GESENIUS [1] ἀναφέρει τὰ ἀκόλουθα: «wahrscheinlich aus assyr. gullatu, Wulst, Kugel an einem Säulenkapitäl».

Τὸ κιονόκρανον τοῦτο, συμφώνως πρὸς τὰ ἀνωτέρω κείμενα, ἦτο πέντε πήχεων καὶ ἔφερε τὰ ἀκόλουθα ἐξαρτήματα:

α) Χαλκοῦν δικτυωτὸν (δίκτυον) ἐπὶ τοῦ κιονοκράνου αὐτοῦ (sebaköth κατὰ τὸ κείμενον τὸ ἑβραϊκόν). Ἐπὶ τοῦ δικτυωτοῦ τούτου εἶχον στερεωθῆ μικροὶ χαλκοῖ κώδωνες καὶ μικραὶ χαλκαῖ ῥόαι εἰς δύο στίχους, πιθανῶς κατὰ τὰ κράσπεδα τοῦ δικτυωτοῦ.

β) Χαλκαῖ ἁλύσεις, αἱ ὁποῖαι ἐκρέμαντο ἀπὸ τῶν δικτυωτῶν τούτων. Τὸ ἑβραϊκὸν κείμενον ὁμιλεῖ περὶ χαλκῶν ἁλύσεων ὑπὸ μορφὴν ὅρμων, περιδεραίων δηλαδή, ἀναφέρει δὲ ὅτι τινὲς τῶν ἁλύσεων τούτων κατέληγον εἰς τὸ Ἄδυτον - Δαβὶρ τοῦ ναοῦ, μία δ' ἐξ ἄλλου τούτων κατέληγεν, ὡς φαίνεται ἐκ τῶν συμφραζομένων τοῦ κειμένου, εἰς τὸν ὑπαίθριον βωμὸν τῆς αὐλῆς, ἐνῷ ἄλλαι ἐκρέμαντο ἴσως ἁπλῶς ἢ κατέληγον εἴς τινα ἄλλα σημεῖα τοῦ ναοῦ —καὶ τοῦ ἐν γένει ἱεροῦ—, χρησιμεύουσαι διὰ τὴν σύνδεσιν τῶν διαφόρων μεταλλίνων ἐπιφανειῶν του, οὕτως ὥστε νὰ ἐπετυγχάνετο συνεχὴς δι' αὐτῶν μετάλλινος, οὕτως εἰπεῖν, ὁπλισμὸς τοῦ ναοῦ πρὸς τὸν κύριον ἀγωγὸν — ἢ τοὺς δύο κυρίους ἀγωγοὺς μᾶλλον — τοῦ τυχὸν κεραυνοῦ. Ἡ μεταλλικὴ αὕτη σύνδεσις, ἡ δημιουργία δηλαδὴ συνεχοῦς συστήματος ἀγωγοῦ, ἐξησφάλιζε πιθανῶς τὸ ὅλον συγκρότημα τοῦ ἱεροῦ καὶ ἐκ τῶν τυχὸν πλευρικῶν ἐκκενώσεων τοῦ κεραυνοῦ.

Παρεμπιπτόντως ἂς σημειωθῇ ὅτι ἁλύσεις ἐχρησιμοποιήθησαν καὶ ἅμα τῇ ἀνακαλύψει τοῦ ἀλεξικεραύνου κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ὡς κύριοι ἀγωγοὶ τοῦ κεραυνοῦ. Αἱ πλούσιαι κυρίαι καὶ δεσποινίδες ἔφερον πίλους, ὄπισθεν τοῦ κρασπέδου τῶν ὁποίων ἐκρέματο μακρὰ χαλκῆ ἅλυσις, ἡ ὁποία ἐσύρετο ἐπὶ τοῦ ἐδάφους χρησιμεύουσα ὡς λῆψις γῆς κατὰ τοῦ κεραυνοῦ. Οἱ κύριοι ἐξ ἄλλου ἐκράτουν ἀλεξιβρόχια ἐν εἴδει ἀλεξικεραύνων, τὰ ὁποῖα εἶχον ὑψηλότατον μετάλλινον στέλεχος ἐπὶ τῆς κορυφῆς, ἐν εἴδει μεταλλίνης κεραίας, καὶ χαλκῆν ἅλυσιν, ἡ ὁποία ἐκρέματο ἐκ τοῦ μεταλλίνου σκελετοῦ αὐτῶν καὶ ἐσύρετο ἐπὶ τοῦ ὄπισθεν ἐδάφους χρησιμεύουσα ἐπίσης ὡς λῆψις γῆς·

Β) Χαλκοῦς κρίνος, ὕψους τεσσάρων πήχεων, ἐπὶ τῆς κορυφῆς ἑκάστου κιονοκράνου, μὲ πρόσοψιν πρὸς τὴν αὐλήν. Ἡ μορφὴ τοῦ ἀκροτάτου τούτου μέρους ἑκάστου τῶν δύο τούτων στύλων δὲν στερεῖται εἰδικῆς σημασίας πιθανῶς: Ὑπὸ μορφὴν κρίνου (ἀνθεμίου), ἁπλοῦ κατ' ἀρχάς, καὶ μάλιστα διπετάλου ἢ τριπετάλου, εἰκονίζεται εἰς τὴν

1 Hebraisches und aramaisches Wörterbuch, 140.

τέχνην τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου ἐν γένει αὐτὸς οὗτος ὁ κεραυνός [1]. Κατὰ συνέπειαν αἱ ὑπὸ μορφὴν ἀντωπῶν ἢ ἀντινώτων αἰχμῶν ἀκρόταται ἀπολήξεις, τὰ δύο ἢ ἔστω πλείονα χαλκᾶ πέταλα ἑκάστου κρίνου δηλαδή, ἀπετέλουν τὰ ἀκρότατα μετάλλινα σημεῖα πιθανῶς, εἰς τὰ ὁποῖα ἔφθανον ἐκ τῆς γῆς ἐλευθέρως τὰ ρεύματα, τὰ ὁποῖα ἦτο δυνατὸν νὰ προσελκύσουν, τρόπον τινά, τὸν ὁδηγὸν τοῦ κεραυνοῦ, ὁσάκις παρουσιάζετο ἡ εὐκαιρία θυελλοφόρου νέφους εἰς τὴν περιοχήν, διὰ μέσου τούτων δὲ καὶ ἀκολούθως διὰ μέσου τοῦ κιονοκράνου καὶ τῶν ἁλύσεων καὶ τοῦ ὅλου στύλου κατήρχετο ὁ κεραυνὸς εἰς τὴν γῆν, πιθανῶς ἄνευ προκλήσεως καταστροφῆς τινος, συνήθως δὲ ἠκολουθεῖτο ὑπὸ βροχῆς.

Αἱ χαλκαῖ ἁλύσεις, αἱ ὁποῖαι ἐκρέμαντο ἐκ τῶν κιονοκράνων, καὶ δὴ ἐκ τῶν δικτυωτῶν τῶν στύλων τούτων, χρησιμεύουσαι ὡς μέσα ἐξασφαλίσεως τῆς συνεχείας τοῦ μεταλλίνου ὁπλισμοῦ τοῦ ναοῦ, ἐξηγοῦν καὶ τὸ γεγονὸς διατί ὁ κύριος δημιουργὸς τοῦ ναοῦ τούτου ἦτο «τέκτων χαλκοῦ». Μία τῶν ἁλύσεων τούτων φαίνεται ὅτι κατέληγεν εἰς τὸ Ἄδυτον - Δαβὶρ τοῦ ναοῦ, τοῦτο δὲ συμφώνως πρὸς τὰς ἀρχαίας πηγὰς ἔφερε μεταλλίνας ἐπενδύσεις ἐσωτερικῶς. Ἐντὸς τοῦ ἀβάτου τούτου χώρου κατὰ μίαν μεταγενεστέραν πηγὴν (Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεύς, βλ. κατωτέρω) ἀνεδύοντο ἀναθυμιάσεις ἐκ τῆς ὑπ᾽ αὐτὸ γῆς, αἱ ἀναθυμιάσεις δὲ αὗται εἶναι ἡ ὑπὸ τῆς Π. Διαθήκης ἀναφερομένη *νεφέλη* ἐντὸς τοῦ Ἀδύτου - Δαβὶρ πιθανῶς (βλ. ἐπίσης κατωτέρω). Ἄλλη ἅλυσις φαίνεται, ὡς ἐλέχθη, ὅτι κατέληγεν ἐπὶ τοῦ βωμοῦ τῆς αὐλῆς, ἔνθα τὰ ἐπὶ εὐφλέκτου ὑλικοῦ σφάγια, πρὸς δημιουργίαν πυρᾶς πιθανῶς καὶ πρὸς ὁλοκαύτωσιν αὐτῶν.

Δ) ***Τρόπος κατασκευῆς καὶ μεταξύ των σύνδεσις.*** Οἱ στῦλοι οὗτοι, ὁ Ἰαχοὺμ καὶ ὁ Βαάς, ἦσαν, μερικῶς τοὐλάχιστον, κενοὶ ἐσωτερικῶς. Τοῦτο διαφαίνεται: α) ἐκ τοῦ ὅτι ἦσαν — κατὰ τὰ κείμενα πάντοτε — χωνευτοὶ [*καὶ... ἐχώνευσεν...* (ὁ Χείραμος)] καὶ β) ἐκ τῶν κοιλωμάτων, τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται εἰς τὸ κείμενον τῶν Ο΄. Ἴσως οἱ στῦλοι οὗτοι νὰ ἦσαν κοῖλοι, μὲ πάχος τοιχώματος τεσσάρων δακτύλων, ὡς ἀναφέρει ἐξ ἄλλου καὶ τὸ ἀρχαῖον κείμενον, ἡ σωληνωτὴ δὲ αὕτη μορφὴ προσεφέρετο καὶ ἀπὸ μηχανικῆς πλευρᾶς.

Ἀμφότεροι οἱ στῦλοι, Ἰαχοὺμ καὶ Βαάς, ἡνοῦντο ὁ εἷς μετὰ τοῦ ἄλλου μέσῳ διπλῆς ὁριζοντίας δοκοῦ, ἡ δοκὸς δὲ αὕτη καλεῖται ὑπὸ τῶν Ο΄ *μέλαθρον* [2]. Τὸ οὕτω δημιουργούμενον συγκρότημα εἶχε μορφὴν Η (ἢ Π), παρεῖχε δὲ τὴν ἐντύπωσιν γιγαντιαίου πυλῶνος, «Toran» [3], πρὸ τῆς προσόψεως τοῦ ναοῦ. Ἡ διπλῆ αὕτη δοκός, σημειωτέον, ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ τοῦ παρομοίου συγκροτήματος στύλων, ἰδίας δηλαδὴ μορφῆς, πρὸ τοῦ κυπριακοῦ ἱεροῦ, ἐπιβίωσίς της δὲ ἀπαντᾷ ὑπὸ μορφὴν Π ἐν Λακωνίᾳ (*δόκανα* βλ. κατωτ.)· ἐξαιρέσει δὲ τοῦ MYRES[4], ὁ ὁποῖος ὅμως συνδυάζει τοῦτο πρὸς πρόπυλον, οὐδεὶς ἄλλος λαμβάνει ὑπ᾽ ὄψιν αὐτό.

Καὶ ἡ ὕπαρξις τῆς δοκοῦ ταύτης δικαιολογεῖται ἀπὸ ἀπόψεως ἐπίσης μηχανικῆς: πρὸς μεγαλυτέραν ἀντοχὴν τοῦ συστήματος τῶν δύο ἱστῶν (στύλων).

1 Βλ. JACOBSTHAL, Der Blitz in der orientalischen Kunst, 1905 (Der Zweiteilige Blitz). βλ. καὶ κατωτέρω.

2 Βλ. ἀν. σ. 153, σημ. 1 ὡς καὶ ΗΣΥΧΙΟΝ ἐν λ.: *ἐπιστύλιον*.

3 Βλ. C. SCHICK, Die Stiftshüte der Tempel in Jerusalem, 1896, 86. Ὁ SCHICK ὅμως δὲν εἶδε μορφὴν Η (τοῦ πυλῶνος τούτου).

4 J. L. MYRES, King Solomon's Temple and Other Buildings and Works of Art ἐν PEQ 1948, 28-29.

Ε) ***Συναφεῖς κατασκευαί.*** Ἐγγὺς τοῦ συγκροτήματος τῶν δύο στύλων τοῦ ναοῦ τοῦ Σαλομῶντος μνημονεύονται ὑπὸ τῶν κειμένων αἱ ἑξῆς κατασκευαί:

α) Χαλκοῦς βωμός. Διὰ τῆς τοποθετήσεως τῶν σφαγίων ἐπὶ τοῦ χαλκίνου βωμοῦ ἐπὶ εὐφλέκτου προφανῶς ὑλικοῦ, ξύλων κλπ., καὶ διὰ τῆς συνδέσεως τούτου διὰ μιᾶς τῶν ἁλύσεων πιθανῶς, πρὸς τὸν κύριον ἀγωγόν, ἤτοι πρὸς τὸ συγκρότημα Η τῶν στύλων Ἰαχοὺμ καὶ Βαάς, ὁ βωμὸς καὶ πάντα τὰ ἐπ' αὐτοῦ εὔφλεκτα ὑλικὰ καὶ σφάγια διετηροῦντο εἰς τὸ πραγματικὸν δυναμικὸν τῆς γῆς. Συνεπῶς καὶ ὁ δι' αὐτοῦ τυχὸν διερχόμενος ὁδηγὸς ἐκκενώσεως τοῦ κεραυνοῦ ἢ κλάδος ἁπλῶς τούτου ἐπενήργει ἐμπρηστικῶς ἐπὶ τοῦ ὑπὸ τὰ σφάγια εὐφλέκτου ὑλικοῦ, ἐδημιούργει δηλαδὴ ἁπλῆν πυρὰν ἐπὶ τοῦ βωμοῦ πιθανῶς, ἀποτρεπομένης συγχρόνως πάσης ἄλλης καταστρεπτικῆς ἐνεργείας αὐτοῦ·

β) Χαλκῆ βάσις. Αὕτη ἐχρησίμευεν ὡς βάθρον τοῦ δεομένου ἐπὶ τοῦ προκειμένου βασιλέως Σαλομῶντος κατὰ τὴν ὥραν τῆς καθόδου τοῦ κεραυνοῦ. Τὸ βάθρον, συνδεόμενον δι' ὁμοίου πιθανῶς καὶ ὁ βωμὸς τρόπου πρὸς τὸν Ἰαχοὺμ καὶ τὸν Βαάς, παρεῖχεν ἀσφάλειαν εἰς τὸν προσευχόμενον βασιλέα κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς καθόδου τοῦ κεραυνοῦ. Κατασκευαὶ (βλ. σ. 149 σημ. 1) παρουσιάζουσαι συνεχόμενον μετάλλινον ὁπλισμὸν ἀποτελοῦν ἰδεῶδες καταφύγιον ἐν ὥρᾳ θυελλῶν, ὅπως αὐτοκίνητα π. χ., ἐὰν δὲ τυχὸν πληγοῦν ὑπὸ κεραυνοῦ, τὰ ἐντὸς αὐτῶν ἄτομα δὲν ἀντιλαμβάνονται κἂν τοῦτον.

Ζ) ***Περίβολος.*** Τὸ συγκρότημα Η (κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὸ κυπριακὸν) τῶν στύλων Ἰαχοὺμ καὶ Βαὰς ἵστατο πιθανῶς ἐντὸς εἰδικοῦ χώρου περιμέτρου δεκατεσσάρων καί, κατ' ἄλλην παραλλαγὴν τοῦ κειμένου, δώδεκα πήχεων. Ὁ περίβολος οὗτος ἦτο ἀπαραίτητος ὡς ἐκ τοῦ εἰδικοῦ προορισμοῦ καὶ τῆς ἄκρως ἐπικινδύνου, εἰς περίπτωσιν κακοῦ χειρισμοῦ, λειτουργίας τοῦ ἀνωτέρω συγκροτήματος. Ἐξενεχθεῖσα γνώμη ὅτι ἕκαστος τῶν στύλων εἶχε περιφέρειαν δεκατεσσάρων ἢ καὶ δώδεκα πήχεων εἶναι ὁπωσδήποτε τόσον ἀπίθανος, ὥστε καὶ ὁ ALBRIGHT [1] τὴν ἀπορρίπτει ἀσυζητητί, ὑποθέτει δὲ ὅτι πρόκειται περὶ λάθους κατὰ τὴν ἀντιγραφὴν τοῦ ἀρχαίου κειμένου καὶ ὅτι οἱ στῦλοι οὗτοι πρέπει νὰ εἶχον περιφέρειαν δύο ἢ τεσσάρων μόνον πήχεων (2 ἀντὶ 12 καὶ 4 ἀντὶ 14).

Ὅτι δὲν πρόκειται περὶ λάθους τοῦ ἀντιγραφέως ἀλλὰ μᾶλλον περὶ παρανοήσεως ἁπλῶς τοῦ ἀρχαίου κειμένου φαίνεται ἐκ τῶν ἀκολούθων στοιχείων:

α) Εἰς τὸ κείμενον τῶν Βασιλειῶν (μετάφρ. Ο΄) ἀναφέρεται ἐπὶ τοῦ προκειμένου: *καὶ περίμετρος τεσσαρεσκαίδεκα πήχεις ἐκύκλου αὐτόν* (ἤτοι τὸν ἕνα στῦλον, ὁ ὁποῖος μόνος καὶ περιγράφεται ὑπὸ τοῦ κειμένου, ἐν συνεχείᾳ δὲ προστίθεται ὅτι τὸ αὐτὸ ἴσχυε καὶ προκειμένου περὶ τοῦ ἑτέρου στύλου). *Ἐκύκλου* δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀφορᾷ εἰς τὸ πάχος τοῦ στύλου ἀλλὰ μᾶλλον εἴς τινα κατασκευὴν ὑπάρχουσαν πέριξ αὐτοῦ.

β) Εἰς τὸ κείμενον τοῦ Ἱερεμίου [2] ἐξ ἄλλου (μετάφρ. Ο΄) ἀναφέρεται σχετικῶς: *σπαρτίον πήχεων δώδεκα περιεκύκλου αὐτόν* (ἤτοι τὸν ἕνα τῶν δύο στύλων ἐπίσης, τοῦ ὁποίου ἡ περιγραφὴ ἀφορᾷ καὶ εἰς τὸν ἕτερον στῦλον, ὁ ὁποῖος ἦτο ἀπολύτως ὅμοιος πρὸς αὐτόν). *Περιεκύκλου* ἐξ ἄλλου δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀφορᾷ ἔτι μᾶλλον εἰς τὸ πάχος

1 Ἔ.ἀ. 144 κ.ἑ.

2 LII 21.

τοῦ στύλου τούτου, ἐφόσον ἄλλωστε ἀναφέρεται συγκεκριμένως: *καὶ σπαρτίον πήχεων, δώδεκα περιεκύκλου αὐτόν*, τὸ ὁποῖον καὶ ἀποκλείεται νὰ ἀπετέλει τὴν νοητήν, τρόπον τινά, περιφέρειαν ἁπλῶς τούτου. Ἀπετέλει τοῦτο μᾶλλον σχοινοειδῆ περίβολον, περίβολος δὲ ἀπαντᾷ ἐξ ἄλλου πέριξ τοῦ ὁμοίου συγκροτήματος στύλων τοῦ κυπριακοῦ ἱεροῦ (βλ. κατωτέρω, εἰκ. 4-7, 9-11).

Ὅτι τοιοῦτος περίβολος ἦτο ἀναγκαῖος, εἶναι προφανές, ἐὰν ληφθῇ ἰδίως ὑπ᾽ ὄψιν ὁ σοβαρὸς κίνδυνος, τὸν ὁποῖον διέτρεχον τυχὸν ἀδαῆ ἄτομα πλησιάζοντα ὡρισμένας ἐποχὰς τὸ συγκρότημα τοῦτο καὶ ἐκ περιεργείας ἁπτόμενα αὐτοῦ. Μὴ ἐγγίζετε, κίνδυνος-θάνατος θὰ ἦτο τὸ ἀρχικὸν νόημα τοῦ ἀβάτου τούτου χώρου πιθανῶς.

Πέραν τῆς ὡς ἄνω ἐκτεθείσης ἠλεκτρικῆς λειτουργίας τῶν στύλων τούτων, ἡ ὁποία προκύπτει ἐκ τῆς ἁπλῆς περιγραφῆς των ὑπὸ τῶν κειμένων τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ἡ αὐτὴ λειτουργία, καὶ συγκεκριμένως ἡ τῆς προσελκύσεως τοῦ ὁδηγοῦ τῆς ἐκκενώσεως τοῦ κεραυνοῦ, ἥτις καὶ συνωδεύετο ὑπὸ ἱκετηρίου τελετῆς—συνεδυάζετο δηλαδὴ πρὸς πρᾶξιν τελετουργικήν—, διαφαίνεται ἔτι περαιτέρω ἐκ τῶν αὐτῶν κειμένων[1], ἐκ τῆς περιγραφῆς συγκεκριμένως τῆς ὑπὸ τοῦ Σαλομῶντος καθαγιάσεως τοῦ ναοῦ.

Ἡ τελετὴ αὕτη τῶν ἐγκαινίων, γενομένη δέκα ὁλοκλήρους μῆνας μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τοῦ ναοῦ, καὶ δὴ κατὰ τὸν δεύτερον μῆνα τοῦ φθινοπώρου, τὸν κατ᾽ ἐξοχὴν μῆνα τῶν θυελλῶν καὶ τῶν βροχῶν εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου, περιελάμβανε τὰ ἑξῆς μέρη. Μεταφορὰν τῆς Κιβωτοῦ τῆς Διαθήκης ἐκ τῆς Σιὼν εἰς τὸ ὄρος Moriah, ἔνθα ὁ ναός. Εἴσοδον τῶν ἱερέων μετὰ τῆς Κιβωτοῦ εἰς τὸ Ἄδυτον-Δαβὶρ τοῦ ναοῦ καὶ ἔξοδον αὐτῶν ἀκολούθως ἐξ αὐτοῦ καὶ τοποθέτησίν των παρὰ τὸ θυσιαστήριον τῶν ὁλοκαυτωμάτων τῆς αὐλῆς. Προσευχὴν τοῦ βασιλέως ἐνώπιον τοῦ συγκεντρωμένου λαοῦ καὶ κάθοδον τοῦ θείου πυρὸς ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, ἤτοι τοῦ κεραυνοῦ, πρὸς δημιουργίαν πυρᾶς καὶ δι᾽ αὐτῆς ὁλοκαύτωσιν τῶν ἐπὶ τοῦ βωμοῦ πρὸς θυσίαν εὑρισκομένων σφαγίων, πρὸ τῶν ὀμμάτων τῶν ἱερέων, τοῦ βασιλέως καὶ τοῦ λαοῦ·

Κατὰ τὰς μαρτυρίας τῶν χωρίων τούτων, ἀφοῦ ἐτοποθετήθη ἡ Κιβωτὸς τῆς Διαθήκης ἐντὸς τοῦ Ἀδύτου-Δαβὶρ τοῦ ναοῦ καὶ πρὶν ἢ ὁ βασιλεὺς καθαγιάσῃ τὸν ναὸν τοῦτον, οἱ ἱερεῖς ἀπεσύρθησαν τοῦ Ἀδύτου-Δαβὶρ ἐξ αἰτίας τῆς ἀρχομένης ἐκεῖ ἐμφανίσεως τῆς *νεφέλης* καὶ τῆς *δόξης*. Ἡ ἐμφάνισις τῶν φαινομένων τούτων δὲν ἦτο ἄσχετος ἴσως πρὸς τὴν εἰς τὸ Ἄδυτον-Δαβὶρ κατάληξιν τῆς μιᾶς ἢ πλειόνων τῶν χαλκῶν ἁλύσεων, αἱ ὁποῖαι ἐκρέμαντο ἐκ τοῦ συγκροτήματος τῶν δύο πελωρίων στύλων τῆς αὐλῆς τοῦ ναοῦ. Ἡ *νεφέλη* καὶ ἡ *δόξα*, εἰδικῶς δὲ ἡ νεφέλη, δυνατὸν νὰ σχετίζωνται πρὸς τὰς ὑπὸ τοῦ Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρείας μνημονευομένας ἀναθυμιάσεις, αἱ ὁποῖαι ἐξεπήγαζον ἐκ τοῦ ἐδάφους τοῦ Ἀδύτου-Δαβὶρ (βλ. κατωτέρω) τοῦ ναοῦ τούτου, εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι καὶ μικραί τινες τυχὸν ἐκκενώσεις (σπινθηρισμοὶ) ἠδύναντο νὰ ὁδηγοῦν εἰς ἀναφλέξεις εὐφλέκτων ὑλῶν καὶ δημιουργίαν καπνοῦ.

Συμφώνως πάντοτε πρὸς τὰ χωρία ταῦτα, ὁ βασιλεύς, εὑρισκόμενος ἐπὶ βάσεως

1 α) Βασιλειῶν Γ΄, VIII 2. Βλ. ἐπὶ τοῦ προκειμένου παρατήρησιν τοῦ π. ΙΩΗΛ ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ εἰς τὰ ὑπομνήματά του εἰς τὸ ἐν λόγῳ βιβλίον τῆς Π. Δ. σ. 79, σημ. 2. Δὲν ἀναφέρεται ἀλλοῦ ἡ λέξις αὕτη (Ἀθανὶν) βραδύτερον ὀνομάζεται Ὀκτώβριος. Ἑπομένως τὰ ἐγκαίνια ἔγιναν τὸν δέκατον μῆνα μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τοῦ ναοῦ.

β) Βασιλειῶν Γ΄, VIII 10, 11, 14, 15, 22, 54, 55, 62·

γ) Παραλειπόμενα Β΄, V 14, VI 1, 3, 12, 13, 14, VII 1, 2, 3.

χαλκῆς ἐντὸς τῆς αὐλῆς, ἔστρεψεν ἐν δεδομένῃ στιγμῇ ἀκολούθως τὸ πρόσωπόν του πρὸς τὸν λαόν, ὁ ὁποῖος εἶχε συγκεντρωθῆ ἐντὸς τῆς αὐλῆς, ἀτενίζων δὲ αὐτὸν καὶ εἰς στάσιν προσευχῆς, γονυκλινὴς δηλαδὴ καὶ μὲ τὰς χεῖρας ὑψωμένας πρὸς τὸν οὐρανόν, ἀπηύθυνε μετὰ ταῦτα μακρὰν ἱκετήριον προσευχὴν εἰς τὸν Θεόν, μετὰ τὸ πέρας τῆς ὁποίας τὸ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ θεῖον πῦρ, κατελθόν, ὑπὸ μορφὴν κεραυνοῦ προφανῶς, ὡλοκαύτωσε τὰ πρὸς θυσίαν ἐπὶ τοῦ βωμοῦ σφάγια, πρὸ τῶν ὀμμάτων τοῦ γονυπετοῦς, λαοῦ, ἐνῷ ἡ *δόξα* ἐπλήρου παραλλήλως ὅλον τὸ ἱερόν.

Τὸ θαῦμα τοῦτο, ἰδίως ἡ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ κάθοδος τοῦ θείου πυρὸς ὑπὸ μορφὴν κεραυνοῦ, ὁ ὁποῖος ἐντὸς ἐλαχίστου χρόνου ἀπηνθράκωσε πάντα τὰ σφάγια ἐπὶ τοῦ ὑπαιθρίου βωμοῦ, ὡς καὶ ἡ πλήρωσις τοῦ Ἀδύτου - Δαβὶρ διὰ τῆς *δόξης*, συνετελέσθη πιθανῶς διὰ τοῦ συγκροτήματος τῶν δύο στύλων Ἰαχοὺμ καὶ Βαάς.

Τὸ θαῦμα τοῦτο φυσικὸν ἦτο νὰ ἐθεωρεῖτο καιρίας σημασίας ὑπὸ τοῦ λαοῦ: Ἡ ἐμφάνισις τοῦ θείου πυρός, τὸ ὁποῖον πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν τῶν λατρευτῶν κατήρχετο ἐκ τοῦ νεφοσκεποῦς φθινοπωρινοῦ οὐρανοῦ καὶ κατέτρωγε τὰ ἐπὶ τοῦ βωμοῦ πρὸς ὁλοκαύτωσιν σφάγια, ἐνῷ ἡ προσέγγισίς του ἐξ ἄλλου ἐγένετο ἀντιληπτὴ καὶ εἰς τὸ Ἄδυτον - Δαβὶρ τοῦ ναοῦ ἐκ τῆς ἐμφανίσεως προειδοποιητικῆς αἴγλης ἢ σπινθηρισμῶν, ἐδημιούργει ἀναποφεύκτως εἰς τὰς ψυχὰς τῶν λατρευτῶν τούτων τὴν πίστιν ὅτι ὁ ναὸς ἐτύγχανεν ὁπωσδήποτε, καθὼς καὶ ὁ ἐγκαινιάζων αὐτὸν βασιλεύς, τῆς ἐγκρίσεως τοῦ Θεοῦ. Ἡ τελετὴ αὕτη ἀμέσως μετὰ ἱκετήριον προσευχὴν ἐπλήρου συνεπῶς τὰς προϋποθέσεις θείας ἐπιφανείας πιθανῶς.

Εἰκάζεται, διότι τὰ κείμενα κρίνουν περιττὸν νὰ ἀναφέρουν σχετικῶς —περὶ τῆς καθόδου ἄλλωστε τοῦ θείου πυρὸς δὲν γίνεται μνεία ὑπὸ τοῦ κειμένου τῶν Βασιλειῶν ἀλλὰ ὑπὸ τοῦ κειμένου τῶν Παραλειπομένων μόνον—, ὅτι τὴν κάθοδον τοῦ θείου πυρός, μετὰ τὴν καθαγίασιν καὶ τὰ ἐγκαίνια συνεπῶς, ἠκολούθησεν ἴσως καὶ ἡ πτῶσις βροχῆς.

Ποία ἦτο καὶ εἶναι ἀκόμη ἡ σημασία τῆς βροχῆς μόνον ὅσοι προέρχονται ἐκ περιοχῶν ὑποκειμένων εἰς τὸν κίνδυνον τοῦ αὐχμοῦ, εἰς τὸν κίνδυνον τοῦ λιμοῦ καὶ τοῦ λοιμοῦ, οἷαι εἶναι αἱ πλεῖσται χῶραι τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου δηλαδή, εἶναι δυνατὸν νὰ ἐκτιμήσουν ἐπαρκῶς. Γνωστοῦ ὄντος ὅτι τὰ ἐγκαίνια τοῦ ναοῦ ἐτελέσθησαν κατὰ μῆνα Ὀκτώβριον (δέκα ὁλοκλήρους μῆνας μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τοῦ ναοῦ, βλ. ἀνωτέρω), τὸν κατ᾿ ἐξοχὴν μῆνα τῶν βροχοπτώσεων καὶ τῆς παρασκευῆς τῶν ἀγρῶν (σπορά), ἡ βροχὴ αὕτη ἦτο (καὶ εἶναι ἄλλωστε) θεῖον δῶρον ἀσφαλῶς.

Περὶ τούτου ἀκριβῶς ἀρκεῖ νὰ ἐπαναληφθοῦν ὅσα ἀναφέρει ὁ Raphael Patai[1] προλογίζων τὸ ἄρθρον του: «The Control of Rain in Ancient Palestine»: Rabbi Simenon ben Yohai said: Three things are equal in their value: Earth, Man and Rain. Levi bar Hiyya said: And all the three are of three letters (...), to teach you that, if there is no earth, there is no rain, if there is no rain, there is no earth, and without both of them no man can exist (Gen. Rab. ch. 13).

Αἱ συνέπειαι τοῦ αὐχμοῦ ἐξ ἄλλου περιγράφονται— ἢ καὶ ὑπαινίσσονται ἁπλῶς—

1 Hebrew Union College Annual 14 (Cincinnati 1939), 251-286.

καὶ εἰς ἄλλα χωρία τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ἡ δὲ ἀπ᾽ αὐτοῦ ἀπαλλαγὴ κατόπιν προκλήσεως καθόδου τοῦ κεραυνοῦ ἐπὶ ἱεροῦ βωμοῦ πρὸ τῶν ὀμμάτων συγκεντρωμένων λατρευτῶν τελεῖται καὶ εἰς ἕτερον ἱερὸν κορυφῆς: ἐπὶ τοῦ ὄρους Καρμήλου, καὶ μάλιστα ὑπὸ τοῦ Προφήτου Ἠλία, ὁ ὁποῖος ἀναγνωρίζεται καὶ ὑπὸ τῶν συγχρόνων ἀκόμη τεχνικῶν[1] ὡς ὁ πρῶτος μελετητὴς τοῦ κεραυνοῦ. Ἡ ὑπὸ τοῦ Προφήτου Ἠλία προσέλκυσις τοῦ κεραυνοῦ ἔχει ἐν ὀλίγοις ὡς ἑξῆς[2]:

Πρὸ τῆς διαφθορᾶς, ἡ ὁποία εἶχε κατακλύσει τὴν χώραν καὶ ὠφείλετο κυρίως εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ λαοῦ τοῦ Ἰσραὴλ ἀποδοχὴν τῆς λατρείας τῶν φοινικικῶν θεῶν (τοῦ ἑνὸς Βάαλ ἢ τῶν διαφόρων Βάαλ=Βααλίμ), κατόπιν τῆς προτροπῆς μάλιστα τοῦ βασιλέως Ἀχαάβ, ὁ ὁποῖος ἐπηρεάζετο ὑπὸ τῆς Φοινίσσης—ἐκ Τύρου—βασιλόπαιδος, συζύγου του Ἰεζάβελ, ἐνεφανίσθη αἰφνιδίως ὁ Προφήτης Ἠλίας καὶ προεφήτευσε μακροχρόνιον λιμόν, ὁ ὁποῖος ἔμελλε νὰ προέλθῃ ἐξ αἰτίας φοβερᾶς ἀνομβρίας. Κατὰ τὴν ἑβραϊκὴν παράδοσιν ἡ διάρκεια τῆς ἀνομβρίας ταύτης ἦτο πλέον τῶν τριῶν ἐτῶν, κατά τινας ὅμως ἐρευνητὰς αὕτη δὲν διήρκεσε πλέον τοῦ ἑνὸς ἔτους. Μετὰ τοῦ λιμοῦ ὅμως ὑποτίθεται ὅτι ἐμφανίζεται καὶ λοιμός, διότι ἡ ἔλλειψις χορτοβοσκῆς δημιουργεῖ, ὡς γνωστόν, κυρίως λόγῳ τοῦ ὁμαδικοῦ θανάτου τῶν κτηνῶν, τὰς βασικὰς προϋποθέσεις τῆς ἀναπτύξεως καὶ διαδόσεως νόσων λοιμωδῶν.

Τὸ κύριον στοιχεῖον τοῦ ὑπὸ τοῦ Προφήτου Ἠλία συντελεσθέντος θαύματος, ὑπὸ τὴν ἀρχαίαν κυρίως σημασίαν τῆς λέξεως ταύτης, ἔγκειται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ μέγιστος τῶν Προφητῶν τοῦ Ἰσραὴλ ἐγνώριζε τὴν δύναμιν τῆς θείας σοφίας, μέρος τῆς ὁποίας ἄλλωστε ἐνεκλείετο ἐντὸς αὐτοῦ, ἐγνώριζε δὲ ὡσαύτως ὅτι τῆς σοφίας ταύτης ὑπελείποντο οἱ ψευδοπροφῆται τοῦ Βάαλ, φίλοι τῆς Ἰεζάβελ, ἀντίπαλοι αὐτοῦ. Καὶ τὴν κατάλληλον στιγμήν, τὴν ὁποίαν οὗτος ἐξέλεξε, ἐνεφανίσθη ἐνώπιον τοῦ βασιλέως τοῦ Ἰσραὴλ Ἀχαὰβ καὶ προεκάλεσε συνέλευσιν τοῦ λαοῦ τοῦ Ἰσραήλ, ἀλλὰ καὶ τῶν Φοινίκων ψευδοπροφητῶν τοῦ Βάαλ συγχρόνως εἰς μέρος, τὸ ὁποῖον ἐπέλεξεν, εἰς τὸ ἐπὶ τοῦ ὄρους Καρμήλου ἠχρηστευμένον παλαιὸν ἱερὸν κορυφῆς, ἡ φύσις τοῦ ὁποίου ἐτύγχανεν ἀσφαλῶς γνωστὴ εἰς αὐτόν.

Ἐκεῖ κατ᾽ ἀρχὴν ἀπέτυχον οἱ ψευδοπροφῆται τοῦ Βάαλ—τοὺς ὁποίους πρώτους εἰς τὸν ἀγῶνα τῆς προσελκύσεως καὶ τῆς ἀπαγωγῆς τοῦ θείου πυρός, τοῦ κεραυνοῦ, καθώρισεν αὐτός—, καταναλώσαντες τὸ πλεῖστον τοῦ χρόνου των εἰς περιττὰς τελετάς, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον συμπαθητικῆς μαγείας, ἤτοι ὀρχήσεις[3] καὶ δι᾽ ὅπλων χαράξεις τοῦ σώματός των. Τότε ὁ Προφήτης Ἠλίας, ἀφοῦ ἐξεδίωξεν αὐτοὺς καὶ βραδύτερον διέταξεν ὅπως θανατωθοῦν, ἐπέτυχεν ἐκεῖ ὅπου ἀπέτυχον οὗτοι. Κατ᾽ ἀρχὴν ἐπεσκεύασεν οὗτος τὸν ἐκ λίθων βωμὸν τοῦ ἱεροῦ τούτου, ὁ ὁποῖος ἐπὶ Ἀχαὰβ καὶ Ἰεζάβελ εἶχε περιπέσει εἰς ἀχρηστίαν προφανῶς καὶ εἶχε σχεδὸν καταστραφῆ· ἀκολούθως ἐτοποθέ-

1 Beck, ἔ. ἀ.

2 Βασιλειῶν Γ΄, XVIII: 17, 19-27, 29-41, 45.

3 Χορούς καὶ ἄσματα διὰ τῶν ὁποίων ἐπετυγχάνετο εἶδος ἐκστάσεως ἐκτελοῦν καὶ οἱ προφῆται τοῦ Ἰσραήλ. Βλ. L. H. Grollenberg καὶ M. F. Helding, Shorter Atlas of the Bible, 115, 1959: «...this clan of people (οἱ προφῆται) who worked themselves into a state of trance with the help of song and dance in a way that we perhaps find difficult to accept, were honoured in Israel as one of the means by which Yaweh might reveal himself».

τησεν ἐπὶ τούτου τὸ σφάγιον τῆς θυσίας, καὶ δὴ ἐπὶ εὐφλέκτων ξύλων· ἐν συνεχείᾳ ἔσκαψε βαθεῖαν τάφρον πέριξ τοῦ βωμοῦ, τὴν ὁποίαν ἐπλήρωσεν ὕδατος καὶ δι' ὕδατος ἀφθόνου περιέβρεξεν ἐπίσης τὸν βωμὸν καὶ τὸ ἐπ' αὐτοῦ σφάγιον ἔκ τινος ἐγγὺς πηγῆς[1].

Ἡ ὑπ' αὐτοῦ ἀκολούθως ὀργανωθεῖσα τελετὴ τῆς καθόδου τοῦ θείου πυρὸς ἐπὶ τοῦ σφαγίου τοῦ βωμοῦ τούτου ἐνθυμίζει ἐν πολλοῖς τὴν ὑπὸ τοῦ Σαλομῶντος τελετὴν τῆς ὁλοκαυτώσεως τῶν σφαγίων διὰ τοῦ θείου, τοῦ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, πυρός, μὲ μόνην τὴν διαφοράν, ὅτι διὰ τοῦ ὕδατος, τὸ ὁποῖον ὑπῆρχεν ἐντὸς τῆς πέριξ τοῦ βωμοῦ τάφρου τοῦ ἐπὶ τοῦ Καρμήλου ἱεροῦ, καθὼς καὶ ἐπὶ τοῦ σφαγίου καὶ ἐπὶ τοῦ βωμοῦ τοῦ ἱεροῦ τούτου, ὁ Προφήτης Ἠλίας ἐξησφάλισε πιθανῶς τὴν μείωσιν τῆς ὑψηλῆς εἰδικῆς ἀντιστάσεως τοῦ βραχώδους ἐδάφους καὶ τοῦ λιθίνου βωμοῦ καὶ ἐπέτυχε τὴν σύνδεσίν των πρὸς ὑπάρχοντα ὑπόγεια ρεύματα (ἀναφέρεται ἐγγὺς πηγὴ) καὶ οὕτω πρὸς τὸ πραγματικὸν δυναμικὸν τῆς γῆς, ἐδημιούργησε δηλαδὴ τὰς προϋποθέσεις συμπληρώσεως τοῦ κυκλώματος ἐντὸς τοῦ καλῆς ἀγωγιμότητος ἐδάφους, ὥστε ὁ ἀναμενόμενος ὑπ' αὐτοῦ,—λόγῳ καὶ τῶν μετεωρολογικῶν γνώσεών του— ὁδηγὸς τοῦ κεραυνοῦ νὰ καταστῇ δυνατὸν νὰ ἑλκυσθῇ τελικῶς πρὸς αὐτό. Εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς προσελκύσεως τοῦ κεραυνοῦ ὑπὸ τοῦ Σαλομῶντος ἡ διατήρησις τῶν σφαγίων τῆς θυσίας καὶ τοῦ βωμοῦ εἰς τὸ δυναμικὸν τῆς γῆς κατέστη δυνατὴ διὰ μέσου τοῦ χαλκοῦ, ἐκ τοῦ ὁποίου εἶχον σχεδὸν τὰ πάντα κατασκευασθῆ, δηλαδὴ διὰ τοῦ μεταλλίνου, ὡς θὰ ἐλέγομεν σήμερον, ὁπλισμοῦ.

Ἀκολούθως ὁ Προφήτης Ἠλίας ἀπηύθυνε θερμὴν ἱκετήριον προσευχὴν πρὸς τὸν Θεόν, εἰς τὴν ὁποίαν ἐπανέλαβε δὶς τὴν φράσιν «*εἰσάκουσόν μου σήμερον πυρί*», καὶ τελικῶς κατῆλθε πῦρ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, τὸ ὁποῖον καὶ κατέκαυσε τὰ ξύλα, τὸ σφάγιον, τοὺς λίθους ὡς καὶ τὸ χῶμα τοῦ βωμοῦ, ἐπείσθη δὲ κατόπιν τούτου ὁ λαὸς καὶ ὁ βασιλεὺς Ἀχαάβ· μεθ' ὃ ὁ Προφήτης Ἠλίας ἀνήγγειλε τὴν ἐμφάνισιν τοῦ ὑετοῦ, ὁ ὁποῖος καὶ ἔθεσε τέρμα εἰς τὸν αὐχμόν.

Νὰ ὑπῆρχον ἆρά γε καὶ ἐπὶ τοῦ ὄρους Καρμήλου στῦλοι ὑψηλοί; Οὐδὲν πάντως ἀναφέρεται εἰς τὴν Π. Διαθήκην περὶ αὐτῶν ρητῶς, ὡς ἀναφέρεται δηλαδὴ προκειμένου περὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Σαλομῶντος. Ἀλλά, ἐνῷ ἔχομεν λεπτομερῆ περιγραφὴν τοῦ ναοῦ τούτου, οὐδεμία περιγραφὴ ὑπάρχει τοῦ ἐπὶ τοῦ ὄρους Καρμήλου ἱεροῦ, τὸ ὁποῖον ἄλλωστε ἦτο ἀμέσου, ὡς φαίνεται, χαναναϊκῆς καταγωγῆς. Χαναναϊκῆς, ἐμμέσου ὅμως μᾶλλον, καταγωγῆς ἦσαν, φαίνεται, καὶ οἱ στῦλοι τοῦ ναοῦ τοῦ Σαλομῶντος. Ἀλλ' ἡ προσέλκυσις τοῦ ὁδηγοῦ τῆς ἐκκενώσεως τοῦ κεραυνοῦ ἦτο δυνατὸν καὶ δι' ἄλλου τρόπου νὰ ἐπιτευχθῇ, διά τινος δένδρου ὑψηλοῦ π.χ., πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἦτο τότε ἐξ ἴσου γνωστόν. Δένδρα γνωρίζομεν σήμερον ὅτι ἦσαν ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ εἰς τὰ ἱερὰ κορυφῆς (βλ. κατωτέρω).

Ὡς ἐλέχθη, εἶναι γνωστὸν ὅτι τὰ πλεῖστα ἑβραϊκὰ ἱερὰ ἕλκουν τὴν ἀπωτάτην καταγωγήν των ἐκ τῶν χαναναϊκῶν ἱερῶν καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον καὶ τὸ τυπικὸν τῆς λατρείας τοῦ ἑβραϊκοῦ λαοῦ ὁμοιάζει πρὸς τὸ τυπικὸν τῆς λατρείας τῶν γειτονικῶν αὐτοῦ εἰδωλολατρικῶν λαῶν, εἶναι δὲ χαναναϊκῆς κυρίως καταγωγῆς[2]. Ἡ ἀπαγωγὴ τοῦ

1 Βλ. ΙΩΣΗΠΟΝ ἔ.ά. Ἀρχαιολογία VIII 13. 5.

2 Κατὰ πόσον ὁ ἐπὶ τοῦ ὄρους Καρμήλου λατρευόμενος Baal ἦτο ὁ τοπικὸς Baal ἢ ὁ Baal-Melkarth τῆς Τύρου (ἐκ τῆς ὁποίας προήρχετο καὶ ἡ Ἰεζάβελ)

κεραυνοῦ ἦτο γνωστή, φαίνεται, εἰς τοὺς Χαναναίους (βλ. κατωτέρω) καὶ δι᾽ αὐτῶν κατέστη γνωστὴ εἰς τοὺς Φοίνικας πιθανῶς, τὸ δὲ μηχανικὸν ἔργον, δι᾽ οὗ ἐπὶ Σαλομῶντος ἐπετεύχθη ἡ ἀπαγωγὴ αὕτη, ἦτο ἔργον Φοίνικος «τέκτονος χαλκοῦ», τοῦ Χειράμου· Ἡ ἀπαγωγὴ αὕτη ἑπομένως δὲν ἀπετέλει μονοπώλιον τοῦ ἑβραϊκοῦ λαοῦ, δικαιολογεῖται δὲ οὕτω πλήρως ἡ ὑπὸ τοῦ προφήτου Ἠλία πρᾶξις τῆς θανατώσεως ὅλων τῶν Φοινίκων ψευδοπροφητῶν τοῦ Βάαλ. Οἱ ψευδοπροφῆται οὗτοι ἦτο δυνατὸν ὑπὸ ὁμαλὰς συνθήκας νὰ προβοῦν εἰς ἀπαγωγὴν τοῦ κεραυνοῦ καὶ διὰ τοῦ τρόπου τούτου νὰ ἐπηρεάσουν τοὺς ἀφελεῖς τοῦ Ἰσραὴλ καὶ νὰ μετατρέψουν τούτους εἰς ὀπαδοὺς τοῦ ἑνὸς Βάαλ ἢ τῶν διαφόρων Βάαλ (Βααλίμ). Ἡ θανάτωσις τῶν ψευδοπροφητῶν τοῦ Βάαλ, Φοινίκων ἱερέων τῆς Ἰεζάβελ, ἦτο πρᾶξις ἀνάγκης συνεπῶς. Ὅτι οὕτως ἔχει τὸ πρᾶγμα φαίνεται καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἐκ τῶν ἄλλων ἱερέων, καὶ δὴ ἐκ τῶν ἱερέων τῆς Ἀστάρτης, οὐδεὶς ἔπαθέ τι ὑπ᾽ αὐτοῦ (τοῦ Ἠλία)[1]. Πολλαὶ ἐξηγήσεις ἔχουν δοθῆ διὰ τὸν λόγον τῆς ἔχθρας ταύτης ἐναντίον τῶν ἱερέων τοῦ Βάαλ, ἡ ὁποία δὲν ἀφεώρα μόνον εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην ἀποκλειστικῶς· Μεθ᾽ ὅσα ἐλέχθησαν φαίνεται πιθανὸν ὅτι οἱ ἱερεῖς οὗτοι — ἢ ὡρισμένοι τοὐλάχιστον ἐξ αὐτῶν — ἦσαν εἰς θέσιν διὰ τῆς μεθόδου τῆς ἀπαγωγῆς τοῦ κεραυνοῦ καὶ τῆς δημιουργίας, τρόπον τινά, τῆς τόσον ἀπαραιτήτου εἰς τὰς ἀγροτικὰς οἰκονομίας τῆς τότε ἐποχῆς βροχῆς νὰ συντελοῦν ἑκάστοτε εἰς τὴν μεταστροφὴν τῶν Ἑβραίων ἐκ τῆς λατρείας τοῦ Ἑνὸς καὶ Μόνου Θεοῦ εἰς τὴν λατρείαν τοῦ ἰδικοῦ των θεοῦ καὶ νὰ ἀποτελοῦν μόνιμον κίνδυνον συνεπῶς.

Ἀνεφέρθη ἀμέσως ἀνωτέρω ὅτι τὸ τυπικὸν τῆς λατρείας τοῦ ἑβραϊκοῦ λαοῦ ὡμοίαζε κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον πρὸς τὸ τυπικὸν τῆς λατρείας ὡρισμένων ἐκ τῶν γειτονικῶν αὐτοῦ λαῶν. Εἶναι ὅμως συγχρόνως γνωστὸν ὅτι ἡ διαφορὰ μεταξὺ τῶν λατρειῶν τούτων, τῶν Ἑβραίων ἀφ᾽ ἑνὸς καὶ τῶν γειτόνων των εἰδωλολατρῶν ἀφ᾽ ἑτέρου, τῶν Χαναναίων κυρίως, δὲν συνίστατο ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἰς τὸ τυπικὸν τῆς λατρείας των ἀλλ᾽ εἰς τὴν ἰδεολογίαν καὶ εἰς τὴν ἠθικήν, καθὼς καὶ εἰς τὴν λατρείαν τοῦ Ἑνὸς καὶ Μόνου ἀντὶ τῶν πολλῶν, καὶ δὴ κατὰ ζεύγη, θεῶν. Ὁ ἑβραϊκὸς οὗτος μονοθεϊσμὸς εἶχεν ἑκάστοτε τὴν τυχαίαν μᾶλλον ὑποστήριξιν τῶν βασιλέων τοῦ ἑβραϊκοῦ λαοῦ, διότι οὗτοι διὰ λόγους πολιτικῆς ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον σκοπιμότητος, νυμφευόμενοι βασιλόπαιδας[2] ἐκ τῶν γειτονικῶν των εἰδωλολατρικῶν κρατῶν, εὑρίσκοντο ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν τούτων, ἐντεῦθεν δὲ αἱ ἐνίοτε ἀσκούμεναι ἐπιδράσεις καὶ εἰς τὴν λατρείαν. Ὁ ἑβραϊκὸς ὅμως μονοθεϊσμὸς ηὐξήθη, κυρίως, χάρις εἰς τὴν διαρκῆ ἐπαγρύ-

βλ. W. F. Albright, Archaeology and the Religion of Israel, 156 (ἔνθα καὶ πᾶσαι αἱ διατυπωθεῖσαι περὶ τοῦ προβλήματος τούτου γνῶμαι).

1 Βλ. R. Patai, The Goddess Asherah ἐν JNES 24, 1965, 37 κ. ἑ. (βλ. σ 46): Although the 400 prophets of Asherah seem to have attended the meeting on Mount Carmel, only the 450 prophets of Baal were challenged to the contest by Elijah, and no further word is said in the entire detailed narrative about the prophets of Asherah. Evidently, the Phoenician Baal was the real rival of Yaweh, not the Goddess Asherah. The appeal of the Baal-prophets to their God and that of Elijah to Yaweh are surprisingly similar, in fact almost identical. When Yaweh's fire (Lighting?) proves his superiority, the people side with Elijah and burst into shouts of «Yaweh is the god!» Where upon the 450 prophets of the Baal are seized, dragged down into the valley, and slaughtered at the river Kishon, no word is said about the fate of the 400 prophets of Asherah. The inference must be that, not being part of the contest, no harm befell them».

2 Πρβ. A. Malamai, Aspects of the Foreign Policies of David and Solomon ἐν JNES 1963, 9.

πνησιν καὶ τὴν ἄφοβον ὑποστήριξιν τῶν Κριτῶν καὶ τῶν Προφητῶν τοῦ ἑβραϊκοῦ λαοῦ, τῶν πραγματικῶν Κολοσσῶν τοῦ Πνεύματος ἀλλὰ καὶ τῶν Γιγάντων τῆς Ἠθικῆς, τῶν ὁποίων οἱ λόγοι ἀλλὰ καὶ αἱ πράξεις συγχρόνως κατέστησαν τὴν ἐποχήν των μίαν τῶν σημαντικωτέρων ἐποχῶν τῆς ἀνθρωπίνης ἱστορίας γενικῶς.

Σημειωτέον ὅτι περὶ τοῦ Προφήτου Ἠλία εἰδικῶς ὑπάρχει μεταγενεστέρα παράδοσις ὅτι ὁ Θεὸς ἐνεπιστεύθη εἰς αὐτὸν «*τὴν κλεῖδα τῆς βροχῆς*»[1]. Τοῦτο σημαίνει πιθανῶς ὅτι ἐγνώριζεν ὁ Προφήτης οὗτος τὸν τρόπον προβλέψεως τῆς διελεύσεως τῶν βρο-

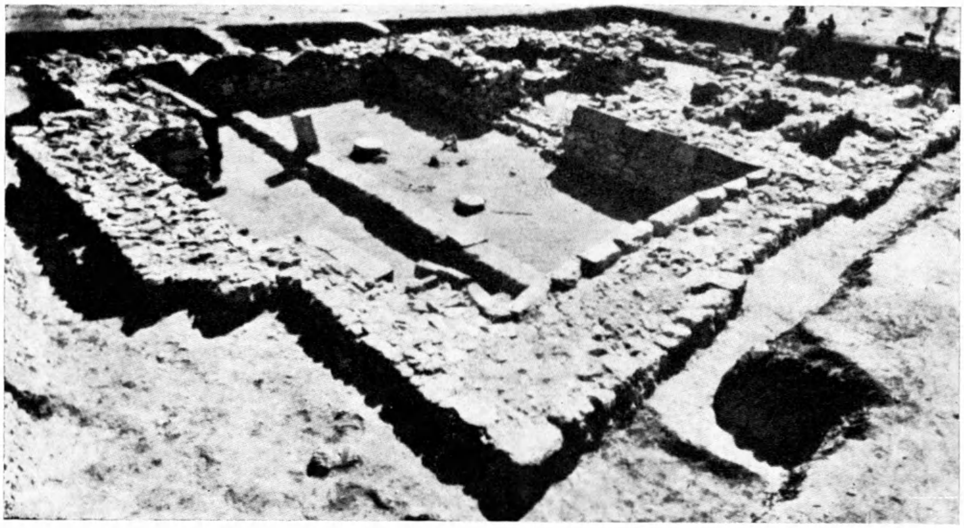

Εἰκ. 2. Ἱερὸν Hazor. Ζεῦγος βάσεων ἐλευθέρων στύλων πρὸ τοῦ ναοῦ.

χοφόρων νεφῶν καὶ συγχρόνως τὸν τρόπον προκλήσεως βροχῆς ἐξ αὐτῶν. Αἱ μέθοδοι αὗται, καθὼς καὶ ἄλλα στοιχεῖα, φαίνεται ὅτι ἦσαν γνωστὰ καὶ εἰς τοὺς Χαναναίους καὶ ἐκ τούτων παρελήφθησαν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ταῦτα ὑπὸ τῶν Φοινίκων, οἱ ὁποῖοι, καθὼς ἐπανειλημμένως ἐλέχθη, ἦσαν οἱ ὑπεύθυνοι τῆς ὅλης κατασκευῆς τοῦ ναοῦ τοῦ Σαλομῶντος, ἰδίως ὁ «*τέκτων χαλκοῦ*» Χείραμος, τὸ ἀπάνθισμα τῆς δεξιοτεχνίας τοῦ ὁποίου ἀπετέλεσαν οἱ δύο χαλκοῖ ὑψηλοὶ στῦλοι τοῦ ναοῦ τῆς Ἱερουσαλήμ.

Καὶ εὑρέθη μὲν ἐντὸς τῆς αὐλῆς τοῦ ἱεροῦ τῆς χαναναϊκῆς πόλεως Hazor[2] (εἰκ. 2), πρὸ τοῦ ναοῦ καὶ ἑκατέρωθεν τοῦ ὑπαιθρίου βωμοῦ, ἀνὰ μία λιθίνη βάσις κίονος, ἐλευθέρως καὶ ὑπαιθρίως ἱσταμένου, εἶναι ἄγνωστον ὅμως ἐὰν οἱ κίονες οὗτοι ἦσαν χαλκοῖ.

Ἀλλ᾽ οἱ ἐλεύθεροι οὗτοι καὶ ὑπαιθρίως ἱστάμενοι κίονες ἢ στῦλοι δὲν ἦτο πάντοτε ἀπαραίτητον νὰ ἦσαν ἐκ χαλκοῦ. Καὶ τοῦτο διότι καὶ αὐτοὶ οὗτοι οἱ χαλκοῖ στῦλοι Ἰαχοὺμ καὶ Βαὰς ἀντικατεστάθησαν βραδύτερον ὑπὸ ἄλλων στύλων, οἱ ὁποῖοι ἦσαν ἐκ λίθου καὶ ξύλου[3]. Ἐξ ἄλλου ἀναφέρονται πολλάκις ὑπὸ τῆς Π. Διαθήκης (massebah) στῆλαι ὡς χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα τῆς λατρείας τοῦ Βάαλ, τοῦ θεοῦ τῶν θυελλοφόρων - βροχοφόρων νεφῶν καὶ τοῦ κεραυνοῦ (ἀντιστοίχου τοῦ θεοῦ τῶν Χουρριτῶν

1 R. Patai, The Control of Rain in Ancient Palestine, 257-8.

2 London News 21 καὶ 28 Μάρτιος 1959. BA 1964, 197 κ.ἑ., ὡς καὶ Excavations at Hazor, 1958, Preliminary Communique IEJ 9, 1959, 81-83 (ὑπὸ Y. Yadin). Πλήρης δημοσίευσις ἐπίκειται ἐν Hazor III.

3 Βλ. Schick, ἔ.ἀ. Tempel in Jerusalem.

Tešub καὶ τοῦ Μεσοποταμιακῆς καταγωγῆς Σύρου Hadad), τοῦ συνήθως λατρευομένου εἰς ἱερὰ κορυφῆς (τόπους ὑψηλοὺς κατὰ τοὺς Ο΄ καὶ bamoth κατὰ τὸ κείμενον τὸ ἑβραϊκόν), αἱ στῆλαι δὲ αὗται προέρχονται ἐκ τῆς χαναναϊκῆς λατρείας πιθανῶς, ἡ ὁποία φθινούσης τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ ἐκληρονομήθη κατὰ τὸ πλεῖστον μέρος της εἰς τοὺς Φοίνικας καὶ κατὰ μικρόν της μέρος εἰς τοὺς Ἑβραίους[1]. Σημειωτέον ὅτι ὁ Ἡρόδοτος ἀναφέρει (ΙΙ 44) ζεῦγος στηλῶν ἐλευθέρων καὶ ὑπαιθρίων εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ Ἡρακλέους Baal - Melkarth τῆς Τύρου, ἐκ τούτων δὲ ἡ μία ἦτο μεταλλίνη (ἐκ χρυσοῦ) καὶ ἡ ἑτέρα λιθίνη (ἐκ σμαράγδου). Τὰς δύο ταύτας στήλας μάλιστα καὶ τὸ ὄπισθεν αὐτῶν ἱερὸν βλέπει ὁ BARNETT[2] ἐπὶ ἀναγλύφων ἀσσυριακῶν. (Kouyunjik).

Τὰς ὑπαιθρίους στήλας οἱ σύγχρονοι ἐρευνηταὶ τῆς χαναναϊκῆς, τῆς φοινικικῆς καὶ τῆς ἑβραϊκῆς λατρείας θεωροῦν ἄλλοτε ἐπιτυμβίους, μνημεῖα ἡρώων δηλαδή, ἄλλοτε δέ, κυρίως ὅταν ἀνήκουν εἰς ἱερὰ κορυφῆς, ὡς ἀντικείμενα λατρείας τοῦ ἄρρενος θεοῦ, δηλωτικὰ ἰδίως τοῦ τόπου τῆς ἐπιφανείας του[3]. Ἐξ ἄλλου οἱ ἐρευνηταὶ τῆς ἑβραϊκῆς λατρείας θεωροῦν καὶ τὴν ὑπὸ τοῦ Ἰακὼβ ἱδρυθεῖσαν στήλην ἐν Bethel (= κατοικία τοῦ θεοῦ) δηλωτικὴν τῆς ἐκεῖ ἐπιφανείας τοῦ Θεοῦ[4]. Τὰς στήλας μάλιστα αὐτὰς τῶν φοινικικῶν ἱερῶν οἱ βασιλεῖς τοῦ Ἰσραὴλ καὶ τοῦ Ἰούδα καταστρέφουν ἐνίοτε — ὁσάκις εὑρίσκουν εὐκαιρίαν. Διὰ τῆς καταστροφῆς κυρίως τῶν στηλῶν τούτων ἀφ᾽ ἑνὸς καὶ τοῦ ξυλίνου, παρ᾽ αὐτὰς συνήθως, ὁμοιώματος τῆς Ἀστάρτης (Asherah, κατὰ τοὺς Ο΄ = ἄλσος) ἀφ᾽ ἑτέρου ἐξαγγέλλεται γενικῶς καὶ ἡ καταστροφὴ ἑνὸς πρὸς ἓν τῶν φοινικικῶν αὐτῶν ἱερῶν. Καθὼς καὶ διὰ τῆς ἐπανιδρύσεως τῶν στηλῶν τούτων καὶ τοῦ ὁμοιώματος τῆς Ἀστάρτης ἐξαγγέλλεται καὶ ἡ ἐπανίδρυσις ἑνὸς πρὸς ἓν τῶν ἱερῶν τούτων[5].

Ἐκ τοῦ χωρίου τῶν Βασιλειῶν Δ΄, XVII 10 *(καὶ ἐστήλωσαν ἑαυτοῖς στήλας καὶ ἄλση ἐπὶ παντὶ βουνῷ ὑψηλῷ)* θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἐξαχθῇ τὸ συμπέρασμα ὅτι κατὰ καιροὺς σύμπασα σχεδὸν ἡ χώρα διέθετε δίκτυον, οὕτως εἰπεῖν, βροχοποιόν, συνιστάμενον ἐκ συγκροτήματος στηλῶν, ἱδρυμένων ἐπὶ κορυφῶν ὀρέων, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἐντὸς ἱερῶν φοινικικῶν ἢ καὶ ἑβραϊκῶν, χαναναϊκῆς κυρίως ἀμφοτέρων καταγωγῆς. Εἶναι ὅμως μᾶλλον ἀπίθανον ὅτι ἕκαστον τῶν ἱερῶν τούτων κορυφῆς διέθετεν ὑψηλὰς στήλας, διὰ τῶν ὁποίων νὰ ἦτο δυνατὸν νὰ γίνῃ ἀπαγωγὴ τοῦ κεραυνοῦ. Λογικὸν ὅμως εἶναι νὰ ὑποτεθῇ ὅτι αἱ πλεῖσται τῶν στηλῶν τούτων οὐδὲν ἄλλο ἀπετέλουν εἰμὴ συμβολικὰς μιμήσεις ἁπλῶς τῶν μεγάλων στηλῶν ὡρισμένων ἐπιφανῶν ἱερῶν κορυφῆς, ἀπετέλουν δηλαδὴ αὗται συμβολικὰ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον σημεῖα τῆς ἐπιφανείας τοῦ θεοῦ, τὰ ὁποῖα

1 Ἂς σημειωθῇ ὅτι καὶ αὐτὴ αὕτη ἡ Σιὼν ταυτίζεται πρὸς τὸ κύριον χαναναϊκὸν ὄρος Saphon (βλ. G. GORDON, Ugarit and Minoan Crete, 20).

2 Archaeology **9**, 1956, 91, εἰκ. 9.

3 Περὶ τῶν γνωμῶν τούτων βλ. J. GRAY, The Canaanites, 1964, 75.

4 J. GRAY, ἔ.ἀ. 76. Ὅτι ἡ ἐπιφάνεια τοῦ Θεοῦ συντελεῖται κατὰ τὴν Π. Διαθήκην διὰ θυελλῶν, ἀστραπῶν καὶ κεραυνῶν, φαίνεται καὶ ἐκ τῶν ἀκολούθων χωρίων: Ἰησ. Ναυῆ X 11. Κριταὶ V 4-5. Βασιλ. Α΄, VII 10.

5 Ἡ συνήθης φράσις, ἡ ὁποία χρησιμοποιεῖται εἰς τὸ κείμενον τῆς Π. Διαθήκης (Βασιλειῶν καὶ Παραλειπομένων), πρὸς δήλωσιν τῆς καταστροφῆς τῶν ἱερῶν τούτων εἶναι: (ὁ βασιλεὺς ἢ ὁ λαὸς) ἀφ᾽ ἑνὸς *ἐξέκοψε τὰ ἄλση* (περὶ τοῦ ἄλσους βλ. ἀμέσως ἀνωτέρω) ἢ *ἐξωλόθρευσε τὰ ἄλση* καὶ ἀφ᾽ ἑτέρου *συνέτριψε τὰς στήλας* (τοῦ Βάαλ). Ἡ λέξις *συνέτριψε*, σημειωτέον, χρησιμοποιεῖται εἰς τὸ κείμενον τῆς Π. Διαθήκης καὶ προκειμένου περὶ τῆς ὑπὸ τῶν Χαλδαίων καταστροφῆς τῶν χαλκίνων στύλων τοῦ ναοῦ τοῦ Σαλομῶντος, τοῦ Ἰαχοὺμ καὶ τοῦ Βαάς (Ἱερεμίας).

ἐθεωροῦντο ἀπαραίτητα στοιχεῖα τῆς λατρείας, ἡ ὁποία ἐτελεῖτο εἰς ὅλα τὰ κοινὰ ὑπαίθρια ἱερὰ (καὶ ὅτι τοιαῦται συνεπῶς συμβολικαὶ στῆλαι ἦσαν ἡ στήλη τοῦ Ἰακὼβ ἐν Bethel καὶ αἱ δύο στῆλαι (στῦλοι) τῆς χαναναϊκῆς πόλεως Hazor —13ος π.Χ. αἰών) ἢ ἦσαν καὶ σήματα ἁπλῶς δηλωτικὰ τοῦ χώρου τῆς πτώσεως τοῦ κεραυνοῦ (βλ. καὶ κατωτέρω). Ἀλλ ἄς σημειωθῇ ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὅτι ἡ ἀπαγωγὴ τοῦ κεραυνοῦ ἦτο δυνατὸν νὰ γίνῃ καὶ διά τινος δένδρου εἰς περίπτωσιν διελεύσεως βροχοφόρων νεφῶν ὑπεράνω τῶν ἱερῶν κορυφῆς. Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι καὶ τὸ δένδρον ἀπετέλει ἐξ ἴσου ἀπαραίτητον συνήθως στοιχεῖον τῶν αὐτῶν ἱερῶν καὶ συνεδυάζετο πρὸς τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ θεοῦ ἀλλὰ καὶ τὴν χθονίαν συγχρόνως λατρείαν τούτου. Στῆλαι καὶ δένδρα ἦσαν οὕτω δηλωτικὰ τῆς ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καθόδου καὶ διὰ μέσου αὐτῶν διελεύσεως καὶ ἔν τινι μέτρῳ

Εἰκ. 3. Νόμισμα Σαμαρείας.

κατοικίας τοῦ θεοῦ [1] τοῦ κεραυνοῦ, τοῦ θνήσκοντος καὶ ἀναγεννωμένου ἐν καιρῷ, συνεπῶς προσλαβόντα οὐράνιον καὶ χθόνιον χαρακτῆρα συγχρόνως καί, ὡς ἐκ τούτου, ταυτισθέντα πρὸς σημεῖα τῆς ἐπιφανείας καὶ πρὸς ταφικὰ μνημεῖα τοῦ αὐτοῦ θεοῦ.

Προέκτασιν τῆς ἀντιλήψεως περὶ τῆς ἐπὶ ἐλευθέρων ὑπαιθρίων στύλων ἐπιφανείας τοῦ θεοῦ τοῦ κεραυνοῦ καὶ τῆς βροχῆς ἀπετέλουν, ὡς φαίνεται, καὶ οἱ ἐλεύθεροι ὑπαίθριοι στῦλοι ἢ αἱ ἐλεύθεραι ὑπαίθριοι στῆλαι τῶν φοινικικῶν ἱερῶν κορυφῆς χαναναϊκῆς, ὡς ἐλέχθη, καταγωγῆς κυρίως, ὡς εἰκονίζονται ἐπὶ νομισμάτων παλαιστινιακῶν πόλεων τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, τῆς Σαμαρείας π.χ. (εἰκ. 3) [2], ἔνθα μάλιστα καὶ ἀναφέρεται ἱερὸν τοῦ Βάαλ ἤδη ὑπὸ τῆς Π. Διαθήκης καταστραφὲν ὑπὸ τοῦ Ἰοὺ καὶ μετατραπὲν εἰς κοπρῶνα ὑπ᾽ αὐτοῦ [3].

Ἐλεύθεροι, ὡς ἐλέχθη, ὑψηλοὶ ὑπαίθριοι στῦλοι ἀναφέρονται ὑπὸ τοῦ Ἡροδότου εἰς τὴν Φοινίκην: εἷς μετάλλινος, καὶ δὴ ἐξ ἀπέφθου χρυσοῦ, καὶ εἷς λίθινος, ἐκ σμαράγδου, εἰς τὸ ἐν Τύρῳ τῆς Φοινίκης ἱερὸν τοῦ Ἡρακλέους Baal-Melkarth, τοῦ ὁποίου ἡ ἵδρυσις ἀνήγετο εἰς ἀρχαιοτάτους χρόνους. Οἱ στῦλοι οὗτοι τῆς Τύρου ἀπε-

1 Πρβ. καὶ κείμενον Ugarit, ἔνθα ἀναφέρονται στῦλοι κατοικητήριοι τοῦ Θεοῦ: J.B. Pritschard, Ancient and Near Eastern Texts Relating to the Old Testament, 1955 — Ugaritic Myths, μετάφρασις ὑπὸ H. L. Ginsberg, 129: «He will pull out the pillars of thy dwelling».

2 A. B. Cook, Zeus II, Appendix B, 887, εἰκ. 820.

3 Βασιλ. Δ', X 25 (πρβ. ἵδρυσιν τοῦ ἱεροῦ ἐν Βασιλ. Γ', XVIII 32) 18-27.

τέλουν καὶ τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τοῦ ὅλου ἱεροῦ αὐτῆς, καθ' ὃν τρόπον περίπου καὶ οἱ στῦλοι Ἰαχοὺμ καὶ Βαὰς ἀπετέλουν τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν τοῦ ναοῦ τοῦ Σαλομῶντος. Σημειωτέον ὅτι ἐκ Τύρου ἀκριβῶς τῆς Συρίας προήρχετο ὁ «τέκτων χαλκοῦ» τῶν στύλων αὐτῶν (Ἰαχοὺμ καὶ Βαὰς) Χείραμος καὶ ἐκ Τύρου τῆς Συρίας προήρχετο ἐξ ἄλλου καὶ ἡ Ἰεζάβελ καὶ οἱ προφῆται τοῦ Βάαλ της, οἱ ὁποῖοι καὶ ἀπετέλουν μέλη τῆς βασιλικῆς της αὐλῆς.

Ἀπήχησις τῆς λατρείας ταύτης ἀκριβῶς τῶν στύλων καὶ τῆς παναρχαίας προελεύσεώς της εὑρίσκεται εἰς τὴν πληροφορίαν, τὴν ὁποίαν παρέχει ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεύς[1]: . . . *πρὶν γοῦν ἀκριβωθῆναι τὰς τῶν ἀγαλμάτων σχέσεις κίονας ἱστάντες οἱ παλαιοὶ ἔσεβον τούτους ὡς ἀφιδρύματα τοῦ θεοῦ.*

Β. ΚΥΠΡΙΑΚΑ

Οἱ ἐλεύθεροι καὶ ὑπαίθριοι στῦλοι τῶν φοινικικῶν καὶ τῶν ἐξ αὐτῶν ἐξηρτημένων ἑβραϊκῶν ἱερῶν ἀπετέλουν, ὡς φαίνεται, καὶ χαρακτηριστικὸν στοιχεῖον τοῦ μεγάλου κυπριακοῦ ἱεροῦ (τῆς Πάφου).

Ὡρισμένα νομίσματα (εἰκ. 4, 6, 9-10) καὶ ἄλλα ἔργα μικροτεχνίας (εἰκ. 5 καὶ 11) εἰκονίζοντα τὸ ἱερὸν τῆς Παφίας Ἀφροδίτης[2], παρέχουν πλήρη εἰκόνα τῶν στύλων τοῦ ἱεροῦ τούτου. Τὰ στοιχεῖα μάλιστα τὰ ὁποῖα παρουσιάζει τὸ ἱερὸν τοῦτο, ὅπως ἀκριβῶς ἐμφανίζεται ἐπὶ τῶν ἔργων τούτων, ἀνταποκρίνονται κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον πρὸς τὴν ὑπὸ τῶν κειμένων τῶν Βασιλειῶν, τῶν Παραλειπομένων καὶ τοῦ Ἱερεμίου περιγραφὴν τῶν στύλων Ἰαχοὺμ καὶ Βαάς. Συγκεκριμένως: Ἐπὶ τῶν νομισμάτων τούτων εἰκονίζεται ζεῦγος πελωρίων στύλων, εἴς τινας περιπτώσεις ἐφθαρμένων κατὰ τὸ μέρος τῆς κορυφῆς ἢ καὶ ἐλλιπῶν ἴσως κατὰ τὸ μέρος αὐτὸ ἐπὶ τούτῳ, λόγῳ ἀνεπαρκείας τοῦ χώρου, πρὸς δήλωσιν τοῦ γιγαντιαίου ὕψους των. Ἐκ τοῦ ἀνωτάτου μέρους ὡρισμένων ἐκ τῶν νομισμάτων τούτων μάλιστα φαίνεται νὰ κρέμωνται ἁλύσεις ἐν εἴδει περιδεραίων, ὡς δηλαδὴ ἀναφέρει καὶ τὸ ἑβραϊκὸν κείμενον τῆς Π. Διαθήκης ἀναφορικῶς πρὸς τοὺς στύλους Ἰαχοὺμ καὶ Βαάς. Οἱ στῦλοι οὗτοι τοῦ Κυπριακοῦ ἱεροῦ ἑνοῦνται ἐξ ἄλλου, ἐπὶ τῶν ἔργων τούτων, ὁ εἷς μετὰ τοῦ ἄλλου καὶ διά, διπλῆς συνήθως, ὁριζοντίας δοκοῦ, ἡ ὁποία ἐνθυμίζει ἀκριβῶς τὸ μέλαθρον τῶν στύλων Ἰαχοὺμ καὶ Βαάς, τὸ ὁποῖον ἦτο ἐπίσης διπλοῦν, σχηματίζουν δὲ διὰ τοῦ τρόπου τούτου πελώριον πυλῶνα σχήματος Η (καὶ εἴς τινας περιστώσεις Π) πρὸ τῆς προσόψεως τοῦ ναοῦ, «Toran». Διὰ τὸν λόγον μάλιστα τοῦτον συγχέονται οὗτοι ἐνίοτε πρὸς αὐτὸ τοῦτο τὸ μεσαῖον μέρος τῆς προσόψεως ταύτης.

Ὁ Hill[3], ὁ ὁποῖος ἐμελέτησε τὰ κυπριακὰ ταῦτα νομίσματα, διῄρεσε ταῦτα εἰς δύο κατηγορίας, ἡ μία τῶν ὁποίων περιλαμβάνει νομίσματα εἰκονίζοντα τοὺς ὑπὸ

1 Στρωμ. I 25. 164.

2 Περὶ τοῦ ἱεροῦ τούτου βλ. A. Westholm, The Paphian Aphrodite and its Relation to Oriental Architecture ἐν Acta Archaeolog. 4, 1933, 201. Ἐπίσης C. Blinkenberg, Le temple de Paphos ἐν Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser. 9, 2, 1924, 1-40, ὁ ὁποῖος κατὰ γενικὴν ὁμολογίαν (βλ. Westholm, ἔ.ἀ. 208) ὀρθῶς παραβάλλει τὸ τριμερὲς ἱερὸν τῆς Πάφου πρὸς τὰ τριμερῆ κρητομυκηναϊκὰ ἱερά.

3 Catalogue of Greek Coins of Cyprus, 1904.

μορφὴν πυλῶνος δύο στύλους ἐντὸς αὐλῆς μὲ δύο θυμιατήρια, ἀνὰ ἓν ἔνθεν καὶ ἔνθεν αὐτῶν, καὶ ἡ ἑτέρα περιλαμβάνει νομίσματα εἰκονίζοντα τοὺς αὐτοὺς στύλους πρὸ τοῦ τριμεροῦς ναοῦ, μετὰ ἢ καὶ ἄνευ αὐλῆς. Περιττὸν νὰ λεχθῇ ὅτι ὁ Hill, καθὼς καὶ οἱ λοιποὶ μέχρι σήμερον ἐρευνηταί, τοὺς ὑπὸ μορφὴν πυλῶνος σχήματος Η στύλους συγχέουν πρὸς τὸ κεντρικὸν κλῖτος τοῦ ἐνίοτε ὄπισθεν αὐτῶν τριμεροῦς τούτου

Εἰκ. 4. Νόμισμα Κύπρου: πυλὼν ἄνευ τοῦ ὄπισθεν αὐτοῦ ναοῦ. (Blinkenberg, εἰκ. 4)

Εἰκ. 5. Δακτύλιος: πυλὼν ἄνευ τοῦ ὄπισθεν αὐτοῦ ναοῦ.

ναοῦ. Ἡ ὀροφὴ τοῦ κλίτους τούτου ὅμως εἴτε φαίνεται σαφῶς ἐπί τινων ἐκ τῶν νομισμάτων τούτων ὄπισθεν τοῦ συγκροτήματος Η τῶν στύλων αὐτῶν, κάτωθεν ἀκριβῶς τῆς ὁριζοντίας δοκοῦ των, εἴτε ὑποτίθεται ἁπλῶς ὄπισθεν αὐτῆς.

Εἰκ. 6. Νομίσματα Κύπρου α - β (Σάρδεων γ καὶ Περγάμου δ): Πυλὼν ἄνευ τοῦ ὄπισθεν αὐτοῦ ναοῦ. (A. B. Cook, Zeus II, εἰκ. 325-8).

Τὸ πελώριον ὕψος ἀφ' ἑνὸς τῶν δύο στύλων τούτων τοῦ κυπριακοῦ ἱεροῦ, αἱ δύο ὁριζόντιοι πρὸς σύνδεσίν των δοκοὶ (μέλαθρον) ἀφ' ἑτέρου, ὡς καὶ αἱ ἁλύσεις, αἱ ὁποῖαι φαίνονται νὰ κρέμωνται ὑπὸ μορφὴν περιδεραίων ἐκ τοῦ ἀνωτάτου μέρους τῶν στύλων τοῦ κυπριακοῦ τούτου ἱεροῦ, εἶναι χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα, καθὼς ἤδη ἐλέχθη, τῶν στύλων Ἰαχοὺμ καὶ Βαάς.

Ὑπὸ μορφὴν πυλῶνος σχήματος Η μετὰ ἢ ἄνευ ἁλύσεων κρεμαμένων ἐν εἴδει περιδεραίου ἐκ τῆς κορυφῆς εἰκονίζεται συγκρότημα ὁμοίων στύλων καὶ ἐπὶ δακτυλίου τῆς συλλογῆς A.B. Cook[1] (εἰκ. 5), ὡς καὶ ἐπὶ σφραγιδολίθου τῆς Copenhague (εἰκ. 11)[2], οἱ ὁποῖοι εἰκονίζουν τὸ κυπριακὸν ἱερόν, τὸν πυλῶνα, πρὸ τοῦ ναοῦ ἢ ἄνευ τούτου.

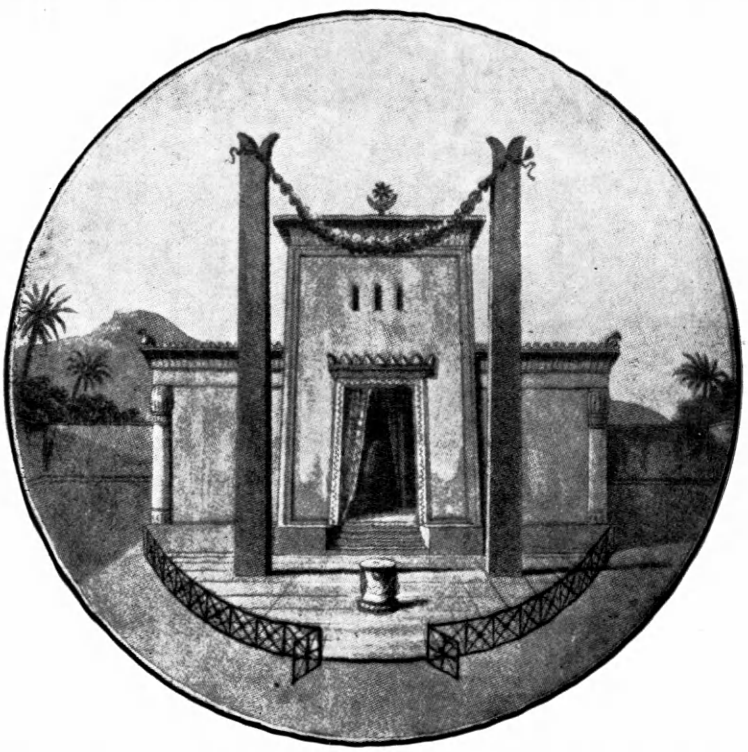

Εἰκ. 7. Ἀναπαράστασις τοῦ κυπριακοῦ ἱεροῦ (κατὰ Hetsch καὶ Münther) (Blinkenberg, εἰκ. 5 ἄνω).

Οἱ στῦλοι, οἱ ὁποῖοι εἰκονίζονται ἐπὶ τῶν στύλων τῶν δύο τούτων ἔργων, ἔχουν μάλιστα εἰς τὴν κορυφήν των καὶ ἀπόληξιν διχαλωτήν. Ὁμοίαν ἀπόληξιν ἐξ ἄλλου φαίνεται νὰ ἔχουν καὶ οἱ στῦλοι, οἱ ὁποῖοι εἰκονίζονται πρὸ τοῦ ἱεροῦ, ἐπί τινων τῶν κυπριακῶν νομισμάτων, ὡς καί τινων ἄλλων πόλεων[3], τὰ ὁποῖα ὑποτίθεται ὅτι ἀντιγράφουν τὸ κυπριακὸν ἱερόν.

Ἂς σημειωθῇ ὅτι ἀναπαράστασις τοῦ κυπριακοῦ ἱεροῦ ἐπεχειρήθη τὸ 1824 ὑπὸ τοῦ Δανοῦ ἀρχιτέκτονος G. F. Hetsch ὑπὸ τὴν ἐπιστημονικὴν ἐπίβλεψιν τοῦ F. Münther[4] (εἰκ. 7), διακρινομένη διὰ τὴν ἀπόδοσιν τοῦ ὅλου ἱεροῦ ὑπὸ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς τοῦ ἀρχιτέκτονος τούτου, τοῦ ρυθμοῦ τῆς «αὐτοκρατορίας» δηλαδή. Ἡ ἀναπαράστασις αὕτη, ἐσφαλμένη ἴσως ἐν πολλοῖς, ὡς ἔχει παρατηρηθῆ, παρουσιάζει ἐν τούτοις τοὺς στύλους τοῦ ἱεροῦ ἱσταμένους ἐλευθέρως καὶ ὑπαιθρίως πρὸ αὐτοῦ, ἑκατέρωθεν μάλιστα τοῦ βωμοῦ.

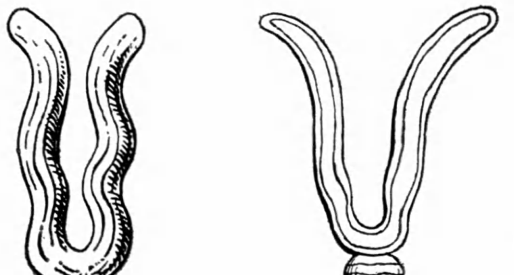

Εἰκ. 8. Ἀνατολικαὶ μορφαὶ κεραυνοῦ.

Ἡ διχαλωτὴ ἀπόληξις τῶν στύλων τοῦ κυπριακοῦ ἱεροῦ εἶναι μετὰ σημασίας πιθανῶς. Αἱ πρῶται μορφαὶ κεραυνοῦ ἐπὶ τῶν διαφόρων ἀνατολικῶν παραστάσεων ἔχουν ἀπόληξιν διχαλωτήν. Ποικιλίαν μάλιστα τοιούτων παραστάσεων παρουσιάζει ὁ A. B. Cook[5] (βλ. εἰκ. 8). Τὸ κείμενον τοῦ

1 Zeus II, εἰκ. 330.
2 Blinkenberg, ἔ.ἀ. εἰκ. 1.
3 Ἔ.ἀ. Zeus II, εἰκ. 327-8.
4 Blinkenberg, ἔ.ἀ. Le temple de Paphos, 12, εἰκ. 5 ἄνω.
5 Cook, ἔ.ἀ. II, εἰκ. 712-723. Πβλ. καὶ Jacobsthal,

Γ′ βιβλίου τῶν Βασιλειῶν τῆς Π. Διαθήκης ἐξ ἄλλου ἀναφέρει ὅτι καὶ ὁ Ἰαχοὺμ καὶ ὁ Βαὰς κατέληγον εἰς τὴν κορυφὴν εἴς τι μέλος ὕψους 4 πήχεων ἔχον μορφὴν κρίνου, μὲ πρόσοψιν δὲ πρὸς τὴν πλευρὰν τῆς αὐλῆς. Ἀλλὰ μορφὴν ἁπλοῦ κρίνου παρουσιάζει κατ᾽ ἀρχὰς καὶ ἐπὶ τῶν ἔργων τῆς ἑλληνικῆς τέχνης αὐτὸς οὗτος ὁ κεραυνός, ὁ ὁποῖος βραδύτερον ἀφ᾽ ἑνὸς ἀποβαίνει πολυπέταλος καὶ ἀφ᾽ ἑτέρου διπλασιάζεται καὶ πρὸς τὴν ἀντίθετον φοράν. Ἡ διχαλωτὴ ἀπόληξις τῶν στύλων τοῦ Κυπριακοῦ

Εἰκ. 9. Νόμισμα Κύπρου: Πυλὼν μετὰ τοῦ ὄπισθεν αὐτοῦ ναοῦ. (Blinkenberg, εἰκ. 2).

Εἰκ. 10. Νόμισμα Κύπρου: Πυλὼν μετὰ τοῦ ὄπισθεν αὐτοῦ ναοῦ. (Blinkenberg, εἰκ. 3).

Εἰκ. 11. Σφραγιδόλιθος: Πυλὼν μετὰ τοῦ ὄπισθεν αὐτοῦ ναοῦ.

ἱεροῦ εἶναι ἴσως τὸ ἀντίστοιχον μέλος τῶν Ἰαχοὺμ καὶ Βαάς, τὸ ὁποῖον περιγράφεται ὡς *ἔργον κρίνου* δηλαδή. Βεβαίως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναμένωμεν πλήρη ἀντιστοιχίαν καὶ ὁμοιότητα εἰς τὰ διάφορα μέρη, ὡς καὶ εἰς τὰ ἐξαρτήματα τῶν κατὰ διαφόρους τόπους καὶ ἐποχὰς συγκροτημάτων τῶν στύλων αὐτῶν. Ἀλλ᾽ εἰς τὰς ἀπολήξεις τῆς κορυφῆς των, καὶ ἐπὶ τῆς περιπτώσεως τοῦ κυπριακοῦ ἱεροῦ καὶ ἐπὶ τῆς περιπτώσεως τοῦ ναοῦ τοῦ Σαλομῶντος, ἔχομεν πιθανῶς τὰς ἀπωτάτας ρίζας τῆς ἀπεικονίσεως καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ κεραυνοῦ, αἱ ἀπολήξεις δὲ αὗται, αἱ διχαλωταί, ἀνατολικῆς ἐπινοήσεως πιθανῶς, ὀφείλονται ἴσως εἰς τὴν προσπάθειαν ἀπαγωγῆς καὶ τυχὸν πλευρικῶν κλάδων] τοῦ κατερχομένου ὁδηγοῦ τοῦ κεραυνοῦ. Σημειωτέον ὅτι ἐπὶ τῶν κυπριακῶν στύλων παρατηροῦνται καὶ πτηνά. Πτηνά, καὶ δὴ ἀετοί, σύμβολα τοῦ Διός,

Der Blitz, 1906. BLINKENBERG, The Thunder-weapon, 1911. USENER, Keraunos ἐν Rhein. Mus. 1905, 1-30.

ὑπῆρχον καὶ ἐπὶ τῶν στύλων τοῦ ἱεροῦ τοῦ Λυκείου Διός, παρατηροῦνται δὲ ἐπίσης ἱπτάμενα καὶ παρὰ τοὺς στύλους τοῦ ἱεροῦ τοῦ ρυτοῦ τῆς Κάτω Ζάκρου (βλ. περὶ τούτων κατωτέρω).

Συναφῶς πρὸς τὰ κυπριακὰ νομίσματα, ὡς καὶ πρὸς τὸν δακτύλιον καὶ τὸν σφραγιδόλιθον, μὲ τὸ κυπριακὸν ἱερόν, πρέπει νὰ παρατηρηθῇ ὅτι ἑκατέρωθεν τῶν στύλων τούτων, ἔχουν ἐπίσης εἰκονισθῆ καὶ ἀνὰ ἓν ἢ δύο θυμιατήρια (candelabria)· τὰ θυμιατήρια δὲ ταῦτα ἔχουν θεωρηθῆ ἀντιστοιχοῦντα εἰς τοὺς στύλους Ἰαχοὺμ καὶ Βαάς, κυρίως ἴσως διότι εἶναι καὶ αὐτά, δ ύ ο ὅ μ ο ι α, ὑπὸ μορφὴν ἐλευθέρου κίονος, κατασκευάσματα, ὑψούμενα πρὸ τῆς προσόψεως ἐπίσης τοῦ ἱεροῦ. Ἀλλὰ καὶ τὸ ὑποτιθέμενον ὕψος τῶν θυμιατηρίων τούτων εἶναι σχετικῶς μικρὸν συγκρινόμενον πρὸς τὸ ὕψος τῶν Ἰαχοὺμ καὶ Βαάς, ὡς παραδίδεται τοῦτο ὑπὸ τῶν κειμένων, καὶ στεροῦνται τὰ θυμιατήρια ταῦτα τῶν ἐξαρτημάτων τῶν δύο στύλων Ἰαχοὺμ καὶ Βαάς, ἐξ ὅσων ἀναφέρονται δηλαδὴ ὑπὸ τῶν κειμένων. Οἱ ὑπὸ μορφὴν ὅμως πυλῶνος σχήματος Η δύο πελώριοι στῦλοι, οἱ ὁποῖοι εἰκονίζονται μεταξὺ τῶν «θυμιατηρίων» τῶν νομισμάτων τούτων, κέκτηνται οὐ μόνον τὸ ἀνάλογον ὕψος ἀλλὰ καὶ τὰ πλεῖστα τῶν ἐξαρτημάτων καὶ τῶν ἄλλων μερῶν τῶν στύλων Ἰαχοὺμ καὶ Βαάς, τὰς ἁλύσεις δηλαδή, αἱ ὁποῖαι κρέμανται ἐκ τοῦ ἀνωτάτου μέρους των, καὶ τὸ μέλαθρον, τὴν ὁριζοντίαν δοκόν (διπλῆν ἐπίσης), ὡρισμένα δὲ καὶ τὰς κεραίας των (ἔργον κρίνου).

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω προκύπτει ὅτι οἱ στῦλοι οὗτοι τοῦ Κυπριακοῦ ἱεροῦ ἀπετέλουν στοιχεῖα παλαιοτάτης παραδόσεως καὶ μέσα ἐπιφανείας (διελεύσεως) τοῦ ἄρρενος θεοῦ τοῦ κεραυνοῦ καὶ τῆς βροχῆς, εὑρίσκονται δὲ ἐγγὺς τῆς παραδόσεως τῶν ἐλευθέρων στύλων τῶν φοινικικῶν καὶ τῶν ἑβραϊκῶν ἱερῶν. Ἂς σημειωθῇ ὅτι κατὰ τὸν Ἡρόδοτον [1] καὶ τὴν κατ᾽ αὐτὸν κυπριακὴν παράδοσιν, τὸ κυπριακὸν ἱερὸν εἶχεν ἱδρυθῆ ὑπὸ Φοινίκων τῆς Συρίας, κατὰ τὸν Διόδωρον τὸν Σικελιώτην [2] ἐξ ἄλλου κοιτὶς τῆς λατρείας (τῆς Ἀφροδίτης) τοῦ ἱεροῦ τούτου ἦτο ἡ Κρήτη. Δὲν ἀποκλείεται συνεπῶς ἀμφότεραι αἱ παραδόσεις αὗται νὰ ἀπηχοῦν: α) τὴν σχέσιν τοῦ ἱεροῦ τούτου πρὸς τὰ φοινικικὰ ἱερά, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον πιστοποιοῦν οἱ ὑπὸ μορφὴν ἐλευθέρου πυλῶνος στῦλοι, σχήματος Η, πρὸ αὐτοῦ· ἀλλὰ καὶ β) ἑτέραν σχέσιν, τοῦ ἱεροῦ τούτου πρὸς τὰ κρητικὰ ἱερά, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον διαφαίνεται ἐκ τῆς τριμεροῦς διαιρέσεώς του. Ὡς πρόκειται νὰ δειχθῇ κατωτέρω ἐξ ἄλλου λεπτομέρειαι τοῦ ὑπὸ μορφὴν Η πυλῶνος τοῦ κυπριακοῦ ἱεροῦ ὁμοιάζουν πρὸς Λακωνικὰ παραδείγματα (δόκανα), φαίνεται δὲ ὅτι ἡ ὀνομασία τῶν ἑβραϊκῶν στύλων Ἰαχοὺμ καὶ Βαὰς σχετίζεται πρὸς τὴν ὀνομασίαν ἑλληνικῶν διδύμων μορφῶν (βλ. κατωτέρω).

Γ. ΑΣΣΥΡΙΑΚΑ

Ἐλεύθεροι στῦλοι ἐξ ἄλλου, ἀνταποκρινόμενοι ἔν τινι μέτρῳ πρὸς τὴν ὑπὸ τῆς Π. Διαθήκης περιγραφὴν τῶν στύλων τοῦ ναοῦ τοῦ Σαλομῶντος Ἰαχοὺμ καὶ Βαάς, καθὼς καὶ πρὸς τὰς παραστάσεις τῶν στύλων τοῦ κυπριακοῦ ἱεροῦ, ἀποτελοῦν ἐπίσης οὐσιῶδες, ὡς φαίνεται, χαρακτηριστικὸν τοῦ τυπικοῦ τῆς λατρείας τοῦ Ἀσσυριακοῦ

1 I 105. 2 V 77.5.

Εἰκ. 12. Ἀσσυριακὸς στῦλος: ἱστὸς μὲ λογχοειδῆ κεραίαν.

Εἰκ. 13. Ἀσσυριακοὶ στῦλοι: ἱστοὶ μὲ σφαιρικὸν κιονόκρανον ὡς καὶ ἁλύσεις.

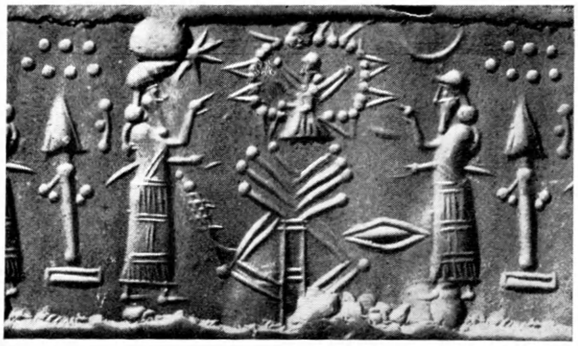

Εἰκ. 14. Ἀσσυριακοὶ στῦλοι: ἱστοὶ μὲ σφαιρικὰ κιονόκρανα, λογχοειδῆ κεραίαν ὡς καὶ ἁλύσεις.

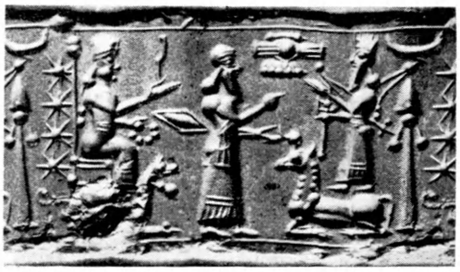

Εἰκ. 15. Ἱστοὶ μὲ σφαιρικὸν κιονόκρανον, λογχοειδῆ κεραίαν ὡς καὶ ἁλύσεις.

Εἰκ. 16. Ἀσσυριακὸς στῦλος: ἱστὸς μὲ λογχοειδῆ κεραίαν, ὡς καὶ ἁλύσεις.

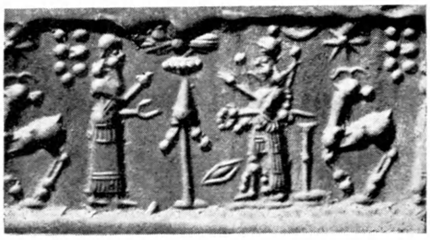

Εἰκ. 17. Ἀσσυριακὸς στῦλος: ἱστὸς μὲ λογχοειδῆ κεραίαν ὡς καὶ ἁλύσεις.

Εἰκ. 18. Ἀσσυριακὸς στῦλος: ἱστὸς μὲ σφαιρικὸν κιονόκρανον καὶ διπλῆν κεραίαν ὡς καὶ ἁλύσεις.

Εἰκ. 19. Ἀσσυριακὸς στῦλος: ἱστὸς μὲ σφαιρικὸν κιονόκρανον καὶ δικέφαλον κεραίαν, ὡς καὶ ἁλύσεις.

λαοῦ. Συγκεκριμένως: ἀσσυριακαὶ παραστάσεις [1] ἐπὶ κυλίνδρων (ρυθμὸς «τρυπάνου», εἰκ. 12-19) τοῦ 9ου καὶ 8ου αἰῶνος π.Χ. εἰκονίζουν ἐλευθέρους στύλους, ὡς ἐμβλήματα συνήθως τοῦ θεοῦ τοῦ κεραυνοῦ ἢ καὶ τῆς μετ' αὐτοῦ λατρευομένης θεᾶς, οἱ στῦλοι δὲ οὗτοι σύγκεινται ἐκ τῶν ἑξῆς, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, μερῶν: Α) ἐξ ἑνὸς ἱστοῦ, μειουμένου πρὸς τὰ ἄνω, Β) ἐξ ἑνὸς κιονοκράνου, σφαιρικοῦ ἢ πεπιεσμένου σφαιρικοῦ, Γ) ἐξ ἁλύσεων, κρεμαμένων ἑκατέρωθεν τούτου καί, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, Δ) ἐξ ἑνὸς ἀνωτάτου μέρους, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖται α) εἴτε ἐξ ἁπλῆς λογχοειδοῦς κεραίας β) εἴτε ἐκ διπλῆς κεραίας, διπετάλου δηλαδή, γ) εἴτε ἐξ ἀμφοτέρων τούτων ἤτοι καὶ λογχοειδοῦς καὶ διπετάλου κεραίας, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλεται μικρὸν κιονόκρανον, σφαιρικόν. Αἱ παραστάσεις τῶν στύλων τούτων ὑποδηλοῦν ὅτι οὗτοι εἶναι μᾶλλον σύμβολα τῆς λατρείας το θεοῦ τοῦ κεραυνοῦ (Assur), προελθόντα ἴσως ἐκ στύλων οἱ ὁποῖοι ἐχρησίμευον ὡς μέσα τῆς ἐπιφανείας του.

Τὰ ἀσσυριακὰ ὅμως παραδείγματα στύλων στεροῦνται τοῦ μελάθρου, τῆς ὁριζοντίας δοκοῦ δηλαδή, καὶ φαίνεται ὅτι ὁ εἷς στῦλος νοεῖται μεμονωμένως ἀπὸ τοῦ ἄλλου. Κατὰ τὰ ἄλλα οἱ ἀσσυριακοὶ οὗτοι ἐλεύθεροι στῦλοι ἀνταποκρίνονται εἰς τοιοῦτον σημεῖον πρὸς τοὺς ἑβραϊκοὺς στύλους Ἰαχοὺμ καὶ Βαάς, ὥστε νὰ μὴ ἀποκλείεται, λόγῳ καὶ τῆς χρονικῆς ἐγγύτητος τῶν ἀσσυριακῶν καὶ τῶν ἑβραϊκῶν παραδειγμάτων, τὰ ἀσσυριακὰ παραδείγματα νὰ ἀπετέλεσαν τὰ πρότυπα τῶν ἑβραϊκῶν στύλων ἀπὸ μορφολογικῆς τοὐλάχιστον πλευρᾶς τῶν μερῶν αὐτῶν. Σημειωτέον ὅτι τὰ ἀσσυριακὰ παραδείγματα δὲν ἔχουν τύχει ἑρμηνείας ἱκανοποιητικῆς (καλοῦνται συνήθως σπάθαι ἢ σπάθαι ἐπὶ στύλων ἢ κροσσωταὶ σπάθαι ἐπὶ στύλων ἢ μῆναι ἐπὶ στύλων ἢ κροσσωταὶ μῆναι ἐπὶ στύλων κ.ο.κ.).

Δ. ΒΟΡΕΙΑ ΣΥΡΙΑΚΑ Ή ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΑ

Ἐξ ἄλλου φαίνεται ὅτι τὰ ἀσσυριακὰ παραδείγματα ἀκριβῶς ἀπετέλεσαν καὶ τὰ ἄμεσα πρότυπα Μικρασιατικῶν ἢ Βορείων Συριακῶν παραδειγμάτων τοῦ α΄ ἡμίσεος τῆς 1ης χιλιετηρίδος π.Χ. Τοῦτο φαίνεται ἐκ τῆς παραστάσεως κυλίνδρου [2] (εἰκ. 20), τῶν ἀρχῶν τοῦ 7ου π.Χ. αἰῶνος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται ἐλεύθερος στῦλος, φέρων κιονόκρανον σχήματος πεπιεσμένης σφαίρας καὶ ἐπ' αὐτοῦ διπέταλον ἀπόληξιν μὲ ἑκατέρωθεν ζεῦγος κρεμαμένων ἁλύσεων, ὁ στῦλος δὲ οὗτος ἐξαρτᾶται μορφολογικῶς ἐκ τῶν ἀσσυριακῶν παραδειγμάτων νοεῖται ὁμοίως μεμονωμένως καὶ ἀποτελεῖ λατρευτικὸν σύμβολον τοῦ θεοῦ ἢ μέσον ἐπιφανείας του.

Εἰκ. 20. Β. Συριακὸς στῦλος: ἱστὸς μὲ σφαιρικὸν κιονόκρανον, διπέταλον κεραίαν, ὡς καὶ ἁλύσεις.

1 Πβλ. E. Porada, Corpus of Ancient Near Eastern Seals in the American Collections — The Pierpont-Morgan Library Collection, 85 κ.ἑ., ἀρ. 694, 699, 700, 705-6, 712.

2 Αὐτόθι ἀρ. 1102.

Ε. ΒΑΒΥΛΩΝΙΑΚΑ - ΜΕΣΟΠΟΤΑΜΙΑΚΑ

Ὑπάρχουν λατρευτικὰ ἀντικείμενα βαβυλωνιακῶν θεοτήτων, κυρίως τοῦ χθονίου θεοῦ (Ninurta; [1]-) Nergal, τὰ ὁποῖα εἰκονίζονται ἱστάμενα πλησίον των (εἰκ. 21α, β, γ) [2], ἢ φερόμενα εἰς μίαν τῶν χειρῶν των, ἀποτελούμενα δὲ ἐξ ἑνὸς ἱστοῦ

α

β

γ

Εἰκ. 21α-γ. Βαβυλωνιακοὶ στῦλοι.

α

β

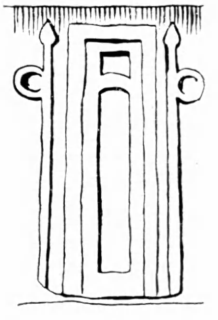

γ

Εἰκ. 22α-γ. Βαβυλωνιακοὶ στῦλοι.

καὶ μιᾶς λογχοειδοῦς ἁπλῆς εἴτε διπλῆς (διπετάλου), ἐνίοτε τεθλασμένης, κεραίας ἐπ' αὐτοῦ. Τὰ ἀντικείμενα ταῦτα φαίνεται: α) νὰ σχετίζωνται, ἐμμέσως τοὐλάχιστον, πρὸς τὰ μνημονευθέντα ἤδη ἀσσυριακὰ παραδείγματα καὶ β) ἐφ' ὧν τοὐλάχιστον εἰκονί-

1 Βλ. HAUSSIG, Wörterbuch der Mythologie, Μεσοπ., 115 ἐν λ. Ὁ θεὸς οὗτος χαρακτηρίζεται ὡς König Sturmwetter.

2 Βλ. E. PORADA, ἔ.ἀ. εἰκ. 450, 500, 493.

ζονται παραστάσεων, δηλαδὴ εἴτε φερόμενα ὑπὸ τῆς θεότητος εἴτε ἱστάμενα παρ᾽ αὐτήν, νὰ ἔχουν, ὅπως καὶ τὰ ἀσσυριακά, διακοσμητικὸν - συμβολικὸν χαρακτῆρα μᾶλλον ἢ μηχανικόν (ἠλεκτρικόν).

Ὑπάρχουν ἐξ ἄλλου καὶ μεσοποταμιακὰ παραδείγματα (καὶ ἐκ προδυναστικῶν χρόνων), εἰκονιζόμενα ἀνὰ ἓν ἑκατέρωθεν ἢ τῆς χθονίας θεότητος, ἡ ὁποία σχετίζεται καὶ πρὸς τὰ οὐράνια ὕδατα, ἢ τῆς εἰσόδου ἑνὸς ἱεροῦ (εἰκ. 22 α-β [1], γ [2]). Τὰ παραδείγματα ταῦτα ἀποτελοῦνται ἐξ ἑνὸς ἱστοῦ (στύλου) φέροντος ὑπὸ τὴν κεραίαν τέρθρον, ἤτοι ὀπήν. Κατὰ τὴν σχεδὸν ὁμόφωνον γνώμην τῶν ἐρευνητῶν [3] σκοπὸς τῶν τέρθρων τούτων ἦτο ἡ διὰ μέσου των στερέωσις ὁριζοντίας δοκοῦ, δημιουργούσης μετὰ τῶν δύο καθέτων παραλλήλων ἱστῶν Η ἢ Π, ἀναλόγως τοῦ ὕψους τῆς θέσεως τοῦ τέρθρου. Ὁ Demangel [4] μάλιστα ὑποστηρίζει ὅτι ὁ συνδυασμὸς οὗτος τέρθρου (boucle) καὶ ἱστοῦ ἀπετέλεσε τὸ ἰδεόγραμμα τῆς θύρας, ἐκ τοῦ ὁποίου ἐξειλίχθη τὸ σημιτικὸν daleth καὶ ἐκ τούτου τὸ ἑλληνικὸν *δέλτα* ὡς καὶ ὅτι ὁ τύπος οὗτος τοῦ ζεύγους τῶν καθέτων ἱστῶν μὲ τὴν μεταξύ των διάμεσον δοκὸν ἐφηρμόσθη κατ᾽ ἀρχὰς εἰς τὸ θύρωμα τῶν ἁπλῶν κατοικιῶν καὶ βραδύτερον ἀντεγράφη καὶ εἰς τὸ θύρωμα τῶν ἱερῶν, λαβὼν πλέον χαρακτῆρα «διακοσμητικὸν - προφυλακτικόν». Φαίνεται ὅμως ὅτι ὁ αὐτὸς τύπος Η ἢ Π, τῶν δύο καθέτων παραλλήλων δοκῶν καὶ τῆς διαμέσου των ὁριζοντίας δοκοῦ δηλαδή, ἐφηρμόσθη εὐρέως καὶ πρὸς κατασκευὴν ὑψηλῶν πυλῶν πρὸ τῶν ἱερῶν. Αἱ πύλαι αὗται εἶχον διακοσμητικὸν-προφυλακτικὸν χαρακτῆρα, καί, ὡς φαίνεται, ἔστιν ὅτε λειτουργίαν μηχανικήν (ἠλεκτρικήν). Οἱ δύο ἱστοὶ μάλιστα τῶν πυλῶν τούτων παρουσιάζονται ἐνίοτε καὶ ὡς παριστάμενοι δίδυμοι μορφαί (εἰκ. 22 α-β). Καὶ ἐδῶ ἀκριβῶς πρέπει ἴσως νὰ ἀναζητηθῇ ἡ ἑρμηνεία τῶν ὀνομάτων τῶν δύο συνωνύμων ἑβραϊκῶν διδύμων, τοῦ *Ἰαχοὺμ* καὶ τοῦ *Βαὰς* (*Ἰσχὺς* καὶ *Κραταίωσις*) καὶ ὄχι εἰς τυχόν, ὡς ὑποστηρίζει ὁ Albright, ἐπιγραμματικάς, οὕτως εἰπεῖν, φράσεις, ἀφορώσας εἰς τὸν βασιλικὸν οἶκον τῆς Ἱερουσαλήμ: τὰ ὀνόματα τῶν δύο στύλων δὲν ἀποτελοῦν δηλαδὴ συνθηματικὰ ἀποσπάσματα φράσεων ἀλλὰ προσωποποιήσεις. Σημειοῦται ἁπλῶς ὅτι ἡ λατρεία τῶν διδύμων, καὶ δὴ ὑπὸ μορφὴν στύλων, ἐνίοτε σχήματος Η ἢ Π, ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Αἰγαίου κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους, προερχομένη ἐκ τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς πιθανῶς (βλ. κατωτέρω), εἰς μίαν δὲ περίπτωσιν οἱ δίδυμοι οὗτοι, προσωποποιημένοι, φέρουν ἀκριβῶς ὅμοια ὀνόματα πρὸς τοὺς ἑβραϊκοὺς διδύμους: *Ἀλκαῖος* καὶ *Σθένελος*.

Εὐνόητον εἶναι ποία ἡ προφυλακτικὴ σημασία τῶν δύο τούτων μετὰ τέρθρου στύλων, κατόπιν τῶν ὅσων ἔχουν λεχθῆ.

Ϛ΄. ΧΕΤΤΑΪΚΑ

Ὅμοιοι ἐλεύθεροι στῦλοι μὲ τέρθρον, ὑποθέτουν οἱ ἐρευνηταί, ἦσαν καὶ εἰς τοὺς Χετταίους γνωστοί. Εἰς τούτους ὅμως κυρίως ἦσαν, φαίνεται, γνωστοὶ ἄλλου τύπου ἐλεύθεροι στῦλοι, καὶ δὴ μειούμενοι πρὸς τὰ ἄνω βαθμηδόν, τελικῶς δὲ ἀπολήγοντες εἰς κεραίαν αἰχμηράν, μονοκόμματοι, δίκην ὀβελίσκου, δηλαδή. Ὁ τύπος οὗτος

1 Βλ. Demangel ἐν BCH 66-7, 1942-3, εἰκ. 7-8, 6.
2 Αὐτόθι 304, εἰκ. 60.
3 Αὐτόθι 300 κἑ.
4 Demangel, ἔ. ἀ. 303 κἑ.

τοῦ ἐλευθέρου στύλου (εἰκ. 23) ἀπαντᾷ κατ' ἐξοχὴν εἰς τὰ βασιλικὰ χετταϊκὰ ὀνοματόσημα (πρβ. εἰκ. 24)[1] ὡς ἰδεόγραμμα τῆς λέξεως βασιλεύς. Ἐν ᾗ μάλιστα περιπτώσει ὑπάρχει ὑπεράνω τοῦ στύλου τούτου διπλόσπειρα (ἡ ὁποία εἶναι τὸ ἰδεόγραμμα τοῦ ἐπιθέτου μέγας καὶ κακῶς, ὡς τονίζει ὁ AKURGAL[2], συγχέεται αὔτη πρὸς κιονόκρανον, διότι οἱ Χετταῖοι δὲν ἐχρησιμοποίουν κίονας ἀλλὰ πεσσοὺς ἢ στύλους), τότε στῦλος καὶ διπλόσπειρα σημαίνει *βασιλεύτατος*, ἤτοι μέγας βασιλεύς. Ἡ ταύτισις τοῦ στύλου πρὸς

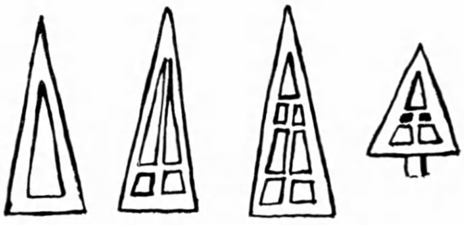

Εἰκ. 23. Χετταϊκοὶ ἐλεύθεροι στῦλοι.

Εἰκ. 24. Δίδυμοι χετταϊκοὶ ἐλεύθεροι στῦλοι (ὀνοματόσημον).

τὸν βασιλέα δὲν εἶναι τυχαία πιθανῶς (βλ. κατωτέρω). Ἀξίζει μάλιστα νὰ σημειωθῇ ὅτι οἱ στῦλοι οὗτοι τῶν χετταϊκῶν βασιλικῶν ὀνοματοσήμων φαίνονται ἐν μέρει κοῖλοι ἐσωτερικῶς, τοῦτο δὲ δημιουργεῖ ὑποψίαν μήπως οἱ ἐν χρήσει στῦλοι ἦσαν ἐνδεχομένως ἐκ μετάλλου, χωνευτοὶ δηλαδή, ἔχοντες κοιλώματα ἐσωτερικῶς, πρὸς μείζονα ἀντοχήν, ὅπως περίπου ἀναφέρεται καὶ ὑπὸ τῆς Π. Διαθήκης προκειμένου περὶ τοῦ Ἰαχοὺμ καὶ τοῦ Βαάς. Σημειωτέον ὅτι ἐπὶ τῶν χετταϊκῶν ὀνοματοσήμων ἀπαντοῦν οἱ στῦλοι οὗτοι καὶ κατὰ ζεύγη.

Ζ. ΑΙΓΥΠΤΙΑΚΑ

Παραδείγματα ἐλευθέρων ὑπαιθρίων αἰγυπτιακῶν στύλων (εἰκ. 25) ἀναφέρονται ὑπὸ τοῦ ΑΛΕΞΙΟΥ[3] ὡς πρότυπα τῶν μινωικῶν, καλοῦνται δὲ οἱ στῦλοι οὗτοι ὑπὸ τούτου ἱστοὶ σημαιῶν. Λόγῳ κλιματικῶν συνθηκῶν οἱ αἰγυπτιακοὶ οὗτοι στῦλοι θὰ εἶχον κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον διακοσμητικὸν καὶ συμβολικῶς μόνον προφυλακτικὸν χαρακτῆρα, διὰ τοῦτο δὲ ἴσως καὶ δὲν ἵστανται ἀπολύτως ἐλεύθεροι ἀλλ' ἐν μέρει ἐντὸς ἐσοχῶν τοῦ τοίχου. Τὰ αἰγυπτιακὰ ταῦτα παραδείγματα φαίνεται ὅτι στεροῦνται ὁριζοντίας (διαμέσου) δοκοῦ, ἀπὸ μορφολογικῆς δὲ πλευρᾶς οἱ ἐλεύθεροι οὗτοι στῦλοι παρουσιάζουν ὁμοιότητα πρὸς τοὺς στύλους, ὡς τονίζει ὁ ΑΛΕΞΙΟΥ, τῶν μινωικῶν ἱερῶν (βλ. ἀμέσως κατωτέρω). Εἰς τὰ αἰγυπτιακὰ ταῦτα παραδείγματα θὰ πρέπει ἴσως νὰ προστεθοῦν καὶ οἱ ὀβελίσκοι (εἰκ. 25), ἐλεύθεροι πάντοτε, τοσούτῳ δὲ μᾶλλον καθόσον ἡ καθαυτὸ κεραία των ἔφερε πολλάκις ἐπένδυσιν μεταλλικήν. Αἰγυπτιακοὶ στῦλοι καὶ ὀβελίσκοι πάντως εἶναι ὑψηλότεροι τοῦ ἐγγὺς αὐτῶν ἱεροῦ.

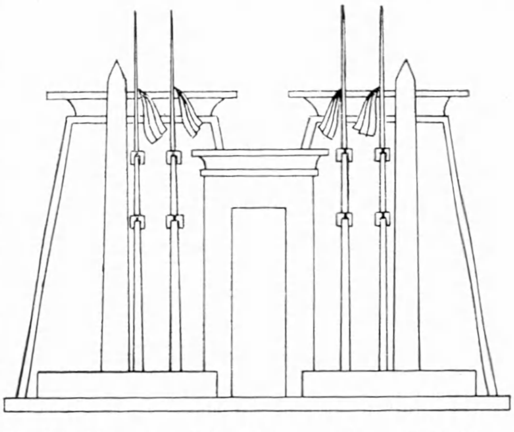

Εἰκ. 25. Αἰγυπτιακοὶ ἐλεύθεροι στῦλοι καὶ ὀβελίσκοι.

1 FRANKFORT, Cylinder Seals, 275, εἰκ. 89.

2 AJA 66, 1962, 377.

3 Κρητικὰ Χρονικὰ 17, 1964, 339 κέ. εἰκ. 1.

Η. ΚΡΗΤΟ-ΜΥΚΗΝΑΪΚΑ

Ἐπὶ τῆς γνωστῆς τοιχογραφίας ἐκ Κνωσοῦ (εἰκ. 26) τοῦ τριμεροῦς ἱεροῦ, ἐπὶ τοῦ τεμαχίου ἀναγλύφου ἀγγείου ἐκ Κνωσοῦ, τὸ ὁποῖον ἔχει δημοσιεύσει ὁ EVANS, ἐπὶ τῶν τεμαχίων τοῦ ἀναγλύφου ἀγγείου, ἐπίσης ἐκ Κνωσοῦ, τὰ ὁποῖα ἔχουν δημοσιεύ-

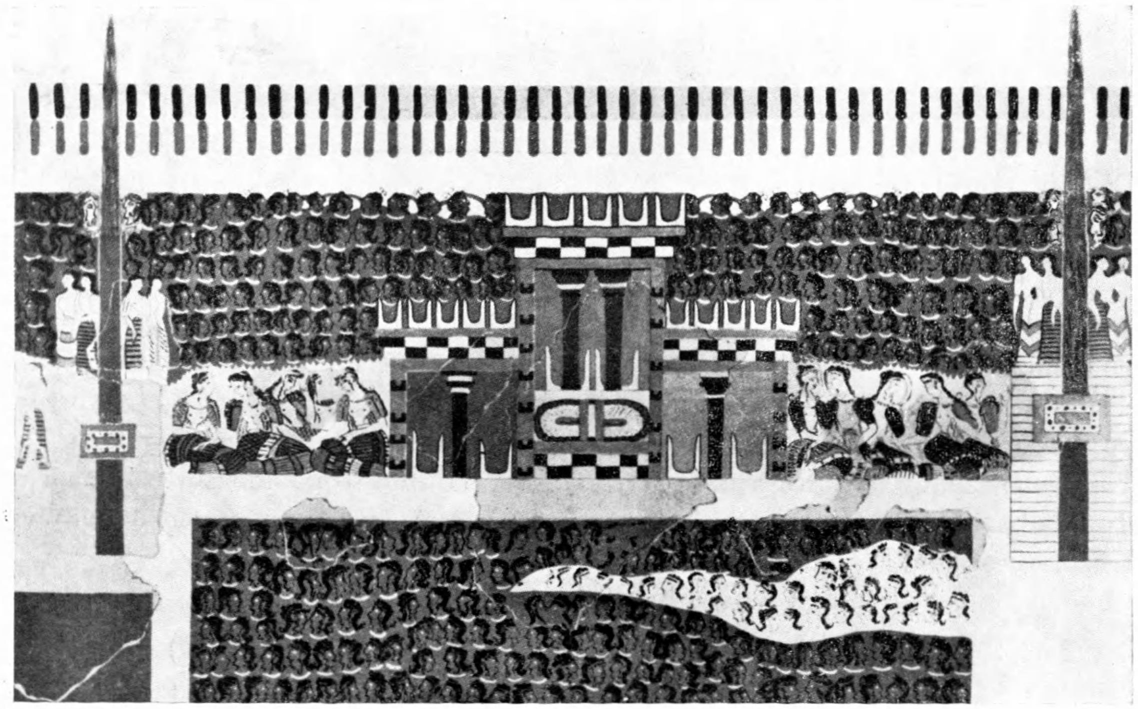

Εἰκ. 26. Μινωικοὶ ἐλεύθεροι στῦλοι (τοιχογραφία ἐκ Κνωσοῦ).

σει ὁ ΠΛΑΤΩΝ καὶ ὁ ΑΛΕΞΙΟΥ (εἰκ. 27), ἐπὶ τοῦ ἀναγλύφου ρυτοῦ, τὸ ὁποῖον ἔχει εὕρει (εἰς τὸ ἀνάκτορον τῆς Κάτω Ζάκρου) καὶ δημοσιεύσει ὁ ΠΛΑΤΩΝ (εἰκ. 28), ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ ἐλάσματος τοῦ Βόλου, ὡς βλέπει τὴν παράστασίν του ὁ ΑΛΕΞΙΟΥ, καθὼς καὶ ἐπί τινων ἄλλων ἔργων, κατάλογον τῶν ὁποίων παρουσιάζει ὁ ΑΛΕΞΙΟΥ [1], εἰκονίζονται δύο ἢ περισσότεροι ἐλεύθεροι καὶ ὑπαίθριοι στῦλοι πρὸ ἱερῶν. Οἱ στῦλοι οὗτοι φέρουν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, πρὸ τοῦ μέσου ὕψους των τετράπλευρον κιονόκρανον καὶ ἐπὶ τούτου δεύτερον, ὑψηλότερον, οὐρανομήκη κυριολεκτικῶς στῦλον μὲ αἰχμηρὰν ἀπόληξιν ἐν εἴδει ὑψηλῆς κεραίας. Καθὼς ἀποδεικνύει ἐσχάτως ὁ ΑΛΕΞΙΟΥ[2], ἡ ὑπάρχουσα ἀναπαράστασις τῆς τοιχογραφίας τοῦ τριμεροῦς ἱεροῦ ἐκ Κνωσοῦ, παρουσιάζουσα τοὺς ἐλευθέρους στύλους πρὸ αὐτοῦ ἔχοντας ὑπερκείμενα κιονόκρανα, εἶναι ἐσφαλμένη, οἱ δὲ στῦλοι οὗτοι πρέπει ὁπωσδήποτε νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἔχοντες ἐπὶ τῶν πρώτων καὶ μοναδικῶν των κιονοκράνων οὐρανομήκη αἰχμηρὸν στῦλον, ἐν εἴδει ὑψηλῆς κεραίας (εἰκ. 26), ὅπως δηλαδὴ καὶ οἱ τέσσαρες στῦλοι πρὸ τοῦ ἱεροῦ ἐπὶ τοῦ ρυτοῦ ἐκ τοῦ

1 Κρητικὰ Χρονικὰ 17, 1964, 339 κἑ.

2 Αὐτόθι 349 κἑ.

ἀνακτόρου τῆς Κάτω Ζάκρου (εἰκ. 28). Σημειωτέον ὅτι ὁ ΑΛΕΞΙΟΥ [1] παρατηρεῖ σχε-

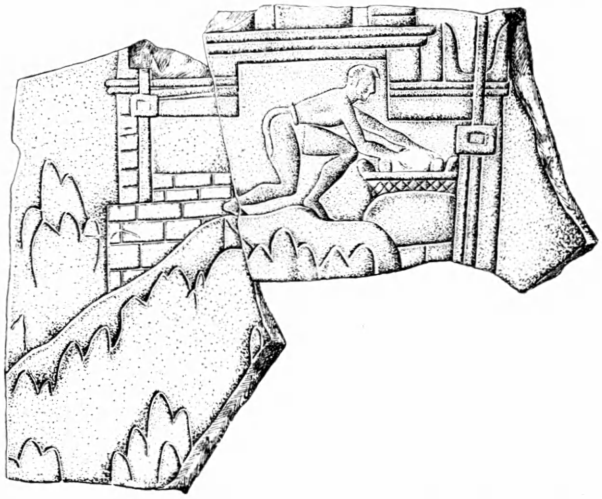

Εἰκ. 27. Μινωικοὶ ἐλεύθεροι στῦλοι (ἀνάγλυφον ἀγγεῖον ἐκ Κνωσοῦ).

Εἰκ. 28. Μινωικοὶ ἐλεύθεροι στῦλοι (ἀνάγλυφον ρυτὸν ἐκ Κάτω Ζάκρου).

τικῶς πρὸς τὸ ἱερὸν τῆς τοιχογραφίας ταύτης ὅτι πρόκειται περὶ ἱεροῦ «εὑρισκομένου ἐκτὸς τοῦ ἀνακτόρου πιθανῶς».

Ποία ἦτο ἡ πραγματικὴ λειτουργία τῶν στύλων τούτων δὲν ἔχει εἰσέτι ἐξακρι-

1 Κρητικὰ Χρονικὰ ἔ.ἀ.

βωθῇ ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν. Ὁπωσδήποτε ὅμως ἔχει ἀποκλεισθῇ ἡ πιθανότης ὅτι πρόκειται περὶ στηριγμάτων ὀροφῆς, ἐν ἄλλοις περὶ καθαυτὸ ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ἀφ' ἧς ὁ καθηγητὴς ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ[1] ἀπέδειξεν ὅτι οἱ στῦλοι οὗτοι ἵσταντο ἐλευθέρως ἀφ' ἑνὸς καὶ ὑπαιθρίως ἀφ' ἑτέρου. Δικαίως ἐξ ἄλλου ὑπεστηρίχθη ὑπὸ τοῦ ΑΛΕΞΙΟΥ ἐσχάτως ὅτι οἱ στῦλοι οὗτοι ὑψοῦντο ἔμπροσθεν ἀλλὰ καὶ ἔξωθεν τοῦ ἱεροῦ.

Ὁ ΑΛΕΞΙΟΥ[2] τοὺς στύλους τούτους ἡρμήνευσεν ἐσχάτως ὡς ἱστοὺς σημαιῶν σχετιζομένους πρὸς τὰ παραδείγματα, τὰ ὁποῖα ἐμφανίζουν τὰ αἰγυπτιακὰ ἱερὰ τοῦ Νέου Βασιλείου. Ἡ ἑρμηνεία αὕτη τοῦ ΑΛΕΞΙΟΥ, καθὼς καὶ ἡ παλαιοτέρα ταύτης ἑρμηνεία τοῦ καθηγητοῦ ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ[3], καθ' ἣν οἱ στῦλοι οὗτοι εἶναι ἱστοὶ λαβάρων σχετιζόμενοι πρὸς ἀνάλογα παραδείγματα βαβυλωνιακὰ τῆς ἐποχῆς τοῦ Γουδέα, βασίζεται ἐπὶ τῆς ὀρθῆς ἀντιλήψεως ὅτι οἱ στῦλοι οὗτοι ἵσταντο, καθ' ἃ μόλις ἐλέχθη, ἀφ' ἑνὸς ἐλευθέρως καὶ ἀφ' ἑτέρου ὑπαιθρίως. Ἡ ἑρμηνεία τοῦ ΑΛΕΞΙΟΥ ἡ σχετίζουσα αὐτοὺς πρὸς τὰ αἰγυπτιακὰ παραδείγματα ἱστῶν, οἱ ὁποῖοι ἐστηρίζοντο ἐντὸς ἐσοχῶν τῶν τοίχων, ἀποκλίνει ἐλάχιστα τῆς ἀντιλήψεως ταύτης. Ἐπὶ τῆς αὐτῆς περίπου ἀντιλήψεως βασίζεται ἐξ ἄλλου καὶ ἡ ἑρμηνεία τοῦ SCHACHERMEYR[4], καθ' ἣν οἱ στῦλοι οὗτοι ἀπετέλουν βάσεις διπλῶν πελέκεων πιθανῶς, ἱσταμένων πρὸ τῶν ἱερῶν.

Μεθ' ὅσα ἐλέχθησαν συνεπῶς ἄλλη τις νέα ἑρμηνεία τῶν κρητο-μυκηναϊκῶν τούτων στύλων, βασιζομένη ἐπίσης ἐπὶ τῆς ἀντιλήψεως ὅτι οὗτοι ἵσταντο ἐλευθέρως καὶ ὑπαιθρίως πρὸ ὡρισμένων κρητο-μυκηναϊκῶν ἱερῶν, εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποστηριχθῇ·

Ἐπιτρέπεται δηλαδὴ νὰ προταθῇ ὅτι, κατ' ἀντιστοιχίαν πρὸς τοὺς ἐλευθέρους ὑπαιθρίους στύλους τῶν χωρῶν τῆς Ἐγγὺς Ἀνατολῆς, οἱ ἐλευθέρως πρὸ ὡρισμένων κρητο-μυκηναϊκῶν ἱερῶν ἱστάμενοι στῦλοι δὲν ἦσαν πάντοτε ὁπωσδήποτε ξύλινοι ἀλλ' ἐνίοτε ἴσως καὶ μετάλλινοι, καὶ δὴ ὡρισμένοι ἐξ αὐτῶν ἴσως ἐκ χαλκοῦ, ἦσαν ἔργα «τεκτόνων χαλκοῦ», καὶ ὅτι ὁμοίως ἅπαντες συνεδέοντο ἀφ' ἑνὸς πρὸς τὴν λατρείαν τοῦ θεοῦ τοῦ οὐρανίου πυρὸς (ἤτοι πρὸς τὴν λατρείαν τοῦ θεοῦ τῆς θυέλλης καὶ τοῦ κεραυνοῦ) καὶ τῆς ἀκολουθούσης βροχῆς καὶ ἀφ' ἑτέρου πρὸς τὴν λατρείαν τῆς γονιμοποιήσεως τῆς θηλείας θεότητος ἐκπροσωπούσης τὴν γῆν τῆς περιοχῆς.

Οἱ στῦλοι, οἱ ὁποῖοι εἰκονίζονται ἐπὶ τῶν μνημονευθέντων ἔργων, φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦν, τρόπον τινά, ὁλόκληρον σύστημα, τὸ ὁποῖον συνιστᾷ χαρακτηριστικὸν στοιχεῖον πολλῶν κρητικῶν καί τινων μυκηναϊκῶν ἱερῶν κορυφῆς. Οἱ στῦλοι ὅμως τῶν ἱερῶν τούτων δὲν φαίνεται νὰ παρουσιάζουν ὅλα τὰ μέρη μὲ τὰ ἐξαρτήματα τοῦ συστήματος τῶν κυπρο-φοινικικῶν στύλων. Συγκεκριμένως δὲν φαίνεται νὰ παρουσιάζουν τὸ μέλαθρον, ἤτοι τὴν διάμεσον δοκόν, καὶ τὰς ἁλύσεις, παρουσιάζουν ὅμως τὸ κιονόκρανον, ὑπὸ μορφὴν ὅμως παρελληλεπιπέδου, μὴ σφαιρικήν, καὶ τὴν λογχοειδῆ ἀπόληξιν, τὴν κεραίαν δηλαδή, ὑπὸ ἁπλῆν ὅμως, μὴ διχαλωτὴν μορφήν, εἰς διαφορετικὰς δὲ ἀναλογίας μεταξύ των, τὸ συνολικὸν ὕψος τῶν ὁποίων ἐν τούτοις ὑπερβαίνει ὁπωσδήποτε τὸ ὕψος τοῦ συνήθως ὄπισθεν αὐτῶν εἰκονιζομένου ἱεροῦ.

Δὲν ἀποκλείεται ἡ λογχοειδὴς αὕτη ἀκριβῶς, οὐρανομήκης κυριολεκτικῶς, ἀπό-

1 ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ-HIRMER, Κρήτη καὶ μυκηναϊκὴ Ἑλλάς, 106.

2 Κρητικὰ Χρονικὰ ἔ.ἀ.

3 Ἔ. ἀ. 106.

4 Die minoische Kultur der alten Kreta, 159.

ληξις τῶν κρητομυκηναϊκῶν στύλων νὰ ἀπετέλει ἐνίοτε καὶ ἀνεξάρτητον, καὶ δὴ μετάλλινον, μέρος, ἐνσφηνούμενον κατὰ βούλησιν ἐντὸς τοῦ τετραπλεύρου κιονοκράνου τοῦ στύλου, τὰ δὲ δισκάρια, τὰ ὁποῖα εἰκονίζονται πολλάκις ἐπὶ τοῦ κιονοκράνου τούτου, εἴτε νὰ ἐχρησίμευον πρὸς γόμφωσιν ἀκριβῶς τῆς ὑψηλῆς καὶ ἐνίοτε μεταλλίνης κεραίας ἐντὸς τοῦ κιονοκράνου εἴτε νὰ ἀπετέλουν συνεπτυγμένην μορφὴν τῶν ἁλύσεων. Τὴν ὑπόθεσιν ταύτην, τῆς ἀνεξαρτήτου καὶ ἐνίοτε κινητῆς κατασκευῆς τῆς ὑψηλῆς λογχοειδοῦς καὶ ἔστιν ὅτε μεταλλίνης κεραίας τῶν στύλων, ἐνισχύουν καὶ ἄλλαι παραστάσεις ὁμοίων στύλων, οἱ ὁποῖοι παρουσιάζονται μὲ μείωσιν πρὸς τὰ ἄνω καὶ μὲ τετράπλευρον κιονόκρανον ἀλλ᾽ ἄνευ τῆς ὕπερθεν αὐτῶν κεραίας, χαρακτηριστικὸν δεῖγμα τῶν ὁποίων εἶναι τὸ ἐξ Ἁγίας Τριάδος ρυτόν [1].

Κατόπιν τούτου εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξαχθῇ τὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ στῦλοι οὗτοι τῶν κρητο-μυκηναϊκῶν ἱερῶν ἀπετελοῦντο, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, πιθανῶς: ἀφ᾽ ἑνὸς ἔκ τινος

Εἰκ. 29. Μινωικὸς ἐλεύθερος στῦλος (δακτύλιος ἐκ Κνωσοῦ).

κατωτέρου στύλου, μειουμένου πρὸς τὰ ἄνω, καὶ τοῦ τετραπλεύρου κιονοκράνου του καὶ ἀφ᾽ ἑτέρου ἔκ τινος ἄλλου στύλου, ἐνσφηνουμένου ἐνίοτε κατὰ βούλησιν ἐντὸς τοῦ κιονοκράνου τοῦ κατωτέρου στύλου, μειουμένου δὲ ἐπίσης πρὸς τὰ ἄνω, ὥστε νὰ καταλήγῃ εἰς κεραίαν. Ὁ δεύτερος οὗτος στῦλος ἢ ἡ κεραία αὕτη ἦτο δυνατόν, ὁσάκις ἐκρίνετο σκόπιμον, νὰ ἀποσπᾶται ἀπὸ τοῦ κιονοκράνου τοῦ κατωτέρου στύλου, ὁ ὁποῖος τότε ἵστατο καὶ ἄνευ ταύτης.

Ἡ ὑπόθεσις αὕτη περὶ τῆς ἐκ μετάλλου ἐνίοτε κατασκευῆς τοῦ ἀνωτέρου μέρους (κεραίας) τῶν ἐλευθέρων στύλων τῶν κρητο-μυκηναϊκῶν ἱερῶν εἶναι δυνατὸν νὰ ἰσχύῃ καὶ προκειμένου περὶ τοῦ δίκην ὀβελίσκου ἐλευθέρου πανυψήλου στύλου, ὁ ὁποῖος εἰκονίζεται πρὸ τοῦ κρητικοῦ ἱεροῦ τοῦ γνωστοῦ ἐκ Κνωσοῦ δακτυλίου (εἰκ. 29) [2] καί, συμφώνως πρὸς τὴν γνώμην τοῦ Evans [3], represents the male form of the aniconic image. Ὁ ἐν λόγῳ στῦλος φαίνεται νὰ στερῆται τοῦ τετραπλεύρου κιονοκράνου τῶν ἄλλων κρητικῶν στύλων, οἱ ὁποῖοι εἰκονίζονται πρὸ τῶν ἱερῶν, διὰ τὸν λόγον δὲ τοῦτον καλεῖται ὀβελίσκος συνήθως ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν. Ὁ στῦλος οὗτος ὁμοιάζει ἁπλῶς

1 Μαρινατος-Hirmer, ἔ.ἀ. 106.
2 Matz, Göttererscheinung und Kultbild im minoischen Kreta ἐν Abhandl. Ak. Wiss. u. Liter. Mainz, 1958, Nr. 7, 391, σημ. 1 καὶ 2 (βιβλιογραφία).
3 JHS 4, 1901, 171.

μὲ τὸ δίκην ὑψηλῆς κεραίας ἀνώτερον μέρος τῶν ἄλλων στύλων. Ὁ στῦλος ὅμως οὗτος εἶναι ἐλλιπὴς κατὰ τὸ ἀνώτατον τμῆμά του, τὴν καθαυτὸ λογχοειδῆ ἀπόληξίν του, προφανῶς δὲ τοῦτο συμβαίνει λόγῳ ἐλλείψεως χώρου καὶ ἐπιθυμίας τοῦ τεχνίτου νὰ δηλώσῃ διὰ τοῦ τρόπου τούτου τὸ μέγιστον ὕψος του, ἀντιθέτως πρὸς τὸ ρυτὸν τῆς Κάτω Ζάκρου, ἔνθα τὸ πελώριον ὕψος τῶν λογχοειδῶν ἀπολήξεων τῶν στύλων, λόγῳ ἀνέσεως χώρου, ἔχει δηλωθῆ. Δεύτερος στῦλος δὲν φαίνεται νὰ ἔχῃ παρασταθῆ ἐπὶ τοῦ ἀνωτέρω ἐκ Κνωσοῦ δακτυλίου. Ἀλλά, ἐὰν κρίνομεν ἐκ τοῦ συνόλου τῶν κρητο - μυκηναϊκῶν στύλων, ἐπ᾽ οὐδενὶ λόγῳ φαίνεται καθωρισμένος ὁ ἀριθμός των. Ἐξ ἄλλου δὲν ἀποκλείεται ἄλλος ὅμοιος στῦλος νὰ εὑρίσκετο δεξιᾷ τοῦ ἐπὶ τοῦ δακτυλίου τούτου ἱεροῦ, τὸ ὁποῖον ἔχει κατὰ τὸ ἀριστερόν του μόνον μέρος δηλωθῆ.

Ὁ στῦλος οὗτος τοῦ ἐκ Κνωσοῦ δακτυλίου φαίνεται νὰ εἶναι πάντως, ὡς ἤδη ἐλέχθη, μονοκόμματος, ἄνευ κιονοκράνου, μειούμενος πρὸς τὰ ἄνω βαθμηδόν. Ὁ τύπος οὗτος δυνατὸν νὰ ἀποτελῇ παλαιότερον στάδιον, ἐκ τοῦ ὁποίου νὰ ἐξειλίχθη ὁ γνωστὸς μετὰ τετραπλεύρου κιονοκράνου στῦλος, ἐνθυμίζει δὲ ἀκριβῶς λόγῳ τῆς ἐλλείψεως κιονοκράνου τοὺς χετταϊκοὺς στύλους.

Δέον νὰ σημειωθῇ ὅτι πάντες οἱ στῦλοι οὗτοι τῶν κρητομυκηναϊκῶν ἱερῶν φαίνεται ὅτι στεροῦνται διαμέσου δοκοῦ ἴσως, διότι δὲν ἀποτελοῦν ὁπωσδήποτε σύστημα ζευγῶν, σύστημα ἐκ δύο ἰσοϋψῶν καὶ ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἐπιπέδου ἱσταμένων στύλων, συνδεομένων ὡς ἐκ τούτου δι᾽ ὁριζοντίας δοκοῦ, σύστημα Η ἢ Π. Ἴσως διὰ τοῦ συγκροτήματος τῶν πλειόνων στύλων (τέσσαρες στῦλοι π.χ. ἐπὶ τοῦ ρυτοῦ τῆς Κάτω Ζάκρου), τῶν μὴ μάλιστα ἱσταμένων ἐνίοτε ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἐπιπέδου (βλ. τεμάχια ἀγγείων EVANS καὶ ΑΛΕΞΙΟΥ - ΠΛΑΤΩΝΟΣ : εἰκ. 27) ἐπετυγχάνετο, ἂν μὴ εὐχερέστερον, τοὐλάχιστον συχνότερον ἡ ἀπαγωγὴ τοῦ κεραυνοῦ, ἤτοι ἡ ἐπιφάνεια τοῦ θεοῦ, ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ σύστημα ζευγῶν Η ἢ Π.

Ἡ μὴ κατὰ ζεύγη καὶ ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἐπιπέδου κατασκευὴ τῶν κρητομυκηναϊκῶν στύλων ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεσιν ὅτι μικρότερα κρητικὰ ἱερὰ κορυφῆς διέθετον ἕνα καὶ μόνον ὑψηλὸν στῦλον εἴς τινα ἀπόστασιν ἀπ᾽ αὐτῶν, ἄλλα δέ, πτωχότερα, οὐδένα διέθετον ἴσως στῦλον πρὸ αὐτῶν ἢ διέθετον συμβολικὴν ἁπλῶς, καὶ μικροτέρων προφανῶς διαστάσεων, μίμησιν αὐτοῦ.

Σημειωτέον ὅτι τὸ «θυμιατήριον» ἐντὸς τοῦ ἀδύτου τοῦ ἱεροῦ, τὸ ὁποῖον εἰκονίζεται δεξιᾷ τοῦ στύλου ἐπὶ τοῦ ἐκ Κνωσοῦ χρυσοῦ δακτυλίου (εἰκ. 29), ἐνθυμίζει τὸ «θυμιατήριον», τὸ ὁποῖον εἰκονίζεται ἐπὶ τοῦ μεγάλου χρυσοῦ δακτυλίου τῆς Τίρυνθος πρὸ τῆς ἐπὶ θρόνου καθημένης θεᾶς, εἶναι δὲ ἡ ὕπαρξίς του ἴσως ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἐνδεικτική: ἐνθυμίζει τὴν ὑπὸ τοῦ Κλήμεντος τῆς Ἀλεξανδρείας [1] γενομένην παρατήρησιν περὶ τοῦ θυμιατηρίου τὸ ὁποῖον ὑπῆρχεν ἐντὸς τοῦ Ἀδύτου - Δαβὶρ τοῦ ναοῦ τοῦ Σαλομῶντος, καθ᾽ ἣν τὸ θυμιατήριον τοῦτο ἦτο σύμβολον *τῆς ἐν τῷ μέσῳ τῷ κόσμῳ κειμένης γῆς, ἐξ ἧς αἱ ἀναθυμιάσεις, μέσος δὲ καὶ ὁ τόπος ἐκεῖνος τοῦ τε ἐντὸς καταπετάσματος, ἔνθα μόνῳ τῷ ἀρχιερεῖ ἐπετρέπετο ρηταῖς εἰσιέναι ἡμέραις, καὶ τῆς ἔξωθεν περικειμένης αὐλαίας τοῖς πᾶσιν ἀνειμένοις Ἑβραίοις διὸ μεσαίτατον οὐρανοῦ καὶ γῆς...*

1 V 6.

Τὸ θυμιατήριον τοῦτο πιστεύεται συνήθως ὅτι ἐπεῖχε διὰ τοὺς Ἑβραίους περίπου τὴν θέσιν, τὴν ὁποίαν κατελάμβανε ἐντὸς πολλῶν ἐθνικῶν ἀβάτων χώρων ὁ ὀμφαλός, καθὼς καὶ ἡ πυραμίς, ἡ ὁποία εἰκονίζεται ἐπὶ πολλῶν νομισμάτων ὡς κύριον χαρακτηριστικὸν τοῦ κυπριακοῦ ἱεροῦ. Ἀμφότερα, ὀμφαλὸς καὶ πυραμίς, καθὼς καὶ στῦλοι, προέρχονται ἐκ τοῦ ἀνεικονικοῦ σταδίου τῆς λατρείας τοῦ θεοῦ τοῦ κεραυνοῦ καὶ τῆς μετ᾽ αὐτοῦ λατρευομένης θεᾶς, τῆς γῆς πιθανῶς.

Θ. ΒΑΛΚΑΝΙΚΑ

Ἐλεύθεροι στῦλοι εἰκονίζονται, ὡς φαίνεται, καὶ πρὸ ἐσχηματοποιημένου ἱεροῦ ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ μνημειώδους πίθου τῆς Γιουγκοσλαβίας (Vinča) δημοσιευομένου ὑπὸ τοῦ Popovitsch (εἰκ. 30)[1]. Τὸ ἱερὸν τοῦτο: α) τριμερὲς καὶ ἔχον β) ὑπερυψωμένον τὸ με-

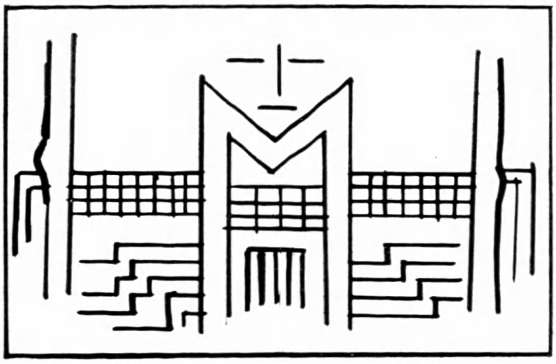

Εἰκ. 30. Ἐλεύθεροι στῦλοι (ἀγγεῖον Vinča).

σαῖον κλῖτος καὶ ἑκατέρωθεν τούτου γ) ἀνὰ ἕνα πανύψηλον στῦλον καὶ δ) παραλλήλους τεθλασμένας γραμμάς, αἱ ὁποῖαι δηλοῦν πιθανῶς κλιμακοστάσια, ἐνθυμίζει τὸ τριμερὲς ἱερὸν (κορυφῆς;) τῆς τοιχογραφίας ἐκ Κνωσοῦ (εἰκ. 26), εἶναι δὲ αἰγαιακῆς προελεύσεως πιθανῶς καὶ ἴσως ἑλλαδικῆς μᾶλλον ἢ κρητικῆς, διότι τὸ πολὺ ὑπερυψωμένον μεσαῖον κλῖτος ἐνθυμίζει τὸ ὁμοίως πολὺ ὑπερυψωμένον μεσαῖον κλῖτος τοῦ τριμεροῦς ἱεροῦ (κορυφῆς) τοῦ χρυσοῦ ἐλάσματος τοῦ Βόλου. Σημειωτέον ὅτι ἡ ἄνωθεν τοῦ μεσαίου κλίτους τοῦ τριμεροῦς βαλκανικοῦ ἱεροῦ ἐσχηματοποιημένη μορφὴ ταυτίζεται ὑπὸ τοῦ Popovitsch πρὸς ἐπιφαινόμενον θεόν. Οὗτος ἐνθυμίζει τὸν ἐπιφαινόμενον θεὸν τοῦ ἐκ Κνωσοῦ ἀφ᾽ ἑνὸς καὶ τοῦ ἐκ Μυκηνῶν ἀφ᾽ ἑτέρου χρυσοῦ δακτυλίου (βλ. εἰκ. 29 καὶ 31), πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐνισχύει τὴν γνώμην τοῦ Matz[2] ὅτι καὶ ἐπὶ τῆς τοιχογραφίας τοῦ τριμεροῦς ἱεροῦ τῆς Κνωσοῦ ἔχει εἰκονισθῆ σκηνὴ ἐπιφανείας θεότητος (ἢ ἀναμονὴ ταύτης). Μόνον ὅτι ἡ ἐπιφάνεια αὕτη δὲν εἶναι ἴσως ἡ τῆς μεγάλης θεᾶς, ὡς πιστεύει ὁ Matz, ἀλλὰ μᾶλλον ἡ τοῦ θεοῦ τοῦ κεραυνοῦ καὶ τῆς βροχῆς καὶ παντοδυνάμου συζύγου της. Σημειωτέον ἐξ ἄλλου ὅτι ἐξ ἑκατέρου στύλου τοῦ τριμεροῦς βαλκανικοῦ ἱεροῦ ὑπάρχει ζεῦγος ἀποφύσεων (διπλῆ γραμμὴ πρὸς τὰ κάτω), ὑποδηλοῦν ἴσως ἁλύσεις.

1 RA 1965, 2, 42 εἰκ. 24.

2 Βλ. σ. 179, σημ. 2.

ΑΡΧΑΙΑΙ ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΠΕΡΙ ΑΠΑΓΩΓΗΣ ΤΟΥ ΚΕΡΑΥΝΟΥ

Ἡ διατυπωθεῖσα γνώμη περὶ τῆς κατασκευαστικῆς σημασίας τῶν ὑψηλῶν καὶ ἐνίοτε μεταλλίνων στύλων ἐνισχύεται καὶ ἔκ τινων ἀρχαίων πληροφοριῶν.

Ὅτι ὁ μηχανικός, οὕτως εἰπεῖν, τρόπος ἀπαγωγῆς τοῦ κεραυνοῦ ἦτο γνωστὸς εἰς τοὺς κατοίκους τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου καὶ τῆς Ἐγγὺς Ἀνατολῆς γενικῶς φαίνεται καὶ ἐκ τῶν ἀκολούθων ἀρχαίων παραδόσεων.

α) Τὸ Πασχάλιον Χρονικὸν [1] ἀναφέρει περὶ τοῦ Περσέως ὅτι, μεταβὰς οὗτος εἰς τὴν Συρίαν ἐξετέλεσε μετὰ τῶν μελῶν τῆς ἐκεῖ ὑπαρχούσης (ἐξ Ἄργους) παροικίας, ἱκετηρίους τελετάς, ἐν ἀκολουθίᾳ τῶν ὁποίων κεραυνὸς ὑπὸ μορφὴν σφαίρας κατῆλθεν ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, τὸ δὲ ἐκ τῆς σφαίρας ληφθὲν πῦρ ἐλατρεύετο ἔκτοτε ὡς θεῖον καὶ ὑπὸ τῶν Περσῶν.

Ἐκ τῆς περιγραφῆς τοῦ Χρονικοῦ τούτου προκύπτει ὅτι ὑπῆρχεν ἡ παράδοσις κατὰ τὴν Ὑστέραν ἀρχαιότητα ὅτι κατὰ τὴν μυθικὴν ἐποχὴν ἦτο δυνατὸν κατόπιν διαφόρων τελετῶν νὰ γίνῃ ἀπαγωγὴ τοῦ κεραυνοῦ καὶ μάλιστα ὑπὸ μορφὴν σφαίρας —καὶ σήμερον πιστεύεται ὅτι ἐνίοτε ὁ κεραυνὸς πίπτει ὑπὸ μορφὴν σφαίρας—, ἐξ ἄλλου δὲ ὅτι προσπάθεια κατεβάλλετο κατὰ τὴν Ὑστέραν ἀρχαιότητα νὰ ἀναχθῇ εἴς τινα κοινὴν πηγὴν ἀφ' ἑνὸς ἡ ὑπὸ τῶν μυθικῶν κατοίκων τῆς Ἑλλάδος κληρονομηθεῖσα λατρεία τοῦ θείου πυρὸς καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ ὑπὸ τῶν Περσῶν εὐρέως ἀσκουμένη πυρολατρεία, ἤτοι εἰς τὸν Περσέα, ἴσως λόγῳ τῆς ἐτυμολογίας τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ.

Ὅτι ὑπῆρχεν ἡ παράδοσις αὕτη ἔντονος κατὰ τὴν Ὑστέραν ἀρχαιότητα περὶ ἀπαγωγῆς τοῦ κεραυνοῦ φαίνεται καὶ ἔκ τινος ἄλλου χωρίου:

β) Ὁ Servius [2], ὁ Σχολιαστὴς τοῦ Βιργιλίου, ζήσας κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Νεωτέρου, ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ Προμηθεὺς ἐδίδαξε τοὺς ἀνθρώπους, ὅταν οὗτοι ἐθυσίαζον, νὰ μὴ ἀνάπτουν πυρὰν ἐπὶ τοῦ βωμοῦ ἀλλὰ νὰ καταβιβάζουν πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον τὸ πῦρ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ. Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ἴσως ταύτην ὁ ἥρως οὗτος ἦτο γνωστὸς καὶ ὡς *Πυρφόρος* (=ἱερεὺς πυρφόρος). Ἡ περιγραφὴ αὕτη τοῦ Σχολιαστοῦ τοῦ Βιργιλίου, καθ' ἣν ὁ Προμηθεὺς ἐδίδαξε τοὺς ἀνθρώπους τὴν ἀπαγωγὴν τοῦ κεραυνοῦ πρὸς δημιουργίαν πυρᾶς ἐπὶ τοῦ βωμοῦ καὶ ὁλοκαύτωσιν τῶν σφαγίων τῶν εὑρισκομένων ἐπ' αὐτοῦ, ἐνθυμίζει τὴν ἐξ οὐρανοῦ ἀπαγωγὴν τοῦ θείου πυρὸς πρὸς ὁλοκαύτωσιν τῶν σφαγίων τοῦ βωμοῦ κατὰ τὴν τελετὴν τῆς ὑπὸ τοῦ Σαλομῶντος προσφερθείσης θυσίας κατὰ τὰ ἐγκαίνια τοῦ ναοῦ αὐτοῦ, καθὼς καὶ τὴν ὑπὸ τοῦ Προφήτου Ἠλία ὀργανωθεῖσαν ὁμοίαν περίπου τελετὴν πρὸς κατάπαυσιν τοῦ αὐχμοῦ.

γ) Τὸ Πασχάλιον Χρονικὸν [3] ἀναφέρει περὶ τοῦ Ζωροάστρου (ζήσαντος κατὰ τὸν 7ον αἰῶνα π.Χ. [4]) ὅτι οὗτος ἠθέλησε νὰ ἀποθάνῃ διὰ τοῦ κεραυνοῦ καὶ δὴ ἀπανθρακούμενος ὑπ' αὐτοῦ — ἐν εἴδει ὁλοκαυτώματος προφανῶς — καὶ πράγματι ἐπέτυχε τοῦτο. Ἡ αὐτὴ πληροφορία ἐπαναλαμβάνεται ὑπὸ τοῦ Κεδρηνοῦ [5], καθὼς καὶ ὑπὸ τοῦ Μιχαὴλ Γλυκᾶ [6].

1 Βλ. Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, 72.
2 Βουκολ. VI 42.
3 Ἔ.ἀ. 67.
4 AJA 53, 1949, 275 (The Problem of Zoroastres).
5 Ἱστορ. Συν. 16 β-γ (Bekker 129).
6 Αὐτόθι 243.

δ) Συναφῶς πρὸς τὸν τρόπον τοῦτον, ὁ ὁποῖος ἦτο γνωστὸς εἰς τοὺς Πέρσας, ὁ Πλίνιος [1] ὑποστηρίζει ὅτι ὁ βασιλεὺς τῆς Τυρρηνίας Porsenna ὁμοίως ἐγνώριζε τὸ μέσον προσελκύσεως τοῦ κεραυνοῦ καὶ ὅτι ἐφήρμοσε τὴν μέθοδον ταύτην προκειμένου νὰ ἀπαλλάξῃ τὴν πόλιν τῆς Τυρρηνίας Bolsena ἔκ τινος τέρατος ὀνόματι Olta, τὸ ὁποῖον ἐλυμαίνετο τὴν περιοχήν, εἶναι γνωστὸν δὲ ὅτι οἱ Τυρρηνοὶ ἦσαν χαλκουργοὶ καὶ μικρασιατικῆς καταγωγῆς.

ε) Ὁ Πλίνιος [2] ἐπίσης παρέχει τὴν πληροφορίαν ὅτι ὁ Tullius Hostilius προσεπάθησε νὰ ἐφαρμόσῃ τὴν μέθοδον τοῦ πατρὸς αὐτοῦ Numa Pompilius καὶ νὰ προκαλέσῃ ἀπαγωγὴν τοῦ κεραυνοῦ, ὑπέστη ὅμως κατακεραύνωσιν ἐξ ἀτυχήματος λόγῳ ἀτελείας τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἐφαρμοσθείσης τελετῆς (μεθόδου δηλαδή). Τὸν θάνατον τοῦτον πολλοὶ τῶν ἀρχαίων ἱστορικῶν ἀπέδωκαν εἰς ἁπλῆν κατακεραύνωσιν τοῦ Διός.

ζ) Ὁ Πλίνιος [3] διηγεῖται ὡσαύτως ὅτι ὁ Arnus εἶχε τὴν ἱκανότητα νὰ συλλέγῃ τὸ πῦρ τοῦ οὐρανοῦ καὶ νὰ θάπτῃ τοῦτο εἰς τὴν γῆν.

Αἱ μαρτυρίαι αὗται τοῦ Πλινίου (δ-ζ) πείθουν ὅτι ὑφίστατο κατὰ τὴν ἐποχήν του παράδοσις, καθ' ἣν κατὰ τοὺς παλαιοτάτους χρόνους ἦτο γνωστὸς καὶ εἰς τὴν Τυρρηνίαν ὁ τρόπος τῆς ἀπαγωγῆς τοῦ κεραυνοῦ. Καὶ ἐνταῦθα δέον νὰ σημειωθῇ ὅτι οἱ Τυρρηνοὶ ἐφημίζοντο ἀνέκαθεν ὡς ἄριστοι χαλκουργοί. Γνωστὸν εἶναι ἐξ ἄλλου ὅτι οὗτοι εἶχον ἀναπτύξει εἰς τὸ ἔπακρον τὴν ἀπὸ τοῦ κεραυνοῦ μαντείαν, διέθετον δὲ καὶ εἰδικὰς σχολὰς τῆς μαντικῆς ταύτης. Τῆς αὐτῆς μαντικῆς μάλιστα εὑρετὴς ἐθεωρεῖτο ὁ χθόνιος καὶ ὑπὸ μορφὴν παιδὸς ἐμφανιζόμενος ἥρως Tages [4], ὁ ὁποῖος παραδίδεται ὅτι ἐδίδαξε ταύτην εἰς τὸν Τυρρηνὸν Tarchon[5].

η) Συμφώνως πρὸς τὰς ἀρχαίας παραδόσεις, οἱ Τελχῖνες [6], οἱ ὁποῖοι κατῴκουν ἀρχικῶς εἰς τὴν νῆσον Κρήτην, καλουμένην πάλαι ποτὲ Τελχινίαν ἐξ αὐτῶν, καὶ ἐκ Κρήτης μετέβησαν εἰς Κύπρον καὶ εἰς Ρόδον, ὁμοίως καλουμένην Τελχινίδα ἐξ αὐτῶν, ἦσαν χαλκουργοὶ κυρίως, κρύπτοντες μάλιστα μετ' ἐπιμονῆς τὰ μυστικὰ τῆς τέχνης των. Οὗτοι ἦσαν ἱκανοὶ νὰ προκαλοῦν χιόνας, νέφη, χάλαζαν καὶ βροχήν, θεωρούμενοι ὡς ἐκ τούτου ἄτομα ὑπερφυσικὰ καὶ ἐνίοτε φοβερὰ λόγῳ τῆς ἱκανότητός των ταύτης ἀκριβῶς νὰ δαμάζουν ὑπερφυσικὰς δυνάμεις καὶ νὰ ἐπωφελῶνται αὐτῶν. Ἀκριβῶς ἐξ αἰτίας τῆς ἐπεμβάσεώς των ταύτης εἰς θέματα ἀφορῶντα εἰς τὰς καιρικὰς συνθήκας καὶ ἐν γένει εἰς τὰ μυστικὰ τῆς φύσεως ἐπροξένησαν, λέγεται, τὴν ὀργὴν τοῦ Διὸς — ὁ ὁποῖος τοὺς κατεπόντισεν — ἢ τοῦ Ἀπόλλωνος — ὁ ὁποῖος τοὺς κατετόξευσε.

Τὰ ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα τῶν παραδόσεων τούτων εἶναι ὅτι οἱ Τελχῖνες: α) ἦσαν περίφημοι χαλκουργοὶ καὶ β) ἠδύναντο νὰ προκαλοῦν χιόνας καὶ βροχήν.

Θὰ ἔπρεπε συναφῶς νὰ ἀναφερθῇ ὅτι ἕτερος τέκτων χαλκοῦ, ὁ Koshar τοῦ ἔπους τῆς Anat (14ος αἰὼν π.Χ.) [7] καὶ ὑπεύθυνος τῆς κατασκευῆς τοῦ ναοῦ τοῦ θεοῦ τοῦ κε-

1 II, LIV 140 (βλ. καὶ RE XXII ἐν λ. *Porsenna*).
2 II, LIV 140.
3 Αὐτόθι.
4 L. Taylor, Local Cults of Etruria, 139.
5 Αὐτόθι. Ὁ Tarchon καὶ αὐτὸς οὗτος ὁ ὑπὸ μορφὴν παιδὸς ἐμφανιζόμενος χθόνιος θεὸς Tages συγχέονται ἐνίοτε (Στραβων V 2. 2).
6 Βλ. Διοδ. Σικελ. V 55 Στραβων XIV 653. Ευσταθ. Σχόλ. Ἰλιάδ. 772.
7 C. Virolleaud, La déesse Anat, Mission de Ras-Shamra IV, 88. C. Gordon, Ugaritic Literature.

ραυνοῦ Baal τῆς Ugarit, φαίνεται ὁμοίως ἐπιδιδόμενος εἰς τὴν ἔρευναν τῶν μυστικῶν τῆς φύσεως, ἔχων καί τινα σχέσιν πρὸς τὴν Κρήτην (= Caph - tor) πιθανῶς.

Ἡ σχέσις τῶν Τελχίνων χαλκουργῶν πρὸς τὴν λατρείαν τοῦ θεοῦ τοῦ κεραυνοῦ καὶ τῆς βροχῆς φαίνεται νὰ ἐνισχύεται ἐν μέρει καὶ γλωσσολογικῶς: Ἡ λέξις Τελ - χὶν φαίνεται συγγενὴς πρὸς τὴν τυρρηνικὴν λέξιν Tarchon, πρὸς τὸ ὄνομα δηλαδὴ τοῦ Τυρρηνοῦ ἥρωος, ὁ ὁποῖος παρέλαβεν ἀπὸ τὸν χθόνιον θεὸν τὰ κεραυνοσκοπικὰ βιβλία πρὸς διδασκαλίαν τῆς κεραυνοσκοπικῆς τέχνης εἰς τοὺς ἀνθρώπους. Τὸ ὄνομα Tarchon ἐξ ἄλλου πιστεύεται ὅτι ἀποτελεῖ τὴν βάσιν καὶ τοῦ ἐθνικοῦ τυρρηνικοῦ ὀνόματος Tarquinius καὶ εἶναι γνωστὸν ὅτι οἱ Τυρρηνοὶ ἐφημίζοντο ὡς ἄριστοι χαλκουργοί. Ἡ λέξις Tarchon ἄλλωστε φαίνεται συγγενὴς πρὸς τὴν λέξιν Tarchund[1], πρὸς τὸ ὄνομα δηλαδὴ χετταϊκοῦ θεοῦ τοῦ κεραυνοῦ. Αἱ λέξεις αὗται προέρχονται πιθανῶς ἐκ τῆς ἰνδοευρωπαϊκῆς ρίζης (s)ten—, σημαινούσης θόρυβον γενικῶς. Ἐκ τῆς ρίζης ταύτης κατὰ τὸν C. D. Buck [2] ἐδημιουργήθη: ἡ ἑλληνικὴ λέξις στένω, ἡ λατινικὴ tonare καὶ αἱ λατινογενεῖς tonnere, tun, thunder, donder, donar κ.ο.κ. Τῶν λέξεων τούτων φαίνεται συγγενὲς καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Γερμανικοῦ θεοῦ τοῦ κεραυνοῦ Thor[3], τοῦ ἔχοντος ὡς ἱερὸν σύμβολον τὴν δρῦν, ἤτοι τὸ σύμβολον αὐτοῦ τούτου τοῦ Δωδωναίου Διός.

Περὶ τοῦ φόβου, τὸν ὁποῖον ἐνεποίουν τὰ περὶ τὴν χαλκουργίαν ἀσχολούμενα ἄτομα τῆς μυθικῆς ἐποχῆς (πολλὰ τῶν ὁποίων, φαίνεται, συνεκέντρουν εἰς ἑαυτὰ πάσας τὰς ὑφισταμένας τότε μετεωρολογικάς, τεχνικὰς καὶ καλλιτεχνικὰς γνώσεις) καὶ τῆς σχέσεώς των πρὸς τὰ ἱερὰ σπήλαια ἔχει πραγματευθῆ ἤδη ὁ καθηγητὴς Μαρινατος[4], τονίσας σχετικῶς ὅτι καὶ αὐτὸς ὁ Πυθαγόρας φέρεται μαθητεύσας εἰς ἓν τῶν σπηλαίων τούτων (Ἰδαῖον).

θ) Περὶ τοῦ Πυθαγόρου συγκεκριμένως ἀναφέρεται ὅτι οὗτος ἐκαθαρίσθη «τῇ κεραυνίᾳ λίθῳ» εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ Ἰδαίου ἄντρου ὑφ' ἑνὸς τῶν Ἰδαίων Δακτύλων. Ὁ φυσικομαθηματικὸς Ε. Κ. Πλατακης[5], ὁ ὁποῖος ἐδημοσίευσε μελέτην περὶ τοῦ Ἰδαίου ἄντρου, δὲν ἀποκλείει τὴν πιθανότητα ἡ κάθαρσις αὕτη νὰ ἐγένετο διὰ κεραυνοῦ, προσθέτων ὅτι «ἐπειδὴ ἡ κάθαρσις ἐν τόπῳ ἱερῷ, ὡς τὸ Ἰδαῖον, ἀφορᾷ εἰς ψυχικὴν κάθαρσιν καὶ οὐχὶ εἰς σωματικήν, ἡ κατὰ τὰ ἀνωτέρω ὑπόθεσις περὶ τῆς διὰ κεραυνοῦ καθάρσεως τοῦ Πυθαγόρου δύναται νὰ στηριχθῇ, ὁπότε ἀγόμεθα εἰς περαιτέρω σκέψεις, μήπως δηλαδὴ τὸ Ἱερατεῖον τοῦ Ἰδαίου, λόγιον μάλιστα, εἶχε γνώσεις τινὰς περὶ τοῦ σήμερον λεγομένου ἠλεκτρισμοῦ»· καὶ καταλήγει: «Νομίζομεν ὅτι τὸ θέμα εἶναι ἄξιον ἐρεύνης».

Ἐὰν οἱ Ἰδαῖοι Δάκτυλοι ἐχρησιμοποίησαν ἐπὶ τοῦ Πυθαγόρου κάθαρσιν βασιζομένην ἐπὶ τῆς ἀπαγωγῆς τοῦ κεραυνοῦ, δυνατὸν νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι ἡ μέθοδός των ἀπετέλει, μερικῶς τοὐλάχιστον, ἐπιβίωσιν τῆς προϊστορικῆς παραδόσεως προερχομένην ἐκ τοῦ κρητικοῦ πολιτισμοῦ, ἀπετέλει ἐπιβίωσιν τῆς μεθόδου, τὴν ὁποίαν ἐφήρμοζον οἱ μυθικοὶ χαλκουργοὶ τῆς προϊστορικῆς Κρήτης, οἱ Τελχῖνες δηλαδή. Συμφώνως

1 O.R. Gurney, The Hittites, 138 (Pelican A 259).

2 Dictionary of Selected Synonyms in the Principle Indo-European Languages, 57 [1. 56].

3 Βλ. Haussig, ἔ.ἀ., Γερμαν., 88 ἐν λ.

4 Τὸ Ὀροπέδιον τῆς Νίδας καὶ τὸ Ἰδαῖον Ἄντρον ἐν Ἐπετ. Φιλοσ. Σχολ. Παν. Ἀθηνῶν 1956 - 7, 239· βλ. ἐπίσης Zur Frage der Grotte von Arkalochori ἐν Kadmos 1 (2), 93.

5 Τὸ Ἰδαῖον Ἄντρον, 1965, 48-9.

ὅμως πρὸς τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνητῶν [1] τὰ κρητικὰ ἱερὰ κορυφῆς φαίνονται νὰ ἐγκαταλείπωνται κατὰ τὴν τελευταίαν φάσιν τῆς νεοανακτορικῆς ἐποχῆς καὶ νὰ ἐπαναλαμβάνεται ἡ λατρεία εἰς τὰ αὐτὰ ἱερὰ συνήθως ἀπὸ τῆς ὑπομυκηναϊκῆς καὶ τῆς πρωτογεωμετρικῆς ἐποχῆς. Ἐξ ἄλλου, κατὰ τὴν γνώμην τῶν ἐρευνητῶν [2] ἐπίσης, δείγματα τῶν ἐλευθέρων στύλων, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα τῶν ἱερῶν κορυφῆς, παύουν νὰ ὑπάρχουν ἀπὸ τοῦ 1450 π.Χ. Ὑπάρχει πιθανότης λοιπὸν κατόπιν τούτου ἡ ἐξαφάνισις τῶν ἐλευθέρων μινωικῶν στύλων, ὡς καὶ ἡ ἐγκατάλειψις τῶν κρητικῶν ἱερῶν κορυφῆς, εἰσέτι δὲ καὶ ἡ μετανάστευσις τῶν Τελχίνων πρὸς Ἀνατολάς, νὰ ὀφείλωνται εἰς τὴν λόγῳ τοῦ ἡφαιστείου τῆς Θήρας προκληθεῖσαν πρὸ τοῦ 1450 π.Χ. ἐρήμωσιν τῆς μεγαλονήσου καὶ τὴν ἀκολουθήσασαν διασπορὰν πολλῶν ἐκ τῶν κατοίκων αὐτῆς (κατὰ τὰ πορίσματα τῆς γνωστῆς ἐρεύνης τοῦ καθηγητοῦ Μαρινατου) καὶ ἡ ἐπὶ τοῦ Πυθαγόρου ἐφαρμοσθεῖσα μέθοδος νὰ ἕλκῃ τὴν καταγωγὴν ἐκ τῆς Ἀνατολῆς (βλ. κατωτέρω).

ι) Κατὰ τὸν Παυσανίαν (VIII 38. 3) ἐν καιρῷ αὐχμοῦ ὁ ἱερεὺς τοῦ Λυκαίου Διὸς ἠδύνατο νὰ προκαλέσῃ ὁμίχλην καὶ συνεπῶς βροχήν.

ια) Κεραυνὸν καὶ βροχὴν ἦτο εἰς θέσιν νὰ προκαλέσῃ (βλ. ἀνωτέρω) ὁ προφήτης Ἠλίας κατὰ τὴν Ἁγ. Γραφήν.

ΚΥΡΙΑ ΜΕΣΑ ΠΡΟΣΕΛΚΥΣΕΩΣ ΤΟΥ ΚΕΡΑΥΝΟΥ

ΣΤΥΛΟΙ ΚΑΙ ΔΕΝΔΡΑ

Κατὰ πόσον εἰς πάσας τὰς ἐν λόγῳ περιπτώσεις (α - ια), εἰς τὰς ὁποίας ἀναφέρεται ἢ ὑπαινίσσεται ἁπλῶς ἀπαγωγὴ τοῦ κεραυνοῦ ἢ δημιουργία προϋποθέσεων βροχῆς, ἐχρησιμοποιοῦντο ὑψηλοὶ στῦλοι, μετάλλινοι ἢ μή, εἶναι ἄγνωστον ἀσφαλῶς. Ἐλέχθη ὅμως ἤδη ὅτι εὐρέως διαδεδομένη ἦτο εἰς τοὺς ἀρχαίους λαοὺς ἡ ἀντίληψις ὅτι δένδρα ὑψηλὰ προσείλκυον κατὰ κανόνα τὸν ὁδηγὸν τοῦ κεραυνοῦ. Δυνατὸν συνεπῶς νὰ ἐγένετο ἐνίοτε καὶ ἀπαγωγὴ τούτου δι' αὐτῶν. Ἅπαξ καὶ ἡ ἰδιότης τῶν δένδρων τούτων, ἰδίως μάλιστα τῆς δρυὸς (εὐδοκιμούσης συνήθως εἰς σχετικὸν ὑψόμετρον, ἔνθα διέρχονται καὶ τὰ θυελλοφόρα νέφη) κατέστη γνωστή, κατέστη πιθανῶς ἀκολούθως γνωστὴ καὶ ὁμοία ἰδιότης τῶν ἐλευθέρως ἱσταμένων στύλων μιμουμένων ἀρχικῶς τὸν κορμὸν τοῦ δένδρου, μὲ μείωσιν πρὸς τὰ ἄνω δηλαδή, ὑπὸ τύπον ὑψηλοῦ δόρατος (ἐξ οὗ καὶ ἡ ἐτυμολογία τούτου ἐκ τῆς αὐτῆς καὶ ἡ λέξις δένδρον ρίζης κατὰ τὸν C. D. Buck)[3].

Σαφῶς λοιπὸν διαχωρίζεται πλέον κατόπιν τούτου ἡ σημασία τῶν στύλων τῶν κρυπτῶν τῶν οἰκιακῶν ἱερῶν καὶ τῶν σπηλαίων, τῶν ἐστεγασμένων χώρων δηλαδή, ἡ ὁποία ἦτο ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τεκτονική, ἀπὸ τὴν τῶν ἐλευθέρων καὶ ὑπαιθρίων στύλων τῶν ἱερῶν, ἡ ὁποία, ὡς φαίνεται, ἦτο ἀρχικῶς μηχανικὴ - ἠλεκτρικὴ καὶ βραδύτερον προφυλακτικὴ - εὐετηριακή. Διότι πρέπει ἰδιαιτέρως νὰ τονισθῇ ὅτι, ὅπως δὲν εἶναι δυνατὸν ὅλοι οἱ στῦλοι τῶν ἐστεγασμένων χώρων νὰ ἐτύγχανον λατρείας, δὲν εἶναι ἐξ

1 Πλατων, Κρητικὰ Χρονικὰ 1951, 159.

2 Αλεξιου, Κρητικὰ Χρονικὰ 1964, 346, σημ. 31.

3 Ἔ.ἀ. 48 [1. 42].

ἴσου δυνατὸν καὶ ὅλοι οἱ ὑπαίθριοι στῦλοι ἢ στῆλαι νὰ εἶχον μηχανικὸν - ἠλεκτρικὸν σκοπόν, νὰ ἐχρησίμευον δηλαδὴ πρὸς ἀπαγωγὴν τοῦ κεραυνοῦ, πολλοὶ δὲ τούτων θὰ ἀπετέλουν συμβολικὰς μιμήσεις μᾶλλον τῶν μεγάλων στύλων ἐπιφανῶν ἱερῶν—κορυφῆς ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον πιθανῶς, διὰ τῶν ὁποίων ἔστιν ὅτε ἐπετυγχάνετο πράγματι ἡ ἀπαγωγὴ τοῦ κεραυνοῦ—ἢ ἦσαν καὶ δηλωτικὰ σημεῖα ἐνίοτε χώρου πληγέντος ὑπὸ κεραυνοῦ. Καὶ ὁ NILSSON [1] ἄλλωστε παρατηρεῖ προκειμένου περὶ τῶν ἐλευθέρων στύλων ἢ στηλῶν ὡρισμένων ἑλληνικῶν ἱερῶν, ὅτι ἐτοποθετοῦντο πολλάκις ὡς σήματα ἐνδεικτικὰ τοῦ μέρους τῆς πτώσεως τοῦ κεραυνοῦ, χαρακτηρίζοντα τὸν πέριξ αὐτῶν χῶρον ἐνηλύσιον καὶ ἄβατον συνεπῶς. Καθ' ὅμοιον ἐξ ἄλλου τρόπον καὶ ὅλα τὰ δένδρα τῶν ἱερῶν δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐχρησίμευον ὡς μέσα ἀπαγωγῆς τοῦ κεραυνοῦ ἀλλὰ τὰ πλεῖστα τούτων ἀπετέλουν μᾶλλον *μαρτύρια* συγχεόμενα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον καὶ πρὸς τὴν παρουσίαν τοῦ θεοῦ, τοῦ ἐπιφαινομένου διὰ τοῦ οὐρανίου πυρός, τοῦ κεραυνοῦ, καὶ τῆς ἀκολουθούσης βροχῆς, τοῦ ἱερογαμίαν τελοῦντος μετὰ τῆς χθονίας θεᾶς, μετὰ τῆς γῆς, τοῦ θνήσκοντος καὶ ἀναγεννωμένου ἐν καιρῷ, ἦσαν δὲ ταῦτα σύμβολα τοῦ κύκλου τῆς ζωῆς ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ θανάτου ἀφ' ἑτέρου, συνεδέοντο δηλαδή : α) πρὸς τὴν ἀντίληψιν περὶ θανάτου, καθὸ ἴσως προσελκύοντα τὸν κεραυνὸν καὶ πλησσόμενα ὑπ' αὐτοῦ (βλ. κατωτέρω) ἀλλὰ καὶ β) πρὸς τὴν ἀντίληψιν περὶ τῆς ἐκ τοῦ θανάτου προκαλουμένης νέας ζωῆς, καθὸ ἴσως κεκαυμένα ἀλλ' ἐν καιρῷ θάλλοντα νέον βλαστόν, μεσολαβούσης πιθανῶς τῆς γονιμοποιήσεως τῆς γῆς μετὰ τὴν πτῶσιν τοῦ κεραυνοῦ καὶ τῆς βροχῆς. Τὰ δένδρα ταῦτα καὶ οἱ στῦλοι οὗτοι (ἢ αἱ στῆλαι αὗται) ἢ καὶ συμβολικὸς συνδυασμὸς ἀμφοτέρων τούτων εἰς τοὺς ἀνατολικοὺς λαοὺς (maypole) [2] ἀπετέλουν συνεπῶς στοιχεῖα τῆς εὐετηριακῆς ὑπαιθρίως ἀσκουμένης λατρείας, ἡ ὁποία ἦτο χθονία καὶ οὐρανία συγχρόνως. Ἤδη καὶ ὁ ΠΛΑΤΩΝ [3] ὁμιλεῖ περὶ τοῦ «διπλοῦ χαρακτῆρος» τῆς λατρευομένης ἐπὶ τῶν κρητικῶν ἱερῶν κορυφῆς θεᾶς, λέγων ὅτι αὕτη ἦτο οὐρανία καὶ χθονία, προσθέτων δὲ ὅτι μετὰ τῆς θεᾶς ταύτης συνελατρεύετο πιθανῶς «καὶ ὁ νεαρὸς θεὸς τῆς βλαστήσεως, ὁ θνήσκων καὶ ἀνιστάμενος», καθόσον τοῦτο θὰ ἐδικαιολόγει καὶ «τὴν τοποθέτησιν ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ ἱεροῦ τοῦ τάφου του», κατὰ τὴν γνώμην του.

Ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὅμως δέον νὰ διατυπωθῇ ἡ ἀκόλουθος γνώμη συμπληρωματικῶς: Ἡ κυρίως λατρευομένη θεότης τῶν κρητομυκηναϊκῶν ἱερῶν κορυφῆς δὲν φαίνεται νὰ ἦτο, ὅπως συνήθως πιστεύεται, ἡ μεγάλη θεὰ τῆς γῆς καὶ νὰ συνελατρεύετο μετ' αὐτῆς δευτερευόντως μόνον ὁ θεὸς τῆς βλαστήσεως, ὥστε δὲν ἐπιτρέπεται κατ' ἐπέκτασιν τῆς θείας διαρθρώσεως ταύτης νὰ γίνεται λόγος περὶ μητριαρχίας εἰς τὴν κρητο-μυκηναϊκὴν κοινωνίαν. Ἡ κυρία θεότης τῶν κρητο-μυκηναϊκῶν ἱερῶν κορυφῆς ἦτο ὁ θεὸς τοῦ κεραυνοῦ καὶ τῆς βροχῆς καί, ὡς ἐκ τούτου, καὶ τῆς βλαστήσεως καὶ συνεπῶς πάσης ζωῆς, ὁ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ κατερχόμενος θεὸς καὶ γονιμοποιῶν τὴν μεγάλην θεὰν τῆς γῆς καὶ «Κύριος» αὐτῆς. Αἱ δύο αὗται θεότητες ἀπετέλουν θεῖον ζεῦγος, ἦτο δὲ ὁ θεὸς οὗτος ὁ θεῖος ἄναξ (wa-nax), ἐνῷ ἡ θεὰ αὕτη ἦτο ἡ θεία ἄνασσα (wa-na-ssa) τῶν πινακίδων τῆς γραμμικῆς γραφῆς Β[4].

1 Zu Zeus Kataibates, Opuscula Selecta 1, 1951, 34 κἑ. Βλ. καὶ A History of Greek Religion, 80.

2 Βλ. FRANKFORT, Cylinder Seals, 205 κ.ἑ.

3 Κρητικὰ Χρονικὰ 1951, 156.

4 L. R. PALMER, The Interpretation of Mycenaean Greek Texts, 357.

Ἡ ἐπίσημος θέσις τοῦ θεοῦ Ποσειδῶνος εἰς πολλὰ μυκηναϊκὰ κέντρα, ὅπως παρουσιάζεται σήμερον ἐκ τῶν πινακίδων τῆς γραφῆς ταύτης, ὡς καὶ ἡ στενὴ σχέσις του πρὸς τὸν ἄνακτα καὶ τὴν ἄνασσαν, καθὼς παρατηρεῖ ὁ PALMER[1], ἐνισχύουν τὴν γνώμην τοῦ KRETSCHMER ὅτι Ποσειδῶν σημαίνει «Κύριος τῆς Γῆς». Ὁ θεὸς οὗτος ἀποβαίνει βραδύτερον, πρὸς τὸ τέλος τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, καὶ Κύριος τῆς θαλάσσης, λόγῳ ἴσως τῆς εἰς τὴν ναυσιπλοΐαν ἐπιδόσεως ὡρισμένων φύλων τῶν λατρευτῶν του ἢ ἴσως, μᾶλλον, λόγῳ τῆς ἀρχικῆς του σχέσεως πρὸς τὰ ὑπόγεια ρεύματα τῆς γῆς, γνωστὰ ὑπὸ τὸ συμβολικὸν ὄνομα *θάλασσα* (βλ. κατωτέρω), τὰ ὁποῖα συνεκοινώνουν καὶ μετὰ τῆς θαλάσσης τελικῶς· ἢ καὶ λόγῳ ἀμφοτέρων τῶν στοιχείων τούτων πιθανῶς.

Ἡ προσωνυμία τοῦ, μυκηναϊκῆς καταγωγῆς, θεοῦ τούτου παρουσιάζει πάντως ἐκπληκτικὴν ὁμοιότητα, συμφώνως πρὸς τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνητῶν[2], πρὸς ἀντιστοίχους προσαγορεύσεις ἀνατολικῶν θεῶν: π.χ. ἀπαντᾷ ἡ προσαγόρευσις αὕτη εἰς: τοὺς Σουμερίους ὡς En-ki, τοὺς Χετταίους ὡς Wurunkatte, τοὺς Χουρρίτας ὡς Irbitiga, τοὺς Χαναναίους ὡς Baal Arş (Aliyan) καὶ τοὺς Μεσοποταμίους ὡς Ninurta[3].

Ὅλαι αἱ προσωνυμίαι αὗται τῶν θεῶν τούτων σημαίνουν «Κύριος τῆς Γῆς», οὕτως ὥστε ἐπιβάλλεται, καθ' ἃ σήμερον πιστεύεται, νὰ ἐξαχθῇ τὸ συμπέρασμα ὅτι καὶ ἡ ἑλληνικὴ προσωνυμία *Ποσειδῶν* (=Κύριος τῆς Γῆς) εἶναι μετάφρασις ἁπλῶς ὑπαρχούσης ἀνατολικῆς ἀντιστοίχου προσωνυμίας. Ἀντίστοιχοι προσαγορεύσεις ἦσαν ἴσως καὶ ἄλλαι προσωνυμίαι τοῦ θεοῦ τούτου: *γαιήοχος* π.χ., ἀλλά, ἐνῷ αὗται παρέμειναν ἐπίθετα αὐτοῦ, ἡ προσαγόρευσις Ποσειδῶν ἀπέβη τελικῶς τὸ κύριον ὄνομά του.

Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο εἶναι δυνατὸν νὰ παρατηρηθῇ ὡσαύτως ὅτι ἐνῷ εἰς τὰ χετταϊκὰ βασιλικὰ ὀνοματόσημα τὸ ἰδεόγραμμα τῆς ἀνάσσης, ἡ ὁποία καὶ ἐκεῖ ταυτίζεται πρὸς τὴν θείαν ἄνασσαν, εἶναι γυναικεία κεφαλή, τὸ ἰδεόγραμμα τοῦ ἄνακτος, ὁ ὁποῖος ἀντιστοίχως ταυτίζεται καὶ πρὸς τὸν θεῖον ἄνακτα, εἶναι, καθὼς ἤδη ἐλέχθη, ἐλεύθερος στῦλος (βλ. εἰκ. 24), μειούμενος πρὸς τὰ ἄνω καὶ σχηματίζων κορυφὴν (στῦλος καὶ ὕπερθεν αὐτοῦ διπλόσπειρα εἶναι τὸ ἰδεόγραμμα τῆς λέξεως μέγας βασιλεύς, ἐνῷ τὸ ἰδεόγραμμα τῆς μεγάλης βασιλίσσης εἶναι γυναικεία κεφαλὴ μετὰ διπλοσπείρας). Ἴσως ὁ στῦλος οὗτος δὲν εἶναι ἄσχετος πρὸς τὴν κοινὴν ἀντίληψιν πολλῶν λαῶν τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου περὶ ταυτίσεως τῆς κατοικίας ἢ τῆς παρουσίας τοῦ ἰδίου τοῦ οὐρανίου καὶ χθονίου συγχρόνως θεοῦ τούτου πρὸς τὸν ἐλεύθερον στῦλον τῶν ἱερῶν του, διὰ τοῦ ὁποίου ἦτο δυνατὸν νὰ γίνῃ ἐνίοτε ἡ ἐπιφάνειά του. Ἡ ὑπάρχουσα παράδοσις (βλ. σ. 166 καὶ κατωτέρω) ὅτι, πρὶν ἢ ἐμφανισθοῦν τὰ ἀγάλματα, τὸ θεῖον ἐτύγχανε λατρείας διὰ τῶν ἐλευθέρων στύλων, ἢ κιόνων, σχέσιν ἔχει πρὸς τὴν ἀντίληψιν ταύτην κατὰ τὸ ἀνεικονικὸν στάδιον λατρείας πιθανῶς.

Ἡ εἰκὼν μιᾶς θρησκευτικῆς «κοινῆς», καλυπτούσης τὴν περιοχὴν τοῦ Αἰγαίου, καὶ πολλῶν χωρῶν τῆς Ἐγγὺς Ἀνατολῆς, ἀναδύεται, ὡς παρατηρεῖ ὁ PALMER[4], ἐκ πολλῶν παραδειγμάτων τοῦ εἴδους τούτου καὶ ἐκ σχετικῶν συμπερασμάτων τῶν συγχρόνων ἐρευνητῶν τῆς λατρείας. Εἰς τὰ παραδείγματα ταῦτα, τὰ ὁποῖα ἔχουν ἤδη ἐπισημανθῆ ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν τούτων, δυνατὸν νὰ προστεθοῦν καὶ οἱ ἐλεύθεροι στῦλοι,

1 L. R. PALMER, ἔ.ἀ. 255 κ.ἑ.
2 Αὐτόθι.
3 HAUSSIG, ἔ.ἀ., Μεσοποτ., 114, ἐν λ. *Ninurta*= Herr der Erde.
4 Ἔ. ἀ.

μεμονωμένοι ἢ μή, τῶν κρητομυκηναϊκῶν ἱερῶν κορυφῆς, εἶναι δὲ οἱ στῦλοι οὗτοι ἐνδεικτικοὶ τῆς λατρείας τοῦ οὐρανίου θεοῦ τοῦ κεραυνοῦ, τοῦ καὶ χθονίου συγχρόνως «Κυρίου τῆς Γῆς» καὶ τῶν ἐγκάτων της, ὑπερτάτου ρυθμιστοῦ τῆς ἐπὶ τῆς γῆς ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τὴν γῆν ζωῆς, ἤτοι καὶ ἀδυσωπήτου κριτοῦ μετὰ θάνατον.

Βεβαίως ὁ θεὸς οὗτος δὲν προβάλλεται δεόντως εἰκονογραφικῶς ὑπὸ τῆς κρητομυκηναϊκῆς τέχνης, ὅπως ἡ θεία ἄνασσα (ἡ ὁποία κατὰ τὰ ἀνατολικὰ πρότυπα εἶναι τὸ μὲν σύζυγος τὸ δὲ μήτηρ του), πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἔχει, φαίνεται, ὁδηγήσει εἰς τὴν ἐσφαλμένην ἀντίληψιν περὶ τῆς μειονεκτικῆς θέσεως τοῦ τότε ἀνδρὸς ἔναντι τῆς συγχρόνου του γυναικός. Τοῦτο ὅμως συμβαίνει, ὅπως φαίνεται, λόγῳ τῆς ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀνεικονικῆς φύσεως τῆς λατρείας τοῦ θεοῦ τούτου, ἡ ὁποία εἶναι ἐν πολλοῖς ὁμοία τῆς ἀνεικονικῆς φύσεως τῆς λατρείας ἀντιστοίχων μορφῶν τοῦ ἀνατολικοῦ θεοῦ τοῦ κεραυνοῦ καὶ τῆς βροχῆς καὶ «Κυρίου τῆς Γῆς».

Ἡ παρουσία ὅμως τοῦ θεοῦ τούτου ἐπὶ τῶν κρητομυκηναϊκῶν ἱερῶν κορυφῆς εἶναι ὁπωσδήποτε σαφὴς καὶ διὰ τῆς ἐνίοτε ἀπεικονίσεως αὐτοῦ τοῦ ἰδίου (πρβ. χρυσοῦν δακτύλιον ἐκ Κνωσοῦ, εἰκ. 29, καὶ μάλιστα εἰς πλεονεκτικὴν θέσιν ἔναντι τῆς ὁμοίως εἰκονιζομένης θεᾶς τῆς Γῆς, καὶ χρυσοῦν δακτύλιον ἐκ Μυκηνῶν, εἰκ. 31) καὶ κυρίως δι' ὡρισμένων *μαρτυρίων* τῆς λατρείας του, τὰ κυριώτερα τῶν ὁποίων εἶναι τὰ δένδρα καὶ οἱ ἐλεύθεροι στῦλοι (ἐξειλιγμένη μορφὴ λατρείας τοῦ ἱεροῦ δένδρου).

ΔΕΙΓΜΑΤΑ ΚΡΗΤΟΜΥΚΗΝΑΪΚΩΝ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΩΝ ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΩΝ ΤΗΣ ΚΑΘΟΔΟΥ (ΤΟΥ ΘΕΟΥ) ΤΟΥ ΚΕΡΑΥΝΟΥ

Ἡ γνώμη αὕτη περὶ τῆς ἐκ τοῦ δένδρου τῶν ἱερῶν κορυφῆς πάλαι ποτὲ ἐξελίξεως τῶν ὑψηλῶν ἐλευθέρων στύλων φαίνεται νὰ περιέχῃ καὶ τὴν ὀρθὴν ἑρμηνείαν ὡρισμένων κρητο-μυκηναϊκῶν παραστάσεων, οἷον π.χ.:

α) Τοῦ ἤδη μνημονευθέντος δακτυλίου ἐκ Κνωσοῦ (εἰκ. 29). Ἡ ἐξ οὐρανοῦ κάθοδος ἀκριβῶς παρὰ τὸ ἀνώτερον ἄκρον τοῦ στύλου τούτου τοῦ ἐκ Κνωσοῦ χρυσοῦ δακτυλίου, ἤτοι ἡ ἄνωθεν κατάβασις καὶ ἐπιφάνεια τοῦ ἄρρενος θεοῦ πρὸς συνάντησιν τῆς θεᾶς, ἡ ὁποία ἵσταται ἐπὶ τοῦ λιθίνου βωμοῦ, τοῦ εἰκονιζομένου πρὸ τοῦ στύλου τούτου καὶ πρὸ τοῦ ἱεροῦ καὶ μάλιστα εἰς στάσιν ἱκεσίας πρὸς τὸν θεὸν τοῦτον, σχέσιν ἔχει ἴσως πρὸς τὴν κάθοδον (τοῦ θεοῦ) τοῦ κεραυνοῦ καὶ τῆς βροχῆς: ἡ ἐν ἱκεσίᾳ θεὰ εἶναι πιθανῶς ἡ τοπικὴ ὑπὸ γονιμοποίησιν μεγάλη θεὰ Γῆ ζητοῦσα παρακλητικῶς τὴν ἐκ τοῦ θεοῦ τῶν νεφελῶν εἰς αὐτὴν ἀποστολὴν τῆς βροχῆς μέσῳ τοῦ θείου πυρός, τοῦ κεραυνοῦ, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν ἐπιστημονικὴν ἑρμηνείαν προκαλεῖ συνήθως ἐκτόνωσιν τῆς ἀτμοσφαίρας καὶ δημιουργεῖ τὰς προϋποθέσεις βροχῆς, κατὰ τὴν πρωτόγονον ὅμως ἀντίληψιν ἁπλῶς γονιμοποιεῖ τὴν γῆν. Διὰ τῆς ἐπιφανείας λοιπὸν ταύτης τοῦ θεοῦ τούτου τοῦ κεραυνοῦ, τῶν θυελλῶν καὶ τῆς βροχῆς παρὰ τὸν ἱερὸν τοῦτον στῦλον τοῦ ἐκ Κνωσοῦ δακτυλίου φαίνεται νὰ ἐκπληροῦται ἡ ἱκεσία τῆς θεᾶς, τῆς ἱσταμένης ἐπὶ τοῦ πρὸ τοῦ ἱεροῦ εἰκονιζομένου βωμοῦ, διὰ τοῦ τρόπου δὲ τούτου δηλοῦται ἱερογαμία πιθανῶς.

Σημειοῦμεν συναφῶς ἀντίστοιχον κατὰ τὴν περιγραφὴν τοῦ Παυσανίου (I 24. 3) παράστασιν θεᾶς τῶν ἱστορικῶν χρόνων ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν, ἔνθα ὑπῆρχεν *ἄγαλμα Γῆς, ἱκετευούσης ὗσαι τὸν Δία, εἴτε αὐτοῖς ὄμβρον δεῆσαι Ἀθηναίοις εἴτε καὶ*

τοῖς πᾶσιν ἐπισυμβὰς αὐχμός, παράστασιν προερχομένην ἔκ τινος παλαιᾶς παραδόσεως πιθανῶς. Ἐξ ἀντιστοίχου πρὸς αὐτὴν πηγῆς ἴσως προέρχεται καὶ ἡ πληροφορία τοῦ Μ. Αὐρηλίου[1]: «*ὗσον, ὦ Ζεῦ φίλε, κατὰ τῆς ἀρούρας τῶν Ἀθηναίων καὶ τῶν πεδίων...*».

Ἡ ἐπὶ τοῦ λιθίνου βωμοῦ τοποθέτησις τῆς θεᾶς ἱκετευούσης τὴν πρὸς αὐτὴν καὶ τὸν βωμὸν κάθοδον τοῦ θεοῦ τοῦ κεραυνοῦ ἐπὶ τοῦ ἐν λόγῳ χρυσοῦ ἐκ Κνωσοῦ δακτυλίου δηλοῖ πιθανῶς ὅτι ὁ βωμὸς οὗτος ἦτο βωμὸς θείου πυρὸς καὶ ὅτι ὁ πρὸς αὐτὸν καὶ τὴν ἐπ᾽ αὐτοῦ (νοουμένην) θεὰν κατερχόμενος θεὸς εἶναι ὁ θεὸς τῶν θυελλοφόρων νεφῶν, τοῦ κεραυνοῦ καὶ τῆς βροχῆς, ἡ δὲ θεὰ αὕτη εἶναι, ὡς φαίνεται, τοπικὴ προσωποποίησις τῆς γῆς.

Ὁ μῦθος συνεπῶς τῆς ἀπανθρακώσεως τῆς Σεμέλης, ἡ ὁποία, κατὰ μίαν γλῶσσαν[2], σημαίνει *τράπεζαν* (=βωμόν;) ἱκετευούσης τὸν Δία ὅπως ἐμφανισθῇ πρὸ αὐτῆς ὑπὸ τὴν πραγματικήν του μορφήν, δὲν εἶναι ἄσχετος πρὸς τὴν ἀντίληψιν ταύτην. Σημειοῦμεν σχετικῶς ὅτι ὁ KRETSCHMER[3] ἔχει ἤδη συνδέσει πρὸ πολλοῦ τὴν λέξιν Ζεμελώ (Zemelo), ἡ ὁποία ἀπαντᾷ ἐπὶ φρυγιακῶν τάφων τοῦ 3ου αἰῶνος μ.Χ., πρὸς τὴν Σλαυικὴν λέξιν Zemlja, ἡ ὁποία σημαίνει γῆ. Ἂς προστεθῇ σχετικῶς ὅτι ὁ C. D. BUCK[4] παρατηρεῖ ὅτι ἡ ρίζα τῆς λέξεως ταύτης χρησιμοποιεῖται εὐρέως ὑπὸ τῶν βαλτικῶν - σλαυικῶν γλωσσῶν πρὸς δήλωσιν τῆς γῆς [οὕτω π.χ. žeme=Λιθουανική, zeme=Λεττονική, semmin=Παλαιοπρωσσική, zemlja=σλαυική (ἐκκλησιαστική)]. Ἂς προστεθῇ ἐπίσης ὅτι ὁ ΠΛΑΤΩΝ[5] τὸ τοπωνύμιον Μαζᾶ τῆς Κρήτης, ἔνθα ἔσκαψεν οὗτος καὶ εὗρε μινωικὸν ἱερὸν κορυφῆς, ἐπιχειρεῖ νὰ ἑρμηνεύσῃ ἐκ δύο προελληνικῶν λέξεων: Μᾶ=Μήτηρ καὶ Ζᾶ=Γῆ, δηλωτικῶν, κατ᾽ αὐτόν, τῆς ἐκεῖ λατρευομένης θεᾶς. Σημειωτέον ὅτι ἡ Σεμέλη κατὰ μίαν ἄλλην ἑλληνικὴν γλῶσσαν[6] καλεῖται Ὑή (ἀπὸ τῆς ὕσεως), Ὕης δὲ κατὰ τὴν αὐτὴν γλῶσσαν λέγεται καὶ ὁ Ὄμβριος Ζεύς.

Πρὸς τὸν ὡς ἄνω πυρῆνα τῆς ἀντιλήψεως ταύτης δὲν εἶναι συνεπῶς πιθανῶς ἄσχετος ἐπίσης καὶ ὁ μῦθος τοῦ ὑπὸ μορφὴν χρυσῆς βροχῆς πρὸς συνάντησιν τῆς Δανάης κατερχομένου Διός, ἤτοι τοῦ κατ᾽ ἐξοχὴν θεοῦ τοῦ κεραυνοῦ καὶ τῆς βροχῆς.

β) Τοῦ χρυσοῦ δακτυλίου ἐκ τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν (εἰκ. 31). Περὶ τούτου ὁ καθηγητὴς ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ[7] λέγει, τρόπον τινά, προφητικῶς: «Θεὰ ἀσφαλῶς εἶναι ἡ ὑπὸ τὸ δένδρον καθημένη μορφή. Δύο ἄλλαι θεαὶ ἢ νύμφαι προσφέρουν εἰς αὐτὴν ἱερὰ ἄνθη. Ἕξ λεοντοκεφαλαὶ προφανῶς εἶναι συντετμημένα σύμβολα τῶν λεόντων, οἱ ὁποῖοι ἀνὰ δύο συνοδεύουν τὰς θεάς. Δύο μικραὶ γυναικεῖαι μορφαὶ θεραπεύουν ὡσαύτως τὴν θεάν. Ὁ διπλοῦς πέλεκυς δηλοῖ τὴν ἱερότητα τοῦ χώρου. Ἐξ οὐρανοῦ κατέρχεται ὁ Κοῦρος. Εἰς τὸν οὐρανὸν ἥλιος καὶ μήνη (αὕτη εἰς ἀδύνατον πρὸς τὸν ἥλιον θέσιν). Ὁ μὴν τῆς συμβολικῆς γονιμοποιήσεως τῆς φύσεως;» Ἐλέχθη προφητικῶς, διότι: ὁ ἐξ οὐρανοῦ κατερχόμενος Κοῦρος ἐνθυμίζει τὴν ἀντίστοιχον παράστασιν τοῦ χρυσοῦ δακτυλίου ἐκ Κνωσοῦ καὶ οὐδὲν ἄλλο οὗτος εἰκονίζει πιθανῶς ἢ τὸν κατερχόμενον ὑπὸ μορφὴν κεραυνοῦ θεὸν πρὸς γονιμοποίησιν τῆς γῆς καὶ τῆς ἐκπροσωπούσης αὐτὴν θηλείας θεότητος. Ὁ στῦλος δηλαδὴ τοῦ ἐκ Κνωσοῦ χρυσοῦ

1 Τὰ εἰς ἑαυτὸν V 7.
2 ΗΣΥΧΙΟΣ ἐν λ.
3 Aus der Anomia, Göttingen 1892, 7.
4 Ἔ ἀ. 16 [1. 21].
5 Κρητικὰ Χρονικὰ 1951, 114.
6 ΗΣΥΧΙΟΣ ἐν λ.
7 ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ - HIRMER, ἔ.ἀ. 122 (εἰκ. 207).

δακτυλίου καὶ τὸ μέγα δένδρον τοῦ ἐκ Μυκηνῶν χρυσοῦ δακτυλίου δηλοῦν τὸ αὐτὸ περίπου πρᾶγμα πιθανῶς. Εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις τῶν δακτυλίων τούτων πιθανῶς πρόκεινται βωμοὶ θείου πυρός, ἡ ὅλη δὲ σκηνὴ ὑποδηλοῖ ἱερογαμίαν τοῦ θεοῦ τοῦ κεραυνοῦ καὶ τῆς βροχῆς μετὰ τῆς τοπικῆς μεγάλης θεᾶς τῆς γῆς. Ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ δακτυλίου τῶν Μυκηνῶν μάλιστα ὁ καθηγητὴς ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ βλέπει τὴν κατὰ τὸν φθινοπωρινὸν μῆνα γονιμοποίησιν τῆς γῆς: τὸν μῆνα δηλαδὴ τῶν θυελλοφόρων νεφῶν, τῶν κεραυνῶν καὶ τῶν βροχῶν. Σημειωτέον ὅτι ἀνάμνησις τοῦ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ κατερχομένου θεοῦ τῶν δύο τούτων χρυσῶν δακτυλίων (ἐκ Κνωσοῦ καὶ ἐκ Μυκηνῶν), ἤτοι ἐσχηματοποιημένη μορφὴ αὐτοῦ, ἀποτελεῖ ἡ ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ τοῦ πί-

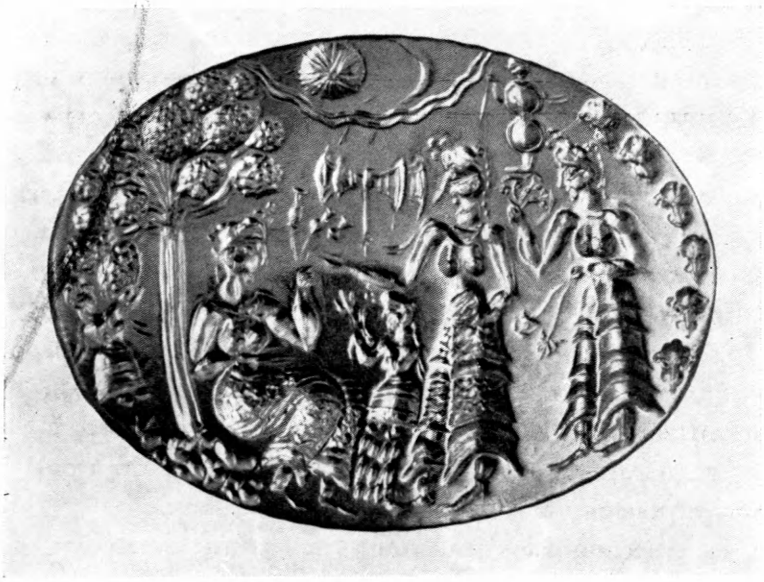

Εἰκ. 31. Δακτύλιος Μυκηνῶν.

θου Vinča τῆς Γιουγκοσλαυίας εἰκονιζομένη ὑπεράνω τοῦ ἱεροῦ, μὲ τοὺς ἑκατέρωθεν ὑψηλοὺς στύλους, μορφή (εἰκ. 30).

γ) Τοῦ χρυσοῦ δακτυλίου ἐκ τῶν Μυκηνῶν, περὶ τοῦ ὁποίου ὁ καθηγητὴς ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ[1] λέγει: «Πολλὰ ἐγράφησαν περὶ τοῦ θέματος: Ἀνδρικὴ μορφὴ ἐνεργεῖ τὴν τελετουργικὴν ἐκρίζωσιν τοῦ ἱεροῦ δένδρου. Γυναικεία μορφὴ "οἰμώζει καὶ πλήττει τοὺς μηρούς" κατὰ τὴν ὁμηρικὴν ἔκφρασιν. Δεξιὰ ἄλλη μορφὴ γυναικεία κλαίει κλίνουσα ὑπεράνω τοῦ βωμοῦ. Πιθανὴ ἔννοια τῆς παραστάσεως: "ἐκ τοῦ θανάτου γεννᾶται ἡ ζωή"». Ἐλέχθη προφητικῶς, διότι τὸ ἐπὶ τοῦ ἱεροῦ τούτου εἰκονιζόμενον δένδρον οὐδὲν ἄλλο εἶναι πιθανῶς ἢ δένδρον πληγὲν ἢ θεωρούμενον ὡς πληγὲν ἤδη ἀπό τινος καιροῦ ὑπὸ τοῦ θεοῦ τοῦ κεραυνοῦ καὶ ταυτιζόμενον κατόπιν τούτου πρὸς τὸν κεραυνὸν (*κεραύνιον* ἢ *ἐνηλύσιον* δηλαδὴ) ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸν θεὸν τοῦτον, νεκρὸν καὶ ἐκριζούμενον ὑπό τινος μορφῆς ἀποστρεφούσης σκοπίμως τὸ βλέμμα ἀπ' αὐτοῦ. Ὑπὸ τὸ φαινομενικῶς νεκρὸν τοῦτο δένδρον, ἐκπροσωποῦν καὶ τὸν τάφον τοῦ θεοῦ ἴσως, θάλλει ἢ ἀρχίζει νὰ θάλλῃ νέος βλαστός, ὁ ὁποῖος καὶ ἐκπροσωπεῖ τὴν αὐτὴν οὐ-

1 ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ - HIRMER, ἔ.ἀ. εἰκ. 206. Πρβ. ὁμοίαν παράστασιν ἐπὶ δακτυλίου Φαιστοῦ, αὐτόθι 103 εἰκ. 111: «ὁ θάνατος ὑπερνικᾶται διὰ τοῦ θανάτου, καὶ διὰ τοῦ θανάτου δημιουργεῖται νέα ζωή».

σίαν ἢ ὑπόστασιν καὶ τὸ κεκαυμένον δένδρον πιθανῶς. Ἀλλὰ καὶ τὸ νεκρὸν τοῦτο δένδρον, καθὸ πλησσόμενον ὑπὸ τοῦ θεοῦ τοῦ κεραυνοῦ, ταυτίζεται πρὸς τὸν θεὸν τοῦτον, καθὼς μόλις ἐλέχθη, καὶ ὁ νέος ὑπ' αὐτὸ βλαστὸς συνεπῶς, ἐκπροσωπῶν τὴν αὐτὴν καὶ τὸ νεκρὸν δένδρον οὐσίαν, ταυτίζεται ἴσως ὁμοίως πρὸς τὸν αὐτὸν θεόν. Διὰ μίαν ἀκόμη φορὰν συνεπῶς ἐπαληθεύει ἡ γνώμη τοῦ ΚΟΝΤΟΛΕΟΝΤΟΣ [1] ὅτι ἀπὸ τῆς προϊστορικῆς ἤδη ἐποχῆς τὸ δένδρον τῶν διαφόρων ἑλληνικῶν ἱερῶν ἀπετέλει ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐπιβίωσιν τῆς λατρείας τοῦ χθονίου θεοῦ (ὁ ὁποῖος ἐν καιρῷ ὑπεβιβάσθη εἰς ἥρωα) καὶ ὄχι τῆς θεᾶς μητρός του.

ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΝΤΑ ΜΕΣΑ ΠΡΟΣΕΛΚΥΣΕΩΣ ΤΟΥ ΚΕΡΑΥΝΟΥ

ΑΛΛΟΙ ΑΓΩΓΟΙ

Ἐγγὺς διαφόρων ἑλληνικῶν ἱερῶν, πολλὰ τῶν ὁποίων, προέρχονται ἐκ τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς, καθὼς καὶ ἐγγὺς προϊστορικῶν ἱερῶν κορυφῆς, ὡς καὶ ἱερῶν τῆς Ἐγγὺς Ἀνατολῆς, ὑπῆρχον πηγαὶ ἢ κρῆναι καὶ δεξαμεναὶ ἢ ξηραὶ τάφροι ἢ ἀμφότεραι, αἱ ὁποῖαι ὡδήγουν —ἢ ἐπιστεύετο ὅτι ὡδήγουν— πρὸς ὑπόγεια ρεύματα. Τὰ *μαρτύρια* ταῦτα, ἤτοι καὶ αἱ πηγαὶ ἢ αἱ κρῆναι καὶ αἱ ξηραὶ τάφροι ἢ τὰ χάσματα προῆλθον ἴσως ἐκ κτηθείσης ἐμπειρίας ὅτι διηυκόλυνον τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ θεοῦ τοῦ κεραυνοῦ (ἤτοι τὴν δημιουργίαν τῶν κυκλωμάτων κατὰ τὸν ἰονισμὸν τῆς ἀτμοσφαίρας —συμφώνως πρὸς τὴν τρέχουσαν ὁρολογίαν— λόγῳ τῆς χαμηλῆς εἰδικῆς ἀντιστάσεως τῶν ὑδατίνων ἀγωγῶν, βλ. σ. 149, σημ. 1), δηλ. προσεφέροντο ὡς πρόσθετα μέσα τῆς καθόδου του καὶ μάλιστα ἄνευ καταστρεπτικῶν συνεπειῶν. Αἱ κρῆναι ἢ αἱ τάφροι αὗται, καθὼς καὶ τὰ μεγάλα σκεύη, τὰ ὁποῖα ἐγένοντο κατὰ μίμησιν αὐτῶν, ἀνατολικῆς ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον προελεύσεως, καλούμενα *θάλασσαι* συνήθως καὶ ὑπὸ τῶν ἀνατολικῶν λαῶν, ἀπέβησαν σὺν τῷ χρόνῳ μαρτύρια συμβολικά.

Ἡ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως *θάλασσα* τοῦ Ποσειδῶνος - Ἐρεχθέως συνεπῶς οὐδὲν ἄλλο ἦτο πιθανῶς ἢ συμβολικὴ ἐπιβίωσις στοιχείου λατρείας ἀνατολικῆς προελεύσεως καὶ μυκηναϊκῆς καταγωγῆς πιθανῶς. Ἡ *θάλασσα* αὕτη τῆς Ἀκροπόλεως, περὶ τῆς ὁποίας πραγματεύεται διεξοδικῶς ὁ ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ [2], παρουσιάζει, καθὼς παρατηρεῖ καὶ ὁ ΠΑΛΛΑΣ[3], ἄμεσον μὲν σχέσιν πρὸς τὴν ἐπὶ τοῦ ὄρους Καρμήλου τάφρον, ἡ ὁποία καλεῖται ὑπὸ τῆς Π. Διαθήκης *θάλασσα*, ἔμμεσον δὲ σχέσιν πρὸς τὴν *χαλκῆν θάλασσαν* τοῦ ναοῦ τῆς Ἱερουσαλήμ: «The large bronze Sea», λέγει ὁ G. E. WRIGHT[4] προκειμένου περὶ τοῦ μεγάλου σκεύους τοῦ ναοῦ τῆς Ἱερουσαλήμ, «closely resembles the Babylonian apsu, a word used both as a name of a subterranean fresh-water ocean, from which all life and fertility were derived, and also as the name of a basin of holy water in the temples».

Αἱ κρῆναι ἢ αἱ τάφροι καὶ αἱ δεξαμεναὶ αὗται, ὅπως καὶ οἱ στῦλοι ἢ αἱ στῆλαι καὶ τὰ δένδρα, ἀπέβησαν σὺν τῷ χρόνῳ συμβολικά, ὡς ἐλέχθη, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μαρτύρια τῆς οὐρανίας καὶ συγχρόνως χθονίας εὐετηριακῆς φύσεως τοῦ θεοῦ τοῦ κεραυνοῦ καὶ τῆς βροχῆς, κατ' ἐξοχὴν δὲ δηλωτικὰ τῆς εἰς τὰ ἔγκατα τῆς γῆς εἰσχωρήσεώς του.

1 Τὸ Ἐρέχθειον ὡς οἰκοδόμημα χθονίας λατρείας, 37 κέ.

2 Αὐτόθι 34 κέ.

3 Ἡ θάλασσα τῶν ἐκκλησιῶν, 74, 148.

4 The House of Lord ἐν Bibl. Arch. Reader 1961, 180 κέ.

Τὰ ὑπόγεια ταῦτα ὕδατα ἦσαν ὁμοίως χαρακτηριστικὰ καὶ τῆς λατρείας τοῦ ἀντιστοίχου τοῦ μυκηναϊκοῦ Ποσειδῶνος (=Κυρίου τῆς Γῆς) ἀνατολικοῦ θεοῦ. Ἀλλὰ καὶ ἡ φύσις τοῦ ἐδάφους, τοὐλάχιστον ὅταν στῦλοι καὶ δένδρα εἶχον λειτουργίαν μηχανικήν, ὄχι ἁπλῶς συμβολικήν, ἐλαμβάνετο ἴσως ὑπ' ὄψιν· διότι εἶναι γνωστόν (βλ. σ. 149 σημ. 1), ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ διαγνωσθοῦν δι' ἐμπειρικοῦ τρόπου καὶ σήμερον ἀκόμη ὑπὸ ὡρισμένων ἀτόμων ὡρισμέναι εὐπαθεῖς εἰς τὸν κεραυνὸν περιοχαί.

ΔΕΙΓΜΑΤΑ ΕΠΙΒΙΩΣΕΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

Τὸ θέμα τῆς ἐπιβιώσεως τῆς λατρείας τοῦ ἱεροῦ δένδρου ἔχει μελετηθῆ ἐξαντλητικῶς ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν, χρήσιμον ὅμως εἶναι νὰ ἐπαναληφθῇ μόνον τὸ συμπέρασμα τῆς ἐρεύνης τοῦ ΚΟΝΤΟΛΕΟΝΤΟΣ [1] ὅτι τὸ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως ἱερὸν δένδρον (ἡ ἐλαία

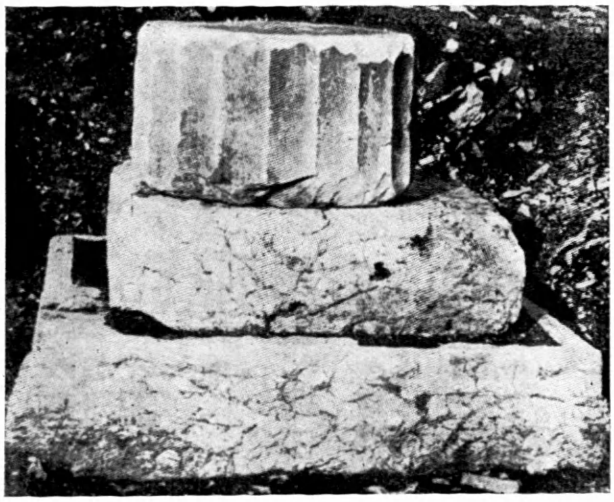

Εἰκ. 32. Ἡ βάσις τοῦ ἑτέρου τῶν ἐλευθέρων ὑπαιθρίων στύλων τοῦ ἱεροῦ τοῦ Λυκαίου Διός.

ἐπὶ τοῦ προκειμένου) ἀποτελεῖ μὲν ἐπιβίωσιν τῆς προϊστορικῶν χρόνων λατρείας, ὄχι ὅμως τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς ἀλλὰ τοῦ τοπικοῦ χθονίου θεοῦ Ἐρεχθέως (Ἐριχθονίου) ὁ ὁποῖος, ταυτισθεὶς βραδύτερον ὡς ἥρως πρὸς τὸν θεὸν Ποσειδῶνα, ἐγένετο Ποσειδῶν - Ἐρεχθεύς.

Τὸ θέμα ἐξ ἄλλου τῆς ἐπιβιώσεως τῆς λατρείας τῶν ἐλευθέρων στύλων ἔχει μὲν ἐπίσης πολλάκις συζητηθῆ ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν ἐξαντλητικῶς ἀλλ' ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῆς ἐξομοιώσεώς των πρὸς τοὺς στύλους τῶν σπηλαίων καὶ τῶν κρυπτῶν — καὶ τῆς ἐξ αὐτῶν προελεύσεώς των συνεπῶς. Καθὼς ὅμως ἐτονίσθη, οἱ λατρευτικοὶ στῦλοι (ἢ κίονες) πρέπει νὰ διακρίνωνται πλέον σαφῶς: α) εἰς στύλους ὑπαιθρίους (καὶ ἐλευθέρως ἱσταμένους) καὶ β) εἰς στύλους ἐστεγασμένων χώρων, σπηλαίων καὶ κρυπτῶν δηλαδή. Χρήσιμα συνεπῶς εἶναι ὀλίγα τινὰ σχετικῶς πρὸς τὴν ἐπιβίωσιν ὡρισμένων ἐλευθέρων στύλων.

Ἐπιβίωσις τῆς λατρείας τῶν ἐλευθέρων στύλων, καὶ δὴ συνεχής, παρατηρεῖται εἰς

1 Ἔ.ἀ. 37 κέ.

τὴν Ἐγγὺς Ἀνατολὴν μέχρι καὶ τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς (π.χ. εἰς τὴν Σαμάρειαν[1]: σ. 165, εἰκ. 3). Τῆς αὐτῆς λατρείας ἐξ ἄλλου ἐπιβίωσις παρατηρεῖται καὶ εἰς τὴν Κύπρον, ὁμοίως μέχρι καὶ τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς (σ. 167 κέ. εἰκ. 4-7, 9-11).

Ἀντίστοιχος ἐπιβίωσις διαπιστοῦται καὶ εἰς ὡρισμένας περιοχὰς τῆς Ἑλλάδος —καὶ τῆς ἰταλικῆς χερσονήσου—, ἄλλοτε ὅμως μὲ ἐμφανῆ καὶ ἄλλοτε μὲ ἀφανῆ ἐπίδρασιν ἐκ τῆς εἰκονικῆς λατρείας.

Ἡ ἐπιβίωσις αὕτη τῶν ἐλευθέρων καὶ ὑπαιθρίων στύλων διαπιστοῦται ὑπὸ ἁπλῆν (μονὸς στῦλος) ἢ ὑπὸ δίδυμον (διπλοῖ στῦλοι) μορφήν, πυκνὴ μὲν ἰδίως εἰς τὸ κεντρικὸν καὶ νοτιοδυτικὸν τμῆμα τῆς Πελοποννήσου, σποραδικὴ δὲ εἰς ὡρισμένας ἄλλας περιοχάς. Οὕτω π.χ.:

Ἐν τῇ ἄκρᾳ τῇ ἀνωτάτῃ τοῦ ὄρους τῆς Ἀρκαδίας Λυκαίου ὑπῆρχε κατὰ τὸν Παυσανίαν[2] ὑπαίθριον ἱερόν, ἀποτελούμενον κυρίως ἔκ τινος μεγάλου βωμοῦ καὶ ἐξ ἑνὸς ζεύγους ὑπαιθρίως ἱσταμένων ὑψηλῶν στύλων παρὰ τὸν βωμὸν τοῦτον, εὑρεθὲν κατὰ τὰς γενομένας ἀνασκαφάς[3] (εἰκ. 32 : ὁ εἷς τῶν δύο στύλων, ἤτοι ἡ βάσις του μετά τινος τῶν σφονδύλων, ὄχι τοῦ κατωτέρου). Οἱ στῦλοι οὗτοι, μεθ' ὅσα ἐλέχθησαν, οὐδὲν ἄλλο ἀπετέλουν πιθανῶς ἢ προέκτασιν τῆς προϊστορικῆς ἀντιλήψεως τῆς ἐπὶ τούτων (καὶ τῶν δένδρων), ὑπὸ μορφὴν κεραυνοῦ, καθόδου καὶ δι' αὐτῶν διελεύσεως τοῦ οὐρανίου θεοῦ εἰς τὰ ἔγκατα τῆς γῆς. Ὅτι ὁ Ζεύς, ὁ ὁποῖος ἐλατρεύετο ἐπὶ τοῦ ὄρους Λυκαίου καὶ διέθετεν ἱερέα, ὁ ὁποῖος διὰ διαφόρων τελετουργιῶν ἠδύνατο νὰ προκαλέσῃ βροχήν (σ. 185), κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους ἐθεωρεῖτο ὁ κατ' ἐξοχὴν θεὸς τοῦ κεραυνοῦ καὶ τῆς βροχῆς καὶ ἐνίοτε ἐταυτίζετο πρὸς αὐτὸν τοῦτον τὸν κεραυνόν, εἶναι γνωστόν, καλούμενος ἄλλωστε διὰ τοῦτο[4]: *κεραύνιος (κέραυνος, κεραυνοβόλος), ἀστραπαῖος, καταιβάτης (καββάτης, καππώτας), ἀφέσιος, βροντῶν, ὄμβριος, νάϊος, ὑέτιος.* Κοιτὶς τῆς λατρείας του μάλιστα ἐκ τῶν μὴ κρητικῶν περιοχῶν ἦτο αὐτὴ αὕτη ἡ Ἀρκαδία κατὰ τὸν A. B. Cook[5]. Ἐκ τῆς ἀρκαδικῆς περιοχῆς ἀκριβῶς ἡ λατρεία του μετεφυτεύθη ἐξ ἄλλου, κατὰ τὸν καθηγητὴν Μαρινατον[6], καὶ εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν Κρήτην δι' Ἀρκάδων Ἀχαιῶν ἀποίκων, ἤδη κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχήν.

Εἰς τὴν ἐγγὺς τοῦ Λυκαίου ἐξ ἄλλου περιοχήν, ΝΑ. αὐτοῦ, εἰς τὴν Λακωνικήν, ἐπεχωρίαζεν ἡ λατρεία τῶν Διοσκούρων (εἰς τὰς Θεράπνας), οὗτοι δὲ ἐλατρεύοντο ἐκεῖ καὶ κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους ὡς *δόκανα*[7], ἀνεικονικῶς δηλαδή, ἤτοι ὑπὸ μορφὴν δύο ἐλευθέρως ἱσταμένων ὑπαιθρίων στύλων, συνδεομένων μεταξύ των διὰ διπλῆς ὁριζοντίας διαμέσου δοκοῦ. Ἐπὶ τοῦ ἀναγλύφου (εἰκ. 33) τοῦ Μουσείου τῆς Σπάρτης, τοῦ 5ου αἰῶνος π.Χ. κατὰ τὸν Wace[8], ἔχει ἀντιγραφῆ ἡ κατὰ τὸν 5ον αἰῶνα ἐπικρατοῦσα ἀνεικονική, ἐκ δύο καθέτων στύλων μὲ διπλῆν διάμεσον δοκόν, παράστασις αὐτῶν, ἐπιβίωσις συμβολικὴ παλαιοτάτης παραδόσεως προφανῶς. Ἡ διπλῆ διάμεσος δοκὸς τῶν δύο τούτων στύλων, ἐξ αἰτίας τῶν καθέτων

1 Πρβ. καὶ στύλους Γαδείρων, A.B. Cook, Zeus II, 423, σημ. 5.

2 VIII 38. 7.

3 ΑΕ 1904, 152 κέ. πίν. 7-8, εἰκ. 2. ΑΕ 1905, 161-178.

4 Farnell, Cults of Greek States I, 44 κέ. A. B. Cook, Zeus II, 31.

5 Αὐτόθι.

6 Περὶ τὸν πρῶτον Ἀχαϊκὸν ἐποικισμὸν τῆς Κρήτης, Κρητικὰ Χρονικὰ 1961-2, 177 κέ.

7 Πλουταρχος Περὶ φιλαδελφ. 1, 478 Α.

8 Tod καὶ Wace, A Catalogue of the Sparta Museum, εἰκ. 68.

χωρισμάτων της, ἐνθυμίζει ἀκριβῶς τὴν διάμεσον, διπλῆν καὶ μὲ ὅμοια χωρίσματα, δοκὸν τῶν διδύμων ἐλευθέρων στύλων τοῦ κυπριακοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 9 - 10), ἡ ὁμοιότης δὲ αὕτη ἔχει μὲν παρατηρηθῆ ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν (HARRISON [1], WESTHOLM [2], DEMANGEL [3]), συμβαίνει ὅμως οἱ, δίκην πύλης, ἐλευθέρως ἱστάμενοι στῦλοι τοῦ κυπριακοῦ ἱεροῦ — καὶ συνεπῶς καὶ αἱ δοκοί των — νὰ συγχέωνται ὑπὸ τούτων πρὸς τὴν πρόσοψιν τοῦ μεσαίου κλίτους τοῦ ἐνίοτε ὄπισθεν αὐτῶν εἰκονιζομένου ναοῦ (βλ. σ. 166 κέ.).

Ὅπως οἱ ἐλεύθεροι δίδυμοι στῦλοι μὲ τὴν διάμεσον διπλῆν των δοκὸν τῆς αὐλῆς τοῦ κυπριακοῦ ἱεροῦ ἀφ' ἑνὸς καὶ οἱ τῆς αὐλῆς τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἱερουσαλὴμ ἀφ' ἑτέρου, οὕτω καὶ τὰ λακωνικὰ δόκανα μὲ τὴν διάμεσόν των, διπλῆν ἐπίσης, δοκὸν ἀπετέλουν (ἢ ἐμιμοῦντο συμβολικῶς) ζεῦγος ἐλευθέρων διδύμων στύλων, οἱ ὁποῖοι, ἔχοντες ὑπέρθυρον (μέλαθρον) ἐκ δύο ὁριζοντίων δοκῶν, ἐσχημάτιζον ἐλευθέραν πύλην σχήματος Η ἢ Π.

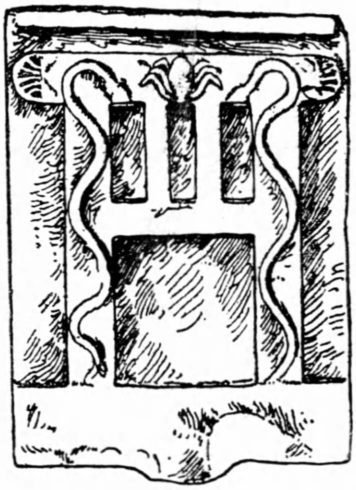
Εἰκ. 33. Ἀνάγλυφον δοκάνων.

Ὁ τύπος οὗτος τῶν λακωνικῶν δοκάνων, λόγῳ ἀκριβῶς τῆς διαμέσου διπλῆς των δοκοῦ, εἶναι σαφῶς διάφορος τοῦ τύπου τῶν ἐλευθέρων στύλων τῶν μινωικῶν ἱερῶν, οἱ ὁποῖοι στεροῦνται δοκοῦ ἐντελῶς. Οἱ στῦλοι οὗτοι τῶν κρητικῶν (μινωικῶν) ἱερῶν ἐξαφανίζονται ἄλλωστε κατὰ τὸν ΑΛΕΞΙΟΥ [4] μετὰ τὸ 1450 π.Χ., ἐνῷ κατὰ τὸν ΠΛΑΤΩΝΑ [5] ἐγκαταλείπονται ἐξ ἄλλου ἀπὸ τότε περίπου καὶ τὰ μινωικὰ ὑπαίθρια ἱερὰ κορυφῆς. Ἡ ἐξαφάνισις αὕτη τῶν στύλων καὶ ἡ ἐγκατάλειψις τῶν ὑπαιθρίων ἱερῶν κορυφῆς, ἐλέχθη ἤδη, εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς μετὰ τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰῶνος π.Χ. ἐρημώσεως μεγάλου τμήματος τῆς μεγαλονήσου πιθανῶς. Ἡ ἐρήμωσις αὕτη κατὰ τὸν καθηγητὴν ΜΑΡΙΝΑΤΟΝ ὠφείλετο εἰς τήν, λόγῳ τῆς ἐκρήξεως τοῦ ἡφαιστείου τῆς Θήρας, ἐπελθοῦσαν καταστροφὴν καὶ εἰς τὴν ἀκολουθήσασαν μετανάστευσιν μεγάλου τμήματος τοῦ κρητικοῦ πληθυσμοῦ. Εἰς τοὺς μεταναστεύσαντας τότε πρὸς Ἀνατολὰς Μινωίτας Κρῆτας φαίνεται ὅτι περιελαμβάνοντο καὶ οἱ Τελχῖνες, οἱ μυθικοὶ τῆς νήσου χαλκουργοί, οἱ ὁποῖοι ἦσαν ὑπεύθυνοι πιθανῶς τῆς κατασκευῆς ὡρισμένων μεταλλίνων στύλων τῶν κρητικῶν ἱερῶν, καθὸ τέκτονες χαλκοῦ (σ. 185 κέ.).

Ἡ εἰς τὴν Λακωνικὴν συνεπῶς παρουσία τῶν ἐλευθέρων ὑπαιθρίων στύλων ὑπὸ διάφορον τοῦ μινωικοῦ τύπου μορφήν, ὑπὸ ὁμοίαν δ' ἐξ ἄλλου μορφὴν πρὸς τὸν τύπον τῶν ἐλευθέρων στύλων τοῦ κυπριακοῦ καὶ τοῦ φοινικικοῦ (ὡς καὶ τοῦ ἑβραϊκοῦ) ἱεροῦ, ὑποδηλοῖ ἀντιστροφὴν τοῦ ρεύματος, ἐξ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμὰς δηλαδή, μεταγενεστέραν τῆς ἐρημώσεως τῆς Κρήτης καὶ τοῦ ἐποικισμοῦ τῆς Κύπρου δι' Ἀρκάδων Ἀχαιῶν.

Ἄγνωστον ἐὰν καὶ οἱ στῦλοι τοῦ ἀρκαδικοῦ ἱεροῦ τοῦ Λυκαίου Διὸς εἶχον μεταξὺ

1 TOD καὶ WACE, ἔ.ἀ. σ. 193 σ. 1.
2 Βλ. σ. 166, σημ. 10.
3 Βλ. σ. 174 σημ. 1.
4 Βλ. σ. 185 σημ. 2.
5 Βλ. σ. 185 σημ. 1.

των ὁριζοντίαν δοκόν: δὲν ὑπάρχει λεπτομερὴς περιγραφὴ ἢ ἀπεικόνισίς των. Ἐὰν πάντως εἶχον τοιαύτην δοκόν, ὁ τύπος των, ὑπὸ μορφὴν πύλης, σχήματος Η ἢ Π, θὰ ἦτο ὁμοίας ἢ καὶ τῆς αὐτῆς καὶ τὰ δόκανα πιθανῶς καταγωγῆς· καὶ θὰ ὡμοίαζεν ἔτι μᾶλλον πρὸς τοὺς ὑπὸ μορφὴν ἐλευθέρας πύλης διδύμους στύλους τοῦ κυπριακοῦ ἱεροῦ, καθόσον ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῶν στύλων τοῦ ἱεροῦ τοῦ Λυκαίου Διὸς εἶχον, κατὰ τὸν Παυσανίαν, τοποθετηθῆ καὶ ἀνὰ εἷς ἀετός, μεγάλα δὲ πτηνὰ φαίνεται νὰ εἶχον τοποθετηθῆ καὶ ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῶν στύλων τοῦ κυπριακοῦ ἱεροῦ. Ἡ μεταξὺ τῶν στύλων ὅμως τοῦ ἱεροῦ τοῦ Λυκαίου Διὸς ἀπόστασις (7 μ.) δυσκόλως συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς ὑπάρξεως διαμέσου δοκοῦ.

Ὅτι καὶ τὰ λακωνικὰ δόκανα εἶχον μορφὴν πύλης, ὅτι οἱ Διόσκουροι δηλαδὴ ἐλατρεύοντο ἀνεικονικῶς, ὑπὸ μορφὴν πύλης, εἰς τὴν Λακωνικήν, μαρτυρεῖ αὐτὸς οὗτος ὁ Παυσανίας [1], ὁποῖος ἀναφέρει παρὰ τὸ Γύθειον *πύλας Καστορίδας*, αὗται δὲ ἀπὸ μακροῦ ἔχουν θεωρηθῆ (πρβ. CURTIUS [2] καὶ DEMANGEL [3]) ὡς σύμβολον νεκρικῆς πύλης.

Ὅτι ἡ ὑπὸ μορφὴν πύλης ἀπεικόνισις τῶν Διοσκούρων εἶχε χθόνιον, ἤτοι νεκρικόν, χαρακτῆρα, μαρτυρεῖ ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν ἄλλη γραπτὴ πηγή [4], κατὰ τὴν ὁποίαν τὰ δόκανα ἐξωμοιοῦντο πρὸς τὸν τάφον τῶν Διοσκούρων, ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ ἡ ἐπὶ τοῦ ἀναγλύφου τῶν δοκάνων παρουσία τῶν ὄφεων, στοιχείων κατ᾽ ἐξοχὴν χθονίων, ὡς γνωστόν. Πῶς προέκυψεν ἡ ἐξομοίωσις αὕτη τοῦ ἐλευθέρου στύλου ἢ τῶν ἐλευθέρων στύλων πρὸς τὸν τάφον ἔχει ἤδη ἀναλυθῆ, ἤτοι ὅπως προέκυψεν ἀρχικῶς ἡ ἐξομοίωσις τοῦ δένδρου (σ. 190) πρὸς τὸν τάφον αὐτόν, ἀφοῦ οἱ στῦλοι ἐκπροσωποῦν τὴν αὐτὴν καὶ τὸ δένδρον περίπου ἀντίληψιν πιθανῶς.

Ἀλλ᾽ ἡ ὕπαρξις λατρευτικῆς ἐλευθέρας πύλης χθονίου χαρακτῆρος φαίνεται νὰ ἐνδημῇ καὶ εἰς ἄλλας ἐγγὺς τῆς Λακωνικῆς περιοχάς: Αὐτὸ τοῦτο τὸ συχνάκις ἀπαντῶν τοπωνύμιον *Πύλος* εἶναι ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἐνδεικτικόν. Τῆς γνώμης μάλιστα ὅτι τοῦτο πρέπει νὰ συνδυασθῇ πρὸς τὴν ὕπαρξιν πύλης [5] εἶναι ἀπὸ μακροῦ οἱ ἐρευνηταί, κατ᾽ αὐτοὺς δέ, ἰδίως κατὰ τὸν NILSSON [6], καὶ ὁ βασιλεὺς τῆς Πύλου Νηλεὺς οὐδὲν ἄλλο εἶναι εἰμὴ ἡ χθονία ὑπόστασις τοῦ θείου ἄνακτος ὡς ἀδυσωπήτου μετὰ θάνατον κριτοῦ· καὶ κατ᾽ αὐτὸν δὲν εἶναι τυχαῖον ὅτι καὶ ὁ Ἀχέρων καὶ ὁ Λάδων ἀπαντοῦν εἰς τὴν ἐγγύς, ἤτοι τὴν νοτίως τῆς Ἤλιδος, περιοχήν. Τυχαῖον δὲν εἶναι ἐξ ἄλλου καὶ κατὰ τὸν καθηγητὴν ΜΑΡΙΝΑΤΟΝ ὅτι ἡ σύζυγος τοῦ Νηλέως, ταυτιζομένη πρὸς τὴν θείαν ἄνασσαν, καλεῖται Χλωρίς. Σημειωτέον, ὁ Νηλεύς, δίδυμος ἀδελφὸς τοῦ Πελίου, προέρχεται ἐκ Θεσσαλίας, εἰς ταύτην δὲ ἔχει εὑρεθῆ καὶ τὸ χρυσοῦν ἔλασμα (τοῦ Βόλου) [7], ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἰκονίζονται δύο ὑψηλοὶ καὶ ὑπαίθριοι στῦλοι πρὸ μυκηναϊκοῦ ἱεροῦ κορυφῆς (ἄνευ διαμέσου δοκοῦ). Ἡ ἰδιότης τοῦ θείου ἄνακτος [8] ὡς Νηλέως καὶ ἡ σχέσις του πρὸς νεκρικὴν πύλην ἐπιτρέπει ἴσως συσχετισμὸν τούτου πρὸς τὴν χετταϊκὴν παράστασιν (εἰκ. 24), εἰς τὴν ὁποίαν μεταξὺ δύο ἐλευθέρων (ἄνευ διαμέσου δοκοῦ) στύλων, δημιουργούντων ἐντύπωσιν πύλης, ἔχει εἰκονισθῆ, καὶ δὴ ἐπὶ βάθρου, ἀνδρικὴ μορφή.

1 III 21. 9.
2 Βλ. RE V 1089 (Pelopon. II 316).
3 ΑΕ 1937, I, 144.
4 Μ. ΕΤΥΜ. ἐν λ. *δόκανα*.
5 Βλ. RE XXIII, 2 ἐν λ. *Pylos*.
6 Mycenaean Origin, 79 κέ., 89.
7 Κρητικὰ Χρονικὰ 1964, 346, σημ. 31.
8 Τὸ ἐπίθετον τοῦτο εἶναι ἐπίθετον ἄλλωστε τοῦ Ποσειδῶνος (RE XVI 2270).

Δίδυμοι στῦλοι, ἔχει παρατηρηθῆ, ἀπαντοῦν εἰς τοὺς Χετταίους, ἐκεῖ ὅπου οἱ Mitanni χρησιμοποιοῦν στῦλον ἁπλοῦν (μονόν) [1].

Ἀλλ' εἰς τὴν Λακωνικὴν ἐπεχωρίαζεν ἐξ ἄλλου ἡ λατρεία καὶ τοῦ ἁπλοῦ (μονοῦ), συνήθως ὑψηλοῦ, στύλου, τοιαύτη δὲ φαίνεται νὰ ἦτο π.χ. ἡ λατρεία: α) τοῦ Ἀμυκλαίου Ἀπόλλωνος καὶ β) τοῦ Διονύσου Κολωνάτα: Καὶ τοῦτο διότι:

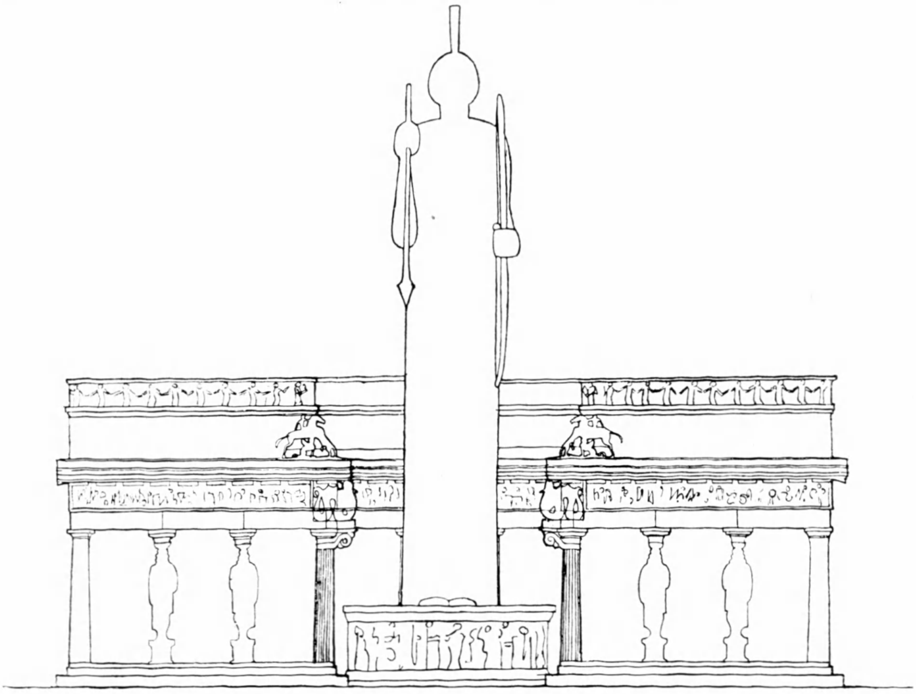

Εἰκ. 34. Ἀμυκλαῖος Ἀπόλλων. Ἀναπαράστασις.

Εἰς τὰς Ἀμύκλας ἐντὸς ὑπαιθρίου ἱεροῦ, ἤτοι τεμένους, τὸ ὁποῖον εἶχε τὴν μορφὴν κολοσσιαίου θρόνου—διὰ τὴν διακόσμησιν τοῦ ὁποίου εἶχε μετακληθῆ ὁ γλύπτης Βαθυκλῆς—, ὑψοῦτο τριακοντάπηχυς ἐλεύθερος στῦλος καὶ μάλιστα ἐκ χαλκοῦ (εἰκ. 34) [2], ἐπὶ τούτου δὲ εἶχον προστεθῆ κεφαλὴ καὶ χεῖρες φέρουσαι τόξον καὶ λόγχην, ὁ στῦλος δὲ οὗτος, ὡς γνωστόν, ἐλατρεύετο ὡς ὁ Ἀπόλλων Ἀμυκλαῖος. Τὸ γιγαντιαῖον ὕψος τοῦ στύλου τούτου-θεοῦ τῶν Ἀμυκλῶν καὶ ἡ μεταλλίνη κατασκευή του οὐδεμίαν ἀφήνουν ἀμφιβολίαν περὶ τῆς ἀρχικῆς προελεύσεως τῆς λατρείας του, ἐνῷ ἡ ἐπὶ τῆς κορυφῆς του κεφαλὴ καὶ αἱ χεῖρες ὑποδηλοῦν μεταγενέστερον ἐμβολιασμόν, ἐκ τῆς εἰκονικῆς λατρείας πιθανῶς.

Περὶ τῆς χθονίας (ὡς καὶ τῶν δοκάνων) ἄλλωστε φύσεως τῆς λατρείας τοῦ στύλου-θεοῦ τῶν Ἀμυκλῶν μαρτυρεῖ ἡ ἀρχαία ἀντίληψις [3] ὅτι ὁ στῦλος οὗτος ὑψοῦτο ἐπὶ τάφου (τοῦ Ὑακίνθου) ἀκριβῶς.

Ἡ φύσις τῆς λατρείας τοῦ Ἀμυκλαίου Ἀπόλλωνος εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ ἔτι

1 Βλ. FRANKFORT, Cylinder Seals, 215.

2 ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ III 19. 1-2.

3 ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ αὐτόθι.

πλέον σήμερον κατανοητὴ κατόπιν τῶν συμπερασμάτων τῆς ἐρεύνης τοῦ ALBRIGHT εἰδικῶς.

Ἡ λατρεία αὕτη εἶναι, κατὰ τὴν γνώμην τοῦ ALBRIGHT [1], ἀνατολικῆς προελεύσεως καὶ τοῦτο διότι Ἀμυκλαῖος καὶ Ἀμύκλαι συνδέονται πρὸς τὸ ἐκ σουμερικῆς διαλέκτου προερχόμενον ἐπίθετον τοῦ χθονίου θεοῦ Nergal Mkl (κατὰ τὸν ASTOUR [2] τὸ ἐπίθετον τοῦτο εἶναι δυτικο-σημιτικῆς ῥίζης καὶ σημαίνει δένδρον ἢ στῦλον, ὅπερ ὅμως προκειμένου περὶ τῆς λατρείας ταύτης τοῦ Ἀπόλλωνος εἶναι ὁμοίως ἐνδεικτικόν).

Κατὰ τὸν ALBRIGHT [3] ἐξ ἄλλου ἡ λατρεία τοῦ Ἀμυκλαίου Ἀπόλλωνος ἔχει προέλθει ἐκ τῆς Κύπρου ἀκριβῶς: ὁ χαναναϊκὸς θεὸς Reseph, ὁ ὁποῖος ἐταυτίζετο πρὸς τὸν σουμερικὸν θεὸν Nergal καὶ πρὸς τὸν ἑλληνικὸν θεὸν Ἀπόλλωνα [4], ἐλατρεύετο εἰς τὴν Κύπρον ὡς Ršp Mkl, καθὼς μαρτυρεῖ κυπριακὴ (=συλλαβικὴ) - φοινικικὴ ἐπιγραφή· Κατὰ τὸν ALBRIGHT, λοιπόν, ἡ λατρεία τοῦ χαναναϊκοῦ θεοῦ Reseph, περιπλανηθεῖσα ἐκ τῆς Παλαιστίνης (ἔνθα-Beth-Shan-ἀπαντᾷ κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα π.Χ.) πρὸς Δυσμάς, μετεφυτεύθη, φθινούσης τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, εἰς τὴν Λακωνικὴν ἐκ τῆς Κύπρου, εἰς τὴν ὁποίαν εἶχε προηγουμένως ἐκ τῆς Παλαιστίνης μεταφερθῆ καὶ ἐπί τι διάστημα ἐγκλιματισθῆ. Οἱ δεσμοὶ Ἀχαϊκοῦ τμήματος τῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς Κύπρου δικαιολογοῦν ἄλλωστε τὴν μεταφορὰν ταύτην. Δέον νὰ σημειωθῇ ὅτι Reseph [5] σημαίνει φλόξ, ἀστραπὴ-κεραυνός, φλόγωσις-καῦμα, καὶ μάλιστα ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς καταστροφῆς. Ἡ συνάφεια αὕτη Reseph καὶ Ἀπόλλωνος ἐξηγεῖ ἴσως καὶ τὴν ἀρχικὴν ἔννοιαν τοῦ ὀνόματος τούτου (ἐκ τοῦ ἑλληνικῆς ῥίζης ῥήματος *ἀπόλλυμι*), ὡς καταστροφέως δηλαδή [6].

Τούτων οὕτως ἐχόντων, ἡ γνώμη (βλ. ἀνωτέρω) ὅτι καὶ τὰ δόκανα εἶναι κυπριακῆς καταγωγῆς εἶναι ἔτι πιθανή. Εἶναι δυνατὸν λοιπὸν ἡ λατρευτικὴ μορφὴ τῶν λακωνικῶν διδύμων ἀφ᾽ ἑνὸς καὶ ἡ τοῦ Ἀμυκλαίου Ἀπόλλωνος ἀφ᾽ ἑτέρου νὰ μετεφυτεύθη ἐκ τῆς Κύπρου εἰς τὴν Λακωνικὴν συγχρόνως περίπου, φθινούσης τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, διαπιστουμένου ῥεύματος ἐξ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμὰς κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην.

Εἰς τὴν Σπάρτην ἐξ ἄλλου, ἤτοι εἰς τὴν Λακωνικήν, ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Παυσανίου [7] καὶ τοῦ Ἀθηναίου [8] ἱερὸν τοῦ *Διονύσου* [9] *Κολωνάτα*, τοῦ ὁποίου ἡ λατρεία θὰ ἦτο ὁμοίας φύσεως πρὸς τὴν τοῦ Ἀμυκλαίου Ἀπόλλωνος πιθανῶς, ἀναφέρεται δ᾽ ἐξ ἄλλου καὶ εἰς τὸ Γύθειον ὑπὸ τοῦ Παυσανίου [10] ὑπαίθριος *ἀργὸς λίθος* ὀνομαζόμενος *Ζεὺς Καππώτας*, σύμβολον τῆς ἀνεικονικῆς λατρείας τοῦ θεοῦ τοῦ κεραυνοῦ. Σημειωτέον τέλος ὅτι μεταξὺ Φιγαλείας καὶ Τριφυλίας ἀναφέρεται Κρήσιος Κολωνός [11].

Ἡ λατρεία τῶν διδύμων στύλων καὶ ἡ λατρεία τοῦ ἁπλοῦ στύλου ἀπαντᾷ μὲν καὶ ἐκτὸς τῆς Λακωνικῆς, σποραδικῶς ὅμως, ἐπίσης δὲ καὶ μετὰ μερικοῦ ἢ καὶ ὁλικοῦ ἐμβολιασμοῦ ἐκ τῆς εἰκονικῆς λατρείας. Οὕτω π.χ.:

1 BASOR 1943, 32-4.

2 Hellenosemitica, 312.

3 BASOR, ἔ.ἀ.

4 Βλ. HAUSSIG, ἔ.ἀ., Συρία, 305 ἐν λ. *Reseph*.

5 Αὐτόθι.

6 Ὁ DEMANGEL (BCH 1938, 187) θεωρεῖ ὅτι ἡ ῥίζα τῆς λέξεως Ἀπόλλων δὲν εἶναι ἑλληνικὴ ἀλλ᾽ ἀσσυροβαβυλωνιακή: Abullu=θύρα.

7 III 13. 7.

8 XIII 574 d (Ἀπόσπ. Πολέμ.).

9 Ὁ KERÉNYI (Der frühe Dionysos) θεωρεῖ ὅτι καὶ ὁ θεὸς Διόνυσος εἶναι προϊστορικῆς καταγωγῆς. Πρβ. τὴν γνώμην τοῦ WELCKER (Griechische Götterlehre, 2, 218 κέ.) περὶ Διονύσου - Ἄτυος καὶ τοῦ FARNELL (Cults of Greek States, 1, 38) περὶ Διὸς - Διονύσου ὡς Σωσιπόλιδος τῆς Ὀλυμπίας.

10 III 22. 1.

11 Βλ. Κρητ. Χρον. 1961-2, 189, σημ. 19.

Οἱ δίδυμοι ἐλατρεύοντο [1] κατὰ τὰς μαρτυρίας γραπτῶν πηγῶν εἰς διάφορα μέρη, ἐν οἷς: εἰς τὴν Μίλητον ἀνωνύμως καὶ ἐντὸς ὑπαιθρίου, ὑπὸ μορφὴν ναοῦ, ἱεροῦ (Διδυμαῖον), ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν λατρείαν τοῦ Ἀπόλλωνος· εἰς τὴν Σαμοθράκην μὲ ἀνατολικῆς προελεύσεως ὀνόματα, ἤτοι ὡς Κάβειροι = Μεγάλοι θεοί, ταυτιζόμενοι

Εἰκ. 35. Διόσκουροι-Δόκανα (τυρρηνικὰ κάτοπτρα).

πρὸς τοὺς Κορύβαντας· εἰς τὴν Θάσον ὡς *Σθένελος* καὶ *Ἀλκαῖος*, μὲ ὀνόματα ἀντίστοιχα τῶν ἑβραϊκῶν διδύμων (τοῦ *Ἰαχοὺμ* καὶ τοῦ *Βαάς*, τὰ ὁποῖα οἱ Ο΄ μετέτρεψαν εἰς τὰ θηλυκοῦ γένους ὀνόματα *Ἰσχὺς* καὶ *Κραταίωσις*). Κατὰ τὰς μαρτυρίας ἔργων τέχνης ἐξ ἄλλου φαίνεται ὅτι οἱ Διόσκουροι ἐλατρεύοντο εἰς πολλὰ μέρη ἐν οἷς: Εἰς τὴν Κύζικον [2], ἔνθα εὑρέθη πρὸ πολλοῦ πήλινον εἰδώλιον εἰκονίζον ἀμφοτέρους καθημένους, ἑκάτερον τούτων δὲ ἐκτείνοντα τὸν βραχίονα ὄπισθεν τοῦ αὐχένος τοῦ ἑτέρου. Οἱ οὕτω, ὁριζοντίως, τοποθετημένοι βραχίονες ἐπεῖχον ἐπὶ τῆς εἰκονικῆς ταύτης παραστάσεως τὴν θέσιν τῆς διαμέσου τῶν καθέτων στύλων δοκοῦ (διπλῆς μάλιστα, ἤτοι ἀντιστοίχου πρὸς τοὺς δύο βραχίονας). Εἰς τὴν κεντρικὴν Ἰταλίαν, ἔνθα εὑρέθησαν κάτοπτρα (τυρρηνικὰ) [3] εἰκονίζοντα τοὺς Διοσκούρους ὑπὸ μορφὴν εἰκονικὴν καὶ

1 Περὶ τῆς λατρείας των γενικῶς: RE V ἐν λ. *Dioskuren*.

2 AZ 1865, πίν. 199.

3 A. B. Cook, Zeus I, 766-7, εἰκ. 556-9.

ἀνεικονικὴν συγχρόνως (εἰκ. 35), ἤτοι ὡς νέους συνδεομένους ὅμως ἐνίοτε δι' ἁπλῆς ἢ διπλῆς ὁριζοντίας δοκοῦ καὶ οὕτω σχηματίζοντας Η ἢ Π. Μεταξὺ τῶν νεανικῶν μάλιστα τούτων μορφῶν σποραδικῶς ἀπαντᾷ καὶ ἀπολύτως ἀνεικονικὴ συμβολικὴ παράστασις αὐτῶν ὑπὸ μορφὴν ἁπλοῦ, ἤτοι μονοῦ, ἐλευθέρου στύλου, καταλήγοντος ἢ εἰς τριπέταλον ἀνθέμιον (τὸ ὁποῖον ἀπηχεῖ τὴν παλαιὰν κυπριακὴν παράδοσιν, βλ. σ. 167 κἑ., εἰκ. 5, 8 κλπ.) ἢ εἰς καθήμενον ἐπ' αὐτοῦ πτηνόν (τὸ ὁποῖον ἀπηχεῖ τὴν αὐτὴν παράδοσιν, εἰκ. 9 - 10, καὶ ἀνακαλεῖ εἰς τὴν μνήμην καὶ τοὺς ἐπὶ τῶν στύλων τοῦ ἱεροῦ τοῦ Λυκαίου Διὸς ἀετούς, σ. 194). Ὑπὸ ἀπολύτως ἀνεικονικὴν μορφὴν ἡ λατρεία τῶν Διοσκούρων φαίνεται νὰ ἀπαντᾷ καὶ ἀλλοῦ (εἰκ. 36) [1], ὡς ζεῦγος κιόνων ἄνευ μάλιστα διαμέσου δοκοῦ.

Ὁμοίως ἡ λατρεία τοῦ ἁπλοῦ ἐλευθέρου στύλου ἐμφανίζεται καὶ εἰς ἄλλας ἐκτὸς τῆς Λακωνικῆς περιοχάς, σποραδικῶς ὅμως: Γνωστὴ εἶναι, λόγου χάριν, ἡ λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνος Ἀγυιέως, λατρευομένου ἐντὸς ὑπαιθρίων ἱερῶν καὶ πρὸ τῶν οἰκιῶν ὑπὸ μορφὴν ὑπαιθρίου στύλου, συνήθως ὑψηλοῦ (εὑρισκομένου πλησιέστερον πρὸς τὸ ἀρχικὸν πρότυπον) ἢ καὶ χαμηλοῦ (συμβολικοῦ - προφυλακτικοῦ - εὐετηριακοῦ). Εἰς ποῖον βαθμὸν ἡ λατρεία αὕτη τοῦ, ὑπὸ μορφὴν ἐλευθέρου στύλου (ἢ κίονος), ὑπαιθρίως ἱσταμένου, λατρευομένου θεοῦ ἀπετέλει ἐπιβίωσιν τῆς παλαιᾶς λατρείας τοῦ οὐρανίου θεοῦ, τοῦ κατερχομένου εἰς τὴν γῆν ὑπὸ μορφὴν κεραυνοῦ (καὶ βροχῆς) καὶ χθονίου ἀκολούθως καθισταμένου, φαίνεται ἐκ τῆς, δίκην ὑψηλοῦ ὀβελίσκου, ἀπεικονίσεώς του ἐπὶ τῶν νομισμάτων ὡρισμένων πόλεων, τῆς Κερκύρας [2] καὶ τῆς Ἀμβρακίας [3] π.χ. Ὁ στῦλος μάλιστα, ὁ ὁποῖος εἰκονίζεται ἐπὶ τῶν νομισμάτων τῆς Ἀμβρακίας (εἰκ.37), εἶναι διμερὴς καὶ ἀποτελεῖται: α) ἐκ κατωτέρου στύλου μετὰ λίαν πεπιεσμένου σφαιρικοῦ κιονοκράνου καὶ β) ἐξ ἀνωτέρου ὑψηλοτέρου στύλου αἰχμηροῦ. Ἐκ τῆς κορυφῆς μάλιστα τοῦ δίκην κεραίας αἰχμηροῦ τούτου στύλου φαίνεται νὰ κρέμαται ἁπλῆ (ἀριστερᾷ μόνον) ἢ διπλῆ (ἀριστερᾷ καὶ δεξιᾷ) ἅλυσις, αὕτη δὲ εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ κατανοητὴ μόνον ἐὰν παραβληθῇ ἀφ' ἑνὸς πρὸς τὰς ἁλύσεις τῶν στύλων τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἱερουσαλὴμ (σ. 155) καὶ ἀφ' ἑτέρου πρὸς τὰς ἁλύσεις τῶν στύλων παραστάσεων τοῦ κυπριακοῦ ἱεροῦ (πρβ. εἰκ. 4, 5, 6 κλπ.) ἢ πρὸς τὰς ἁλύσεις τῶν ἀσσυριακῶν στύλων, ὅπως παρουσιάζονται ἐπὶ τῶν κυλίνδρων (βλ. εἰκ. 13-19), εἰσέτι δὲ καὶ πρὸς ἁλυσοειδῆ ἐξαρτήματα ἐλευθέρων στύλων πόλεων τῆς Ἐγγὺς Ἀνατολῆς ὅπως εἰκονίζονται ἐπὶ νομισμάτων ρωμαϊκῶν [4]. Ἀλλὰ καὶ ἄλλοι θεοὶ ἐλατρεύοντο ὑπὸ μορφὴν ἁπλοῦ στύλου ἢ κίονος καὶ μέχρι τῆς Ἰταλίας ἀκόμη, ὁ δὲ FARNELL παραθέτει παράστασιν ἀγγείου τοῦ Ruvo, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ Ζεὺς παρουσιάζεται, ὑπὸ μορφὴν στύλου, ἀνεικονικῶς [5].

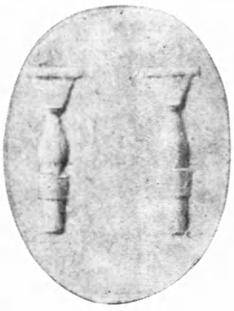

Εἰκ. 36. Διόσκουροι (σφραγιδόλιθος).

Εἰκ. 37. Ἀπόλλων Ἀγυιεύς (νόμισμα Ἀμβρακίας).

1 FURTWÄNGLER, Ant. Gem., πίν. 13, ἀρ. 29.
2 Βλ. A. B. COOK, Zeus II, 676, εἰκ. 616.
3 B. M. Cat. Coins (Θεσσαλίας κ. ἄ.), 94 πίν. 18 1 καὶ 2.
4 A. B. COOK, Zeus, II 423.
5 Cults of Greek States, 1 πίν. 1a.

Σκοπὸς τῆς παραθέσεως τῶν ἐλαχίστων τούτων δειγμάτων ἐπιβιώσεων τῶν ἐλευθέρων ὑπαιθρίων στύλων (εἴτε ὑπὸ ἁπλῆν εἴτε ὑπὸ δίδυμον μορφήν), οἱ ὁποῖοι ἦσαν γνωστοὶ κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους ὡς *ἀφιδρύματα* [1] καὶ ἐτύγχανον οἵας καὶ τὰ ξόανα λατρείας, εἶναι κυρίως ἡ παροχὴ ὡρισμένων βασικῶν στοιχείων εἰς τὸν ἐρευνητήν, τὸν ὁποῖον ἐνδιαφέρει ἡ ἐξέλιξις τῆς λατρείας γενικῶς. Περαιτέρω συνεπῶς συζήτησις εἰς τὸν τομέα τοῦτον, τῆς λατρείας τοῦ ἐλευθέρου ὑπαιθρίου στύλου, ἁπλοῦ ἢ διπλοῦ, καὶ μάλιστα ἐνδελεχής, ἐκφεύγει τῶν πλαισίων τῆς παρούσης μελέτης [2]. Ἐν κατακλεῖδι τονίζεται ὅμως, ὅτι οἱ ἐλεύθεροι οὗτοι κίονες ἢ στῦλοι οὐδὲν ἐνεῖχον στοιχεῖον φετιχισμοῦ, ὡς παρατηρεῖ ἄλλωστε καὶ ὁ FARNELL [3], διότι οὐδαμῶς ἐθεωροῦντο ἀντικείμενα μὲ αὐτοδύναμον ἱκανότητα ἀλλὰ σημεῖα τῆς παρουσίας τοῦ θείου γενικῶς.

ΧΡΥΣΟΥΛΑ ΚΑΡΔΑΡΑ

1 Βλ. σ. 166 (ΚΛΗΜ. ὁ ΑΛΕΞΑΝΔΡ., σχολιάζων τὸν ΕΛΛΑΝΙΚΟΝ: ...*γράφει οὖν ὁ τὴν Φορωνίδα ποιήσας)* καὶ σ. 193, σημ. 7 (ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ).

2 Περὶ νέων ἐνδείξεων λατρείας ἐλευθέρων στύλων ἐν Ἀρκαδίᾳ βλ. ΠΑΕ 1966. Περὶ τῆς λατρείας θεαινῶν τινων ὑπὸ μορφὴν ἐλευθέρων στύλων βλ. προσεχῆ μου μελέτην.

3 Ἔ.ἀ. 1, 15.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΤΟ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΟΝ ΜΟΥΣΕΙΟΝ *

Δὲν εἶναι εὔκολον νὰ προσδιορισθῇ πότε ἀκριβῶς ἱδρύθη ἐκ πολλῶν παλαιοτέρων συλλογῶν τὸ *Ἐπιγραφικὸν Μουσεῖον*, ὅπως ἐκαλεῖτο ἐπισήμως μέχρι καὶ τοῦ 1939 καὶ τοιουτοτρόπως καθιερώθη (ΕΜ ὡς συντομογραφία) εἰς τὰ μνημειώδη συγκροτήματα τῶν ἐπιγραφῶν, εἰς τὸ Corpus Inscriptionum Graecarum κ.ἄ. Αἱ πρῶται καταβολαί του ἀρχίζουν ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. τότε συνέλεγεν ὁ Κυριακὸς Πιττάκης (1798-1863)[1] ἐπιγραφὰς καὶ τὰς συνεκέντρωνε τὸ πρῶτον εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Μεγάλης Παναγιᾶς (1833), ἀργότερον δὲ εἰς τὸ «Θησεῖον» (1835), τὴν Στοὰν τοῦ Ἁδριανοῦ (1836) καὶ εἰς τὸν «Πύργον τῶν Ἀνέμων» (1843). Ἐκεῖνος ἐφρόντισεν ἐπίσης διὰ τὴν ἀνέγερσιν τοῦ κτηρίου τοῦ Κεντρικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, τὸ ὁποῖον μετωνομάσθη εἰς Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον, πρὸ τῆς ἀποπερατώσεώς του ἤδη — διὰ Β.Δ. τοῦ ἔτους 1888[2].

Κατὰ τὰ ἔτη τῆς κατασκευῆς τοῦ κτηρίου αὐτοῦ (1866-1889) καὶ ἰδιαιτέρως ἀφ᾽ ὅτου ἀνέλαβε τὴν διεύθυνσιν τῆς Γεν. Ἐφορείας ὁ Π. Καββαδίας (1885)[3] καὶ τὴν τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου ὁ Γερμανὸς ἐπιμελητὴς ἀρχαιοτήτων H. G. Lolling (1886)[4] πρέπει νὰ τοποθετηθῇ ἡ πρώτη ὀργάνωσις τοῦ Ἐπιγραφικοῦ, τὸ ὁποῖον ἐστεγάσθη εἰς τὰ ὑπόγεια τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου.

Προφανῶς κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχήν, ἅμα τῇ ἐμφανίσει τῶν μεγάλων δημοσιεύσεων τῶν ἀττικῶν ἐπιγραφῶν τῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Βερολίνου, ἔγινε περισσότερον αἰσθητὴ ἡ ἀνάγκη ἑνὸς ἰδιαιτέρου Μουσείου Ἐπιγραφικοῦ εἰς τὰς Ἀθήνας. Ἄλλωστε ἐξ αἰτίας τῆς μεταφορᾶς διαφόρων Συλλογῶν ἀρχαίων εἰς τὸ νεόδμητον Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον εἶχον δημιουργηθῇ δυσκολίαι ὡς πρὸς τὴν κατάταξιν τοῦ ὑλικοῦ καὶ μία σχετικὴ ἔλλειψις χώρου[5]. Ἔγινε λοιπὸν διαλογὴ μεταξὺ τῶν ἐνεπιγράφων προσκτημάτων τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου καὶ ὅσα ἦσαν ἐκ χαλκοῦ, ἐπὶ ἀγγείων ἢ συνεδέοντο πρὸς ἔργα Πλαστικῆς παρέμειναν εἰς τὰς ἐπὶ μέρους Συλλογάς (χαλκῶν, ἀγγείων, γλυπτῶν, κ.ἄ.). Αἱ ἁπλούστεραι — μορφολογικῶς — ἐπιγραφαὶ μετεφέρθησαν εἰς ἓν τμῆμα τῶν ὑπογείων τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, εἰς τὸ Ἐπιγραφικὸν Μουσεῖον.

Ἐκεῖ, ἀργότερον καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν αὐτῶν κριτηρίων, ἔστειλαν πρὸς φύλαξιν τὰς ἐπιγραφὰς ἐκ τῆς Συλλογῆς τῆς Ἀρχαιολογικῆς

* [Χρησιμοποιεῖται ὁ τίτλος «Ἐπιγραφικὸν Μουσεῖον» ὡς διεθνῶς ἐπικρατήσας ἀντὶ τοῦ ἐπισήμου σήμερον «Ἐπιγραφικὴ Συλλογή». Συντ. Ἀ. Ἐ.]

[1] Πρβ. διὰ τὸν Κ. Πιττάκην εἰς τὰ ΠΑΕ 1862-63 (1864), σ. 4. Ευθ. Καστορχη, Ἱστορικὴ ἔκθεσις τῶν πράξεων τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχ. Ἑταιρείας ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτῆς τὸ 1837 μέχρι τοῦ 1879 τελευτῶντος, Ἀθήνησιν 1879, σ. 10-11. Π. Καββαδια, Ἱστορία τῆς Ἀρχ. Ἑταιρείας ἀπὸ τῆς ἐν ἔτει 1837 ἱδρύσεως αὐτῆς μέχρι τοῦ 1900, Ἀθήνησιν 1900, σ. 16 καὶ Γλυπτὰ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου Κατάλογος, Προλεγόμενα, σ. 15-23. Α. Παπαγιαννοπουλου-Παλαιου, Ἀρχαῖαι Ἑλληνικαὶ Ἐπιγραφαί, Ἀθῆναι 1939 (ἔκδ. «Πάπυρος»), σ. 32-33. Ν. Πετρου-Μεσογειτη, Ἐπιγραφική, Θεσσαλονίκη 1961, σ. 25-30.

[2] Πρβ. Π. Καββαδια, Γλυπτά, Προλεγόμενα, σ. 9-40.

[3] Ἔ.ἀ. σ. 38.

[4] Πρβ. βιογραφίαν τοῦ Habbo Gerhard Lolling AM 1894, σ. XXII καὶ ΑΕ 1894, σ. 129-132.

[5] Περὶ τῆς ἀταξίας, ἡ ὁποία ἐπεκράτησεν εἰς τὸ ὑπὸ κατασκευὴν Ἐθνικὸν Ἀρχ. Μουσεῖον μετὰ τὴν συσσώρευσιν τῶν διαφόρων Συλλογῶν κατὰ τὰ ἔτη 1874-1885, πρβ. ΠΑΕ 1874, σ. 26 καὶ Π. Καββαδια, Γλυπτά... Προλεγόμενα, σ. 38.

Ἑταιρείας-Βαρβακείου ὡς καὶ ἄλλας ἐκ τοῦ χώρου τῆς Ἀκροπόλεως[1].

Ἐνεπίγραφα μνημεῖα μετεφέροντο τὴν ἐποχὴν ἐκείνην εἰς τὸ Ἐπιγραφικὸν καὶ ἐκ τῶν ἐπαρχιῶν, κυρίως ἐκ τῆς Πελοποννήσου καὶ τῶν νήσων. Ἡ τάσις ὅμως αὐτὴ σχεδὸν ἐσταμάτησε πρὸ πολλοῦ καὶ αἱ ἐπιγραφαὶ παραμένουν εἰς τὰ τοπικὰ Μουσεῖα τῆς περιοχῆς, ὅπου ἀνευρέθησαν, ἢ εἰς τὰ Σχολεῖα.

Διὰ τὸ Ἐπιγραφικὸν Μουσεῖον εἶχον διατεθῆ εἰς τὰ ὑπόγεια τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου 5 μόνον αἴθουσαι πέριξ μιᾶς τετραγώνου αὐλῆς, ἐνῷ ἐπὶ τῆς προσόψεως — ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Τοσίτσα καὶ εἰς ὕψος μέχρι 2.30 μ. περίπου —, ὑπῆρχε κῆπος ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τοῦ Ὑπουργείου Γεωργίας. Ἡ τετράγωνος ἐσωτερικὴ αὐλὴ ἦτο ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ περίπου ὑπερυψωμένου ἐπιπέδου, αἱ δὲ 5 αἴθουσαι (δεξιᾷ ἡ 2α καὶ 4η καὶ ἀριστερᾷ αἱ 1η, 3η καὶ 5η) ἦσαν κατὰ ἓν μέτρον βαθύτεραι, ὥστε ὅλαι αἱ αἴθουσαι ἐκθέσεως ἦσαν ἡμιυπόγειοι. Εἶχον χαμηλὰς εἰς σχῆμα θόλου ὀροφὰς καὶ παράθυρα μικρά, τὰ ὁποῖα ἀφέθησαν καὶ σήμερον εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος καὶ ἀποτελοῦν τὸν ὑψομετρικὸν δείκτην τοῦ παλαιοῦ Ἐπιγραφικοῦ.

Ὅλως ἀκατάλληλον ἄρα οἰκοδόμημα διὰ νὰ στεγασθοῦν μνημεῖα, τὰ ὁποῖα λόγῳ τοῦ ὄγκου των δυσκόλως μετακινοῦνται ἀλλ' ἀπαιτοῦν ἐκ μέρους τοῦ μελετητοῦ τὴν πλέον μικροσκοπικὴν παρατήρησιν καὶ μάλιστα ὑπὸ ἰδεώδεις συνθήκας φωτός.

Μόνον εἰς τὴν μεγάλην τετράγωνον αὐλὴν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ μελετήσῃ ὁ ἐνδιαφερόμενος μίαν ἐπιγραφήν (εἰκ. 1). Ἀλλὰ θὰ ἦτο εὔκολον νὰ κινηθῇ τις ἐντὸς τῶν αἰθουσῶν, ὥστε νὰ διαλέξῃ μίαν ὡρισμένην ἐπιγραφὴν καὶ νὰ ἐπιτύχῃ τὴν μεταφοράν της εἰς τὴν αὐλήν, ὅπου μὲ τὴν πάροδον τῶν ἐτῶν εἶχον συσσωρευθῆ εἰς πλῆθος τὰ μεγάλα ἐνεπίγραφα μνημεῖα; Ἀξίζει νὰ σημειωθῇ ὅτι τὸ ἔτος 1916 ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐπιγραφῶν, αἱ ὁποῖαι εἶχον καταγραφῆ εἰς τὸ εὑρετήριον τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου ἀνήρχετο εἰς 12515[2]. Τόσον ἄφθονον ἦτο τὸ ὑλικόν, τὸ ὁποῖον ἔπρεπε νὰ στεγασθῇ εἰς τὰς ὀλίγας ἡμιυπογείους αἰθούσας, ὥστε πολλὰ ἐνεπίγραφα μνημεῖα ἦσαν ἐκτεθειμένα εἰς τὴν ἀναφερομένην εἰς τὰς δημοσιεύσεις τῆς ἐποχῆς «Ἄνω Αὐλήν», δηλ. εἰς τὸν ὑπαίθριον χῶρον κατὰ μῆκος τῆς ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Βασιλ. Ἡρακλείου πλευρᾶς τοῦ Ἐθν. Ἀρχ. Μουσείου.

Τὴν κατάταξιν τοῦ ὑλικοῦ ἀνέλαβεν ὁ μεγάλος ἐπιγραφολόγος Βασίλειος Λεονάρδος (1857-1930), ὁ ὁποῖος ὡς Ἔφορος Ἀρχαιοτήτων διηύθυνε τὸ Ἐπιγραφικὸν Μουσεῖον ἀπὸ τοῦ ἔτους 1913 μέχρι τοῦ 1929. Εἶχε τότε εὐτυχῶς ὁλοκληρωθῆ ἡ ἔκδοσις τῶν ἀττικῶν ἐπιγραφῶν εἰς τὸ Corpus τῶν Inscriptiones Graecae καὶ χάρις εἰς τὰ πολύτιμα ταῦτα βοηθήματα καὶ τὴν μεγάλην ἐπιστημονικήν του κατάρτισιν ἐπέτυχεν ὁ Β. Λεονάρδος τὴν ταύτισιν τῶν ἐπιγραφῶν καὶ τὴν κατάταξίν των κατὰ τὸν ὀρθότερον τρόπον, δηλ. οὕτως ὥστε ἡ χρονολογικὴ καὶ ἡ κατὰ περιεχόμενον τάξις τῶν ἐπιγραφῶν νὰ συνδυάζηται πρὸς τὴν ἀρίθμησίν των κατ' αὔξοντα ἀριθμὸν τοῦ Εὑρετηρίου.

Τὸ κριτήριον τοῦτο ἐτήρησεν ὁ Β. Λεονάρδος διὰ τὰς μεγάλας κατηγορίας (ψηφίσματα, καταλόγους, ἐπιτυμβίους κιονίσκους, κ.ἄ.) ὅπου ἦτο ἐφικτόν, δηλ. προκειμένου δι' ἐπιγραφάς, αἱ ὁποῖαι δὲν εἶχον ἀκόμη καταχωρισθῆ εἰς τὸ Εὑρετήριον τοῦ Ἐπιγραφικοῦ καὶ κατὰ συνέπειαν δὲν ἔφερον ἀριθμόν[3].

[1] Ἐνδείξεις διὰ τὰ ἀνωτέρω ὑπάρχουν εἰς παλαιοὺς καταλόγους παραδόσεως ἐπιγραφῶν ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τῆς Συλλογῆς τῆς Ἀρχ. Ἑταιρείας, εὑρισκομένους εἰς τὰ ἀρχεῖα τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου, ὡς καὶ εἰς τὸν Κατάλογον τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου, τόμος Α', Ἐπιγραφαὶ ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως, ἀρχαϊκαὶ ἀναθηματικαὶ ἐπιγραφαί (Ἀθῆναι 1899), τὸν ὁποῖον εἶχε συγγράψει ὁ H. G. Lolling ἀρκετὰ ἔτη πρὸ τοῦ θανάτου του. Ἄλλωστε ὁ τότε Γενικὸς Ἔφορος Π. ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ γράφει: «Καὶ ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως ἐκόμισα ἐν τῷ Μουσείῳ πρὸς ταῖς ἐπιγραφαῖς (δι' ἔλλειψιν χώρου ἐν τῷ Μουσείῳ τῆς Ἀκροπόλεως) γλυπτά τινα...» (σ. 39, ὑποσ. 1 εἰς τὰ «Προλεγόμενα» τοῦ «Καταλόγου»).

[2] Πρβ. Β. ΛΕΟΝΑΡΔΟΥ, Ἐπιγραφικὸν Μουσεῖον, εἰς ΑΔ 2, 1916, Παράρτημα, σ. 63.

[3] Ἀλλὰ καὶ τὴν κατηγορίαν τῶν ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως ἀναθηματικῶν ἐπιγραφῶν, τὴν ὁποίαν ὁ H. G. Lolling εἶχεν ἀναδημοσιεύσει εἰς τὸν «Κατάλογον τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου» (ἰδὲ παραπλεύρως ὑποσ. 1), προσήρμοσεν ὁ Β. Λεονάρδος εἰς τὸ νέον Εὑρετήριον ὑπὸ τοὺς ἀριθμοὺς 6212-6558, καταργῶν τοὺς

Εἰκ. 1. Ὁ Βασίλειος Λεονάρδος μελετῶν εἰς τὴν ἐσωτερικὴν αὐλὴν (1929).

Διὰ τὸν σπάνιον συνδυασμὸν τῆς σειρᾶς τῶν ἐπιγραφῶν εἰς τὰς δημοσιεύσεις καὶ ἀντιστοίχως τῆς καταγραφῆς ὡρισμένων συνόλων ἐνεπιγράφων λίθων ὑπὸ συνεχεῖς ἀριθμοὺς τοῦ Εὑρετηρίου ἔχει χαρακτηρισθῆ ὡς ὑποδειγματικὴ ἡ ἐπιστημονικὴ κατάταξις τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου[1]. Εἶναι ἐξ ἄλλου σχεδὸν βέβαιον ὅτι προκειμένου περὶ τῶν νέων εἰσερχομένων εἰς τὸ Ἐπιγραφικὸν Μουσεῖον ὁ Β. Λεονάρδος ἐτήρει αὐστηρῶς τὴν συνοχὴν τῶν συνόλων κατὰ τὴν καταγραφήν των εἰς τὸ Εὑρετήριον[2].

Ἡ σχετικὴ αὕτη τάξις τοῦ Εὑρετηρίου καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ κατάταξις τοῦ ὑλικοῦ διηυκόλυνε τὸ ἔργον τῶν ξένων μελετητῶν, διότι εἰς τὴν ἁπλουστέραν, δευτέραν ἔκδοσιν τῶν ἀττικῶν ἐπιγραφῶν (Editio Minor τῶν Inscriptiones Graecae ὑπὸ F. Hiller von Gaertringen καὶ J. Kirchner 1913-1940) κατὰ κανόνα ἀναφέρεται ὁ ἀριθμὸς τοῦ Εὑρετηρίου δι᾽ ἑκάστην ἐπιγραφήν.

Τὸ ἀκατάλληλον ὅμως κτήριον καὶ οἱ περιωρισμένοι χῶροι, ὅπου ὁλοὲν καὶ περισσότερα μνημεῖα μετεφέροντο, ἠμπόδιζον τὴν περαιτέρω ἐπεξεργασίαν τῶν ἐπιγραφικῶν κειμένων. Τοιουτοτρόπως ἐξηγοῦνται ὡρισμένα λάθη δοκίμων ἐπιγραφολόγων, ὀφειλόμενα εἰς παραλείψεις καὶ ἀβλεψίας, θὰ ἐλέγομεν ἀναγκαστικάς, ὅταν π.χ. ἀγνοεῖται ἡ ὕπαρξις μιᾶς δευτέρας καὶ εὐαναγνώστου ἐπιγραφῆς, μόνον καὶ μόνον ἐπειδὴ εὑρίσκετο εἰς τὴν κάτω ἢ ὀπισθίαν ὄψιν ἑνὸς βαρυτάτου ἐνεπιγράφου μνημείου.

Ὁπωσδήποτε κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Λεονάρδου, ἡ τάξις εἰς τὸ Ἐπιγραφικὸν Μουσεῖον εἶχεν ἐντελῶς διαταραχθῆ ἐξ αἰτίας τῶν λόγων τοὺς ὁποίους ἀνεφέραμεν. Εἶναι ἄλλωστε γνωστόν, ὅτι μόνον ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν εἰδικευμένου ἀρχαιολόγου καὶ τὰς ὑπηρεσίας ἐξησκημένου τεχνικοῦ προσωπικοῦ εἶναι δυνατὸν νὰ διατηρηθῇ ἡ τάξις εἰς Μουσεῖα εἰδικοῦ περιεχομένου.

παλαιοτέρους ἀριθμούς, ἐπὶ τῇ βάσει καὶ πάλιν τῆς νέας δημοσιεύσεως τῶν ἐπιγραφῶν εἰς Inscriptiones Graecae.

[1] Πρβ. Α. Παπαγιαννοπουλου - Παλαιου, Ἀρχαῖαι Ἑλληνικαὶ Ἐπιγραφαί, 1939 καὶ 1950 (ἐκδ. «Πάπυρος»), σ. 38.

[2] Εἰς ἄρθρον του διὰ τὸ «Ἐπιγραφικὸν Μουσεῖον» (ΑΔ 2, 1916, Παράρτημα, σ. 74) ἀναφέρει ὅτι εἰσήχθησαν 37 Ἑβραϊκαὶ ἐπιγραφαὶ ἐκ Μυστρᾶ καὶ κατεγράφησαν εἰς τὸ εὑρετήριον τοῦ Ἐπιγραφικοῦ ὑπὸ τοὺς ἀριθμοὺς 12470-12506.

1. Η ΕΠΑΝΕΚΘΕΣΙΣ ΤΟΥ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ

α. Διαρρύθμισις χώρων.

Τὸ πρόβλημα μιᾶς ριζικῆς καὶ λογικῆς ταχτοποιήσεως τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου ἀντιμετώπισε καὶ ἐπέτυχεν ὁ Γενικὸς Ἔφορος Ἀρχαιοτήτων κ. Μάρκελλος Μιτσός, ὁ ὁποῖος διηύθυνε τὸ Ἐπιγραφικὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν ἀπὸ τοῦ Σεπτεμβρίου τοῦ 1938 μέχρι καὶ τοῦ 1966, ἔτος καθ᾽ ὃ οὗτος προσέφερεν ὑπηρεσίας ὡς ἐπίτιμος Γενικὸς Ἔφορος.

Ἀπαραίτητος προϋπόθεσις ἦτο ἡ ἀνακαίνισις τοῦ κτηρίου καὶ ἡ ἐξεύρεσις τῶν ἀπαραιτήτων χώρων. Τοῦτο κατέστη δυνατὸν νὰ ἐπιτευχθῇ διὰ τῆς ἐκτάκτου κρατικῆς ἐπιχορηγήσεως ἀπὸ τοῦ 1953 πρὸς ἐπανέκθεσιν τῶν Μουσείων μετὰ τὸν Β΄ Παγκόσμιον Πόλεμον.

Στατικοὶ λόγοι εἶχον ἐπιβάλει πρὸ ἑκατὸν περίπου ἐτῶν τὴν διαμόρφωσιν, τὴν ὁποίαν περιεγράψαμεν ἀνωτέρω, τῶν ὑπογείων τοῦ Ἐθν. Ἀρχ. Μουσείου, καθὼς μαρτυροῦν οἱ ἄχρηστοι λόγῳ ἐπιχωματώσεως μεγάλοι χῶροι, τὰ τόξα τῶν χαμηλῶν αἰθουσῶν, κ.ἄ. Μόνον κατόπιν τῆς τεχνικῆς προόδου τῆς οἰκοδομικῆς καὶ τῶν νέων λύσεων στατικῆς —ὡς π.χ. τὰ ὑποστηρίγματα διὰ τὴν ἄρσιν σημαντικοῦ βάρους ἐκ τῶν ἄνω ὀρόφων — ἦτο δυνατὸν νὰ ἀνακαινισθῇ ἐκ βάθρων τὸ κτήριον τοῦ Ἐπιγραφικοῦ καὶ νὰ ἐξοικονομηθοῦν ἐπὶ τῆς αὐτῆς ἐκτάσεως νέοι χῶροι.

Πράγματι συμφώνως πρὸς τὰ σχέδια τοῦ ἀρχιτέκτονος τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων, καθηγητοῦ τοῦ Πολυτεχνείου Θεσσαλονίκης Π. Καραντινοῦ ἐπετεύχθησαν βασικαὶ μετατροπαὶ (παρένθ. πίν. Α).

1) Ὁ ἐξωτερικὸς κῆπος, ὁ ὁποῖος ἐκάλυπτε τὴν πρόσοψιν μέχρι περίπου τοῦ ὕψους τῶν παραθύρων, κατηργήθη καὶ ἀφῃρέθησαν τὰ χώματα μέχρι βάθους 4 μ. (εἰκ. 2 α.β). Μία ἐστεγασμένη δίοδος (εἰκ. 3) ὁδηγεῖ εἰς τὸ ἐσωτερικόν, ἐνῷ δεξιᾷ ἢ ἀριστερᾷ —εἰς τὸ βαθύτερον σημεῖον σκαφῆς - ἀφέθησαν ὑπαίθριοι

Εἰκ 2α. Ἡ ἐξωτερικὴ αὐλὴ καὶ ἡ εἴσοδος τῆς ἑνδεκάτης αἰθούσης.

Εἰκ. 2β. Ἡ ἐξωτερικὴ αὐλὴ καὶ ἡ εἴσοδος τῆς ἐνάτης αἰθούσης.

(Φωτογραφίαι Β. Σταματοπούλου)

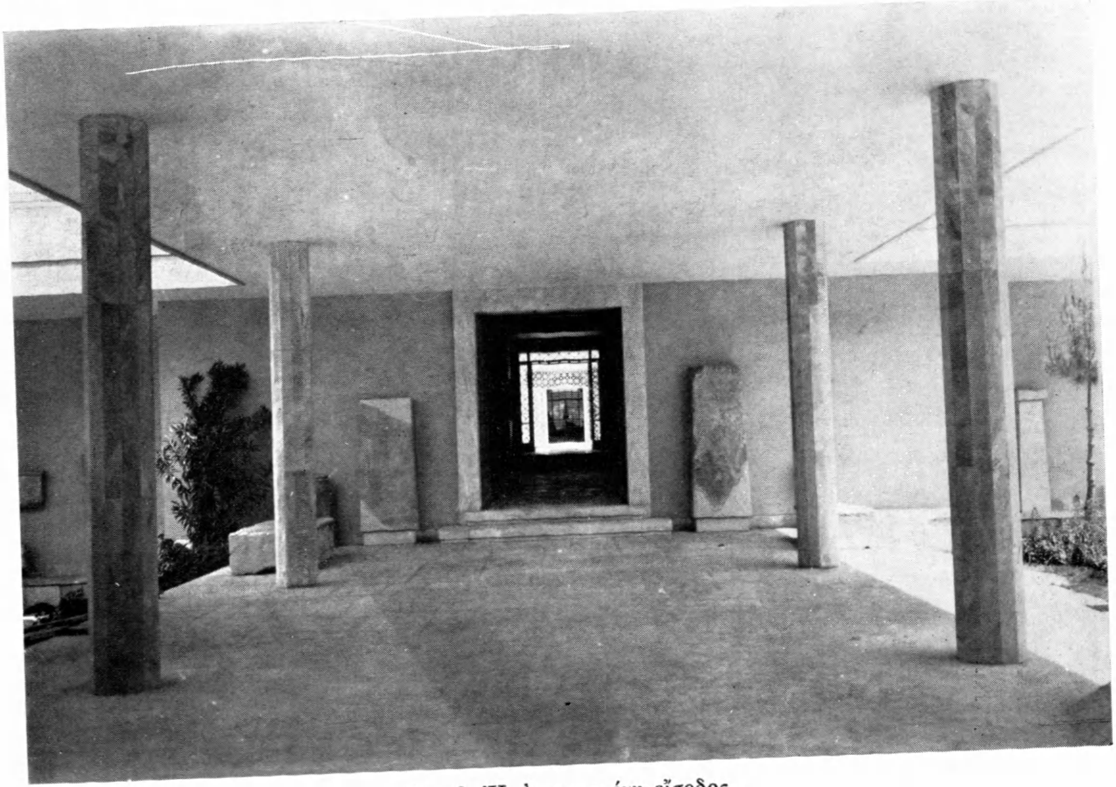

Εἰκ. 3. Ἡ ἐστεγασμένη εἴσοδος.

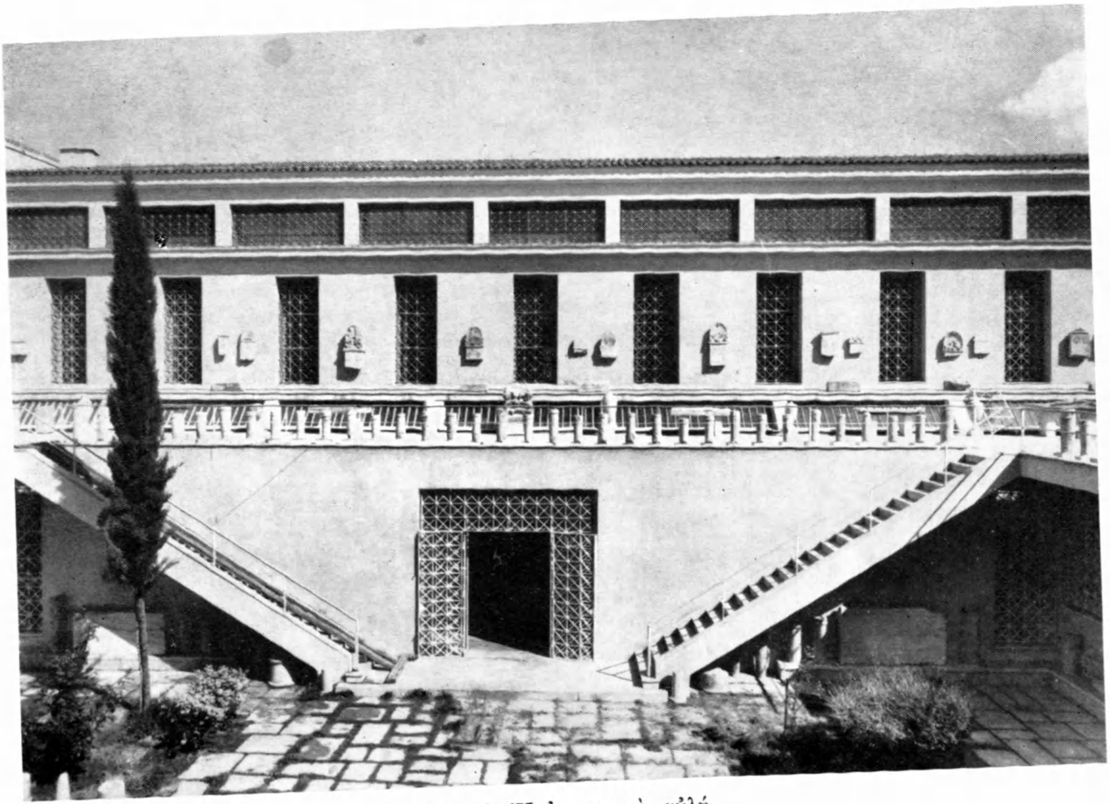

Εἰκ. 4. Ἡ ἐσωτερικὴ αὐλή.

(Φωτογραφίαι Β. Σταματοπούλου)

χῶροι (420 τ.μ. ἐμβαδὸν) καὶ εἰς τὰς δύο πτέρυγας ἐκτίσθησαν δύο εὐρύχωροι αἴθουσαι (175 τ.μ. ἑκάστη) [1]. Αἱ δύο αὗται αἴθουσαι ἔχουν μικρότερον ὕψος παρ' ὅσον ἡ πρόσοψις τοῦ Ἐπιγραφικοῦ καὶ ἐνσωματοῦνται κατὰ τὰ δύο ἄκρα αὐτῆς ἁρμονικώτατα πρὸς τὸ σύνολον.

2) Ἠλευθερώθησαν ἐκ τῆς ἐπιχώσεως οἱ χῶροι εἰς τὸ βάθος καὶ ἀνατολικῶς τῆς ἐσωτερικῆς αὐλῆς καὶ διεμορφώθησαν τρεῖς αἴθουσαι, ἡ 7η, 8η καὶ ἡ 10η. Δυστυχῶς φωτίζονται μόνον τεχνητῶς, ἀλλὰ καὶ πάλιν ἡ 7η, χάρις ἀκριβῶς εἰς τὴν πλήρη συσκότισίν της, εἶναι χρησιμωτάτη διὰ τὴν φωτογράφησιν τῶν ἐπιγραφικῶν κειμένων.

3) Ἡ ἐσωτερικὴ αὐλὴ περιωρίσθη κατὰ τὰς τρεῖς πλευρὰς (εἰκ. 4) καὶ διεμορφώθη εἰς τὸ κάτω μέρος ὑπόστυλος διάδρομος 8 μ. πλάτους (εἰκ. 7), ἐνῷ ἐπάνω τὸ ὑπερῷον, ὅπου καὶ ὀγκώδη μνημεῖα ἔχουν ἐκτεθῆ καὶ μία μακρὰ αἴθουσα, ἡ 6η, ἐκτίσθη ἐξ ἀρχῆς.

4) Τὸ ὑπερυψωμένον δάπεδον τῆς ἐσωτερικῆς αὐλῆς ἔγινε κατὰ 1 μ. τοὐλάχιστον χαμηλότερον, εἰς τρόπον ὥστε αἱ πέριξ αἴθουσαι ἔπαυσαν νὰ εἶναι ἡμιυπόγειοι [2]. Καὶ ἐντὸς τῶν παλαιῶν αἰθουσῶν (εἰκ. 5) κατῆλθε τὸ δάπεδον, ὡς καὶ εἰς τὸν προθάλαμον. Ἀφοῦ αἱ αἴθουσαι ἐκέρδισαν εἰς ὕψος — περισσότερον τοῦ 1 μ. —, κατέστη δυνατὸν αἱ ὀροφαὶ νὰ γίνουν ἐπίπεδοι διὰ τῆς καταργήσεως τῶν τόξων (εἰκ. 6).

5) Ἐξοικονομήθη ἐπίσης χῶρος διὰ τὰ Γραφεῖα τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου [3], ἀριστερᾷ μέν, εἰς τμῆμα τῆς παλαιᾶς 3ης αἰθούσης, διὰ τὸ ἐπιστημονικὸν προσωπικὸν καὶ δεξιᾷ — ἀπέναντι ἀκριβῶς — τὸ Φυλακεῖον καὶ οἱ κοινόχρηστοι χῶροι.

Διὰ τῶν ἀνωτέρω λύσεων τὸ Ἐπιγραφικὸν Μουσεῖον ἀπέκτησε μεγαλυτέρους καὶ ἀνετωτέρους χώρους πρὸς ἔκθεσιν καὶ ἀνταποκρίνεται εἰς τὰς συγχρόνους αἰσθητικὰς ἀνάγκας δι' ἓν κτήριον Μουσείου.

β. Ταξινόμησις ὑλικοῦ.

Τὸ ἐπιγραφικὸν ὑλικὸν προκειμένου νὰ ἐκτεθῇ εἰς ἓν Μουσεῖον ἢ ἰδιαιτέραν Συλλογὴν εἶναι μεταξὺ τῶν διαφόρων κατηγοριῶν τῶν ἐκθεμάτων ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον δημιουργεῖ τὰ μεγαλύτερα τεχνικὰ προβλήματα εἰς τὸν ὀργανωτὴν τῆς ἐκθέσεως. Τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι εἶναι ὑλικὸν βαρύ, δύσχρηστον καὶ — ἐκ πρώτης ὄψεως — ὄχι πολὺ ἐνδιαφέρον διὰ τὸν ἐπισκέπτην. Μία ἀκόμη δυσκολία συνίσταται εἰς τὸ ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ διαχωρισθῇ εἰς ὑλικὸν δευτέρας διαλογῆς καὶ μή, ὥστε νὰ ἐκτεθοῦν τὰ λαμπρότερα δείγματα καὶ τὰ ἄλλα νὰ παραμείνουν εἰς τὰς ἀποθήκας, ὡς ἐπαναλαμβάνοντα τοὺς ἤδη ἐκτεθειμένους τύπους.

Σχεδὸν πάντοτε ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι μοναδικὴ εἰς τὸ εἶδός της καὶ τὸ κείμενόν της σπανίως ἐπαναλαμβάνεται [4]. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον πρέπει τὰ ἐνεπίγραφα μνημεῖα νὰ εἶναι προσιτὰ εἰς τὸν μελετητήν, δηλ. νὰ τοποθετοῦνται ἐντὸς αἰθουσῶν ἢ ἔστω ἐντὸς ἀποθηκῶν εὐτρεπισμένων καὶ καταλλήλως διηυθετημένων διὰ τὴν ἐπίσκεψιν καὶ τὴν μελέτην ἐκ μέρους τῶν εἰδικῶν. Εἰς τὴν ἀνάγκην ταύτην ἀνταποκρίνεται ἀπολύτως ὁ τρόπος ἐπανεκθέσεως τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου, καθ' ὃν ἔγινεν αὕτη ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐποπτείαν τοῦ Γενικοῦ Ἐφόρου κ. Μαρκέλλου Μιτσοῦ.

Δυστυχῶς καὶ πάλιν ὁ χῶρος δὲν ἐπαρκεῖ διὰ νὰ στεγασθοῦν αἱ 13363 ἐπιγραφαί, αἱ ὁποῖαι συχνότατα ἀνήκουν εἰς μνημεῖα ἐξαιρετικῶς μεγάλου μεγέθους. Εἰς μίαν ἐκ τῶν

[1] Εἰς τὴν ἔκθεσιν τοῦ τότε Διευθυντοῦ τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου εἰς ΑΔ 16, 1960, Χρονικά, σ. 10, παρέχονται τὰ ἀνωτέρω στοιχεῖα καὶ αἱ μετρήσεις.

[2] Ἡ ἀλλαγὴ αὕτη φαίνεται εἰς τὴν 5ην αἴθουσαν, ὅπου παλαιότερον ὁ εἰσερχόμενος κατήρχετο τρεῖς τοὐλάχιστον βαθμίδας, ἐνῷ σήμερον ἀντιθέτως ἀνέρχεται δύο. Αὕτη εἶναι ἡ μόνη αἴθουσα, ἡ ὁποία διετηρήθη εἰς τὸ ἀρχικὸν ὕψος.

[3] Παλαιότερον τὸ **Γραφεῖον** τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Μουσείου εὑρίσκετο ἐπάνω εἰς μεσοπάτωμα εἰς τὴν δυτικὴν γωνίαν τῆς τότε μεγαλυτέρας ἐσωτερικῆς αὐλῆς.

[4] Ἀρκεῖ νὰ ἀναλογισθῶμεν, ὅτι καὶ οἱ ἀσήμαντοι ἐπιτύμβιοι κιονίσκοι μελετῶνται καὶ ἀπὸ κοινωνιολογικῆς πλευρᾶς σήμερον (στατιστικὴ πληθυσμοῦ, παροικίαι καὶ συνοικίαι μειονοτήτων, ἐπαγγέλματα, κ.ἄ). Τὰ δὲ ταπεινότερα αἰσθητικῶς μνημεῖα, ὡς οἱ ἰδιωτικοὶ «ὅροι» π.χ., ἀπετέλεσαν θέμα σπουδαίων μελετῶν τοῦ ἀρχαίου δικαίου καὶ τῆς οἰκονομίας.

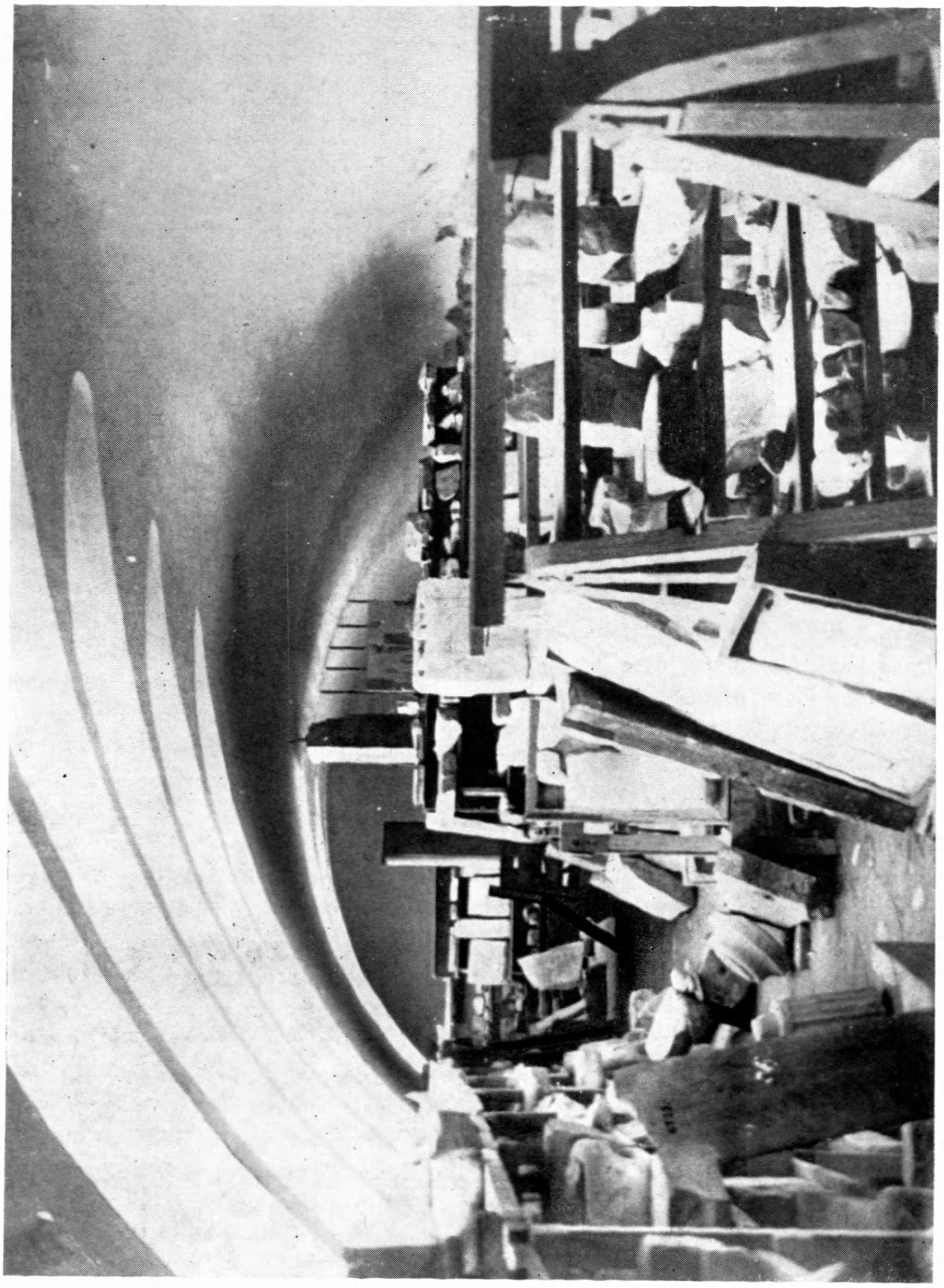

Εἰκ. 5. Ἡ πρώτη αἴθουσα πρὸ τῆς ἐπανεκθέσεως (πρβ. εἰκ. 6).

Εἰκ. 6. Ἡ πρώτη αἴθουσα, ὡς διεμορφώθη μετὰ τὴν ἐπανέκθεσιν (ἰδὲ εἰκ. 5).

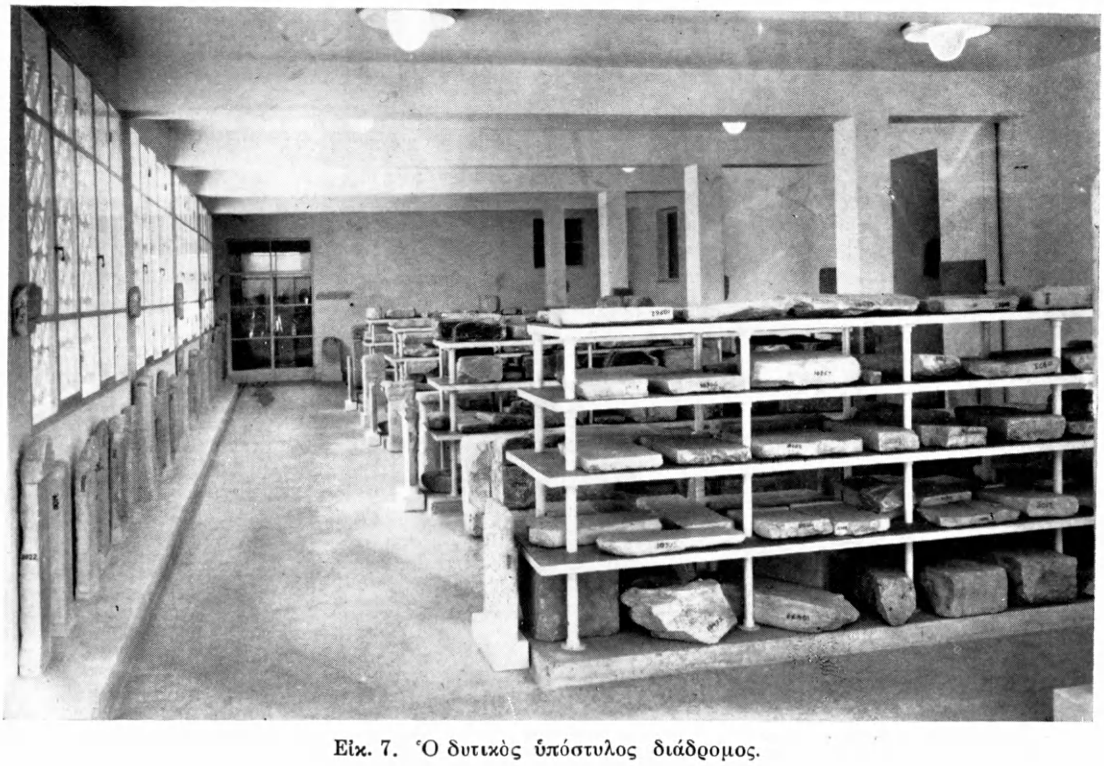

Εἰκ. 7. Ὁ δυτικὸς ὑπόστυλος διάδρομος.

(Φωτογραφίαι Β. Σταματοπούλου)

τριῶν νέων αἰθουσῶν, εἰς τὸ βάθος τῆς ἐσωτερικῆς αὐλῆς, ἔχουν συγκεντρωθῆ εἰς θέσιν σαφῶς προσδιωρισμένην πολλαὶ βάσεις καὶ ἄλλα ὀγκώδη μνημεῖα, τῶν ὁποίων ἡ μετακίνησις εἶναι δυσκολωτάτη.

Ἐπὶ τῇ βάσει ποίων κριτηρίων ἔγινεν ἡ ταξινόμησις τοῦ ὑλικοῦ τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου;

Ἡ τοποθέτησις τῶν ἐνεπιγράφων μνημείων ἀπὸ ἱστορικῆς καὶ τοπογραφικῆς ἀπόψεως ἦτο ὁπωσδήποτε ἀνέφικτος — ὡς ἀνεφέραμεν ἤδη ταῦτα εἶχον μεταφερθῆ εἴτε μεμονωμένως, εἴτε κατ' ἐπιλογὴν ἐκ διαφόρων Συλλογῶν καὶ ἦσαν κατὰ τὸ πλεῖστον ἀγνώστου προελεύσεως. Ἀντιθέτως ὅμως, χάρις εἰς τὴν ἐργασίαν τοῦ Βασ. Λεονάρδου — ὁ ὁποῖος συνεδύαζε τὴν σειρὰν τῶν ἐπιγραφῶν εἰς τὰς δημοσιεύσεις πρὸς τὴν καταγραφήν των εἰς συνεχεῖς ἀριθμοὺς τοῦ Εὑρετηρίου— εἶχε προκύψει ἡ τακτοποίησις μεγάλου τμήματος τῶν ἐπιγραφῶν τοῦ Μουσείου κατὰ κατηγορίας καὶ χρονολογικὴν σειράν. Ἐπρόκειτο περὶ μιᾶς μερικῆς, ἀλλ' ἐξαιρέτου λύσεως.

Τὰ αὐτὰ κριτήρια διὰ τὴν τοποθέτησιν τῶν ἐπιγραφῶν κατ' ἀριθμητικὴν σειρὰν ἐφήρμοσε παντοῦ ὁ Γεν. Ἔφορος κ. Μιτσὸς κατὰ τὴν ὀργάνωσιν τῆς ἐπανεκθέσεως [1]. Ἔχει ἄλλωστε παρατηρηθῆ, ὅτι καθ' ἣν περίπτωσιν ἡ προέλευσις τῶν ἀντικειμένων εἶναι ἄγνωστος, ἡ σειρὰ τῆς καταγραφῆς των κατ' αὔξοντα ἀριθμὸν εἰς τὸ Εὑρετήριον εἶναι πολλάκις δηλωτικὴ τῆς συγχρόνου καὶ ἐκ τῆς αὐτῆς περιοχῆς ἀνευρέσεώς των.

Ἡ τοποθέτησις τῶν ἐνεπιγράφων λίθων κατ' αὔξοντα ἀριθμὸν Εὑρετηρίου κατηργήθη μόνον εἰς ὡρισμένας περιπτώσεις καὶ διὰ τοὺς ἀκολούθους λόγους:

α) Αἰσθητικοὺς καὶ οἰκονομίας χώρου ἤ, ὅπως γράφει ὁ Γεν. Ἔφορος κ. Μ. Μιτσός, σχετικῶς πρὸς τὴν διαμόρφωσιν τῶν ὑπαιθρίων χώρων, διὰ νὰ προσαρμοσθοῦν «αἱ διαστάσεις τῶν λίθων πρὸς τὸν οἰκοδομικῶς διαμορφωθέντα χῶρον [2]». Τοῦτο ἦτο ἀπαραίτητον διὰ τὴν τοποθέτησιν ἐνεπιγράφων στηλῶν, βάσεων κλπ. κατὰ μῆκος τῶν τοίχων καὶ εἰς ἄλλα σημεῖα τῶν δύο αὐλῶν, τοῦ ὑποστύλου διαδρόμου, τοῦ ὑπερῴου, ὡς καὶ τοῦ προθαλάμου τοῦ Μουσείου.

β) Ἐπιστημονικούς, ἤτοι προκειμένου κυρίως περὶ συγκολλήσεων, οὕτως ὥστε νὰ συνδεθοῦν ὡρισμένα τεμάχια μετ' ἄλλων συνανηκόντων μέν, ἀλλ' εὑρισκομένων εἰς διαφορετικὰ σημεῖα τοῦ Μουσείου. Βεβαίως τοῦτο ἐφαρμόζεται μόνον καθ' ἣν περίπτωσιν αἱ συγκολλήσεις αὗται εἶναι ἀσφαλεῖς καὶ ἐπικυρωμέναι διὰ τῶν δημοσιεύσεων καὶ τῆς διεθνοῦς κριτικῆς.

γ) Διὰ διδακτικοὺς (καὶ συγχρόνως αἰσθητικοὺς) λόγους, ὥστε νὰ διαμορφωθοῦν δύο τοὐλάχιστον αἴθουσαι, ἡ 9η καὶ ἡ 11η, κατάλληλοι διὰ τὴν ἐπίσκεψιν ὑπὸ τοῦ κοινοῦ. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἔγινε μία ἐπιλογὴ ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν ἱστορικοῦ καὶ ἱεροῦ περιεχομένου ἢ τῶν μεγάλης φιλολογικῆς ἀξίας, ὡς καί τινων συνδεομένων πρὸς περίφημα ἔργα τῆς Πλαστικῆς καὶ δι' αὐτῶν ἐκοσμήθησαν αἱ δύο αἴθουσαι ἐκθέσεως.

Τὰ ἐνεπίγραφα ταῦτα μνημεῖα, ὅσα διὰ τοὺς ἀνωτέρω λόγους ἀπεσπάσθησαν ἀπὸ τὴν κατ' ἀριθμητικὴν σειρὰν κατάταξιν τῶν προσκτημάτων τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου, ἐτοποθετήθησαν ἀνεξαρτήτως εἰς τὸν προθάλαμον, τὰς δύο αἰθούσας ἐκθέσεως, εἰς τοὺς ὑπαιθρίους χώρους, ὡς καὶ εἰς τὸν ὑπόστυλον διάδρομον.

Τὰ λοιπὰ σύνολα — τὰ ὁποῖα, ὅπως ἐξηγήσαμεν, παρὰ τὴν ἀριθμητικὴν σειράν, εἶχον πολλάκις συγκροτηθῆ εἰς σύνολα ψηφισμάτων, καταλόγων, κιονίσκων κ.ἄ. —ἔχουν τοποθετηθῆ ἐπὶ ρυμῶν κατὰ τρόπον ὥστε καὶ πολὺς χῶρος νὰ ἐξοικονομῆται καὶ ἡ μεταφορὰ τῶν ἐνεπιγράφων τεμαχίων εἰς τὰς τραπέζας πρὸς μελέτην καὶ κατασκευὴν ἐκτύπων, κλπ. νὰ ἐπιτυγχάνηται εὐκόλως.

Πλὴν τοῦ προθαλάμου καὶ τῶν δύο αἰθουσῶν ἐκθέσεως, εἰς τὰς λοιπὰς αἰθούσας κατεσκευάσθησαν κατὰ μῆκος τῶν τοίχων τρεῖς ἐπάλληλοι ρυμοὶ ἐκ ξύλου, ἐρειδόμενοι ἐπὶ μεταλλικοῦ σκελετοῦ. Εἰς τὸ ὑψηλότερον κάτω μέρος αὐτῶν ἔχουν ἐκτεθῆ ὅσα μνημεῖα εἶχον μεγαλύτερον βάρος, ἀφοῦ προηγουμένως ἐστηρίχθησαν ἐπὶ βάσεων, εἰδικῆς κατασκευῆς ἐκ τσιμέντου.

[1] Πρβ. Μ. ΜΙΤΣΟΝ εἰς ΑΔ 16, 1960, Χρονικά, σ. 10

[2] Αὐτόθι.

Ἡ κατάργησις τῶν παλαιῶν ρυμῶν (ἐκ τσιμέντου) καὶ ἡ εἰδικῶς διὰ τὸ Ἐπιγραφικὸν Μουσεῖον ἐπινόησις καὶ κατασκευὴ νέων ἐκ ξύλου ὑπηγορεύθη ἐκ τῆς ἀνάγκης, ὅπως ἀποφευχθῇ ἡ φθορὰ τῆς κάτω ὄψεως τῶν ἐκεῖ τοποθετουμένων ἐνεπιγράφων τεμαχίων. Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι ἡ παρατήρησις τῆς ὀπισθίας ὄψεως τῶν ἐνεπιγράφων μνημείων ὡδήγησε πολλάκις τοὺς ἀρχαιολόγους εἰς σοβαρὰ ἐπιστημονικὰ συμπεράσματα.

Εἰς τὸ κέντρον ἐπίσης τῶν αὐτῶν αἰθουσῶν κατεσκευάσθησαν συγκροτήματα τεσσάρων ἐπαλλήλων ρυμῶν τοῦ αὐτοῦ τύπου.

Εἰς τὸ σημεῖον, ὅπου ἓν τεμάχιον ἐπιγραφῆς ἔχει μετακινηθῆ ἀπὸ τὴν κανονικὴν — κατ' αὔξοντα ἀριθμὸν Εὑρετηρίου — σειρὰν (διὰ νὰ ἐκτεθῇ ἀλλοῦ ἢ νὰ συγκολληθῇ μετ' ἄλλων τεμαχίων), ἐτοποθετήθη ἡ σχετικὴ ἐπεξηγηματικὴ πινακίς. Αἱ ἀλλαγαὶ αὗται, ὡς καὶ ἡ θέσις τῶν ἐπιγραφῶν τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου, ἔχουν καταγραφῆ μετὰ προσοχῆς καὶ ἐπιμελείας εἰς ἰδιαίτερον κατάλογον. Πρὸς ταχυτέραν ἀνεύρεσιν τῆς θέσεως τῶν ἐκθεμάτων εἰς τοὺς ὑπαιθρίους χώρους ἐξετελέσθησαν ὑπὸ ἀρχιτέκτονος λεπτομερῆ σχέδια τῆς ἐξωτερικῆς αὐλῆς καὶ τοῦ ὑπερῴου, παριστῶντα τὰ ἀντικείμενα ὑπὸ κλίμακα καὶ ἀναγράφοντα τὸν ἀριθμὸν εὑρετηρίου ἑκάστου ἐξ αὐτῶν. Ταῦτα εἶναι ἀνηρτημένα εἰς τὸ Γραφεῖον τοῦ Ἐφόρου καὶ ἐξυπηρετοῦν ἀμέσως τὸν ἐπισκέπτην τοῦ Μουσείου, ὁ ὁποῖος θὰ ἐνδιεφέρετο διὰ τὴν μελέτην μιᾶς ἐκ τῶν ἐκεῖ ἐκτεθειμένων ἐπιγραφῶν.

γ. Διαμόρφωσις τῶν αἰθουσῶν καὶ προβλήματα φωτισμοῦ.

Τὰ ἐνεπίγραφα μνημεῖα προσφέρουν μίαν μόνον ἀξιόλογον ὄψιν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον — πλὴν ὡρισμένων ὀπισθογράφων στηλῶν καὶ ἄλλων τινῶν περιπτώσεων δευτέρας χρήσεως —, τοῦτοδὲ παρέχει σημαντικὴν εὐκολίαν εἰς τὸν ὀργανωτὴν ἑνὸς Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου. Ἐπίσης πολλὰ ἐξ αὐτῶν (βάσεις, ἐπιτύμβια μνημεῖα διαφόρου τύπου κ.ἄ.) δὲν «ὑποφέρουν» αἰσθητικῶς τοποθετούμενα εἰς τὸ ὕπαιθρον, διότι ἐκεῖ ἦτο ὁ προορισμός των κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Ἐφ' ὅσον λοιπὸν δὲν πρόκειται διὰ μνημεῖα ἐξαιρέτου τέχνης ἢ δι' ἐπιγραφάς, αἱ ὁποῖαι εἶναι πιθανὸν νὰ ὑποστοῦν βλάβην ἐκ τῶν καιρικῶν συνθηκῶν, εἶναι δυνατὴ ἡ ἔκθεσίς των εἰς ἀνοικτοὺς ἢ ἁπλῶς στεγαζομένους χώρους. Καὶ εἶναι εὐνόητον, ὅτι δι' ὅσα ἐξ αὐτῶν εἶναι ἀπαραίτητος ἡ ἔκθεσις εἰς κλειστοὺς χώρους, ἐκτὸς τῶν ἄλλων προβλημάτων (βάρους, ὄγκου τῶν λίθων κλπ.) ὑπάρχει ἡ δυσχέρεια τῆς ἀποδόσεως τοῦ ἀναλόγου φωτισμοῦ διὰ τὴν ἀνάγνωσιν. Ἐπειδὴ δὲ τοῦτο δὲν εἶναι πάντοτε ἐφικτόν, εἶναι ἀναγκαῖον νὰ ἀφεθοῦν ἐλεύθεραι διαβάσεις καὶ χῶροι διὰ τὴν μετακίνησιν τῶν ἐνεπιγράφων λίθων, ὥστε νὰ ὑπάρξῃ ἡ δυνατότης μελέτης ὑπὸ τεχνητὸν φῶς καὶ φυσικόν. Ὅπως πληρωθῇ ἡ ἀνάγκη τῆς ἀναγνώσεως τῶν ἐπιγραφῶν διὰ τεχνητοῦ φωτός, ἐλήφθη πρόνοια διὰ τὴν ἀνάλογον κατ' ἀποστάσεις ἠλεκτρικὴν ἐγκατάστασιν (ρευματολῆπται) ἤδη κατὰ τὴν κατασκευὴν τῶν νέων καὶ τὴν ἐπισκευὴν τῶν παλαιῶν αἰθουσῶν.

Ἀλλ' ἂς ἴδωμεν, περιερχόμενοι τοὺς χώρους τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου, πῶς ἀντιμετωπίσθησαν τὰ προβλήματα ταῦτα κατὰ τὴν ἐπανέκθεσιν.

Ἐξωτερικὴ αὐλή.

Μετὰ τὴν κατάργησιν τοῦ κήπου καὶ τὴν διαρρύθμισιν, τὴν ὁποίαν περιεγράψαμεν (σ. 7), ὁ πρὸ τοῦ Μουσείου χῶρος προσέλαβεν ὡραίαν ὄψιν, ἀφοῦ διηυθετήθησαν τὰ ἀρχαῖα καταλλήλως ἐπὶ τοῦ τοίχου τῆς προσόψεως, εἰς τὰ πεζούλια ὑπὸ τὰ κιγκλιδώματα καὶ εἰς ἄλλα σημεῖα τῆς αὐλῆς (εἰκ. 2α καὶ β) καὶ τῆς ἐστεγασμένης εἰσόδου (εἰκ. 3).

Μεταξὺ τῶν ἄλλων ἐκθεμάτων (ἐπιτυμβίων στηλῶν, ληκύθων μαρμαρίνων, βάσεων κλπ.) ἀναφέρομεν τὸν ἐπὶ τοῦ τοίχου τῆς ἀριστερᾶς αὐλῆς (εἰκ. 8α) ἄβακα (ΕΜ 11515, IG II^2 2777), διὰ τὸν ὁποῖον σήμερον πιστεύεται ὅτι δὲν προωρίζετο διὰ παίγνιον ἀλλὰ διὰ τοὺς λογιστικοὺς ὑπολογισμοὺς τῶν ἀρχαίων [1]. Ἀριστερᾷ, πρὸ τῆς 11ης αἰθούσης, ἔχει στηθῆ μία ὡραιοτάτη στήλη ἐπιτυμβία (ΕΜ 13189), εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς ὁποίας, πλὴν τῶν

[1] Πρβ. MABEL LANG, The Abacus and the Calendar εἰς Hesperia 33, 1964, σ. 148.

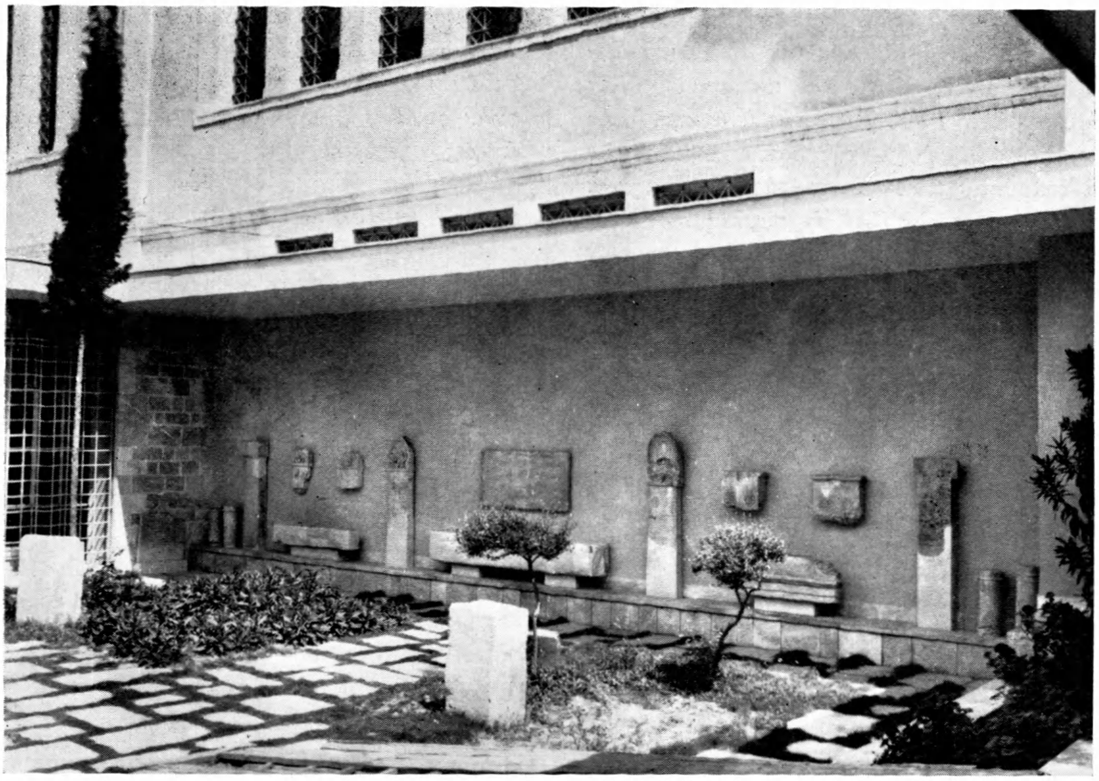

Εἰκ. 8α. Ἡ ἐξωτερικὴ αὐλή (ἀριστερά).

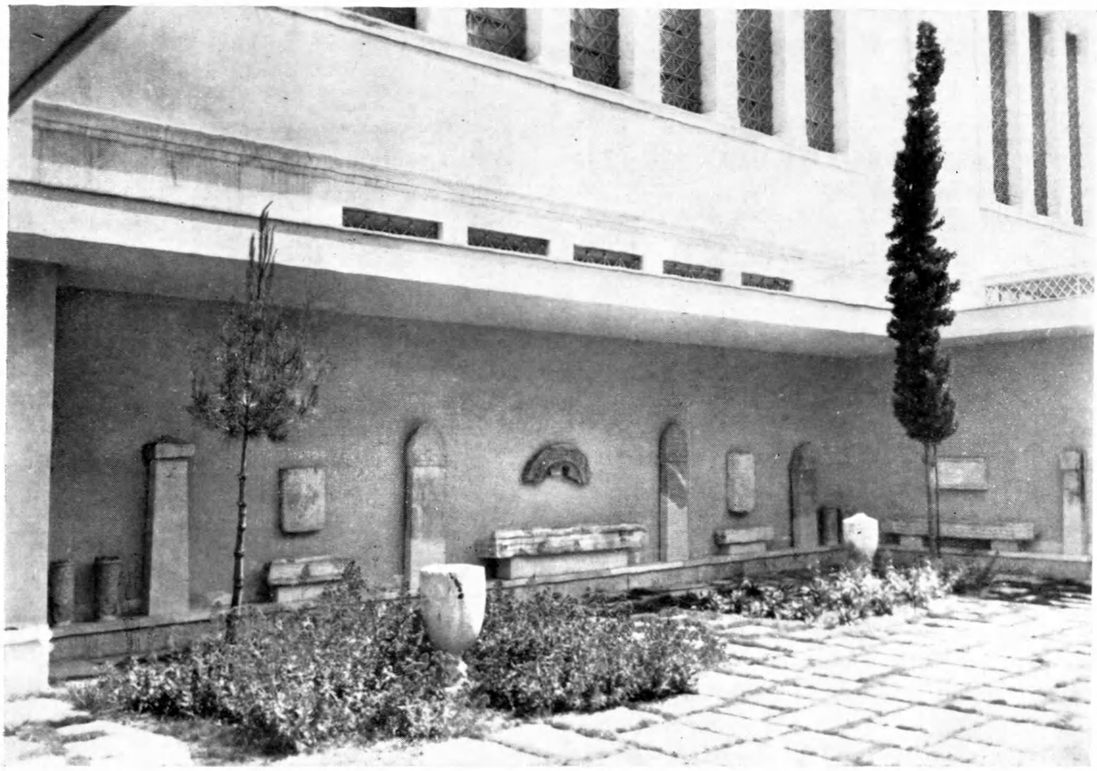

Εἰκ. 8β. Ἡ ἐξωτερικὴ αὐλή (δεξιά).
(Φωτογραφίαι Β. Σταματοπούλου)

συνήθων ροδάκων, ὑπάρχει τὸ κράνος καὶ ἡ ἀσπὶς τοῦ νεκροῦ.

Εἰς τὸν τοῖχον τῆς δεξιᾶς αὐλῆς (εἰκ. 8β) μεταξὺ τῶν ἄλλων στηλῶν κλπ., ἔχει ἀναρτηθῆ τὸ παλαιὸν εὕρημα τοῦ Σ. Κουμανούδη ἐκ τοῦ χώρου τοῦ Ὀλυμπιείου [ΟΡΟ]Σ ΣΤΑΔΙΩΝ Β---, τὸ ὁποῖον ὥριζε, φαίνεται, τὸ τέλος σταδίου κατὰ τοὺς ἀγῶνας (ΕΜ 10027, IG II², 5192).

Προθάλαμος. Ἡ τετράγωνος αὕτη αἴθουσα προδιαθέτει θαυμασίως τὸν ἐπισκέπτην. Ἔγινεν ἐπίσης ἐδῶ μία ἐπιλογὴ ψηφισμάτων, καταλόγων τῶν ταμιῶν τῆς Ἀκροπόλεως, ἀναθηματικῶν βάσεων κ.ἄ. Διακρίνεται — καὶ διὰ τὴν ἐξαίρετον ἐργασίαν συγκολλήσεως τῶν τεμαχίων — ἡ στήλη τῆς 2ας ναυτικῆς συμμαχίας τῶν Ἀθηναίων, Θηβαίων καὶ ἄλλων συμμάχων κατὰ τῶν Λακεδαιμονίων, τοῦ ἔτους 378/7 π.Χ. (ΕΜ 10397, IG II²,43).

Αἴθουσα 1η. Ἡ αἴθουσα αὕτη εἶναι ἡ παλαιὰ 1η (εἰκ. 5), ἡ ὁποία μετεβλήθη ἄρδην (εἰκ. 6).

Συμφώνως πρὸς τὴν ἔκθεσιν τοῦ Γεν. Ἐφόρου κ. Μ. Μιτσοῦ [1] κατεβλήθη προσπάθεια νὰ παραμείνῃ ὁ αὐτὸς ἀριθμὸς ἐπιγραφῶν ἐν τῇ αἰθούσῃ ταύτῃ καὶ νὰ μὴ διαταραχθῇ ἡ ἐπὶ Β. Λεονάρδου ἀριθμητικὴ κατάταξις. Ἐτοποθετήθησαν αἱ ὑπ' ἀριθ. 6736-8067 ἐπιγραφαί, ἄλλαι μὲν ἐπὶ ρυμῶν καὶ ἄλλαι — αἱ μεγαλυτέρου βάρους — ἐστήθησαν ἐπὶ ἰδιαιτέρας βάσεως ἑκάστη εἰς τὸ κάτω μέρος, κατὰ μῆκος τῶν τοίχων τῆς αἰθούσης. Εἶναι δὲ αὗται ψηφίσματα τιμητικά, κείμενα συμμαχιῶν, ὡς ἡ μεταξὺ Ἀθηνῶν καὶ Λεοντίνων (ΕΜ 6855, IG I², 52), ἀπολογισμοὶ δαπανῶν, π.χ. διὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ χρυσελεφαντίνου ἀγάλματος τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς τοῦ Φειδίου (ΕΜ 6769, IG II², 355 καὶ 355a).

Θὰ ἐλέγαμεν ὅτι ἐδῶ συνεκεντρώθη ἓν τμῆμα τοῦ ἀρχείου τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν. Ἡ ἐντύπωσις αὕτη ἀποκορυφοῦται εἰς τὸ βάθος τῆς αἰθούσης, ὅπου εὑρίσκονται αἱ στῆλαι τῶν φορολογικῶν καταλόγων τῶν ἐτῶν 454/3 μέχρι 415 4, κείμενα τεραστίας σημασίας διὰ τὴν ἀρχαίαν Ἱστορίαν καὶ τὸν πολιτισμὸν ἐν γένει [2].

Πλησίον αὐτῶν ἔχει τοποθετηθῆ ἡ στήλη τῆς συνθήκης μεταξὺ Ἀθηναίων καὶ Λακεδαιμονίων, τοῦ 266/5 π.Χ. ὀλίγον πρὸ τοῦ Χρεμωνιδείου πολέμου, τῆς ὁποίας τὸ κείμενον ὁρίζει νὰ γραφῇ «ἐν στήλῃ χαλκῇ» καὶ νὰ σταθῇ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως. Ἡ στήλη αὕτη (ΕΜ 7383 + 12367, IG II², 686 + 687), πιστὸν ἀσφαλῶς ἀντίγραφον τῆς χαλκῆς, εἶναι λαξευμένη ἐπὶ ὑμηττίου μαρμάρου.

Εἰς τὸ κέντρον τῆς αἰθούσης συγκροτήματα ρυμῶν στηριζόμενα ἐπὶ τοίχων φέρουν, κατ' ἀριθμητικὴν σειρὰν τοποθετημένα, μικρότερα ἐνεπίγραφα τεμάχια ψηφισμάτων, καταλόγων, ἱερῶν νόμων κλπ.

Αἴθουσα 2α. Κατέχει τὸν αὐτὸν χῶρον τῆς παλαιᾶς 2ας αἰθούσης τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου καὶ περιλαμβάνει τὰς αὐτὰς περίπου ἐπιγραφὰς ἀπὸ 4131-6735. Πλὴν τῶν ἐνεπιγράφων τεμαχίων, τὰ ὁποῖα εἶναι τακτοποιημένα εἰς τρεῖς σειρὰς κατὰ μῆκος τῶν τοίχων, ἐτοποθετήθησαν εἰς τοὺς στηριζομένους εἰς τὸ μέσον τῆς αἰθούσης ταύτης ρυμοὺς τεμάχια ἀρχαϊκῶν περιρραντηρίων καὶ ἀναθηματικῶν βάσεων ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως. Διακρίνονται ὡρισμέναι στῆλαι τοποθετημέναι ἀνεξαρτήτως εἰς τοὺς κενοὺς χώρους, ὡς ἡ ΕΜ 6598, IG I², 108, καθ' ἣν ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν τιμᾷ τὴν Νεάπολιν τῆς Θράκης διὰ τὴν παρασχεθεῖσαν βοήθειαν κατὰ τὴν καταστολὴν τῆς ἐπαναστάσεως εἰς τὴν νῆσον Θάσον (Θουκ. VIII 64). Ἐπίσης παρὰ τὴν εἴσοδον ἐκ τοῦ προθαλάμου εὑρίσκεται ἡ ΕΜ 6602, IG I², 115 τοῦ ἔτους 809/8, ἐπὶ τῆς ὁποίας εἶχον ἀντιγραφῆ οἱ πανάρχαιοι φονικοὶ νόμοι τοῦ Δράκοντος.

Αἴθουσα 3η. Τμῆμα τῆς παλαιᾶς 3ης αἰθούσης ἀπεκόπη διὰ τὴν ἐξοικονόμησιν τῶν Γραφείων τοῦ Μουσείου. Συνδέεται αὕτη πρὸς τὴν 1ην καὶ 5ην αἴθουσαν καὶ τὸν δυτικὸν ὑπόστυλον διάδρομον. Περιέχει ἐνεπίγραφα μνημεῖα καὶ τεμάχια ἀπὸ τοῦ ἀριθμοῦ 8068-8790.

Αἴθουσα 4η. Εἶναι ἡ ἀντίστοιχος τῆς 3ης αἰθούσης καὶ συνδέεται πρὸς τὴν 2αν καὶ

[1] ΑΔ 16, 1960, Χρονικά, σ. 11.

[2] Πρβ. περὶ αὐτῶν τοὺς 4 τόμους τῶν B. D. MERITT, H. T. WADE-GERY καὶ M. F. MCGREGOR, The Athenian Tribute Lists, Princeton 1939-1953. Οἱ ἀριθμοὶ εὑρετηρίου τῶν τεμαχίων, ἐξ ὧν ἀπαρτίζονται αἱ ἀνωτέρω στῆλαι, εἶναι τόσον πολλοί, ὥστε ἐδῶ παραλείπονται.

πρὸς τὸν ἀνατολικὸν ὑπόστυλον διάδρομον. Ἔχουν τοποθετηθῆ ἐδῶ αἱ ἐπιγραφαί, αἱ ὁποῖαι φέρουν αὔξοντα ἀριθμὸν Εὑρετηρίου ἀπὸ 12537-13352.

Α ἴ θ ο υ σ α 5η. Εἶναι ἡ μόνη ἐκ τῶν αἰθουσῶν τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου, ἡ ὁποία διατηρεῖ τὸ ἀρχικὸν σχέδιον καὶ τὴν διαμόρφωσιν ρυμῶν ἐκ τσιμέντου εἰς τοὺς πέριξ τοίχους (ἰδὲ σ. 7, ὑποσ. 2). Ἐπικοινωνεῖ μετὰ τῆς 3ης αἰθούσης, ὡς εἴπομεν, καὶ τὸν ὑπόστυλον δυτικὸν διάδρομον. Φυλάσσονται ἐδῶ ἐνεπίγραφα τεμάχια ὑπ' αὔξοντα ἀριθμὸν 8791-10026.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω πέντε παλαιῶν αἰθουσῶν τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου μόνον ἡ 1η καὶ ἡ 2α διαθέτουν φυσικὸν φωτισμόν. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ἐτοποθετήθησαν ἐντὸς αὐτῶν τράπεζαι πρὸς μελέτην τῶν ἐνεπιγράφων κειμένων. Ἄλλωστε, ὡς εἴπομεν, καὶ ἐδῶ ὡς καὶ εἰς τοὺς ἄλλους χώρους ὁ φυσικὸς φωτισμὸς ἐνισχύθη διὰ τεχνητοῦ.

Ἀπὸ τοῦ σημείου τούτου καὶ ἑξῆς θὰ ἴδωμεν τοὺς νέους διαμορφωθέντας κατὰ τὴν Ἐπανέκθεσιν χώρους τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου.

Α ἴ θ ο υ σ α 6η. Αὕτη εἶναι ἡ νέα αἴθουσα, ἡ ὁποία κατεσκευάσθη ἐξ ἀρχῆς εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ὑπερῴου (εἰκ. 9). Διαιρεῖται εἰς δύο τμήματα καὶ εἰς τὸ μικρότερον (6α) ἐτοποθετήθησαν ἐπιμελῶς — ἂν καὶ ὄχι τόσον ἀνέτως — τὰ μεμονωμένα ἐκεῖνα ἐνεπίγραφα μνημεῖα, τὰ ὁποῖα μετεφέρθησαν ἐκ τῶν ἐπαρχιῶν. Ὁ μικρὸς οὗτος χῶρος φωτίζεται ἐλλιπέστατα, ἀλλὰ ἐλήφθη ἡ ἀνάλογος κατὰ τοῦ μειονεκτήματος τούτου φροντίς, ὥστε, ἔξωθεν αὐτοῦ, εἰς τὴν 6ην αἴθουσαν καὶ εἰς σημεῖον καλῶς φωτιζόμενον, νὰ τοποθετηθῇ τράπεζα πρὸς μελέτην ἐπιγραφικῶν κειμένων.

Εἰς τὴν ἐπιμήκη 6ην αἴθουσαν[1] ἀνεζητήθη ἡ ἰδεώδης διὰ τὰ ἐπιγραφικὰ κείμενα λύσις τοῦ φωτός, τὸ ὁποῖον ἀνακλᾶται ἐκ τῶν ἄνω, εἰς τρόπον ὥστε ἅπαντα τὰ ἐκθέματα — καὶ ἰδίᾳ τὰ ἐπὶ τοῦ συγκροτήματος ρυμῶν ὑπὸ τὸν μακρὸν φωταγωγὸν εὑρισκόμενα — νὰ δέχωνται τὸν ἀνάλογον φυσικὸν φωτισμόν (εἰκ. 9). Εἰς τὴν αἴθουσαν ταύτην ἐξετέθησαν τὰ ὑπὸ τὸν αὔξοντα ἀριθμὸν Εὑρετηρίου 2601α-4103 ἐνεπίγραφα τεμάχια. Ὡρισμένα ἐξ αὐτῶν φέρουν ὡραίας ἀναγλύφους παραστάσεις, ἄλλα δὲ εἶναι τμήματα τῶν «ἐφηβικῶν καταλόγων»[2].

Ἐκ τοῦ ὑπερῴου καὶ τῆς 6ης αἰθούσης κατερχόμεθα καὶ προχωροῦμεν εἰς τὸ βάθος, ὅπου εἰς τὸ ἀνατολικὸν σημεῖον τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου διεμορφώθησαν αἱ νέαι αἴθουσαι, ἡ 7η, 8η καὶ ἡ 10α, β, ἀφοῦ ἠλευθερώθησαν ἐκ τῆς ἐπιχώσεως (ἰδὲ σ. 7, 2). Εἰς τὰς τέσσαρας ταύτας σκοτεινὰς αἰθούσας ἁρμόζει μᾶλλον ὁ χαρακτηρισμὸς συγχρόνων — ἤτοι ἀπολύτως καθαρῶν καὶ καταλλήλως διηυθετημένων διὰ τὴν ἐπίσκεψιν ὑπὸ τῶν εἰδικῶν μελετητῶν — ἀποθηκῶν (εἰκ. 10).

Α ἴ θ ο υ σ α 7η. Εἶναι φανερὰ ἐδῶ ἡ ἔλλειψις χώρου διὰ τὴν στέγασιν τοῦ ἐπιγραφικοῦ ὑλικοῦ τοῦ Μουσείου. Εἰς τὸ κέντρον τῆς τετραγώνου αἰθούσης, ἡ ὁποία ἐπικοινωνεῖ πρὸς τὸν ἀνατολικὸν ὑπόστυλον διάδρομον, μέσῳ διόδου τῆς 10ης, καὶ πρὸς τὴν 8ην αἴθουσαν συνεκεντρώθησαν μεγάλαι βάσεις καὶ ἐνεπίγραφα μνημεῖα, ἐνῷ εἰς μίαν γωνίαν κεῖνται τὰ τεμάχια τοῦ «Παιᾶνος τοῦ Σοφοκλέους», προοριζόμενα διὰ νέαν ἐπιτυχῆ συγκόλλησιν[3]. Ἐτοποθετήθησαν κατὰ μῆκος τῶν τοίχων διάφορα τεμάχια μικροῦ μεγέθους ἀπὸ τοῦ ἀριθμοῦ 2186 μέχρι 2600. Ὡς ἀνεφέραμεν ἤδη, ἐκτελοῦνται ἐδῶ ἐπιτυχῶς λόγῳ τοῦ σκότους φωτογραφήσεις τῶν ἐπιγραφικῶν κειμένων.

Α ἴ θ ο υ σ α 8η. Μία ἀποθήκη διηυθετημένη κατ' ἄριστον τρόπον (εἰκ. 10). Τρία μεγάλα κεντρικὰ σύνολα ρυμῶν μεταλλικῶν μὲ ξυλίνην ἐπένδυσιν κρατοῦν τὸν ὄγκον τῶν ἐπιτυμβίων κιονίσκων, οἱ ὁποῖοι εἶναι συνήθως καὶ μεγάλης διαμέτρου καὶ ὕψους ὑπὲρ τὸ 1 μ., ὡς καὶ ἄλλων ἐνεπιγράφων ἐπιτυμβίων. Οἱ κιονίσκοι οὗτοι μετεφέρθησαν ἐκ τῆς «Ἄνω Αὐλῆς», ὅπου δυστυχῶς δι' ἔλλειψιν χώρου ἀπέμειναν καὶ ἄλλοι. Ὑπάρχουν ἐδῶ αἱ ἐπιγραφαὶ ὑπ' ἀριθ. Εὑρετηρίου 10694-12506, αἱ ὁποῖαι συμφώνως πρὸς τὴν κατάταξιν τοῦ Β. Λεονάρ-

[1] Πρβ. Μ. ΜΙΤΣΟΝ εἰς ΑΔ 17, 1961-62, Χρονικά, σ. 8, πίν. 3γ.

[2] Πολλὰ τεμάχια ἐπιγραφῶν ἐκ τῶν «ἐφηβικῶν καταλόγων» τῆς 6ης αἰθούσης συνεκόλλησεν ὁ κ. ΜΑΡΚΕΛΛΟΣ ΜΙΤΣΟΣ, ΑΕ 1950-51, σ. 17-51.

[3] Πρβ. J. H. OLIVER, The Sarapion Monument and the Paean of Sophocles, Hesperia 5, 1936, σ. 91-122.

Εἰκ. 9. Ἡ ἕκτη αἴθουσα.

Εἰκ. 10. Ἡ ὀγδόη αἴθουσα.

(Φωτογραφίαι Β. Σταματοπούλου)

δου ἀνήκουν εἰς τὴν αὐτὴν κατηγορίαν τῶν ἐπιτυμβίων μνημείων. Ἡ 8η ἐπικοινωνεῖ πρὸς τὴν 2αν καὶ τὴν 7ην αἴθουσαν.

Αἴθουσα 10α καὶ 10β. Ἡ μακρὰ αὕτη αἴθουσα διεμορφώθη κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ ὑποστύλου εἰς χῶρον, ὁ ὁποῖος ἐκαλύπτετο διὰ χωμάτων καὶ ἐδιχοτομήθη εἰς α΄ καὶ β΄ τμῆμα διὰ νὰ ἀνοιγῇ πρόσβασις εἰς τὴν 7ην αἴθουσαν, τοῦ βάθους. Ἐδῶ φυλάσσονται καλῶς τακτοποιημέναι αἱ ἐπιγραφαί, αἱ καταγραφεῖσαι ἐντὸς τοῦ Εὑρετηρίου ὑπὸ τοὺς ἀριθμοὺς 739-2185.

Ἐρχόμεθα τώρα εἰς τὸν ὑπόστυλον διάδρομον καὶ τὰς δύο αἰθούσας ἐκθέσεως, αἱ ὁποῖαι ὁμοῦ μετὰ τῆς 1ης καὶ 2ας ἀποτελοῦν τὰ κυριώτερα σημεῖα τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου.

Ἐσωτερικὴ αὐλὴ καὶ Ὑπόστυλος Διάδρομος. Ἡ μετατροπὴ μέρους τῆς παλαιᾶς ἐσωτερικῆς αὐλῆς εἰς ὑπόστυλον διάδρομον ἀποτελεῖ ἐπίτευγμα διὰ τὸν εὐτρεπισμὸν τοῦ Μουσείου, τὴν ἐξοικονόμησιν νέων μεγάλων χώρων καὶ τὰς λύσεις ἐμμέσου φυσικοῦ φωτισμοῦ, τὰς ὁποίας προσφέρει. Ὁ πλατὺς οὗτος διάδρομος (8 μ.) φωτίζεται κατὰ τὰς δύο πλευρὰς διὰ τῶν μεγάλων παραθύρων τοῦ διατρήτου σχεδὸν πρὸς τὴν αὐλὴν τοίχου, ἐνῷ ἡ βορεία κεντρικὴ πλευρὰ λαμβάνει ἐπίσης ἔμμεσον καὶ λαμπρὸν φωτισμὸν διὰ μέσου φωταγωγοῦ συνεχοῦς καὶ σχεδὸν «κρυφοῦ», διότι ἀνοίγεται λοξῶς καὶ εἰς ὑψηλότερον σημεῖον ἢ ἡ ὀροφὴ τοῦ διαδρόμου.

Ὑπὸ τὸν φωταγωγὸν τοῦτον κατὰ μῆκος τοῦ βορείου τοίχου ἐτοποθετήθησαν ἢ ἐστηρίχθησαν στῆλαι «τῶν καταλόγων τῶν ἐπιμελητῶν τῶν ἀττικῶν νεῶν»[1] (ἀριστερᾷ) καὶ ἄλλαι στῆλαι—ἐναλλὰξ μεγαλύτεραι καὶ μικρότεραι—φέρουσαι καὶ γλυπτὴν διακόσμησιν, κυρίως ἐπιτυμβίου περιεχομένου (δεξιᾷ). Εἰς τὰ παρὰ τὸν τοῖχον ἑστημένα ἢ ἀνηρτημένα ἐκθέματα διαχέεται τὸ ἀνάλογον φυσικὸν φῶς, ἀντανακλώμενον ἐκ τοῦ φωταγωγοῦ[2].

Εἰς τὸ κέντρον τῆς δεξιᾶς καὶ ἀριστερᾶς πλευρᾶς τοῦ ὑποστύλου διαδρόμου εἶναι τοποθετημένα πλήρη ἐνεπιγράφων τεμαχίων τὰ συνήθη σύνολα ἐκ τεσσάρων ἐπαλλήλων ρυμῶν (εἰκ. 7), ἐνῷ κατὰ μῆκος τοῦ τοίχου εἰς τὸ δυτικὸν τμῆμα τοῦ διαδρόμου ἐστήθησαν ὑψηλαὶ στῆλαι, ὡς αἱ τῶν «ἐφηβικῶν καταλόγων»[3], τῶν ὁποίων αἱ συγκολλήσεις ἐκ πολλῶν τεμαχίων ἀπήτησαν πολὺν χρόνον καὶ φροντίδας. Εἰς τὸν χαμηλὸν χῶρον ὑπὸ τὰ παράθυρα τοῦ τοίχου πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν αὐλὴν ἐτοποθετήθησαν μικραὶ ἐπιτύμβιοι στῆλαι μετὰ κομψοτάτης συνήθως ἐπιστέψεως.

Ἡ διαμόρφωσις τοῦ ἀνατολικοῦ ὑποστύλου καὶ τῆς ἐσωτερικῆς αὐλῆς δὲν ἐπερατώθη ἀκόμη. Ἐπὶ τῶν τοίχων καὶ εἰς τὸν ὑπαίθριον χῶρον τῆς αὐλῆς ἐτοποθετήθησαν διάφορα, τὰ περισσότερον ὀγκώδη, μνημεῖα καὶ μεταφέρονται μέχρι σήμερον ἄλλα τοιαῦτα κυρίως διὰ νὰ ἐπιτευχθῇ ἡ ἀποσυμφόρησις τοῦ μέσου τῆς 7ης αἰθούσης.

Ἡ διαρρύθμισις αὕτη τοῦ χώρου μιᾶς μεγαλυτέρας αὐλῆς εἰς μικροτέραν καὶ ὑποστύλους χώρους πέριξ — μετὰ τοῦ ὑπερκειμένου ὑπερῴου ἢ ἄνευ αὐτοῦ —, αἱ λύσεις φωτισμοῦ καὶ αἱ προκύπτουσαι δυνατότητες ἐπιτυχοῦς ἐκθέσεως, θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἐφαρμοσθοῦν καὶ εἰς ἄλλας παρομοίας περιπτώσεις τῶν Μουσείων μας. Σημειωτέον, ὅτι οἱ δημιουργούμενοι μετὰ τὴν τοιαύτην μετατροπὴν χῶροι εἶναι ἀπὸ ἀπόψεως φωτισμοῦ κατάλληλοι καὶ διὰ τὴν ἐγκατάστασιν ἐργαστηρίων.

Ὑπερῷον. Δύο μεγάλαι μαρμάριναι κλίμακες ὁδηγοῦν ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς αὐλῆς εἰς τὸ ὑπερῷον (εἰκ. 4). Ὁ ὑπαίθριος οὗτος χῶρος — ἀνάλογος τοῦ κάτω ὑποστύλου — ἐχρησιμοποιήθη διὰ τὴν ἔκθεσιν τῶν πολυπλεύρων μνημείων, βωμῶν, βάσεων, μαρμαρίνων ληκύθων, ἐνῷ οἱ κυλινδρικοὶ ἐπιτύμβιοι κιονίσκοι συνοδεύουν τὸ πέριξ κιγκλίδωμα. Ἐπὶ τοῦ χώρου μεταξὺ τῶν παραθύρων τῶν πρὸς

[1] Πρβ. Μ. ΜΙΤΣΟΝ εἰς ΑΔ 18, 1963, Χρονικά, σ. 8, πίν. 3α.

[2] Διὰ τὴν ἐπιτυχῆ ἀπόδοσιν τοῦ ἐμμέσου φωτισμοῦ εἰς τὰ Ἐπιγραφικὰ Μουσεῖα καὶ ἰδιαιτέρως εἰς τὸ Ἐπιγραφικὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν πρβ. G. S. Susini, Προβλήματα μουσειογραφικὰ εἰς τὰς Ἐπιγραφικὰς Συλλογάς, Musei e Gallerie d'Italia—ὑπ' ἀριθ. 16—(Ἰανουάριος-Ἀπρίλιος 1962), σ. 11.

[3] Πρβ. Μ. ΜΙΤΣΟΝ εἰς ΑΔ 18, 1963, Χρονικά, σ. 8, πίν. 3β.

τὸ ὑπερῷον αἰθουσῶν τοῦ Ἐθν. Ἀρχ. Μουσείου εἶναι ἀνηρτημένα τεμάχια ἐπιτυμβίων στηλῶν, κυρίως ὡραῖα ἀνθέμια καὶ ῥόδακες.

Εὑρισκόμεθα πρὸ τῆς περιπτώσεως, τὴν ὁποίαν ἀνεφέραμεν εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ κεφαλαίου τούτου, ἤτοι τῆς ἐκθέσεως εἰς τὸ ὕπαιθρον ἀντικειμένων μετρίας καλλιτεχνικῆς ἀξίας, τὰ ὁποῖα καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα προωρίζοντο νὰ ἐκτεθοῦν εἰς ὑπαιθρίους χώρους. Τὰ ἐκθέματα τοιουτοτρόπως καθίστανται ὁρατὰ ἐκ περισσοτέρων τῆς μιᾶς πλευρῶν καὶ εὑρίσκονται ὑπὸ τὰς ἀρχικὰς συνθήκας φωτισμοῦ των.

Εἰς τὸν τοῖχον τοῦ ὑπερῴου καὶ κατὰ μῆκος τῆς προσόψεως τῆς 6ης αἰθούσης ἐστήθησαν ἐπὶ συνεχοῦς βάσεως ὑψηλαὶ μετὰ πολυστίχων ἐπιγραφῶν ἑρμαϊκαὶ στῆλαι, αἱ ὁποῖαι προφυλάσσονται ὑπὸ τοῦ προέχοντος γείσου τῆς στέγης.

Α ἴ θ ο υ σ α 9η (εἰκ. 11). Εἶναι μία ἐκ τῶν δύο αἰθουσῶν, αἱ ὁποῖαι ἐκτίσθησαν ἐξ ἀρχῆς εἰς τὴν θέσιν τοῦ παλαιοῦ κήπου τῆς προσόψεως (παρένθ. πίν. Α). Προορίζεται διὰ τὸ κοινὸν καὶ διὰ τὰς φροντιστηριακὰς ἀσκήσεις τῶν σπουδαστῶν τῆς Ἐπιγραφικῆς. Αὕτη φωτίζεται δι' ἑνὸς τετραπλεύρου φωταγωγοῦ, ὁ ὁποῖος εὑρίσκεται κατά τι ὑψηλότερον τῆς ὀροφῆς. Δημιουργοῦνται κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἄρισται συνθῆκαι φωτισμοῦ διὰ τὰ ἐκτεθειμένα ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα εἶναι μεγάλης σημασίας διὰ τὴν Ἱστορίαν, τὴν Θρησκείαν καὶ τὸν βίον τῶν ἀρχαίων [1].

Εἰς τὸ κέντρον τῆς αἰθούσης ἀκριβῶς ἔχει τοποθετηθῇ τὸ κιονόκρανον τῶν Μυκηνῶν (ΕΜ 218, IG V, 493), τὸ ὁποῖον ἔχει σχέσιν πρὸς τὴν λατρείαν τοῦ Περσέως καὶ πιθανώτατα τὴν Περσείαν κρήνην [2].

Πλησίον καὶ ἀριστερᾷ ὁ περίφημος βωμός (ΕΜ 6787, IG I², 761), ἀνάθημα τοῦ Πεισιστράτου τοῦ νεωτέρου εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ Πυθίου Ἀπόλλωνος, τοῦ ὁποίου ὁ Θουκυδίδης μᾶς παρέδωσε τὸ κείμενον καὶ τὴν πληροφορίαν, ὅτι ἤδη κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους δὲν ἐσῴζοντο καλῶς τὰ γράμματα [3]. Ἐπὶ τοῦ τοίχου ἀριστερᾷ ἔχει ἀναρτηθῇ τὸ πρῶτον Ἀττικὸν ψήφισμα χρονολογούμενον εἰς τὰ τέλη τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. (ΕΜ 6798+12936, IG I², 1) διὰ τὴν ὀργάνωσιν τῶν κληρουχιῶν τῶν Ἀθηναίων εἰς τὴν Σαλαμῖνα.

Ἀπέναντι ἀκριβῶς ἐτοποθετήθη τὸ «ψήφισμα τοῦ Θεμιστοκλέους» (ΕΜ 13330, Hesperia 29, 1960, σ. 198-223), διὰ τὸ ὁποῖον ἐγράφησαν πάμπολλαι μελέται ἀπὸ τῆς ἀνευρέσεώς του εἰς τὴν Τροιζῆνα μέχρι σήμερον.

Εἰς τὸ βάθος δεξιᾷ, ἐπὶ μιᾶς στήλης ὑμηττίου μαρμάρου (ΕΜ 12538, IG II², 1668), σῴζεται ἀκέραιον τὸ κείμενον «τῶν συγγραφῶν» τοῦ ἀρχιτέκτονος Φίλωνος διὰ τὴν κατασκευὴν τῆς «Σκευοθήκης» τοῦ Πειραιῶς, τῆς ὁποίας ἐμμέσως μᾶς παραδίδει τὸ σχέδιον λεπτομερῶς [4], ὥστε κατέστη δυνατὴ ἡ γραπτὴ ἀναπαράστασις τοῦ οἰκοδομήματος.

Γενικῶς ἐντὸς τῆς αἰθούσης ταύτης συνεκεντρώθησαν διὰ διδακτικοὺς λόγους ἐπιγραφαὶ χρονολογούμεναι ἀπὸ τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνος (ὡς τὸ προαναφερθὲν ψήφισμα διὰ τοὺς κληρούχους, ὁ ἱερὸς νόμος τοῦ Ἑκατομπέδου, κ.ἄ.) μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ αὐτοκράτορος Διοκλητιανοῦ (ὡς ἡ στήλη ΕΜ 10029-31, ἀντίγραφον τοῦ Edictum Diocletiani τοῦ ἔτους 301 μ.Χ. ἐκδοθέντος πρὸς ἀναχαίτισιν τῆς «μαύρης ἀγορᾶς» εἰς τὰς ἀνατολικὰς ἐπαρχίας τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους). Κατόπιν μικρᾶς προεργασίας καθίσταται προσιτὴ εἰς τὸν ἀρχάριον τῆς Ἐπιγραφικῆς μία σειρὰ ἐπιγραφῶν ἀντιπροσωπευτικῶν τῆς θρησκείας καὶ τῆς λειτουργίας τῶν ἀρχαίων ἱερῶν — ὡς τὰ ψηφίσματα διὰ τὴν προσφορὰν τῶν ἀπαρχῶν εἰς τὰς Ἐλευσινίας θεάς (ΕΜ 10050+6817, IG I², 76), διὰ τὸ ἱερὸν τοῦ Κόδρου, Νηλέως καὶ τῆς Βασίλης (ΕΜ 10616, IG I², 94) τοῦ ἔτους 418/7 π.Χ., ὁ κιονίσκος, ὁ ὁποῖος ἀναγράφει τὸ καταστατικὸν τοῦ θρησκευτικοῦ σωματείου τῶν Ἰοβάκχων (ΕΜ 8187, IG II², 1368) τῶν μέσων τοῦ 2ου μ.Χ. αἰῶνος καὶ ἄλλα.

[1] Πρβ. Μ. ΜΙΤΣΟΝ εἰς ΑΔ 17, 1961-62, Χρονικά, σ. 7-8.

[2] Χρ. ΤΣΟΥΝΤΑΣ εἰς ΑΕ 1892, σ. 67. A. J. B. WACE εἰς BSA 48, 1953, σ. 19.

[3] ΘΟΥΚ. VI 54. 6: *ἔτι καὶ νῦν δῆλόν ἐστιν ἀ μ υ δ ρ ο ῖ ς γ ρ ά μ μ α σ ι λέγον τάδε.*

[4] Πρβ. W. B. DINSMOOR, The Architecture of Ancient Greece, σ. 241.

Εἰκ. 11. Τμῆμα τῆς ἐνάτης αἰθούσης.

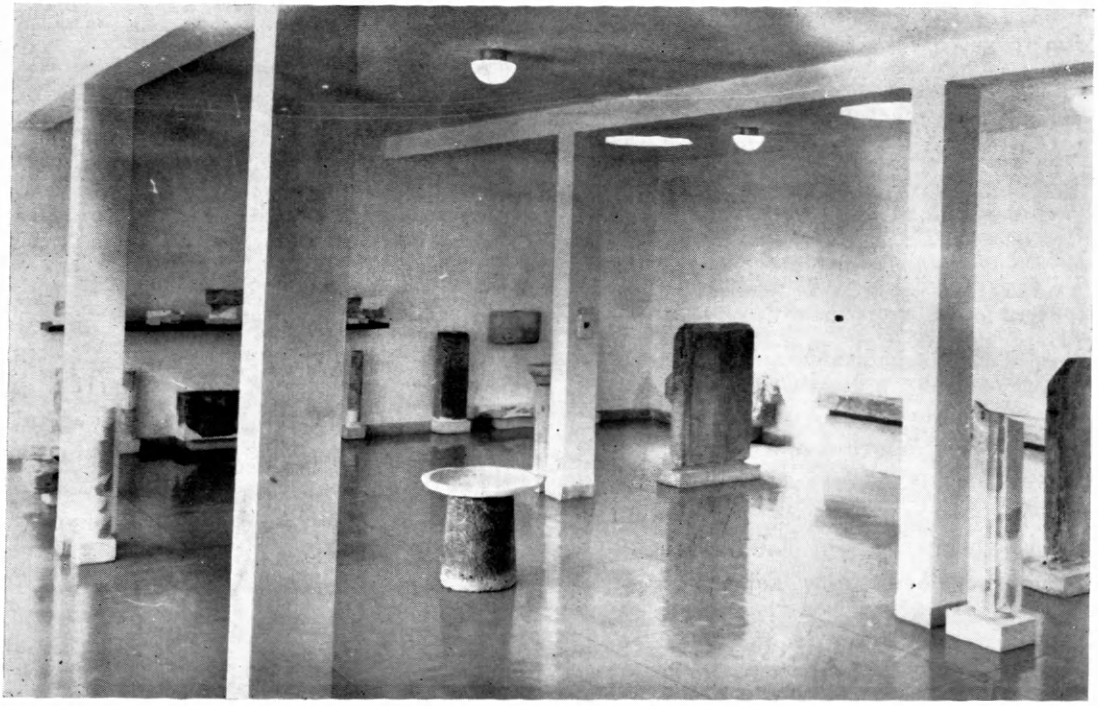

Εἰκ. 12. Τμῆμα τῆς ἑνδεκάτης αἰθούσης.

(Φωτογραφίαι Β. Σταματοπούλου)

Ἡ ἔκθεσις ἀκόμη προσφέρει τὴν δυνατότητα μελέτης τῶν ἐπιτυμβίων στηλῶν: Μία ἐξ αὐτῶν (ΕΜ 75, IG II², 1169) τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. διατηρεῖ τὴν ἀρχαίαν ἐκ πώρου βάσιν της, ἄλλη ἔχει ρόδακας ἁπλοῦς (ΕΜ 13324) ἢ ρόδακας καὶ ἐπίγραμμα (ΕΜ 13164), ἐνῷ ἐπὶ μιᾶς ἀνηρτημένης εἰς τὸν τοῖχον τοῦ βάθους ἐλαξεύθησαν αἱ χεῖρες διὰ νὰ δηλωθῇ ἡ πρόθεσις ἐκδικήσεως διὰ τὸν θάνατον τῆς νεκρᾶς (ΕΜ 12862, IG II², 8334). Ἐπὶ μιᾶς κομψῆς στήλης (ΕΜ 12952, IG II², 5520) τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. σώζεται μόνον τὸ περίγραμμα μιᾶς γραπτῆς παραστάσεως ἀποχαιρετισμοῦ τοῦ νεκροῦ. Ἀλλὰ ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω ἰδιωτικῶν ἐπιτυμβίων στηλῶν ἔχει ἐκτεθῆ καὶ μία ὡραία δημοσία στήλη τῶν πεσόντων Ἀθηναίων εἰς τὸ Βυζάντιον, τὴν Χερρόνησον καὶ τοὺς ἄλλους πολέμους (ΕΜ 10618, IG I², 943), ὅπου ἀναγράφονται εἰς προευκλείδειον ἀλφάβητον τὰ ὀνόματα κατὰ φυλὰς καὶ τετράστιχον ἐπίγραμμα εἰς τὸ κατώτατον μέρος.

Αἴθουσα 11η (εἰκ. 12). Εἶναι ἀσφαλῶς ἡ πλέον ἐπιτυχὴς αἴθουσα ἐκθέσεως ἀπὸ ἀπόψεως αἰσθητικῆς. Ὁ Γεν. Ἔφορος κ. Μ. Μιτσὸς ἠκολούθησε τὰ αὐτὰ κριτήρια, ὡς καὶ διὰ τὴν ἀντίστοιχον 9ην, ταῦτα δὲ ὑπῆρξαν ὁ διδακτικὸς σκοπὸς διὰ τὸν ἀρχάριον εἰς τὴν Ἐπιγραφικὴν καὶ ἡ ἔξαρσις ὡρισμένων ἐντυπωτικῶν ἐνεπιγράφων μνημείων τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς διὰ τὸ κοινόν. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἡ 11η αἴθουσα πρέπει νὰ ἀποτελῇ τὴν πρώτην ἐπισκέψιμον αἴθουσαν κατὰ τὰς ξεναγήσεις καὶ τὰς φροντιστηριακὰς ἀσκήσεις.

Ἡ αἴθουσα αὐτὴ φωτίζεται ἀνέτως διὰ τῆς ὑελοφράκτου πρὸς τὴν αὐλὴν πλευρᾶς, ὅπου καὶ ἡ εἴσοδος ἐκ τοῦ κήπου. Παρὰ ταῦτα ὁ φωτισμός της ἐνισχύθη εἰς τὸ βάθος διὰ τριῶν ἀνοιγμάτων τῆς ὀροφῆς, ὥστε νὰ ἀντανακλᾶται καὶ ἐκ τῶν ἄνω φῶς ἐπὶ τῶν κάτω ἐκτιθεμένων ἀντικειμένων.

Εἰς τὸ βάθος εὑρίσκεται τὸ ἐπιτύμβιον ἐκ τοῦ «δημοσίου σήματος» τῶν πεσόντων κατὰ τὴν μάχην τῆς Κορωνείας τοῦ 447 π.Χ. ἢ — κατ᾽ ἄλλους — μετὰ τὴν πανωλεθρίαν εἰς τὴν Σικελίαν τοῦ 416 π.Χ. χρονολογούμενον (ΕΜ 12745 - 12747, W. PEEK - KYPARISSIS εἰς ΑΜ 1932, σ. 142 κ.ἑξ.).

Εἰς τὴν ἀριστερὰν γωνίαν περίπου τῆς αἰθούσης ἔχει ἀναρτηθῆ μία ἀκόμη δημοσία στήλη ἐπιτυμβία (ΕΜ 22, IG I², 927) τῶν πεσόντων κατὰ τὴν ναυμαχίαν τῆς Σαλαμῖνος Κορινθίων, ὅπου ἔχει ἀναγραφῆ δίστιχον ἐπίγραμμα ἀποδιδόμενον εἰς τὸν ἐλεγειακὸν ποιητὴν Σιμωνίδην. Ἄλλαι ἀξιόλογοι ἐπιτύμβιοι στῆλαι ἔχουν ἐκτεθῆ, ὡς ἡ (ΕΜ 10626 ἐξ Αἰγίνης IG IV, 50) τοῦ Ἀντιστάτου, υἱοῦ τοῦ Ἀθηναίου Ἀτάρβου, ἡ στήλη τῆς Κεραμοῦς (ΕΜ 10646, IG I², 997) καὶ βάσεις ἐνεπίγραφοι ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς ἀγαλμάτων (ὡς ἡ ΕΜ 10642, IG I², 986) ἢ στηλῶν ἐπιτυμβίων (ὡς τοῦ Τελέφου, ΕΜ 12809, Hesperia 5, 36,230).

Μεγάλης σημασίας, διότι συνδέονται ἀμέσως πρὸς τὴν ἵδρυσιν τῶν πρώτων Παναθηναίων ἐπὶ Πεισιστράτου, εἶναι τρεῖς στῆλαι ἐκ πωρολίθου αἱ ΕΜ 6212 (IG I², 463), ΕΜ 6219 (IG I², 392) καὶ ἡ ἐκ πολλῶν τεμαχίων ἀποτελουμένη ΕΜ 6214 + 6215 + 6224 + 6226 (IG I², 391, 465, 476)[1]. Πράγματι, πιστεύεται, ὅτι ἡ γραφεῖσα βουστροφηδὸν ἐπὶ τῆς ΕΜ 6212 λέξις «δρόμος» δηλοῖ τὴν ἑορτὴν τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς.

Τὸ πληρέστερον ὅμως σύνολον, τὸ ὁποῖον παρουσιάζεται ἐντὸς τῆς 11ης αἰθούσης τοῦ Μουσείου, εἶναι αἱ ἐνεπίγραφοι βάσεις ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς, αἱ ὁποῖαι ἔφερον τὰ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως πρὸς τιμὴν τῶν θεῶν ἀνατιθέμενα ἀριστουργήματα. Συνήθως πλὴν τοῦ ὀνόματος τοῦ ἀναθέτου ἀναγράφεται καὶ τὸ ὄνομα τοῦ καλλιτέχνου τοῦ ἔργου. Ταῦτα εἶναι διαφόρων τύπων:

Χαμηλαὶ βάσεις, ὡς τοῦ Ἀριστίωνος καὶ Πασίου μὲ τὴν ὑπογραφὴν τοῦ Ἡγίου (ΕΜ 6299 + 6247, IG I², 552) καὶ κίονες ἄλλοτε μετὰ ραβδώσεων (ὡς ἡ ΕΜ 6241, 16, I² 487, φέρουσα τὴν ὑπογραφὴν τοῦ Χίου τεχνίτου Ἀρχέρμου, ἡ ΕΜ 6249, IG I², 492 μὲ τὴν ὑπογραφὴν τοῦ Ἐνδοίου) ἢ ἀρράβδωτοι ἐντελῶς μὲ κιονόκρανα στρογγύλα καὶ τὴν ἐπιγραφὴν ἐπὶ τοῦ ἄβακος. Παραλλαγὴ τοῦ αὐτοῦ εἴδους εἶναι αἱ βάσεις εἰς σχῆμα πεσσοῦ μετ᾽ ἐπικράνου ἐκ τοῦ αὐτοῦ λίθου λαξευμένου (ὡς π.χ. τὸ ΕΜ 6263, IG I², 503 μὲ τὴν ὑπογραφὴν

[1] Πρβ. A.E. RAUBITSCHEK, Dedications from the Athenian Akropolis, 327 καὶ Μ. ΜΙΤΣΟΝ, ΑΔ 20, 1965, Χρονικά, σ. 10, πίν. 3.

τοῦ Αἰγινήτου Ὀνάτα, τὸ ὁποῖον συνεδέθη πρὸς τὸν μικρὸν ἵππον τοῦ Μουσείου τῆς Νέας Ὑόρκης). Μεταξὺ τῶν μνημείων τούτων προεξάρχει ὁ Ἰωνικὸς κίων τοῦ Καλλιμάχου (ΕΜ 6339, IG I², 609), ὁ ὁποῖος ἐντὸς τῶν δύο ραβδώσεών του φέρει δύο διαφορετικῆς ἐποχῆς ἐπιγράμματα καὶ συνεδέθη πρὸς τὸ ἄγαλμα τῆς πτερωτῆς μορφῆς ἀριθ. 690 τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως, τὸ ὁποῖον ὡς ἐκ τούτου ὀνομάζεται Νίκη τοῦ Καλλιμάχου.

Διὰ τῆς 11ης αἰθούσης ἐξερχόμεθα πλέον εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Μουσείου (εἰκ. 2).

Ἡ ὀργάνωσις τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν ἐντὸς τοῦ ἀνακαινισθέντος παλαιοῦ κτηρίου ἔγινε δεκτὴ εἰς τὸν ἐπιστημονικὸν κόσμον μετ' εὐμενεστάτων σχολίων.

Ὁ Διευθυντὴς τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς κ. Georges Daux εἰς BCH, Chronique des Fouilles, 1959, σ. 619, γράφει σχετικῶς: «Αἱ ἐργασίαι συνεχίζονται ἐκεῖ καὶ θὰ γίνῃ ἀναμφιβόλως τὸ πλουσιώτερον καὶ πλέον προσιτὸν lapidarium τοῦ κόσμου».

Ὁ καθηγητὴς G. C. Susini εἰς τὸ προαναφερθὲν (ἰδὲ ὑποσ. 2 σελ. 16) ἄρθρον του εἰς τὸ περιοδικὸν Musei e Gallerie d'Italia 16, 1962, σ. 11, γράφει μεταξὺ ἄλλων:

«Ὡς πρὸς τοῦτο» — δηλ. διὰ τὰς λύσεις τοῦ ἐμμέσου φυσικοῦ φωτισμοῦ — «καὶ δι' ἄλλας λεπτομερείας ἀξίζει νὰ ἀναφερθῇ ἡ διευθέτησις, τὴν ὁποίαν ὁ Μ. Μιτσὸς ἐπέτυχεν εἰς ἓν lapidarium ἐκ τῶν πλέον ἐκτεταμένων καὶ πολυπλόκων τοῦ κλασσικοῦ κόσμου, τὸ Ἐπιγραφικὸν Μουσεῖον τῶν Ἀθηνῶν, τὸ ὁποῖον εὑρίσκεται ἀκόμη ὑπὸ τακτοποίησιν. Κατὰ μῆκος τῶν τοίχων τῶν μεγάλων στοῶν, αἱ ὁποῖαι φωτίζονται ἀνέτως διὰ τῶν φωταγωγῶν τῆς ὀροφῆς, ἔχουν τοποθετηθῆ κατὰ σειρὰν αἱ ἐνεπίγραφοι στῆλαι, ἐνῷ τὰ ὑπερκείμενα ὑπερῷα ἐχρησιμοποιήθησαν διὰ νὰ ἐκτεθοῦν πολύπλευρα μνημεῖα, ἰδίως οἱ κεντρικοὶ κιονίσκοι τῶν τάφων τῶν δούλων, βωμοὶ κ.ἄ. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῶν στοῶν, εἰς τὸ μέσον, ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὸν σκελετὸν τῶν φωταγωγῶν ἐτοποθετήθησαν σύνολα ρυμῶν διὰ τὴν ἐναπόθεσιν τῶν μικροτέρων τεμαχίων».

Ἐπίσης κατὰ τὴν ὀργάνωσιν τοῦ Ἐπιγραφικοῦ τμήματος τοῦ Μουσείου τῆς Ἐπιδαύρου ὁ W. Peek, καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Halle, ὡς εἶπεν, ἔχει ἐφαρμόσει τὸ αὐτὸ σύστημα, ἤτοι τὴν τακτοποίησιν τοῦ ἐπιγραφικοῦ ὑλικοῦ κατ' ἀριθμητικὴν σειρὰν ἐπάνω εἰς ξυλίνους ρυμοὺς ἐκ μεταλλικοῦ σκελετοῦ, κατὰ τὸ πρότυπον τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου.

δ) Συγκολλήσεις καὶ ἄλλαι ἐργασίαι σχετικαὶ πρὸς τὴν Ἐπανέκθεσιν τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου.

Παρὰ τὸν ὄγκον, τὸν ὁποῖον συνήθως κατέχουν, τὰ ἐνεπίγραφα μνημεῖα ἀπαιτοῦν τὴν μικροσκοπικὴν παρατήρησιν τοῦ μελετητοῦ κατὰ δὲ τὴν περίπτωσιν τῆς ἀνασυνθέσεώς των (διὰ συγκολλήσεων τῶν τεμαχίων) εἰς τὴν ἀρχικὴν μορφήν των, εἶναι ἐπὶ πλέον ἀπαραίτητος ἡ ἄκρως προσεκτικὴ καὶ λεπτουργικὴ μεταχείρισις τῆς ἐνεπιγράφου ἐπιφανείας αὐτῶν.

Εὐτυχῶς ἡ ἐκλογὴ τοῦ τεχνικοῦ Συνεργείου τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου ὑπῆρξεν ἐξαίρετος. Τοῦτο ἀπετελεῖτο ἐκ δύο ἢ τριῶν ἐργατῶν ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν τοῦ τεχνίτου Ν. Φράγκου, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἐργασθῆ ἐπὶ πολλὰ ἔτη εἰς τὰ ἐργαστήρια τοῦ Ἐθν. Ἀρχ. Μουσείου. Ἐπετεύχθησαν δυσκολώταται συγκολλήσεις τῶν μεγάλων στηλῶν, αἱ ὁποῖαι ἀπετελοῦντο ἐκ πολλῶν τεμαχίων, ὥστε αὗται νὰ στηρίζωνται ἐλεύθεραι ἐπὶ τῶν βάσεών των.

Ἡ κατάστασις τῶν στηλῶν αὐτῶν ἦτο οἰκτρά, διότι εὑρίσκοντο ἐντὸς ξυλίνων πλαισίων, τὰ δὲ τεμάχια αὐτῶν εἶχον κακῶς συναρμολογηθῆ διὰ γύψου. Οἱ μεταξὺ τῶν τεμαχίων σύνδεσμοι ἦσαν ἐκ σιδήρου, ὁ ὁποῖος ἐδημιούργησεν — ἐξ αἰτίας τῆς σκωρίας — συχνάκις ρωγμὰς ἐπὶ τοῦ μαρμάρου. Τὰ πολλαπλᾶ τεμάχια κατὰ τὴν ἐργασίαν τῆς ἀνασυνθέσεως ἀπεχωρίζοντο κατ' ἀρχὴν τὸ ἓν τοῦ ἄλλου, ἐκαθαρίζοντο καὶ ἐστερεοῦντο ἀκολούθως διὰ ράβδων ὀρειχάλκου. Δύσκολος ἦτο ἡ ὁριζοντίωσις τῶν μεγάλων στηλῶν, ἡ τοποθέτησις τῶν τεμαχίων, ὥστε οἱ στίχοι ἑνὸς μακροῦ ἐπιγραφικοῦ κειμένου νὰ μὴ παρεκκλίνουν οὐδ' ἐπ' ἐλάχιστον, κ.ἄ. Ἡ ἐργασία αὕτη προϋποθέτει προπαρασκευαστικὴν μελέτην καὶ τὴν ἄμεσον ἐπίβλεψιν εἰδικοῦ περὶ τὰ ἐπιγραφικὰ ἀρχαιολόγου. Ἀκολούθως αἱ οὕτω στερεωθεῖσαι στῆλαι ἦτο δυνατὸν νὰ ἀφεθοῦν εἰς τοὺς ἐμπεί-

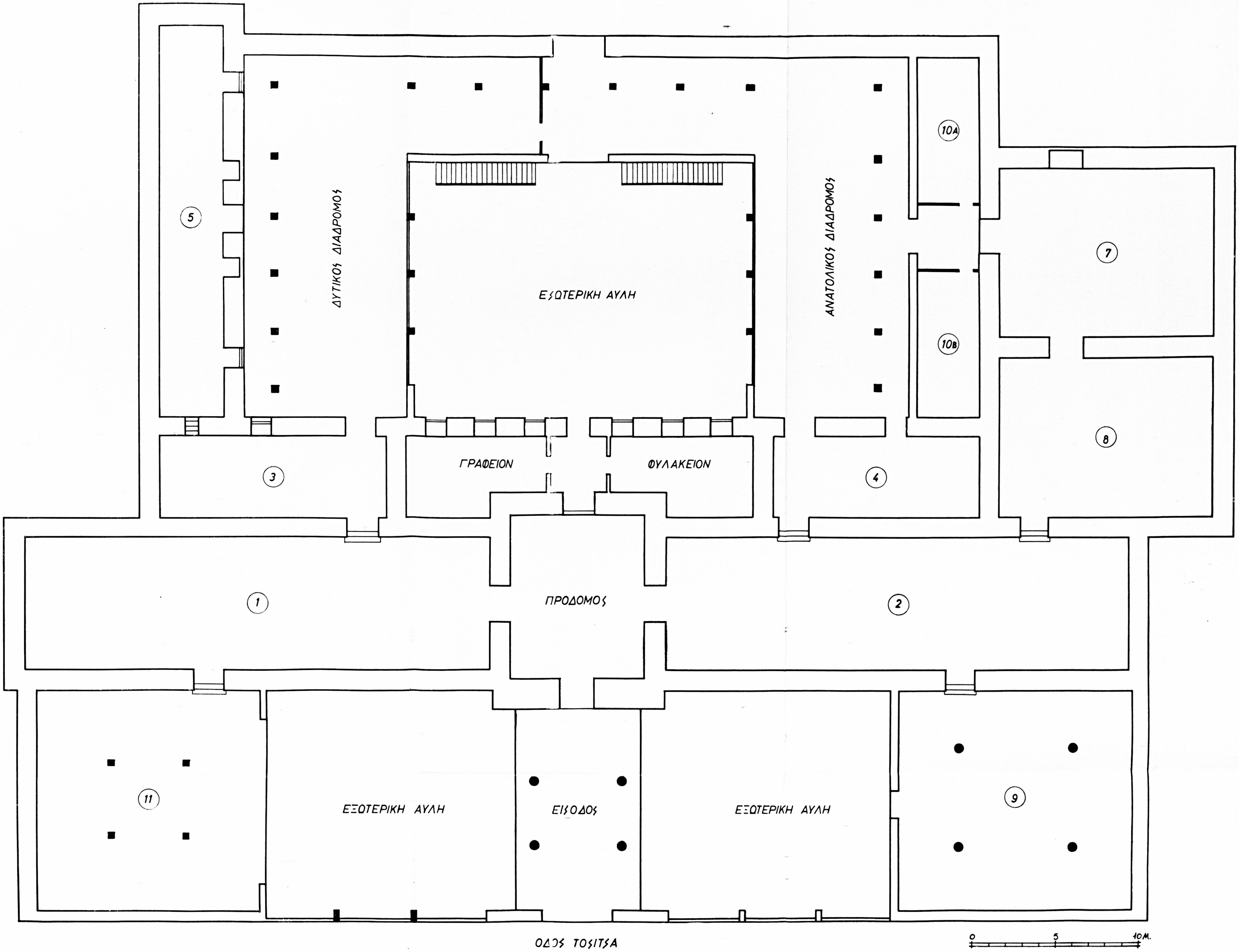

Κάτοψις τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου.

ρους τεχνίτας διὰ τὴν ἐπίχυσιν τοῦ γύψου καὶ τὴν λείανσιν αὐτοῦ.

Αὗται ὡς καὶ αἱ μικρότεραι (ἀκέραιαι καὶ μή), αἱ ὁποῖαι ἐτοποθετήθησαν κατὰ μῆκος τῶν τοίχων τῶν διαφόρων αἰθουσῶν, ἐστήθησαν, ἀναλόγως τοῦ μεγέθους των, ἐπὶ βάσεων ἐκ τσιμέντου[1]. Ἄλλαι ἐργασίαι σχετικαὶ πρὸς τὴν ἐπανέκθεσιν εἶναι τὰ ἐπιχρίσματα τῶν βάσεων, τῶν ἐπιφανειῶν τοῦ γύψου, αἱ ἀναρτήσεις ἐπὶ τῶν τοίχων κ.ἄ.

Σήμερον αἱ ἐργασίαι συνεχίζονται ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ συνεργείου ὑπὸ τὸν τεχνίτην Στ. Νικολάου, ἀποκτήσαντα μακροχρόνιον πεῖραν ἐκ τῆς συνεργασίας του μετὰ τοῦ Ν. Φράγκου, καὶ τὸν Π. Διακουμῆν. Σημειωτέον, ὅτι ἡ συντήρησις ἑνὸς μικροῦ συνεργείου εἶναι ἀναγκαία καὶ διὰ τὴν περαιτέρω λειτουργίαν μιᾶς Ἐπιγραφικῆς Συλλογῆς ἢ Μουσείου, τόσον διὰ τὴν δυνατότητα προσθήκης νέων τεμαχίων ἐπὶ τῶν ἤδη συγκολληθέντων μνημείων, ὅσον καὶ διὰ τὴν μεταφορὰν τῶν λίθων (πρὸς μελέτην, κατασκευὴν ἐκτύπων καὶ φωτογράφησιν ὑπὸ τῶν μελετητῶν).

Τὸ μικρὸν Συνεργεῖον τοῦ Μουσείου ἐπαρκεῖ διὰ τὴν μεταφορὰν καὶ τῶν ὀγκωδεστέρων μνημείων, καθόσον αὕτη σήμερον ἔχει ἁπλουστευθῆ χάρις εἰς τὴν εἰδικὴν κατασκευὴν διὰ τὰς ἀνάγκας τοῦ Μουσείου χαμηλῶν καὶ ἐπὶ τροχῶν κινουμένων τραπεζῶν. Διὰ νὰ τοποθετηθῇ ἐπ᾽ αὐτῶν καὶ τὸ βαρύτερον ἀκόμη ἐνεπίγραφον τεμάχιον καὶ νὰ συρθῇ μέχρι τοῦ προοριζομένου σημείου ἀπασχολοῦνται σήμερον 1 ἢ 2 ἐργάται (ἐνῷ εἰς παρομοίας περιπτώσεις χρειάζονται 5-10 ἐργάται).

2. Η ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΚΑΙ ΤΟ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΑΡΧΕΙΟΝ

Τὰ ὀλίγα βιβλία, τὰ ὁποῖα ὑπῆρχον προπολεμικῶς εἰς τὸ Ἐπιγραφικὸν Μουσεῖον (ἡ σειρὰ τῶν μέχρι τότε ἐκδόσεων τῶν «Ἑλληνικῶν Ἐπιγραφῶν» τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βερολίνου, οἱ τόμοι ὡρισμένων Ἑλληνικῶν περιοδικῶν καί τινα συγγράμματα τοῦ Ι. Σβορωνου, Π. Καββαδια, Α. Wilhelm κ.ἄ.) δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ θεωρηθοῦν βιβλιοθήκη.

Μόλις κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη καταρτίζεται κατόπιν ἰδιαιτέρας ἐπιχορηγήσεως μία στοιχειώδης διὰ τὰ Ἐπιγραφικὰ βιβλιοθήκη. Τὰ μεγάλα δημοσιεύματα τῶν Ἐπιγραφῶν (Corpora), τὰ ξένα καὶ Ἑλληνικὰ περιοδικά, αἱ μονογραφίαι καὶ τὰ κείμενα φθάνουν τοὺς 500 καὶ πλέον τόμους. Εἶναι δὲ ταῦτα τὰ ἀπαραίτητα διὰ τὴν ἔρευναν ὡς REG, SEG, Syll.³ κ.ἄ.[2]

Ἐκ παραλλήλου μία μεγάλη σειρὰ ἀνατύπων ἔχει ἀξιοποιηθῆ, ἀφοῦ ἐτακτοποιήθησαν ἀλφαβητικῶς εἰς φακέλλους καὶ καταγράφονται φροντίδι τοῦ πρώην ἐκτάκτου ἐπιμελητοῦ κ. Β. Ξυπολιᾶ. Ταῦτα εἶναι χρησιμώτατα διὰ τὴν καθημερινὴν ἐργασίαν τοῦ ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ ἐντὸς τοῦ Μουσείου, διότι εἶναι πραγματεῖαι ἐπιγραφολόγων δημοσιευμέναι εἰς διάφορα ξένα καὶ πολλάκις δυσεύρετα περιοδικά.

Ἐκ παραλλήλου καὶ μόλις ἀπὸ ὀλίγων ἐτῶν καταβάλλονται προσπάθειαι διὰ τὴν δημιουργίαν τῆς φωτοθήκης τοῦ Μουσείου. Εἶναι γνωστὸν πόσον δύσκολος ἀποβαίνει ἡ φωτογραφικὴ ἀπόδοσις τῶν ἐπιγραφικῶν κειμένων καὶ πόσον, ὅταν εἶναι ἐπιτυχής, βοηθεῖ εἰς τὴν ἀνάγνωσιν αὐτῶν. Σήμερον ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀρνητικῶν τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου ἀνέρχεται μόλις εἰς 1125 καὶ πρέπει πάσῃ θυσίᾳ νὰ αὐξηθῇ.

3. ΤΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΤΟΥ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ

Προκειμένου περὶ τῆς ἐπιστημονικῆς κατατάξεως τῶν ἐπιγραφῶν τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου, τὴν ὁποίαν ἔκαμε ὁ Β. Λεονάρδος κατὰ τὰ ἔτη 1913-1929, ἀνεφέραμεν, ὅτι ὡρισμέναι ἑνότητες κατεγράφησαν ὑπ᾽ αὔξοντα ἀριθμὸν Εὑρετηρίου συνεχῆ, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν σειρὰν δημοσιεύσεώς των εἰς τὰς Inscriptiones Graecae. Πράγματι, ὡς παρατηροῦμεν εἰς τὸ Εὑρετήριον, ὁ Β. Λεονάρδος ἐφαρμόζει τὸ σύστημα τοῦτο ἀπὸ τοῦ ἀριθμοῦ ΕΜ 6589 καὶ ἑξῆς. Μετέβαλεν ἐπίσης τοὺς παλαιοὺς ἀριθμοὺς τῶν ἀναθηματικῶν

[1] Περὶ τῶν συγκολλήσεων πρβ. Μ. Μιτσον εἰς ΑΔ 16, 1960, σ. 10 καὶ 19, 1964, σ. 16.

[2] Πρβ. Μ. Μιτσον εἰς ΑΔ 16, 1960, Χρονικά, σ. 11.

ἐπιγραφῶν καὶ ἐνεσωμάτωσε ταύτας εἰς τὸ Νέον Εὑρετήριον.

Ἀλλὰ ὁ Λεονάρδος ἐνεπιστεύθη τὸ ἔργον τῆς καταγραφῆς εἰς τὸ φυλακτικὸν προσωπικόν. Κατὰ συνέπειαν τὸ Εὑρετήριον τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου — ἐκεῖ ὅπου οἱ φύλακες δὲν ἠκολούθησαν πιστῶς τὰς σημειώσεις τοῦ Λεονάρδου ἢ τὰ κείμενα τῶν ἐπιγραφῶν τῶν Inscriptiones Graecae — περιέχει πλεῖστα λάθη, κακὰς ἀναγνώσεις, καταγραφὴν δὶς τῆς αὐτῆς ἐπιγραφῆς κλπ.

Ἀπὸ τοῦ 1960 ἀνέλαβον τὴν ἐπανεξέτασιν τοῦ Εὑρετηρίου τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου. Ἡ ἐργασία αὕτη ἀφορᾷ εἰς τὴν μελέτην μιᾶς ἑκάστης ἐπιγραφῆς καὶ τὴν ἀνεύρεσιν τῆς δημοσιεύσεώς της εἰς τὰ Corpora τῶν ἀττικῶν ἐπιγραφῶν καὶ εἰς ξένα καὶ Ἑλληνικὰ περιοδικά [1].

Ἐξ αἰτίας τοῦ εἴδους τῆς μελέτης εἶναι εὐνόητον, ὅτι ἡ σύνταξις τοῦ νέου Εὑρετηρίου, μόνον ὑπὸ εἰδικευμένου εἰς τὴν Ἐπιγραφικὴν ἀρχαιολόγου εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ καὶ ὅτι πρὸς τοῦτο ἀπαιτοῦνται πολλὰ ἔτη ἐργασίας.

Ἐκ παραλλήλου ἔχει γίνει ὑπ' ἐμοῦ ἡ ἀποδελτίωσις τῶν ἀττικῶν ἐπιγραφῶν, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν τόμων τοῦ SEG. Ἡ ἐργασία αὕτη εἶναι χρησιμωτάτη διὰ τὴν σύνταξιν τοῦ Εὑρετηρίου, ὡς καὶ κατὰ τὸ ἀπαραίτητον προπαρασκευαστικὸν στάδιον διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν συγκολλήσεων.

Καταβάλλεται ἐπίσης ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν προσοχή, ὥστε νὰ σημειοῦται καὶ ἡ τελευταία ἀκόμη ἀναδημοσίευσις μιᾶς ἐπιγραφῆς — ἐφ' ὅσον εἶναι δυνατὴ ἡ ἐνημέρωσις ἐκ τῶν διαφόρων ξένων περιοδικῶν — τόσον εἰς τὸ εὑρετήριον τοῦ Μουσείου, ὅσον καὶ εἰς τοὺς τόμους τῶν Inscriptiones Graecae.

Ἡ ἐπανέκθεσις τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου συνεχίζεται. Ὡρισμέναι μεγάλαι στῆλαι πρέπει ἐκ νέου νὰ συγκολληθοῦν καὶ καταβάλλονται προσπάθειαι διὰ νὰ ἀποσυμφορηθοῦν ἐκ τοῦ κέντρου τῆς 7ης αἰθούσης πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν αὐλὴν καὶ τὸ ὑπόστυλον ὀγκώδεις βάσεις καὶ ἄλλα μνημεῖα.

Ὑπολείπονται συγκολλήσεις μεγάλων μνημείων, ὡς τοῦ «Παιᾶνος τοῦ Σοφοκλέους» [2], ἀποτελουμένου ἐκ 50 περίπου τεμαχίων καὶ ἀναθηματικῶν πωρίνων βάσεων ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως, ἐντὸς τῶν ὁποίων εἶναι ἀκόμη ἐμπεπηγμένοι οἱ παλαιοὶ σύνδεσμοι ἐκ σιδήρου, οἱ ὁποῖοι καὶ ἐπιφέρουν ὁλονὲν μεγαλυτέραν φθοράν.

Προβλέπεται ἐπίσης ἡ ἀντικατάστασις τῶν προχείρως ἐπὶ χάρτου ἐπεξηγηματικῶν πινακίδων δι' ἄλλων ἐπὶ ἀνθεκτικῆς ὕλης, ἀπομένουν δηλ. καὶ αἱ φροντίδες ἐκεῖναι, αἱ ὁποῖαι σχετίζονται πρὸς τὸ ὕστατον στάδιον τῆς ὀργανώσεως ἑνὸς Μουσείου ἢ Συλλογῆς.

ΝΤ· ΠΕΠΠΑ - ΔΕΛΜΟΥΖΟΥ

[1] Διὰ τὰς μέχρι τοῦδε ἐπιστημονικὰς παρατηρήσεις, αἱ ὁποῖαι προέκυψαν ἐκ τῆς συντάξεως τοῦ εὑρετηρίου, πρβ. Ντ. Πεππα - Δελμουζου εἰς AJA 69, 1965, σ. 151-152 καὶ εἰς ΑΔ 18, 1965, σ. 266-272. SEG XXII, 1967, εἰς σ. 55-66. J. et L. Robert, Bull. 79, 1966, ἀρ. 151-152.

[2] Πρβ. J. H. Oliver, Hesperia 5, 1936, σ. 91-122.

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

(1837 – 1968)

Α. ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

Δραχμαί

1. ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ (ΕΑ) 1837 - 1909, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ (ΑΕ) 1910-1967 (1 - 106: πβ. πινάκιον παρὰ 〈Β. Λεονάρδῳ〉, Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος λεύκωμα, σ. 1 - 3). Σχῆμα 4ον . . . . —

Περίοδος Α΄: τόμος 1 - 16 (1837 - 1860): *1837* τεύχη 4 (Ὀκτώβριος, Νοέμβριος καὶ Δεκέμβριος α΄ καὶ β΄), (*1838 - 1841* δὲν πωλοῦνται), *1842*: τεῦχος 26 (τεύχη 25 καὶ 27-28 δὲν πωλοῦνται) (*1843 - 57* δὲν πωλοῦνται), *1858*, τεῦχος 50, *1859*, τεῦχος 51, (*1860* δὲν πωλεῖται)˙ ἕκαστον τεῦχος . . . . 50.—

Περίοδος Β΄: τόμος 17 - 21 (1862 - 1874): *17 (1862)*: τεύχη α΄- ιβ΄ (τὰ τεύχη θ΄- ιβ΄ ἐξεδόθησαν τῷ 1863)· ἕκαστον τεῦχος . . . . 50.—

18 - 21 (1869-1874): 18 (1869): τεῦχος ιγ΄· 19 (1870): τεῦχος ιδ΄· 20 (1872): τεύχη ιε΄ καὶ ιϝ΄ (τὸ ιϝ΄ ἐξεδόθη τῷ 1873)· 21 (1874): τεῦχος ιζ΄· ἕκαστον τεῦχος 50.—

Περίοδος Γ΄: τόμος 22 - 62 (1883 - 1923): *22 - 62 (1883 - 1923)*: 1883 - 1885, (1886 δὲν πωλεῖται), 1887 - 1895, (1896-1904 δὲν πωλοῦνται), 1905 - 1918· εἷς τόμος κατ᾽ ἔτος (ἐκ τεσσάρων τευχῶν συγκείμενος)· ἕκαστος τόμος . . . . 300.—

1919-1923˙ εἷς τόμος κατ᾽ ἔτος˙ ἕκαστος τόμος . . . . 300.—

Περίοδος Δ΄: τόμος 63 κέ. (1924 κέ.): *63 - 75 (1924 - 1936)*: 1924, 1925/6, 1927/8, 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1934/5, 1936: εἷς τόμος κατ᾽ ἔτος· ἕκαστος τόμος 300.—

76 (1937): πανηγυρικὸς τόμος ἑκατονταετηρίδος εἰς 3 μέρη ἑκατὸν εἴκοσι περίπου τυπογραφικῶν φύλλων· α΄ καὶ β΄ μέρος· ἕκαστος τόμος . . . . 600.—

γ΄ μέρος . . . . 150.—

77 - 91 (1938 - 1952): 1938, 1939/41, 1942/4, 1945/7, 1948/9, 1950/1, 1952· ἕκαστος τόμος . . . . 300.—

92/3 (1953 - 4): Εἰς μνήμην Γεωργίου Π. Οἰκονόμου Α΄ μέρος . . . . . . 350.—

Β΄ καὶ Γ΄ μέρος˙ ἕκαστος τόμος . . . 300.—

94 - 103 (1955 - 1964): 1955, 1956, 1957, 1958, 1959, 1960, 1961, 1962, 1963, 1964˙ ἕκαστος τόμος . . . . 300.—

104 (1965): 1965 . . . . 350.—

105 (1966): 1966 . . . . —

106 (1967) (ὑπὸ ἐκτύπωσιν) . . . . —

Εὑρετήριον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος τῆς τρίτης περιόδου ὑπὸ ***Ἀλεξάνδρου Λαμπροπούλου*** τόμος 1ος: 1883 - 1887. Σχῆμα 4ον, σελίδες η΄ + στῆλαι 550. 1902 240.—

Δραχμαί

2. ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ 1837 - 1965 (ΠΑΕ 1 - 121 : πβ. πινάκιον ἐν ΠΑΕ 1921, σ. 77 - 79).

Περίοδος Α΄: τόμος 1 - 13 (1837 - 1848/9): *1 - 3 (1837 - 1837/8, 1838/9)*: Σύνοψις τῶν πρακτικῶν ⟨τῆς Α΄ - Γ΄ συνεδριάσεως⟩ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τῶν Ἀθηνῶν. ⟨Ἔκδοσις 1η⟩. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 93. 1840. (Δὲν πωλεῖται) . . . . —

4 (1839/40): Πρακτικὰ τῆς Δ΄ συνεδριάσεως τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. ⟨Ἔκδοσις 1η⟩. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 77. 1840. (Δὲν πωλεῖται) . . . . —

5 (1840/1): Πρακτικὰ τῆς Ε΄ Γενικῆς συνεδριάσεως τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. ⟨Ἔκδοσις 1η⟩. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 87. 1841. (Δὲν πωλεῖται) . . . . —

6 (1841/2): Πρακτικὰ τῆς Ζ΄ (γράφε: Ϝ΄) Γενικῆς συνεδριάσεως τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. ⟨Ἔκδοσις 1η⟩. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 31. 1842. (Δὲν πωλεῖται) . . . . —

7 - 11 (1842/3 - 1846/7): Δὲν ἐξετυπώθησαν ἰδιαιτέρως . . . . —

1 - 11 (1837 - 1846/7): Σύνοψις τῶν πρακτικῶν ⟨τῆς Α΄-ΙΑ΄ Γενικῆς συνεδριάσεως⟩ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τῶν Ἀθηνῶν. ⟨Ἔκδοσις 2α⟩. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 8ον, σελίδες 325, πίναξ 1. 1846 (1847). (Δὲν πωλεῖται) . —

12 (1847/8): Πρακτικὰ τῆς ΙΒ΄ Γενικῆς συνεδρίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 8ον, σελίδες 31. 1848. (Δὲν πωλεῖται) —

13 (1848/9): Πρακτικὰ τῆς ΙΓ΄ Γενικῆς συνεδριάσεως τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 8ον, σελίδες 37. 1849. (Δὲν πωλεῖται) —

Περίοδος Β΄: τόμος 14 - 25 (1858/9 - 1869/70): *14 (1858/9)*: Συνοπτικὴ ἔκθεσις τῶν πράξεων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Σχῆμα 8ον, σελίδες α΄ + 43. 1858/9. *15 - 25 (1859/60 - 1869/70)*: Γενικαὶ συνελεύσεις τῶν ἑταίρων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, 1859/60, 1860/1, 1861/2, 1862/3 (ἐξεδόθη τῷ 1864), (1863/4, 1864/5 δὲν πωλοῦνται), 1865/6, (1866/7 δὲν πωλεῖται), 1867/8, 1868/9, 1869/70. Σχῆμα 8ον· ἕκαστον τεῦχος . . . . 15.—

Περίοδος Γ΄: τόμος 26 - 74 (1870/1 - 1916/9): *26 - 74 (1870/1 - 1916/9)*: Πρακτικὰ Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (1870/1 δὲν πωλεῖται), 1871/2, 1872/3, 1873/4, 1874/5, 1876, 1877-1882, (1883-1884 δὲν πωλοῦνται), 1885, (1886-1887 δὲν πωλοῦνται), 1888, 1889, 1890, 1891, 1892, 1893, (1894-1909 δὲν πωλοῦνται), 1910, (1912 - 1913 δὲν πωλοῦνται), 1914-1916/9. Σχῆμα 8ον· ἕκαστος τόμος . . . . 100.—

Περίοδος Δ΄: τόμος 75 κέ. (1920 κέ.): *75 - 107 (1920 - 1951)*: Πρακτικὰ Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1920, 1921, 1922/4, 1925/6, 1927, 1928, 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1934, 1935, 1936, 1937, 1938, 1939, 1940, 1941/44, 1945/8, 1949, 1950, 1951. Σχῆμα 8ον· ἕκαστος τόμος . . . . 100.—

	Δραχμαί
108 (1952)	250.—
109 - 110 (1953 - 1954): 1953, 1954· ἕκαστος τόμος	100.—
111-115 (1955-1959): 1955, 1956, 1957, 1958, 1959 ἕκαστος τόμος	150.—
116 (1960): 1960	400.—
117 (1961): 1961	150.—
118 (1962): 1962	200.—
119 (1963): 1963	250.—
120 (1964): 1964	200.—
121 (1965): 1965	350.—

3. ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ [ἐπιμελείᾳ ***'Αναστασίου Κ. 'Ορλάνδου***]

κατὰ τὸ ἔτος 1954	25.—
„ „ „ 1955, 1956· ἕκαστον τεῦχος	60.—
„ „ „ 1957 (ὑπὸ ἀνατύπωσιν)	—
„ „ „ 1958	75.—
„ „ „ 1959	80.—
„ „ „ 1960, 1961· ἕκαστον τεῦχος	120.—
„ „ „ 1962, 1963, 1964, 1965, 1966· ἕκαστον τεῦχος	100.—

Β. ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

4. *Ἐπιγραφαὶ ἀνέκδοτοι,* ἀνακαλυφθεῖσαι καὶ ἐκδοθεῖσαι ὑπὸ τοῦ 'Αρχαιολογικοῦ συλλόγου. Φυλλάδιον (1ον: 1851, σελίδες 12, πίνακες 15· δὲν πωλεῖται), 2ον: 1852 (σελίδες ια'+ 22 + 5, πίνακες 8), 3ον: 1855 (σελίδες 60, πίνακες 4). Σχῆμα 4ον· τὸ φυλλάδιον ἑκάτερον 15.—

5. *Πρακτικὰ τῆς ἐπὶ τοῦ Ἐρεχθείου ἐπιτροπείας* ἢ ἀναγραφὴ τῆς ἀληθοῦς καταστάσεως τοῦ 'Ερεχθείου, γενομένη κατ' ἐντολὴν τοῦ 'Αρχαιολογικοῦ συλλόγου. Σχῆμα 4ον: σελίδες 12, πίνακες 8. 1853. (Δὲν πωλεῖται) —

6. *'Επιγραφαὶ 'Ελληνικαί,* κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνέκδοτοι. Φυλλάδιον α' (ἄλλο δὲν ἐξεδόθη). Σχῆμα 4ον, σελίδες β'+34, πίνακες 9. 1860. 15.—

7. ***Εὐθύμιος Καστόρχης***· *'Ιστορικὴ ἔκθεσις τῶν πράξεων τῆς ἐν 'Αθήναις 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως αὐτῆς τῷ 1837 μέχρι τοῦ 1879 τελευτῶντος.* Σχῆμα 8ον, σελίδες ϝ' + 130. 1879· (Δὲν πωλεῖται) —

7 Α. *Κατάλογος τῆς Βιβλιοθήκης τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας.* (Τεῦχος 1ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 124, 1887. (Τεῦχος 2ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 126. 1906. (Δὲν πωλοῦνται). —

8. ***A. G. Lolling***· *Κατάλογος τοῦ ἐν 'Αθήναις 'Επιγραφικοῦ μουσείου·* τόμος 1ος: 'Επιγραφαὶ ἐκ τῆς 'Ακροπόλεως, τεῦχος α': 'Αρχαϊκαὶ ἀναθηματικαὶ ἐπιγραφαί. Σχῆμα 4ον, σελίδες η' + στῆλαι 152 + η', πίναξ 1. 1899 54.—

9. ***Π. Καββαδίας***· *Τὸ ἱερὸν τοῦ 'Ασκληπιοῦ ἐν 'Επιδαύρῳ καὶ ἡ θεραπεία τῶν ἀσθενῶν.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 304, εἰκόνες 9, πίνακες 10, ὧν εἷς τοπογραφικός. 1900. (Δὲν πωλεῖται) —

10. ***Π. Καββαδίας***· *'Ιστορία τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας ἀπὸ τῆς ἐν ἔτει 1837 ἱδρύσεως αὐτῆς μέχρι τοῦ 1900.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 115. 1900 15.—

10 Α. 〈***Βαλέριος Στάης***〉· *Τὰ εὑρήματα τοῦ ναυαγίου τῶν 'Αντικυθήρων* (=ΑΕ 1902, στήλη 145-173/4), εἰκόνες 21, πίνακες 8 (παρένθετοι) + 11. (Δὲν πωλεῖται) —

11. *Comptes rendus du Congrès international d' archéologie,* Ière *session*: *Athènes 1905.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 400, μετ' εἰκόνων. 1905 50.—

12. *Μνημεῖα τῆς 'Ελλάδος·* τόμος 1ος: Γλυπτὰ ἐκ τοῦ Μουσείου τῆς 'Ακροπόλεως (συντάκται: ***Καββαδίας, Καστριώτης, Κουρουνιώτης, Lechat, Λεονάρδος, Schrader,***

Δραχμαί

Schroeder, Στάης, Σωτηριάδης, Wolters). Σχῆμα 4ον, σελίδες β' + στῆλαι 118, πίνακες 36 (ἀρ. 1 - 33). 1906 . . . . 120.—

13. ***P. Kavvadias + G. Kawerau***· *Die Ausgrabung der Akropolis vom Jahre 1885 bis zum Jahre 1890.* ***Π. Καββαδίας + Γ. Καβεράου***· *'Ανασκαφὴ τῆς 'Ακροπόλεως ἀπὸ τοῦ 1885 μέχρι τοῦ 1890.* Ἑλληνιστὶ καὶ γερμανιστί. Σχῆμα φύλλου, στῆλαι 150 + σελίδες 2, εἰκόνες 14, πίνακες 13. 1906 - 1907 . . . . 300.—

14. ***Χρῆστος Τσούντας***· *Αἱ προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου.* Σχῆμα 4ον, στῆλαι ιϝ' + 432, εἰκόνες 312, πίνακες 47. 1908 . . . . 300.—

15. ***Γεώργιος 'Α. Παπαβασιλείου***· *Περὶ τῶν ἐν Εὐβοίᾳ ἀρχαίων τάφων μετὰ παραρτήματος Εὐβοϊκῶν ἐπιγραφῶν.* Σχῆμα 4ον, στῆλαι β' + 108, εἰκόνες 53, πίνακες 21. 1910 90.—

16. ***Κωνσταντῖνος Κουρουνιώτης***· *Κατάλογος τοῦ Μουσείου Λυκοσούρας·* Σχῆμα 8ον, σελίδες 72, εἰκόνες 74. 1911 . . . . 30.—

16Α. 〈***Βασίλειος Λεονάρδος***〉· *'Αρχαιολογικῆς 'Εφημερίδος ἀναγραφή.* Σχῆμα 4ον, σελίδες 4. 1912. (Δὲν πωλεῖται). . . . . —

16Β. 〈***Βασίλειος Λεονάρδος***〉· *'Αρχαιολογικῆς 'Εφημερίδος λεύκωμα.* Σχῆμα 4ον, σελίδες 8. (Δὲν πωλεῖται) . . . . —

17. ***Γεώργιος Π. Οἰκονόμος***· *Ἐπιγραφαὶ τῆς Μακεδονίας·* τεῦχος 1ον. Σχῆμα 4ον, σελίδες 40, εἰκόνες 29. 1915. . . . . 45.—

18. ***Γεώργιος Κ. Γαρδίκας***· *Μελετήματα ἀρχαιολογικά.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 48. 1915 55.—

19. ***'Αντώνιος Δ. Κεραμόπουλλος***· *Τοπογραφία τῶν Δελφῶν·* τεῦχος 1ον. Σχῆμα 8ον, σελίδες 113, εἰκόνες (παρένθετοι) 11, πίνακες 3. 1912 - 1917 . . . . 15.—

20. ***Βαλέριος Στάης***· *Τὸ Σούνιον καὶ οἱ ναοὶ τοῦ Ποσειδῶνος καὶ 'Αθηνᾶς.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 55, εἰκόνες 14, πίνακες 5. 1920. (Δὲν πωλεῖται) . . . . —

21. ***Georgius P. Oeconomus***· *De profusionum receptaculis sepulcralibus inde ab antiquissimis temporibus usque ad nostram fere aetatem usitatis.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 63, εἰκόνες 17. 1921. . . . . 18.—

22. ***'Αντώνιος Δ. Κεραμόπουλλος***· *'Ο ἀποτυμπανισμός,* συμβολὴ ἀρχαιολογικὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ποινικοῦ δικαίου καὶ τὴν λαογραφίαν. Σχῆμα 8ον, σελίδες 144, εἰκόνες 21, ὧν 7 παρένθετοι. 1923 . . . . 30.—

23. ***'Απόστολος Σ. 'Αρβανιτόπουλος***· *Γραπταὶ στῆλαι Δημητριάδος - Παγασῶν.* Σχῆμα 2ον, σελίδες 179, εἰκόνες 203, πίνακες παρένθετοι 7, πίνακες ἐν τέλει ἔγχρωμοι 10. 1928 450.—

24. ***Γεώργιος Ε. Μυλωνᾶς***· *'Η νεολιθικὴ ἐποχὴ ἐν Ἑλλάδι.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 174, εἰκόνες 86, πίνακες 2, γεωγραφικοὶ χάρται 3. 1928. (Δὲν πωλεῖται) . . . . —

25. ***'Ιωάννης Γ. Γεννάδιος***· *'Ο Λόρδος Ἔλγιν καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς 'Αθήνας ἰδίως ἀρχαιολογήσαντες ἐπιδρομεῖς 1440 - 1837.* Σχῆμα 8ον, σελίδες κϝ' + 257, πίνακες 5. 1930 . . . . 75.—

26. ***'Ιωσὴφ Χατζηδάκις***· *'Ιστορία τοῦ Κρητικοῦ Μουσείου καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν ἐν Κρήτῃ.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 74. 1931 . . . . 18.—

26Α. ***Γεώργιος Σωτηρίου***· *Χριστιανικαὶ Θῆβαι* (=ΑΕ 1929). Σχῆμα 4ον, σελίδες 256, εἰκόνες 270, πίνακες 5. 1931. . . . . 300.—

Δραχμαὶ

27. ⟨**Γεώργιος Π. Οἰκονόμος**⟩· *Τὸ ἔργον τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὴν πρώτην αὐτῆς ἑκατονταετίαν 1837 - 1937,* ἐν ἀλφαβητικῇ διατάξει. Σχῆμα 8ον, σελίδες 104. 1938 . . . . 40.—

28. **Γεώργιος Π. Οἰκονόμος**· *Τὰ ἑκατὸν ἔτη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* Λόγος πανηγυρικὸς τοῦ Γραμματέως τοῦ Συμβουλίου, ῥηθεὶς τῇ 23ῃ Ὀκτωβρίου 1938 ἐν τῷ Παρθενῶνι κατὰ τὴν πανηγυρικὴν συνεδρίαν τῆς Ἑκατονταετηρίδος. Σχῆμα 4ον, σελίδες 14. [1942] . . . . 10.—

28Α. *Λεύκωμα τῆς Ἑκατονταετηρίδος τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1837 - 1937.* Σχῆμα 4ον, 62 + (51). Ἐν Ἀθήναις [1937 - 1952]. (Δὲν πωλεῖται) . . . . —

29. **Νικόλαος Μ. Κοντολέων**· *Τὸ Ἐρέχθειον ὡς οἰκοδόμημα χθονίας λατρείας.* Σχῆμα 8ον, σελίδες δ' + 102, εἰκὼν 1. 1949. . . . . 50.—

30. **Φοῖβος Δ. Σταυρόπουλλος**· *Ἡ Ἀσπὶς τῆς Ἀθηνᾶς Παρθένου τοῦ Φειδίου.* Σχῆμα 8ον, σελίδες η' + 84, εἰκόνες 31, παρένθετος πίναξ 1. 1950 . . . . 50.—

31. **Ἀνδρέας Ξυγγόπουλος**· *Συλλογὴ Ἑλένης Α. Σταθάτου. Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν εἰκόνων, τῶν ξυλογλύπτων καὶ τῶν μεταλλίνων ἔργων τῶν Βυζαντινῶν καὶ τῶν μετὰ τὴν Ἅλωσιν χρόνων.* Σχῆμα 4ον, σελίδες η' + 47, πίνακες 27. 1950 . . . . 140.—

32. **Κωνσταντῖνος Θ. Συριόπουλος**· *Ὁ Στερεοβάτης τοῦ Παρθενῶνος.* Σχῆμα 8ον, σελίδες ϝ' + 131, εἰκόνες 8. 1951 . . . . 60.—

33. **Κωνσταντῖνος Α. Ρωμαῖος**· *Κέραμοι τῆς Καλυδῶνος. Συμβολὴ εἰς ἀκριβεστέραν θεώρησιν τῆς Ἑλληνικῆς τέχνης.* Σχῆμα 4ον, σελίδες ϝ' + 144, εἰκόνες 76. 1951 . . . . 200.—

34. **Μάρκελλος Μιτσός**· *Ἀργολικὴ προσωπογραφία.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 211. 1952 120.—

35. **Γεώργιος** καὶ **Μαρία Σωτηρίου**· *Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης.* Κείμενον καὶ λεύκωμα. Σχῆμα 4ον, σελίδες ιβ' + 278, εἰκόνες 98, πίνακες VII + 102. 1952 250.—

36. **Ἀναστάσιος Κ. Ὀρλάνδος**· *Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης.* Σχῆμα 4ον, Τόμ. Α' (1952) + Β' (1954), σελίδες 605 + κη', εἰκόνες 549, πίνακες Α + Β καὶ «*Εὑρετήριον*» τοῦ Α' καὶ Β' Τόμου (1957), σελίδες 136 . . . . . . 500.—

(Τόμ. Α' καὶ Β'. Ἕκαστος δραχμὰς 250. Εὑρετήριον δραχμὰς 50).

37. **Ἀναστάσιος Κ. Ὀρλάνδος**· *Τὰ ὑλικὰ δομῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ οἱ τρόποι ἐφαρμογῆς αὐτῶν κατὰ τοὺς συγγραφεῖς, τὰς ἐπιγραφὰς καὶ τὰ μνημεῖα.*

Τχ. 1ον. *Τὸ ξύλον καὶ ὁ πηλός.* Σχῆμα 4ον, σελίδες 154. 1955 . . . . 150.—

Τχ. 2ον. *Τὰ μέταλλα, τὸ ἐλεφαντοστοῦν, τὰ κονιάματα καὶ οἱ λίθοι,* σελίδες 426. 1959 - 60 . . . . 350.—

38. **Νικόλαος Κ. Μουτσόπουλος**· *Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν μοναστηρίων τῆς Γορτυνίας.* Σχῆμα 8ον, σελίδες ιε' + 238, εἰκόνες 142. 1956 . . . . 100.—

39. **Γεώργιος Ε. Μυλωνᾶς**· *Ὁ πρωτοαττικὸς ἀμφορεὺς τῆς Ἐλευσῖνος.* Σχῆμα 4ον, σελίδες ιε' + 135, πίνακες 16 καὶ ἔγχρωμοι Α + Β. 1957 . . . . 270.—

40. **Ἀνδρέας Ξυγγόπουλος**· *Σχεδίασμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν ἅλωσιν.* Σχῆμα 4ον, σελίδες μς' + 380, πίνακες 72. 1957 . . . . 500.—

41. **Ἰωάννα Κ. Κωνσταντίνου**· *Ρυθμοὶ κινήσεων καὶ λοξαὶ στάσεις εἰς τὴν ἀρχαιοτέραν ἑλληνικὴν πλαστικήν.* Σχῆμα 8ον, σελίδες ιά + 58, πίνακες 16. 1957. . . . . . . 50.—

42. **Νικόλαος Μ. Βερδελῆς**· *Ὁ πρωτογεωμετρικὸς ρυθμὸς τῆς Θεσσαλίας.* Σχῆμα 8ον, σελίδες η' + 102, πίνακες 15. 1958 . . . . 60.—

Δραχμαί

43. ***Ἰωάννης Δ. Κοντῆς*** *Τὸ ἱερὸν τῆς Ὀλυμπίας κατὰ τὸν Δ΄ π. Χ. αἰῶνα.* Σχῆμα 8ον, σελίδες η΄ + 120, πίνακες 17. 1958 . . . . 60.—

44. ***Βασίλειος Γ. Καλλιπολίτης*** *Χρονολογικὴ κατάταξις τῶν μετὰ μυθολογικῶν παραστάσεων ἀττικῶν σαρκοφάγων τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 79 + πίνακες 6. 1958 . . . . 50.—

45. ***Χαρίκλεια Μπάρλα*** *Μορφὴ καὶ ἐξέλιξις τῶν βυζαντινῶν κωδωνοστασίων.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 52 + πίνακες 14. 1959 . . . . 40.—

46. ***Γεώργιος Σ. Δοντᾶς*** *Εἰκόνες καθημένων πνευματικῶν ἀνθρώπων εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν τέχνην.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 108 + πίνακες 40. 1960 . . . . 80.—

47. ***Δημήτριος Λαζαρίδης*** *Πήλινα εἰδώλια Ἀβδήρων.* Σχῆμα 8ον, σελίδες 83 + πίνακες 34, 1960 . . . . 75.—

48. ***Σέμνη Καρούζου*** *Τὰ ἀγγεῖα τοῦ τύμβου Ι τοῦ Ἀναγυροῦντος.* Σχῆμα 4ον, σελίδες ις΄ +140, πίνακες 93 καὶ 9 ἔγχρωμοι. 1963 . . . . 550.—

49. ***Χρυσούλα Καρδαρᾶ*** *Ροδιακὴ Ἀγγειογραφία.* Σχῆμα 4ον, σελίδες ια΄+310 παρένθ. πίν. Α+Β, πίνακες 14. 1963 . . . . 325.—

50. ***Νικόλαος Δρανδάκης*** *Ὁ Ἐμμανουὴλ Τζάνε Μπουνιαλῆς θεωρούμενος ἐξ εἰκόνων του σωζομένων κυρίως ἐν Βενετίᾳ.* Σχῆμα 8ον, σελίδες η΄+182, πίνακες 70. 1962 100.—

51. ***Κωνσταντῖνος Θ. Συριόπουλος*** *Ἡ προϊστορία τῆς Πελοποννήσου* Σχῆμα 8ον, σελίδες XLVIII+633. 1964 . . . . 350.—

52. ***Ἀναστάσιος Κ. Ὀρλάνδος*** *Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης.* Σχῆμα 4ον, σελίδες 183, πίνακες 30 (1-20 ἔγχρωμοι), μετὰ συντόμου γαλλικῆς μεταφράσεως ἐκ σελίδων XLII, 1963 . . . . ἄδετον 600.—
δεμένον 660.—

53. ***Σωτ. Ἰ. Δάκαρης*** *Οἱ γενεαλογικοὶ μῦθοι τῶν Μολοσσῶν.* Σχῆμα 8ον, σελίδες β΄+ 169, πίνακες 5. 1964 . . . . 100.—

54. ***«Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὀρλάνδον»*** Τόμ. Α΄ (1965), Β΄ καὶ Γ΄ (1966)· ἕκαστος τόμος, ... 400.—
» » » » » Τόμ. Δ΄ (ὑπὸ ἐκτύπωσιν) . . . . . —

55. ***Ἀριστείδης Πασαδαῖος*** *Ἐπὶ δύο βυζαντινῶν μνημείων τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀγνώστου ὀνομασίας.* Σχῆμα 4ον, σελίδες 108, παρένθ. πίνακες Α΄ - ΚΖ΄, πίνακες 16. 1965 220.—

56. ***Στυλιανὸς Ἀλεξίου*** *Ὑστερομινωικοὶ τάφοι λιμένος Κνωσοῦ (Κατσαμπᾶ).* Σχῆμα 4ον, σελίδες ια΄ + 85, παρένθετοι πίνακες 6, πίνακες 38 (πίναξ προμετωπίδος καὶ οἱ πίνακες 6 καὶ 20 ἔγχρωμοι). 1966 . . . . —

57. ***Φώτιος Μ. Πέτσας*** *Ὁ τάφος τῶν Λευκαδίων.* Σχῆμα 4ον, σελίδες 192, παρένθετοι πίν. 3, ἔγχρωμοι πίνακες Α΄-Ι΄, πίνακες 45, 1966 . . . . 250.—

58. ***Ἀναστάσιος Κ. Ὀρλάνδος*** *Ἡ ἀρκαδικὴ Ἀλίφειρα* (ὑπὸ ἐκτύπωσιν) . . . . . —

59. ***Ἐμμανουὴλ Πρωτοψάλτης*** *Ἱστορικὰ ἔγγραφα ἀναφερόμενα εἰς τὰς ἀρχαιότητας καὶ λοιπὰ μνημεῖα τῆς Ἱστορίας κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ τοῦ Καποδίστρια.* Σχῆμα 4ον, σελίδες μδ΄ + 296. 1967 . . . . 450.—

60. ***Σεραφεὶμ Χαριτωνίδης*** *Αἱ ἐπιγραφαὶ τῆς Λέσβου. Συμπλήρωμα* (ὑπὸ ἐκτύπωσιν) —

Δραχμαί

Γ. ΑΡΧΑΙΟΙ ΤΟΠΟΙ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

1. ***Ἀντώνιος Δ. Κεραμόπουλλος*** *Ὁδηγὸς τῶν Δελφῶν*. Σχῆμα 16ον, σελίδες 144, εἰκόνες 100, χάρται 3. 1935. (Δὲν πωλεῖται) . . . . —

2. ***K. Kourouniotes*** *Eleusis. A Guide to the Excavations and the Museum*. Σχῆμα 16ον, σελίδες 127, εἰκόνες 71, χάρτης 1. 1936 . . . . 56.—

3. ***Νικόλαος Μ. Κοντολέων*** *Ὁδηγὸς τῆς Δήλου*. Σχῆμα 16ον, σελίδες 185, εἰκόνες 109, χάρτης 1. 1950 . . . . 45.—

Δ. ΑΛΛΑΙ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ

1. *Ὀργανισμὸς τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*. (Τεῦχος 1ον), σχῆμα 16ον, σελίδες 16. 1848. (Τεῦχος 2ον), σχῆμα 19ον, σελίδες 8. 1876. (Τεῦχος 3ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 24. 1894. (Τεῦχος 4ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 48. 1896. (Τεῦχος 5ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 24. 1899. (Τεῦχος 6ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 41. 1912. (Δὲν πωλοῦνται) . . —

2. *Ὁ περὶ ἀρχαιοτήτων νόμος καὶ αἱ σχετικαὶ πρὸς αὐτὸν ἐγκύκλιοι ὑπουργικαὶ καὶ ἄλλα τινά*, ἐκδιδόμενα ὑπὸ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας πρὸς χρῆσιν τῶν κατὰ τὸ Βασίλειον ἀρχῶν καὶ αὐτῶν τῶν πολιτῶν. Σχῆμα 8ον, σελίδες 43. 1872. (Δὲν πωλεῖται). . . . . —

3. Νέος Ὀργανισμὸς καὶ ἐσωτερικὸς κανονισμὸς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Σχῆμα 8ον, σελίδες 41, 1959. (Δὲν πωλεῖται) . . . . —

4. Νέος Ὀργανισμὸς καὶ ἐσωτερικὸς κανονισμὸς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Σχημα 8ον, σελίδες 51, 1966. (Δὲν πωλεῖται) . . . . —

Ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας πωλοῦνται καὶ τὰ ἑξῆς συγγράμματα:

5. ***Βασίλειος Λεονάρδος*** *Ἡ Ὀλυμπία*. Σχῆμα 8ον, σελίδες 352, πίνακες 2. 1901 56.—

Αἱ ἀνωτέρω τιμαὶ τῶν δημοσιευμάτων τῆς Ἑταιρείας ἰσχύουσι διὰ τὴν πώλησιν αὐτῶν ἐν τῷ μεγάρῳ αὐτῆς (Λεωφόρος Βενιζέλου [Πανεπιστημίου] 22)· περὶ τῆς ἐκτὸς τοῦ μεγάρου τῆς Ἑταιρείας ἀποστολῆς τῶν ἀγοραζομένων παρακαλοῦνται νὰ φροντίζωσιν οἱ ἐνδιαφερόμενοι.

Ἐξεδόθη ὁ παρὼν (105) τόμος τῇ 30 Ἰανουαρίου 1968

Δείγμα
ή
Δέρμα μαύρο